DEBRECENI IRODALOM- ÉS KULTÚRATUDOMÁNYI TANKÖNYVEK

7.

Magyar emlékezethelyek

A nemzeti és a lokális emlékezet kérdései

Szerkesztette:
Fazakas Gergely Tamás
és Száraz Orsolya

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2025

Magyar emlékezethelyek
A nemzeti és a lokális emlékezet kérdései

Debreceni Irodalom- és Kultúratudományi Tankönyvek

7.

Sorozatszerkesztő:
Fazakas Gergely Tamás
Fodor Péter

Magyar emlékezethelyek
A nemzeti és a lokális emlékezet kérdései

SZERKESZTETTE
Fazakas Gergely Tamás és Száraz Orsolya

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2025

A tananyag megírását a Debreceni Egyetem
EFOP-3.4.3-16-2016-00021 sz. pályázata támogatta,
tankönyvként történő megjelentetését a DE BTK Kari Kiadói és Jegyzetbizottságának
pályázata tette lehetővé.

A tananyag a Debreceni Egyetem
BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének
Magyar Emlékezethelyek Kutatócsoportjában készült.

A tankönyv fejezeteit lektorálta:
Bodrogi Ferenc Máté, Csorba Dávid,
Fodor Péter, Szirák Péter

A borítóképen a debreceni Emlékkertben álló, 2013-ban leleplezett
monumentum látható, amely arra utal,
hogy a Református Nagytemplom és a Kollégium az Országgyűlés 2011. november 7-i
törvénymódosítása óta nemzeti emlékhelynek tekintendő.

Fotó: Miskolczi János

© Debreceni Egyetemi Kiadó – Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 2732-1290
ISBN 978-963-615-321-2 (print)
ISBN 978-963-615-322-9 (pdf)

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
dupress.unideb.hu
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Borítótervezés: M. Szabó Monika
Műszaki szerkesztés: Madarász György

Tartalomjegyzék

Előszó 7

Bevezetés

S. Varga Pál: Kollektív emlékezet és emlékezethelyek 11

Magyar emlékezethelyek

Száraz Orsolya: Magyarország a kereszténység védőbástyája 35

Debreczeni Attila – Fazakas Gergely Tamás: Mohács mint emlékezethely kialakulása – A kezdetektől az 1830-as évekig, kitekintéssel a 19. és 20. századra 55

Fazakas Gergely Tamás: A protestáns gályarabok emlékezete 105

Bényei Péter: Az 1848–1849-es szabadságharc emlékezethellyé válása 125

Baranyai Norbert: Trianon mint emlékezethely 143

Takács Miklós: A Don-kanyar mint emlékezethely 159

Szirák Péter: A holokauszt mint magyar emlékezethely 167

Fodor Péter: Az Aranycsapat 183

Szirák Péter: 1956 emlékezete 201

O. Réti Zsófia: A nyolcvanas évek emlékezetpolitikai stratégiái 215

Képzőművészet és *lokalitás*

Bódi Katalin: A 19. századi magyar történelmi festészet és az emlékezés 231

Balajthy Ágnes: A kortárs irodalom és a városi emlékezet 249

Előszó

Kötetünket Pierre Nora (1931–2025)
emlékének ajánljuk

Jelen tankönyv a kulturális emlékezet halbwachsi és assmanni teóriájának keretein belül az emlékezet helyei (*lieux de mémoire*) Pierre Nora munkássága nyomán széles körben elterjedt fogalmát veszi alapul. Annak elsajátíttatását tűzi ki célul, hogy a magyar emlékezettörténet vonatkozásában miként kell a szorosabb értelemben vett tárgyi jelölőkön túl egyéb emlékhordozókat – intézményeket, társadalmi szokásokat és mindenekelőtt kulturális alkotásokat – az emlékezethelyek összefüggésében elemezni.

A kollektív emlékezés elméletének bemutatását, illetve az emlékezethelyek alapfogalmainak tisztázását, e gondolkodásmód bevezetését követően az egyes fejezetek reprezentatív jelleggel, de korántsem a teljesség igényével veszik számba a magyar emlékezethelyeket. Egyrészt összefoglalják az adott emlékezet tárgyát, saját korának legfontosabb ismérveit, másrészt áttekintik az emlékezethely kialakulásának és formálódásának történetét, kritikailag értelmezve a vonatkozó narratívákat és toposzokat, harmadrészt pedig irodalmi és publicisztikai, képzőművészeti, fotó- és filmművészeti, zenei és más hordozókat vizsgálnak, kitérve egyes emlékművek, illetve kommemorációs folyamatok elemzésére is. Az emlékezethely-fejezeteken túl egy-egy önálló írás szól a 19. századi történelmi festészet és az emlékezés összefüggéseiről, valamint a lokális-városi emlékezet kérdéséről.

Munkánk egy régen kezdődött közös kutatás egyik eredménye. A megírásának alapjául szolgáló feltárásokat a Debreceni Egyetemen 2010-ben alapított Magyar Emlékezethelyek Kutatócsoport keretein belül kezdtük el, S. Varga Pál és Debreczeni Attila vezetésével, egy kétéves interdiszciplináris pályázat támogatásával, a Bölcsészettudományi Kar számos egységének különböző humán- és társadalomtudományi területeken dolgozó oktatóit, kutatóit bevonva a munkába (azonosító száma: TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007). E nagy projekt lezárultát követően kisebb pályázatok segítségével működött tovább az – immár csak irodalomtörténészekre és kultúratudósokra, illetve történészekre redukált – kutatói közösség, Fazakas Gergely Tamás vezetésével. Két éven át egy belső, egyetemi pályázat keretében (RH/885/2013), majd 2015-től 2019-ig az OTKA finanszírozásával (NKFIH K 112335 sz. alatt) dolgoztunk, azóta pedig eseti támogatásoknak köszönhetően vállalhatunk lokális, nemzeti és vallási szempontú, illetve komparatív kutatásokat, konferenciákat és publikációkat.

Eredményeinket 2010-től kezdve magyar és idegen nyelvű szimpóziumokon, workshopokon mutatjuk be, rendszeresen jelentetünk meg tanulmányokat, tanulmánykötetet és monográfiákat a kulturális emlékezet és az emlékezethelyek témájában. Egyéb fórumokon túl elsősorban a Studia Litteraria folyóiratunkban (https://ojs.lib.unideb.hu/studia) és a Loci Memoriae Hungaricae könyvsorozatunkban

(https://irodalom.unideb.hu/loci-memoriae-hungaricae) publikálunk, illetve létrehoztunk egy honlapot (https://deba.unideb.hu/deba/emlekezethely).

A kutatásainkról folyamatosan beszámolunk oktatói tevékenységünk során is. Nemcsak a doktori képzésben van ennek jelentősége, hanem több mint egy évtizede az alap- és mesterszakos diszciplináris, illetve tanárképzésben is rendszeresen tartunk kurzusokat a kollektív és kulturális emlékezet, valamint a magyar emlékezethelyek tárgyában. A számos kollégával közösen vállalt előadássorozataink, illetve az ezekhez készített online oktatási segédanyaganyagaink tették lehetővé, hogy a kutatásainkról immár tankönyv formájában is számot tudjunk adni. Az egyes fejezeteket a munkacsoportunkhoz kötődő jelenlegi és korábbi intézeti kollégáink írták, illetve lektorálták.

Abban bízunk, hogy kötetünket hasznát veszik debreceni tanítványaink és más egyetemek hallgatói, ám nemcsak a leendő, hanem a már pályán lévő közép- és általános iskolai tanárok is. Áttételesen pedig ahhoz szeretnénk munkánkkal hozzájárulni, hogy az iskolákban, múzeumokban, könyvtárakban most és a közeljövőben dolgozó pedagógusok megfelelően formálhassák a diákok viszonyulását a kulturális örökséghez, felkészítve őket a kollektív (nemzeti és helyi, felekezeti, illetve regionális, európai és globális) kulturális identitás tudatosításának lehetőségeire, s mindennek reflektív megközelítésére, kritikai feldolgozására, folyamatos újragondolására és megvitatására.

Debrecen, 2025. június 4.

Fazakas Gergely Tamás és Száraz Orsolya

BEVEZETÉS

Kollektív emlékezet és emlékezethelyek

S. Varga Pál

EGYÉNI ÉS KOLLEKTÍV EMLÉKEZET

1. Ösztön és emlékezés

Az élőlények fennmaradásának alapvető feltétele az alkalmazkodás környezetükhöz. Az állatok esetében ezt a *viselkedés* – a környezetből érkező ingerekre adott válaszok együttese – biztosítja. Az állati idegrendszer elsődleges viselkedésszabályozó mechanizmusát az *ösztönök* alkotják. Az egyes állatfajok ösztöneit ugyanúgy jellegzetes környezetük alakítja a természetes kiválasztódás útján, mint testalkatukat. Az ösztönök az adott környezet jellegzetes ingerei közül azokat rögzítik, amelyek fontosak a faj fennmaradása szempontjából. Ez egyrészt azt jelenti, hogy ezek a reakciók *örökletesek* – az egyes egyed készen kapja őket testi adottságaival együtt –, másrészt azt, hogy az ösztönös viselkedésminták *függetlenek az egyedek tapasztalataitól*; az ösztönök „a faj emlékezeté"-t hordozzák. (Rahmann–Rahmann 1988, 239.)

Működésük a *kulcsinger* mechanizmusán alapul: egy ingercsoport egyszerű és feltűnő eleme feltétel nélkül kiváltja a megfelelő választ. A fecskeszülő nem „látja" csemetéjét – a fióka kitátott csőrének rózsaszín négyszöge indítja meg benne a táplálási reakciót. A modell azért működik jól, mert a fióka torkának alakzata semmivel sem téveszthető össze a fecskék világában. (Más a helyzet egy házimacskával, amelyik pánikszerűen menekül, ha tekergőző porszívócsövet lát; a „hosszú, vastag tekergőző" az ő eredeti környezetében a kígyónak felel meg.)

Az ösztönök csak nemzedékek hosszú során keresztül képesek követni a környezet változásait. Azok az állatfajok, amelyek gyorsan változó környezetben élnek, vagy gyakran tesznek „kirándulásokat" olyan területekre, amelyek nincsenek beírva ösztöneikbe, nagy *túlélési előny*höz jutnak, ha egyedeik képesek elraktározni és felhasználni saját tapasztalataikat – vagyis: képesek emlékezni.

Az emlékezet tehát *az egyed által szerzett tapasztalatok megőrzésének és felidézésének képessége*, amely a viselkedés irányításának, s így a környezethez való alkalmazkodásnak minőségileg új módját teszi lehetővé.

Az emlékezés az alábbi részfolyamatokból tevődik össze:

- a környezetből származó információk felvétele érzékszervek által;
- megőrzendő információk kiválasztása (szűrés);
- a kiválasztott információk tárolása (az érzékletből emléknyom – *engram* – válik);
- a tárolt információk hálózatos összekapcsolása korábban elraktározott információkkal;
- a tárolt információk előhívása. (Rahmann–Rahmann 1988, 240.)

Az emlékezet működése az ösztönökhöz képest *rugalmas* és *dinamikus*; az általa rögzített tapasztalatokat szükség szerint rendezi és válogatja – a fölöslegessé vált emlékek törléséről a *felejtés*, az ismétlődően hasznosítható tapasztalatok rögzítéséről a *tanulás* gondoskodik.

2. Emlékezés az állatoknál

Az ösztönös viselkedésszabályozást már az egyszerű többsejtű állatoknál is kiegészíti a szerzett tapasztalatok megőrzésének képessége – az emlékezés szerepe azonban az evolúció során egyre jelentősebb lesz; ez azzal függ össze, hogy a bonyolultabb testfelépítéssel párhuzamosan az idegrendszer is egyre rugalmasabbá válik.

Az emlékezőképesség azonban hasonló fejlettségű fajok közt is különbözik. Az ízeltlábúak törzséhez tartozó zugpók például kerülőkkel közelíti meg a hálójába akadt legyet, rejtekhelyére azonban már a legrövidebb útvonalon tér vissza, vagyis emlékszik rá, honnan indult. Ez az emlék azonban csak percekig marad meg. Az ízeltlábúak közt a méhek lettek híresek emlékezőképességükről: a kaptár hírvivője nemcsak arra képes, hogy elraktározza az általa megtalált virágos rét elérési útvonalát, de arra is, hogy – sajátos táncával – ezt az információt átadja társainak. A folyamatot a tanulás teszi teljessé: a rét többszöri felkeresése után a méhek megtanulják az utat; ha a „térképet" eredetileg a Nap állása tájolta, immár borult időben is képesek tájékozódni. Nem mellékes, hogy a méhek társas életmódjuknak köszönhetik eme kiemelkedő képességüket.

Az emlékezés, tanulás képességét az alacsonyabb rendű emlősök körében a patkányok vizsgálata (Edward C. Tolman) tette ismertté: a labirintuskísérletek kimutatták, hogy a patkányok a futtatások során elkészítik a labirintus *mentális térképé*t, s annak alapján tájékozódnak. Az is kiderült, hogy az állatok csak akkor tudnak egy-egy emlékképet felidézni, ha arra egy adott helyzet, egy konkrét inger készteti őket; korábbi tapasztalataik helyzettől független, akaratlagos felidézésére nem képesek. Legendák terjednek macskákról, „akik" messziről (akár több száz kilométerről vagy egy nagyváros távoli pontjától) hazataláltak – ám ha hazatérnek, a mentális térkép eltűnik.

Az állati emlékezet sajátos típusa az *imprinting* (bevésődés). Az újszülött állat rögzíti emlékezetében az első ingereket, és ezek végigkísérik egész életén. Ezért követi a tojásból kikelő kisliba a mamáját (Konrad Lorenz, aki a jelenséget leírta, egy kisliba boldog anyukájának tudhatta magát – miután a kis állat őt látta meg először). A tapasztalatok megőrzésének ez a képessége hamar megszűnik. Ilyen (korai) életkorhoz kötött tanulás az énekesmadaraké, amelyek utánzással, szüleiktől vagy szomszédjuktól tanulják az éneklést, és ezeket a dallamokat fújják életük végéig. (Igaz, vannak kivételek: a csalogányok később is képesek dallamokat memorizálni, egyes kanárifélék pedig frissítik repertoárjukat; egyes dallamokat elfelejtenek, s újakat tanulnak.)

Az énekesmadaraknál jelenik meg először *a memória kétosztatúsága*, amely az emberi emlékezet fajtáinak megkülönböztetésében kap majd szerepet: külön raktározzák a dallamokat, s külön az eléneklésükhöz szükséges „technikai" képességeket (lásd alább: szemantikus és procedurális emlékezet).

Az állatok viselkedésszabályozásában *kölcsönhatás* mutatkozik az ösztönök és az emlékezetben rögzített tapasztalatok között; tanulás útján képesek megváltoztatni öröklött viselkedési mintáikat (a macska például megtanulja, hogy a porszívócső elől nem kell menekülnie). Ezen a kölcsönhatáson alapulnak a *feltételes reflexek*; ha egy ösztönös reakciót kiváltó ingerhez újra meg újra egy másik, közömbös inger társul, az utóbbi egy idő után egymaga is kiváltja az ösztönös reakciót (kondicionálás). Pavlov kutyakísérleteiben mutatta ki, hogy ha a táplálék meglátásakor a kutya rendszeresen sípszót hall, egy idő után a sípszó maga is elindítja a nyálelválasztást. A feltételes reflexek azáltal is kapcsolódnak az emlékezethez, hogy felejthetőek; Pavlov kutyáinál fokozatosan leállt a sípszót követő nyálelválasztás, ha utána ismételten elmaradt a táplálék megjelenése. (A feltételes reflexeknek fontos szerepük van az állatok idomításában.)

3. Az egyéni emlékezet

Az emberi emlékezet arra szolgál, hogy a szerzett tapasztalatokat megőrizze, illetve hozzáférhetővé és hasznosíthatóvá tegye a jelen cselekvései, döntései számára. Az emlékezet ezért nem egyszerűen elraktározza és hozzáférhetővé teszi a múltban szerzett tapasztalatokat, hanem *rendezi* és *alakítja* is őket.

Az elrendezés-alakítás legfontosabb következménye, hogy az emlékezet a korábbi tapasztalatokból strukturális egységeket – *séma*kat – hoz létre, amelyek megkönnyítik az új tapasztalatok felismerését és kezelését. (Bartlett 1932.) Ezek a sémák kapcsolatban állnak egymással; hálózatuk adja ki az ember szerzett tudását. A sémák és hálózatuk rugalmas; bár hajlamunk van arra, hogy új tapasztalatainkat az ismerős sémákhoz igazítsuk, és így raktározzuk őket, ez nem mindig sikerül – ha az új tapasztalat ellenáll a besorolásnak, a séma változik meg, s ez a többi sémára is hatással van. Az emlékezetben tárolt sémáknak azért kell folyamatosan változniuk, mert képeseknek kell lenniük arra, hogy a jelen értelmezésére irányuló szükségletet kielégítsék (lásd alább: az emlékezet konstruktív jellege).

Hermann Ludwig von Helmholtz mutatta ki, hogy már az érzékelést – a környezeti információk felvételét – is az emlékezetben tárolt értelmező sémák irányítják; mivel ez nem tudatosodik bennünk, Helmholtz „öntudatlan következtetés"-nek nevezte a műveletet. (Helmholtz 1867, 430.) Valójában nem *látunk*, hanem *felismerjük*, hogy mit látunk. Ha például egy nem ismert kutyafajta egy példányát látom, a „kutya" séma alapján meg tudom állapítani, hogy „ez kutya". Az emlékezeti sémák érzékelésben játszott szerepét példázzák az ún. átforduló ábrák („kacsa"/„nyúl"); ezek az ábrák egyszerre hoznak működésbe két különböző értelemsémát, ám egyszerre nem láthatom mindkettőt: vagy kacsát, vagy nyulat látok. Egy híres kísérletben (Kuhn 1962/1984, 93–94.) a francia kártya lapjait villantották föl a kísérleti alanyok előtt, akik gyorsan rávágták, hogy éppen treff hetest, pikk dámát vagy káró tízest láttak. A pakliban azonban olyan lapok is szerepeltek, mint például egy *fekete kőr* négyes. Mint tudjuk, ilyen lap nincs – legalábbis a mindennapi életben és a kísérleti alanyok emlékezetében. Az alanyok eleinte kőr vagy pikk négyesnek

minősítették a lapot; negyvenszeresére kellett növelni a megfigyelési időt, hogy rájöjjenek, mit látnak valójában – s módosítsák az aktuális sémát.

Az emlékezetben tárolt sémák a tudatos emlékezést is befolyásolják. Bartlett híres kísérlete során az európai típusú kultúrában otthonos felnőttekkel egy indián mesét olvastatott el, majd arra kérte őket, hogy emlékezetből mondják el, mit olvastak. A kísérleti alanyok megtartották a mese vázát, azonban a kulturális sémakészletüktől idegen elemeket elhagyták (redukció) vagy átértelmezték (racionalizáció), vagy éppen – ugyancsak saját készletükből – olyanokat toldottak bele, amilyenek az eredeti szövegben nem szerepeltek (konfabuláció). Ez a kísérlet arra is rámutat, hogy az egyéni emlékezet milyen szorosan összefügg a kollektív emlékezettel – a kultúrával; sémáink nagyrészt nem egyéni tapasztalatból, hanem anyanyelvi szinten elsajátított kultúránkból származnak. (Bartlett 1932.)

Az emberi emlékezet különböző – neurobiológiailag is elkülöníthető – alrendszerekből áll. Az alrendszerek elkülönítésének bevett módja a *tartam* és a *jelleg* szerinti.

3.1. Az egyéni emlékezet tartama

Az emlékezet legelemibb szintje az ún. szenzoros vagy érzékszervi – tartamát tekintve ultrarövid – emlékezet, amely az érzékszervekben őrzi az ingernyomokat (például ha fényes tárgyat nézünk, majd becsukjuk a szemünket, a kép néhány pillanatig a szemünk előtt marad).

A központi idegrendszerhez kapcsolódó emlékezetet tartama szerint két fokozatra tagoljuk:

Rövid távú emlékezet (short time memory, STM) tartama 6–25 másodperc, és terjedelme kicsi; azokat az információkat rögzíti, amelyekre a figyelem éppen irányul. Ez a tudatos információfeldolgozás alapja. Egyik fajtája a *munkamemória*; ez azokat az információkat tartja készenlétben és kapcsolja össze egymással, amelyek egy összetett feladat megoldásához éppen szükségesek. A munkamemóriában külön rendszer felelős a verbális, illetve a vizuális elemek átmeneti megtartásáért; a kettő között egy központi végrehajtó elem tart kapcsolatot.

Hosszú távú emlékezet (long time memory, LTM), egy perctől akár évekig terjed; újabban (neurobiológiai alapon is) elkülönítik a *tartósan fennmaradó emlékezet* tartományát (hónapok–évek).

A rövid távú emlékezet tartalmai vagy átkerülnek a hosszú távúba (az emléknyom konszolidációja), vagy elhalványulnak.

3.2. Az egyéni emlékezet fajtái

A hosszú távú emlékezet a megőrzött információ működésmódját tekintve lehet *implicit* (rejtett, kifejtetlen) – amikor az emlékezés egészében öntudatlan marad, vagy az emlékek előhívása nem akaratlagos; illetve *explicit* (nyílt, kifejtett), amikor az emléknyomokat

szándékosan hívjuk elő, és verbálisan ki tudjuk fejezni (ezért ezt *deklaratív* emlékezetnek is nevezik).

Az *implicit emlékezet* a kisgyermekkorban kezdődik; *a korai tapasztalatok emléknyomai* úgy véződnek be az idegrendszerbe, hogy később, a tudatos emlékezetben nem jelennek meg (a kisgyermekkori emlékek elfelejtéséről alább lesz szó).

A felnőtt ember implicit emlékezetének legelemibb formája a fentebb már leírt *öntudatlan következtetés*, amely az érzékelésben játszik szerepet.

Nem tudatosodik a *priming* ('gyutacs', magyar megnevezése: előfeszítés vagy előhangolás) működése sem. A priming azt jelenti, hogy ha egy ingert egy vele rokon másik inger előz meg, ez előkészíti, elősegíti az illető inger azonosítását. (Egy kísérletben különféle tárgyak – szendvics, levélszekrény, dob stb. – képeit villantották fel a kísérleti alanyok előtt, a felismerési arány az 50%-ot sem érte el. Egy újabb kísérletben az alanyok előbb egy konyha képét láthatták; a szendvics képének felismerési rátája megduplázódott.) A primingnak nagy szerepe van többek közt a szövegmegértésben.

Az *asszociatív emlékezet* a feltételes reflexekhez, a kondicionáláshoz hasonló jelenség: ha két, egyébként nem összefüggő elempár kapcsolatba került egymással emlékezetünkben, az egyik elem megjelenése akaratunktól függetlenül felidézi a másikat. A felidéző elem rendszerint konkrét tárgy, a felidézett elem elvont dolog vagy esemény. Az így felidézett kapcsolat már tudatosodik, és szóban is közölhető, lásd például Marcel Proust *Az eltűnt idő nyomában* című regényének a madeleine-süteményről szóló epizódját, de ide tartozik Arany János *A tölgyek alatt* című verse is, amelyben a margitszigeti tölgyek látványa a tölgyekhez kapcsolódó gyermekkori emlékeket idéz fel az idős költőben. (Eisemann 2010, 292.) Ez az emlékezettípus szempontunkból különösen fontos, hiszen ilyen asszociatív kapcsolatokon alapul az emlékezethely fogalma is.

Az implicit emlékezet körébe tartozik végül a *procedurális emlékezet*; ez mozgásokkal kapcsolatos tanult képességeket, készségeket, ügyességeket őriz, amilyen például a járás, biciklizés, úszás, autóvezetés vagy hangszeres játék. Ezek a tanult képességek automatizálódnak (ezért *anoetikus*nak – nem tudatosnak – is nevezik); ha biciklire ülünk, nem kell akaratlagosan felidéznünk, mi a teendő, a dolog „magától megy". A procedurális emlékezet viszonylag merev – egy megtanult készséget nehéz módosítani.

Az *explicit (vagy deklaratív) emlékezet* az egyén által megszerzett, tudatosan előhívható, szóban közölhető információkat, tapasztalatokat, élményeket őrzi.

Az emlékek előhívásának aktusa a *hívóinger* és a *célemlék* kapcsolatán alapul (rám köszön valaki az utcán, az arc ismerős – honnan is? Persze, a fiam egykori osztálytársának az apja, szülői értekezleteken találkoztunk.)

A verbális közölhetőség alapja, hogy az explicit memória tartalmait – rendszerszerűen összefüggő – jelek reprezentálják, amelyekhez jelentések tartoznak. Ez egyrészt meghatározó szerepet játszik az emlékezeti sémák hálózatosodásában, másrészt azzal jár, hogy a jelek (például nyelvi jelekből álló történetek) által felidézett emléknyomok helyét idővel maguk a jelek foglalják el; már nem egy tényre/eseményre, hanem annak (jelekhez kötött) emlékére emlékezünk.

Az explicit emlékezet két fő típusra oszlik: a *szemantikus* és az *epizodikus* emlékezetre. (Tulving 1972.) Ez a kettősség az emberi gondolkodás két alapformájának, a *fogalmi és*

*a narratív gondolkodásmód*nak felel meg; míg az előbbit az a kérdés irányítja, „hogyan ismerjük meg az igazságot", az utóbbi arra a feladatra vállalkozik, „hogyan ruházzuk fel a tapasztalatokat jelentéssel". (Bruner 1986/2001, 28.)

A *szemantikus emlékezet* kategóriák (földrajzi, matematikai, nyelvtani stb.) szerint rendeződik, és elvont szimbólumokhoz – nagyrészt nyelvi jelekhez – kötött jelentéseket tartalmaz; ez hordozza a világra vonatkozó általános tudásunkat („Róma Olaszország fővárosa", „minden ember halandó", „kétszer kettő négy", „a szabadság angolul freedom" stb.). A szemantikus emlékezetben őrzött tudás használhatóságát igazolhatósága biztosítja.

Az *epizodikus emlékezet* az egyes ember életének eseményeit, élményeit rögzíti és tárolja, és téri-idői asszociációkat hoz létre köztük. (Tulving 1983, 21.) Támaszkodik a szemantikus emlékezetre, amennyiben nagyrészt fogalmilag feldolgozott információkat tárol, de a fogalmaktól független tér-idő-kontextusokat is tartalmaz. Ha a szemantikus emlékezet tartalmai az ismétlés, az epizodikus emlékek az átélés affektív erejének köszönhetően kerülnek be a hosszú távú emlékezetbe („csak képzetet lehet feledni" – József Attila: *Eszmélet*).

Az epizodikus emlékezet által tárolt emlékekből kulturálisan elsajátított minták felhasználásával jön létre az egyén identitását megalapozó, tartós szerkezetű *élettörténeti elbeszélés,* amely elsősorban koherenciájának, lekerekítettségének köszönheti hitelességét (*narratív igazság*). Ma már ismertek azok a legáltalánosabb narratív eljárások és építőelemek, amelyek ezeket az elbeszéléseket alakítják. (Gergen–Gergen 1988/2001, McAdams 1988/2001.)

A *tanulás* a szemantikus emlékezethez kapcsolódik. Akkor mondjuk, hogy valamit megtanultunk, ha már nem tudjuk felidézni az információ megjegyzésének „epizódját" (az „emlékszem" kategóriából a „tudom" kategóriájába kerül át). Ha a szemantikus emlékezés tudatos (noétikus), az epizodikus emlékezés öntudatos (autonoétikus) – mindig a „velem történt" tudata kíséri. (Tulving 1990.)

Az implicit és az explicit emlékezet között van kapcsolat, működésük azonban független egymástól, agyi központjuk is máshol van. Az explicit (deklaratív) emlékezet zavarában (amnéziában) szenvedő betegeknél például a procedurális emlékezet zavartalan marad.

4. A felejtés

4.1. A felejtés jellege és funkciója

Az emlékezet tudományos kutatása, paradox módon, a felejtés vizsgálatával kezdődött. Hermann Ebbinghaus 1885-ben azt vizsgálta, milyen viszony van a tanulás, a felejtés és az újratanulás között. Ennek a vizsgálatnak az eredményeként alkotta meg a felejtésgörbét. Eszerint a tanulást követően a felejtés először gyors, majd egyre lassul, végül csaknem teljesen megáll.

A felejtés alapja lehet az emléknyom elhalványulása, vagy az emléknyomok interferenciája – az egymáshoz hasonló emlékek közül az egyik kiszorítja a másikat (hol parkoltam

le az autómmal? Tegnap itt, tegnapelőtt amott, úgyhogy nem emlékszem, hogy most hol van) –, vagy a hívóinger és a célemlék összekapcsolásának gátoltsága (például nem ismerek fel valakit, aki szembejön velem az utcán, mert valamilyen, számomra kellemetlen esemény szereplője volt egykor).

A felejtés összefügg az emlékezés rugalmasságával. Az aktuálisan vagy régóta nem használt ismeretek, illetve az aktuális célok szempontjából zavaró elemek kikerülnek a felidézhető emlékek közül. A felejtésben az explicit emlékezet hálózatos jellege is szerepet játszik. A szemantikai emlékezet nehezebben rögzíti a rendszeridegen emléknyomokat, az epizodikus emlékezetre pedig az érzelmileg vagy erkölcsileg terhet jelentő emlékek felejtése jellemző – ezt nevezte Freud *elfojtás*nak. (Megjegyzendő, hogy a traumatikus emlékek esetében, paradox módon, a felejtés képtelensége ugyanolyan jellemző, mint az elfojtás.)

Ami a szemantikai emlékezetet illeti, kifejező Darwin példája, aki az elméletébe nem illő adatokról készítette a leggondosabb feljegyzéseket, mert tudta, hogy ezeket könnyebben elfelejti vagy átigazítja.

A felejtés ritkán teljes, vagyis általában nem vezet az emléknyom teljes eltűnéséhez. Egy nyelv elfelejtett szavait könnyebb újratanulni, mint ismeretlen szavakat elsajátítani. Ha a hívóinger és a célemlék összekapcsolása akadályba ütközik, ez a kapcsolat akár helyre is állítható, például a hívóinger megerősítésével – egy távoli ismerősöm nevét nem tudom felidézni, amikor viszont meglátom az utcán, eszembe jut, hogy hívják. A kapcsolat a célemlékek körének szűkítésével is erősíthető. Egy kísérletben például élőlények nevét sorolták fel az alanyoknak – ha a nevek különböző kategóriákba tartoztak (állat, növény), az alanyok több nevet tudtak megjegyezni, mint amikor mindegyik név ugyanabba a kategóriába tartozott (itt a kategória a hívóinger, az élőlények neve a célemlék).

Freud a traumatizáló emlékek hozzáférhetőségének gátlásával – elfojtásával – magyarázta a neurózis kialakulását; a pszichoanalízis célja, hogy ezeket az emléknyomokat ismét hozzáférhetővé és ezáltal feldolgozhatóvá (az emlékek hálózatába illeszthetővé) tegye.

Általános jelenség, hogy életünk első évei mindenestül a felejtés áldozatául esnek; erre a mai napig nincs kielégítő magyarázat. Egyes feltételezések szerint az emlékezésben szerepet játszó agyrészek fejletlensége az ok, más magyarázat szerint az, hogy a deklaratív emlékezet csak akkor jöhet létre, ha kialakul a feltételéül szolgáló jel- és jelentésrendszer. Az is felvetődött, hogy az emlékezés képességét meg kell előznie a tudatos Én – szelf – megjelenésének. Az események hatása azonban ebben a korban sem múlik el nyomtalanul; erről tanúskodnak a kisgyermekkori traumák személyiségkárosító hatásai.

Az emlékezetvesztésnek vannak ugyanakkor az életkor előrehaladtával járó, illetve kóros – sérülések és betegségek nyomán fellépő – esetei (amnézia).

4.2. Mnemotechnikák – védekezés a felejtés ellen

Mivel az emlékezethely fogalma a kollektív felejtés elleni védekezés leírása során jött létre, szempontunkból különös jelentősége van a felejtés ellen alkalmazott – ún. *mnemotechnikai* – eljárásoknak. Legelemibb változata a test emlékezete – ezen a felismerésen

nyugszanak a fizikai fájdalmakkal járó archaikus beavatási szertartások. Hiába múlik el maga a fájdalom – a fájdalmat okozó eljárás nyoma megmarad a testen. (Pierre Clastres – idézi Assmann, A. 1999, 244.) Ehhez hasonló, a „népi mnemotechnika" körébe tartozó jelenséget írt le Arany János a *Jóka ördöge* című elbeszélő költeményében (1851). Itt a test emlékezetét a földbirtokhatárok rögzítésére használták:

> Kijegyzék a határt, hosszába, cövekkel.
> Aztán a határra dombokat emelnek,
> Fájdalmára néhány bámész sühedernek,
> Kiket a helyszínén, a halomnak ormán,
> Lefogtak erővel, kényszeritésformán,
> S hogy eszökbe jusson szakállas vén korig,
> Az *emlékezetet* hátuljokra verik.

(Az eljárás nyilván a traumatikus emlék felejtésének képtelenségére alapoz.)
A felejtés elleni védekezés nagy szerepet kapott azokban a kultúrákban, amelyekben nem volt meghatározó szerepe az írásbeliségnek. Hosszabb szövegek emlékezetben tartásának legismertebb fajtája a verses forma. Homérosz több ezer soros eposzainak szóbeli hagyományozását a hexameter és a kompozíció szabályosan ismétlődő elemei tették lehetővé.

Az emlékezethelyek szempontjából legfontosabb mnemotechnikai eljárás a helyszínekhez kapcsolódó asszociatív emlékezés; ahogyan Cicero ajánlja, „azoknak, akik szellemi képességeiket ezen a téren szeretnék fejleszteni, helyszíneket kell kiválasztaniuk, s azokat a dolgokat, amelyeket emlékezetben szeretnének tartani, lélekben el kell képzelniük, és gondolatban ezeken a helyszíneken elraktározniuk; az így elrendezett dolgokat a helyszínek rendje őrzi majd meg". (Cicero, *De oratore*, II. 86, ford. Polgár Anikó, Csehy Zoltán = Cicero 2012, 369. Erre a helyre Jan Assmann is hivatkozik, lásd Assmann, J. 1992/1999, 29.)

5. Az egyéni emlékezet konstruktív jellege

Fentebb volt róla szó, hogy az emlékezet nemcsak tárolja, de rendezi és alakítja is a múltbeli tapasztalatokat – ennek legfontosabb eredménye a sémák kialakulása. Az emlékezet átalakító munkája azonban máshogy is megmutatkozik. Emlékeink alakulására befolyást gyakorolnak előhívásuk külső és belső körülményei, kontextusa is. Egy kísérletben (Loftus és Palmer, 1974) egy közúti balesetet vetítettek le két csoportnak. Az egyik csoporttól azt kérdezték: „Milyen gyorsan ment az autó, amikor a másiknak koccant?", a másik csoportban a kérdés így hangzott: „Milyen gyorsan ment az autó, amikor a másiknak ütközött?" Az utóbbi csoport szignifikánsan magasabb sebességet adott meg, mint az előbbi.

A múltbeli tapasztalatok átalakításának sajátos módjára mutat rá Freud fedőemlékelmélete; Freud nemcsak a traumatikus emlékek elfojtását figyelte meg, de azt is, hogy

a betegek olykor (ugyancsak öntudatlanul) maguk által konstruált emlékkel fedik el a valóságos események nyomát. Későbbi kutatások kimutatták, hogy az ilyen kvázi-emlékeket is a „velem történt" autonoétikus élménye kíséri. (Batta 2008.)

Az epizodikus emlékezetre nemcsak az jellemző, hogy az eseményhez kapcsolódó külső körülmények összefonódnak az esemény átéléséhez kapcsolódó érzelmi, mentális reakciókkal, de az emlék (mindenkori) előhívásakor érvényesülő szándékok, fantáziaképek is szerepet kapnak benne. Ami a „deviáns" (a sémákba nem illő) emlékeket illeti, ezek sem mindig esnek a felejtés áldozatául – az emlékező gyakran (öntudatlanul) átalakítja őket; ezt hívják *mnesztikus transzformáció*nak (Juhász–Pethő 1983, 208; Darwin fent idézett példája ezt is illusztrálja). A bírósági eljárásokban részt vevő tanúk gyakran nem azért megbízhatatlanok, mert hazudnak, hanem azért, mert emlékezetüket a mnesztikus transzformáció mechanizmusa irányítja, amelyet olykor éppen maga az eljárás idéz elő.

Általában elmondható, hogy az emlékezet átalakító munkájának hajtóereje a *jelen felőli meghatározottság*; minden emléknek ki kell elégítenie a jelen vele szemben támasztott követelményeit.

6. Az egyéni és a kollektív emlékezet viszonya

Máig nem dőlt el, hogy az ember ösztönrendszerének visszaszorulása ok vagy következmény, az azonban antropológiai alaptény, hogy az ember ösztöneit tekintve *„hiánylény"*; ösztönei nem biztosítják számára a külvilághoz való alkalmazkodás feltételeit. Ezt a hiányt saját tapasztalatainak felhasználásával kell pótolnia. Ez nemcsak az egyéni emlékezet jellegét határozza meg alapvetően, de *a kollektív emlékezet létrejöttének is alapul szolgál*. Az egyes ember tapasztalatai ugyanis nem elegendőek ahhoz, hogy az ösztönök fogyatékosságát pótolni tudja; fel kell használnia a társak és az elődök tapasztalatait is. Ezt *a szerzett tapasztalatok átadásának és felhalmozásának képessége* teszi lehetővé (ami az emberi emlékezet legfőbb jellegzetessége az állatokéval szemben).

„Felhalmozás"-on nem az egyes tapasztalatok tömeges elraktározását kell érteni; a kollektív emlékezet eredendően olyan *tapasztalati sémákat rögzít* (lásd fentebb), amelyek a (tipikus helyzetekre vonatkozó) egyéni tapasztalatok összehasonlítása és mérlegelése révén kristályosodtak ki. Az egyén e közös tapasztalati sémákat sajátítja el, s ezeket a maga aktuális tapasztalataival összehasonlítva cselekszik.

Az egyénnek ez a ráutaltsága azzal jár, hogy önkéntelenül azonosul a közösséggel, amelytől a létfenntartásához szükséges tudást kapja. *Az „Én" és a „Mi" szorosan összekapcsolódik* önképében – mindazt, ami a közösséggel történt vagy történik, saját tapasztalatként éli át. (Elias 1987, 209, 247; Elias 1989/2002, 19, 138.) A múltbeli tapasztalatok átörökítését legutóbb a transzgenerációs traumák kutatása mutatta ki: a feldolgozatlan traumákat a szülőnemzedék öntudatlanul továbbadja utódainak. Így nemcsak a közös tudáskészlet, de a közös múlt, a közös „sors" is beépül saját emlékezetébe; a kettő egymást erősíti.

Egy nagyobb közösség tartósan megőrzött és nemzedékről nemzedékre átörökített egész tudáskészletét nevezzük kultúrának; *kultúra és emlékezés* tehát *elválaszthatatlan*

egymástól. Már a görög mitológia szemléletesen kifejezte ezt az összefüggést: a kilenc Múzsa – a tudományok és a művészetek megszemélyesítői – Mnémoszünének, az emlékezés istennőjének leányai. (Juhász–Pethő 1983, 203.)

A KOLLEKTÍV EMLÉKEZET

A kollektív emlékezet fogalma Maurice Halbwachs alapvető munkái nyomán (bár évtizedekkel megírásuk után) vált általánosan használatossá. (Halbwachs 1925; Halbwachs 1950 [1939].) Elméletének alaptétele, hogy *szoros értelemben vett egyéni emlékezet nem létezik*; az egyén csak egy csoport tagjaként, illetve az emlékek rögzítésére és felidézésére szolgáló társadalmi keretek között képes emlékezni. Bármennyire is az egyén az emlékezés alanya, az emlékezés képessége szocializációja során alakul ki benne – az emlékezet egyéni jellege leginkább abban áll, hogy mindenkinél más és más közösségi emlékezetek, emlékezési stratégiák találkoznak egymással. A kollektív emlékezet fogalmának Jan Assmann adott antropológiai távlatot, amikor úgy fogalmazott, hogy *emberi tudat és emlékezet csak egyén és közösség „visszacsatolásos összjátékában" jöhet létre*. (Assmann, J. 1992/1999, 20.)

A kollektív emlékezet kutatása később már nem arra a kérdésre irányult, hogyan alakítják az egyéni emlékezetet a közösségi, társadalmi „keretek", hanem magára a kollektív emlékezetre, amelyet a közösségek, társadalmak tartanak fenn, működésük és önazonosságuk biztosítása érdekében.

Az emlékező csoport mind tartósságát, mind összetételét, mind terjedelmét tekintve sokféle lehet; egy társasutazás résztvevői, osztály- és iskolatársak csoportja, sportklubok szurkolótábora, tájegységek, vallásfelekezetek, társadalmi-politikai egységek, nemzetek; egy-egy egyén értelemszerűen sokféle ilyen csoport emlékezetében részt vesz.

1. A kollektív emlékezet konstruktív jellege

A kollektív emlékezet a jelrendszerek által átadható emlékek, vagyis a deklaratív emlékezet körében mozog (szemantikus és epizodikus emlékezet – illetve a tudatosság szintjét elérő asszociatív emlékezet). Ha a szemantikus emlékezetet úgy jellemeztük, hogy „a világra vonatkozó általános tudásunk"-at hordozza, az „általános" jelző hatáskörét korlátoznunk kell. Bármennyire is az emberiség közkincsévé váltak olyan „emlékek", mint a Pitagorasz-tétel, az arab matematikából származó, a matematikai gondolkodást forradalmasító nulla, vagy éppen a római jog, *az általánosítás technikái* valójában *elválaszthatatlanok egy-egy kultúra emlékezetétől*; az egyes kultúrák saját múltjukból, kulturális örökségükből merítve alkotják meg fogalmi sémáikat. Elég a *kínai enciklopédia* kategóriáira gondolni, amelyek abszurdaknak mutatkoznak az európai kulturális-tudományos beállítódás számára. (Foucault 1966/2000, *Előszó*, 9; vö. Bartlett fentebb említett kísérletével – indián mese, európai kultúrában nevelkedett olvasók.) Az általánosítási technikák kulturális emlékezetbe nyúló gyökereit jól mutatják a közmondások (lásd „Több is veszett Mohácsnál").

A jelen felőli meghatározottság látványosan érvényesül a szemantikai emlékezet legelvontabb és legdinamikusabb régiójában, a tudományban; az európai tudománytörténet vezérfonala a korábbi tudományos eredmények „áltudomány"-ként való leleplezése és felülírása; a paradigmaváltások jól mutatják az egyes tudományos sémarendszerek konstruált jellegét. (Kuhn 1962/1984.)

Az emlékezethelyek ugyanakkor a kollektív emlékezetnek abba a tartományába tartoznak, amelyet az epizodikus emlékezettel hozhatunk összefüggésbe. Ebben a tartományban nem a közösség boldogulását segítő technikák általánosított sémái, hanem az *összetartozását, fennmaradását biztosító múlt eseményei* játsszák a főszerepet. Az alábbiakban ezt a tartományt nevezzük kollektív emlékezetnek.

A közös múltra irányuló kollektív emlékezet ugyanúgy *konstruktív jellegű* és a *jelen felől meghatározott*, mint az egyén epizodikus emlékezete; a múltat a jelen tapasztalatai alapján értelmezzük, illetve azt várjuk tőle, hogy segítsen a jelen megértésében. A kollektív emlékezet alapvető feladata tehát, hogy miközben a jelennek a múlthoz való viszonya folyton változik, megőrizze a múlt közösségi identitást biztosító állandóságát.

Az emlékezést nem a múlt tényei határozzák meg, hanem a jelen értelemszükséglete és az epizodikus emlékezetre jellemző „narratív igazság"; a tényszerűség illúziójának fenntartásához elegendő egy (akár fiktív) adat köztudatban elfoglalt stabil helye (például Dugovics Titusz, a zászlóvivő törököt magával rántó nándorfehérvári hős; Petőfi Barguzinban; Trianon oka, hogy „Clemenceau utálta a magyarokat" stb.).

A kollektív emlékezetnek ezeket a sajátosságait használja ki a múlt *instrumentalizálása*, amely a múlt jelentését valamilyen társadalmi csoport érdekeihez igazítja (például számos fiatal jelentkezett önkéntesnek az első világháborúba, miután a kormánypropaganda „új szabadságharc"-nak állította be). Ez akár történelmi események, hagyományok kitalálásához is vezet (például Václáv Hanka cseh költő 13. századi cseh népeposzt „gyártott" 1819-ben; a druida bárdok kultuszát a modern walesi nacionalizmus alakította ki). Ez a jelenség a 19. század második felében, a nemzetállami ideológia uralomra jutása idején tetőzött; régi, nagyrészt elfeledett kulturális hordozókra a hatalom rituáléi épültek. (Hobsbawm–Ranger 1983.) A társadalom múltképének alakítását szolgálta az ekkor felduzzadó emlékműállítási hullám is. Legismertebb magyar példája a budapesti Hősök terén álló Millenniumi emlékmű –, amely azért is tanulságos példája a múlt instrumentalizálásának, mert a hatalmi ideológia változásával alakjai cserélődtek (a Habsburg-házból származó uralkodók helyére a kommunista hatalomátvétel után a magyar nemzeti szabadságküzdelmek vezető alakjai kerültek). Az uralkodó emlékezetpolitika a felejtést is irányíthatja; így jött létre Nyugat-Európa „felejtés-paradigmája" a második világháború után – a Kádár-rendszer Trianon és az 1956-os népfelkelés emlékét próbálta eltüntetni.

A kollektív emlékezet konstruktív jellegével függ össze, hogy csoportemlékezetekre tagolódik; ezek különböznek, vagy akár ellentétesek is egymással (alternatív emlékezetek). Más a győztesek és a vesztesek, a tettesek és az áldozatok emlékezete (lásd például a spanyol „csendpaktum"-ot, amely évtizedeken át elfedte a polgárháborúban szembenállók emlékezetének feloldatlan ellentétét, s csak 2007-ben számolta fel hivatalosan „a történelmi emlékezet törvénye"). Ezekből az ellentétekből akár „emlékezetháború" is támadhat (például a vereckei honfoglalási emlékmű meggyalázása az Ukrajnához

csatolt Kárpátalján; a gyarmatosítók emlékműveinek lerombolása a felszabadult gyarmatokon stb.).

Az uralkodó emlékezeti mintázattal ellentétes csoportemlékezetet nevezte Michel Foucault *ellenemlékezet*nek – a kisebbségi, kiszoruló, hátrányos helyzetű csoportok emlékezete ez; a nőké, bevándorlóké, a nemzeti kisebbségeké stb. (Foucault 1971/1998, 88.)

2. Kollektív emlékezet és történelem

Maurice Halbwachs kizáró ellentétet látott a két fogalom között. Az emlékezet egy közösség saját, átélt múltját hordozza, amelyet a múltban jelentés után kutatva, a jelen érdekeltségeiből kiindulva alkot meg, alkot újra az illető közösség. A történelmet ezzel szemben tudósok írják, akik, kívülállóként, a múlt rekonstrukciójára törekszenek, kritikailag ellenőrzik felhasznált forrásaikat, és leleplezik a kollektív emlékezet torzításait.

A viszony azonban ennél bonyolultabb. Először, a történész is a tanúk emlékezetére kénytelen hagyatkozni; másodszor, a történész munkáját is befolyásolják a jelen érdekeltségei és saját kultúrájának hagyományai, bármennyire szándékszik is ezt elkerülni. A 19. század európai történettudománya úgy próbálta az ellentmondást feloldani, hogy kritikailag kiigazítva és gazdagítva kívánta megerősíteni a nemzet kollektív emlékezetét. (Nora 2010, 15–16, 315.)

Történelem és kollektív emlékezet között valójában az *emlékezettörténet* (mnemohistory) közvetít; az emlékezettörténész tudja, hogy a kollektív emlékezetben tárolt emlékek ugyanúgy „lehetnek hamisak, torzak, kitaláltak, mesterségesen implantáltak", mint az egyéni emlékezetben tároltak, azonban nem ezeknek a torzításoknak a leleplezésében, hanem funkciójuk megértésében érdekelt. „Az emlékezettörténet azt a jelentést elemzi, amelyet a mindenkori jelen tulajdonít a múltnak." (Assmann, J. 1997/2003, 25.) Assmann egyik példája éppen egy olyan eset kapcsán mutatja meg emlékezet és történelem különbségét, amelyben a „tények" tekintetében nincs köztük különbség. A Maszada-erőd elestének (i. sz. 66.) történetét Josephus Flavius beszéli el *A zsidó háború* című művében; az erődöt védelmező zélóták a római ostrom előtt kollektív öngyilkosságot követtek el. A régészek feltárták az erőd maradványait – a történet jelentősége azonban nem ebben van, hanem abban, hogy „az újkori Izrael egyik megalapozó történeté"-vé vált – „az izraeli hadsereg újoncai itt teszik le az esküt", ugyanis a történet „a vallási és egyszersmind politikai mártíriumnak pontosan azokat az erényeit beszéli el, amelyekre az ifjú izraeli katonákat kötelezik." (Assmann, J. 1992/1999, 76–77.)

Az emlékezettörténettel rokon tudományág az *oral history* – a személyesen megélt és elmondott múlt közege ez –, illetve a *mikrotörténelem*, amely nem a nagy eseményeket és összefüggéseket, hanem a köznapi életet és mentalitást vizsgálja; mindkettőre a „történelem alulnézetben" megjelölés illik.

3. Kommunikatív és kulturális emlékezet

Egy-egy nagyobb (személyes kapcsolatokon túlterjedő), tartós közösség epizodikus emlékezete két nagy tartományra oszlik. Az egyik *a közelmúlté*: a közvetlenül átélt múltat őrzi és osztja meg kortársak és együtt élő nemzedékek között, közös tájékozódási pontokat kristályosítva ki. Az emlékezésnek ez a fajtája spontán. Szereplői a közösség átlagos tagjai, tartalmai személyes kapcsolatok révén, illetve a szabályozatlan szóbeli (újabban: internetes) nyilvánosságban terjednek. A személyes emlékeket ez a kommunikáció csiszolja össze valamelyest, ezért elnevezése (Jan Assmann nyomán) *kommunikatív emlékezet*. Tartama három generáció – nyolcvan év –, nagyjából ennyi idő telik el, míg egy esemény utolsó átélője is meghal. A nagyapa, aki *A nagy háború* című könyv színes képeit fellapozva, sebesülésének nyomát testén megmutatva meséli el első világháborús frontélményeit unokájának, a kommunikatív emlékezet fenntartója – az unoka már hiába adja tovább ezeket az emlékeket gyermekeinek, hiányzik belőlük a személyes átélés hitelessége.

A *kulturális emlékezet* ezzel szemben *a régebbi múlt szilárd pontjaira* irányul, a közösség identitását megalapozó történeteket tartja fenn, amelyek közvetlenül vagy közvetve a közösség eredetére utalnak vissza, s így a mítoszokkal – egy-egy nép eredetét isteni közegbe helyező történetekkel – mutatnak rokonságot. Ezeket az emlékeket állandósult szövegek, képek, dallamok, szertartások rögzítik, fennmaradásukat pedig erre szakosodott intézmények, szakmai csoportok szavatolják (papok, rapszódoszok, bárdok, krónikások, muzeológusok). Felidézésükre a *megemlékezés* (kommemoráció) jellemző: a nyilvánosság szabályozott közegében, rítusok, ünnepségek révén zajlik. Az első világháború katonái odakerülnek a nemzet nagy küzdelmeiben elesett hősök mellé, emléküket évfordulós megemlékezéseken idézik fel, a Himnusszal, ünnepi beszéddel, papi áldással, koszorúzással.

4. „Hideg" és „forró" emlékezet

Jan Assmann – Claude Lévi-Strauss nyomán – megkülönböztet „hideg" és „forró" társadalmakat. Előbbiek „elhárítják a történelmi tényezők esetleges hatásait önnön egyensúlyukra és folytonosságukra", míg az utóbbiakat „a változás sóvár igénye" jellemzi. Az előbbi típusban – ilyen például az ókori egyiptomi és zsidó társadalom – az emlékezés technikái az emlékezet befagyasztását szolgálják. Itt az a cél, hogy *a kulturális emlékezetben megőrzött abszolút múlt értékei változatlanul érvényben maradjanak*; az emlékezés arra irányul, hogy a jelent beillessze a múltba, s a későbbi korok zavaró hatását kiiktassa az emlékezetből. A „forró" társadalmakban – ilyen például a homéroszi eposzok korának görögsége vagy az európai modernizáció társadalmai – *a megalapozó történetek ki vannak téve a feledésnek vagy a mnesztikus transzformációnak*. A jelentés átalakításának lényege, hogy a megalapozó múltat a fejlődés hajtóerejeként használják fel, ezt nevezik *mitomotorika*nak. Két jellegzetes típusa van: egyik esetben *a múlt a jelen törekvéseit igazolja* (legitimációs mitomotorika) – ilyen például az *Aeneis*é, amelyben Aeneas, illetve a római nép trójai eredete Augustus császár uralmának és politikai céljainak igazolására

szolgál (itt tehát nem a múlt hatalom általi „befagyasztásá"-ról, hanem a múlt erejének a hatalmi törekvésekbe való bekapcsolásáról van szó). A másik esetben *múlt és jelen ellentétet képez* (kontraprezentikus mitomotorika). Itt a múlt arra szolgál, hogy mintát és ösztönzést adjon a jelennel ellentétes eszményi jövő megvalósításához. Ilyenek az „aranykor"-típusú történetek és a messiás-narratívák; az egykor volt ideális kor negatív hatások (idegen uralom, a nép romlottsága stb.) következtében lehanyatlott, de vissza fog térni. Az ókorban önálló műfaj, az apokaliptika képviseli ezt a típust, az újkorban a „nemzeti ébredés" mozgalmai használnak gyakran ilyet („Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?" – hangzik az 1825-ben írt nemzeti eposz, a *Zalán futása* első mondata; a szlovák nemzeti mozgalom Szvatopluk nagymorva birodalmát, a román a dicső római eredetet vetíti a múlt vásznára).

A „hideg" emlékezés technikája a *rítus* – a rendszeresen ismételt szertartások biztosítják a múlt értelmének változatlan fenntartását (rituális koherencia). A „forró" emlékezés közege az írás; hiába van rögzítve az írott múlt az orálisan hagyományozott rítusokhoz képest, értelmét az interpretáció mindig a jelenhez igazíthatja (textuális koherencia).

A hatalom rendszerint a saját legitimációját megalapozó múlt megkötésére törekszik, míg a helyzetükkel elégedetlen társadalmi csoportok a múlttal a változás iránti igényüket igazolják.

AZ EMLÉKEZETHELYEK

A modernizáció előtti Európában a kollektív emlékezetet a múlt ismétlődésének képzete uralta; „a történelem az élet tanítómestere" – a jelen eseményeiben csupán fel kell ismerni, milyen korábbi történéseknek felel meg. A modernizáció következtében Európa – különösen Nyugat-Európa – társadalmai a 19. században oly mértékben „felforrósodtak", a változás üteme annyira felgyorsult, hogy ez alapjaiban változtatta meg a múlthoz való viszonyt. A múlt ismétlődésének tudatát a *fejlődés* képzete váltotta fel, s jellemzővé vált, hogy a kulturális emlékezetben a múlt és jelen közé egyre áthidalhatatlanabb szakadék ékelődik. A változás fő tényezői:

- a parasztság mint emlékezetközösség s vele együtt a hagyományokat őrző népművészet és a körforgáson alapuló időszemlélet eltűnése;
- a rituális emlékezeti mechanizmust leginkább érvényesítő vallási kultúra visszaszorulása;
- a nyugat-európai nemzetalakulási folyamatok lezárulása („a nemzet már nem küzdelem, hanem adottság", Nora 2010, 18.);
- a történelemoktatás intézményesülése (ennek hatása, mint láttuk, nem egyirányú, hiszen a 19. században a történettudomány részt vállalt a nemzeti emlékezet alakításában).

Az emlékezethelyeket *a kollektív felejtéssel szembeni védekezés szándéka* hívta életre; az a felismerés, hogy a kollektív amnézia gyengíti a közösség identitását, az összetartozás tudatát és a szolidaritást, szabályos „emlékezet-robbanás"-hoz (memory boom) vezetett

az 1970-es években. Pierre Nora, az emlékezethely fogalmának megalkotója szerint „az emlékezethelyek őrzik azt, ami a megemlékező tudatból egy olyan történelemben maradt meg, amelyben már nem létezik az emlékezeti tudatforma, de az iránta érzett vágy még igen". (Nora 2010, 18.)

1. Az emlékezethely fogalma

A fogalom – locus memoriae – az antik retorikából származik. Quintilianus *Szónoklattan*ának *Az emlékezés művészete* című fejezetében (Quintilianus 2008, 11. könyv, 2. fejezet, ford. Tordai Éva, 728–729.) írja le az alábbi esetet: Szimónidészt, aki dicsőítő költeményt írt egy megkoszorúzott ökölvívóra, meghívták a koszorúzás alkalmával rendezett lakomára. Szimónidészt épp kihívták a palotából, amikor az ráomlott az odabent ünneplőkre, s a felismerhetetlenségig összezúzta őket. A halottakat Szimónidész úgy azonosította, hogy emlékezett az ülésrendben elfoglalt helyükre. (A történetet Cicero is leírja a helyszínek és az emlékezés kapcsolatáról szólva, lásd Cicero 2012, 369.) Quintilianus szerint „az emlékezetet megjelölt helyek segítik a lélekben"; „Amikor ugyanis bizonyos idő elteltével visszatérünk egy helyre, nemcsak magát a helyet ismerjük fel, hanem az is eszünkbe jut, mit tettünk ott, emlékszünk a személyekre is, s nemegyszer ki nem mondott gondolataink is visszatérnek elménkbe." (Quintilianus 2008, 11. könyv, 2. fejezet, ford. Tordai Éva, 729–730.) A *loci memoriae* alkalmazása tehát eredetileg *asszociatív alapon működő mnemotechnikai eljárás.*

A fogalom mai jelentése Pierre Nora francia történész munkacsoportjának *Les lieux de mémoire* (Az emlékezet helyei) című munkája nyomán alakult ki. Az emlékezethelyek eszerint a közösségi emlékezet „kikristályosodási pontjai", olyan *anyagi* vagy *virtuális hordozók*, amelyek egy-egy nagyobb közösség megélt múltjának egy-egy mozzanatát, illetve a hozzájuk kapcsolódó értelemsémákat, *jelentéseket* sűrítik össze és idézik fel *jelképesen*; említésük által a közösség tagjainak rögtön „beugrik" valami a múltból. Magyar vonatkozásban elég olyan kifejezésekre utalnunk, mint „Mohács", „negyvennyolc", „Trianon", „hat–három".

2. Az emlékezethelyek felépítése, működése

Az emlékezethely összetevői: az *anyagi* vagy *virtuális hordozó*, az *emlékezés tárgya*, a *szimbolikus jelentés* és a *közösségi funkció*, amelyeket az *emlékezés szándéka* tart össze. (Az emlékezethely és az emlékhely nem azonos fogalmak; utóbbi kiemelkedő események hivatalosan megjelölt helyszínét jelenti.)

Az emlékezethely hordozója lehet

- *földrajzi hely* vagy *szűkebben vett helyszín* (például Verecke, Mohács, 301-es parcella);
- *esemény* (például Zrínyi és a vadkan, „vitam et sanguinem", hat–három);
- *személy/csoport* (például Szent István, Dózsa György, Aradi 13);
- *tárgy/anyag* (például Szent Korona, tokaji, Rubik-kocka);

- *műalkotás* (például *Bánk bán*, *Himnusz*, Fadrusz János kolozsvári Mátyás-szobra);
- *jelkép* (például piros–fehér–zöld, címer);
- *intézmény* (például MTA, Eötvös Kollégium);
- *fogalom* (például a kereszténység védőbástyája, kuruc–labanc, vasfüggöny)

A hordozók, az általuk jelölt tárgy révén, érintkezhetnek egymással; például Verecke és Árpád egyaránt a honfoglalást idézi. Másrészt az emlékezés tárgya nem mindig a múlt egyetlen eleme; például a Szent Korona nemcsak a kereszténység felvételét és az államalapítást idézi fel, de számos későbbi eseményt is – a legutóbbiak: az Egyesült Államok visszaszolgáltatta Magyarországnak (1978), a rendszerváltozás után a Nemzeti Múzeumból a Parlamentbe került (2000).

Az emlékezethelyek közvetítésében kiemelt szerepet játszanak a médiumok – a másodlagos hordozók. Az emlékezethelyek kora a tömegmédiumok elterjedésével esik egybe; hatásuk elképzelhetetlen az írott, majd technikai médiumok, illetve az irodalom, a zene, a képzőművészet, a film, a színház, sőt, a populáris kultúra közvetítő szerepe nélkül.

Az emlékezethelyek szimbolikus jelentése bizonyos narratív alapsémákat követ: eredet, győzelem, vereség, nagyság, ellenállás, gyász, a nemzet tragikus megosztottsága / nemzeti egység stb. Az emlékezethelyek funkciója az identitás fenntartása a változó körülmények között; a múlt hozzáigazítása a változó jelenhez. Az emlékezethelyek funkciója jellegzetes identitásképletekhez kapcsolódik; ilyenek: „fertilitas Pannoniae" (Pannónia termékenysége), „egyedül vagyunk", „nem vagyunk egyedül", „rebellis nemzet", „bűnös/vesztes nemzet", „mit adtunk a világnak" stb.

A jelentés és a funkció változékony; a változás lehet *spontán* és *irányított* (utóbbi kapcsán lásd instrumentalizálás). Például Mohács mint emlékezethely a nemzet megosztottságának jelképéből spontán módon a „vesztes nemzet" kifejezőjévé vált Trianon után. Amikor viszont a rendszerváltozás utáni Magyarország címere nem a Kossuth-, hanem a Szent Koroná-s változat lett, ennek az volt a célja, hogy az aktuális hatalom saját legitimációját a Magyar Királysághoz kapcsolja, a jelen és a Szent István-i Magyarország folytonosságát sugalmazva.

Az emlékezethelyeknek nemcsak funkciójuk és jelentésük változhat, de keletkezhetnek és el is tűnhetnek. Például a 301-es parcella harminc év múltán, Nagy Imre és mártírtársai újratemetésekor vált emlékezethellyé; a „vitam et sanguinem" (életünket és vérünket) – amikor a magyar nemesség 1741-ben felajánlotta szolgálatait Mária Terézia királynőnek a spanyol örökösödési háborúban – viszont ma már nem eleven emlékezethely. Alakulásukra hatással van kontextusuk is; az 1444-es várnai csatavesztés, amelyet sokáig Moháccsal párhuzamosan emlegettek, azért merült feledésbe, mert a 18–19. században kialakuló nemzeti nagyelbeszélésben az utóbbi vált a „hanyatlás" epizódjának hordozójává. (Lásd Debreczeni 2012, 85.)

Az alternatív vagy ellenemlékezetek az emlékezethelyek tekintetében is elkülönülnek, vagy éppen konfliktusok forrásául szolgálnak. A szigetvári Zrínyi Miklós más és más szerepet tölt be a magyarok, a horvátok és az osztrákok emlékezetében (Kovács 2017.); a prágai Mária-oszlop pedig, amely a közemlékezetben sokáig az osztrák–német katolikusoknak a protestáns csehek fölött aratott 1620-as fehérhegyi győzelmét hirdette

(egyébként nem ezért emelték), az „emlékezetháború" áldozatává vált; 1918-ban ledöntötte a nemzeti indulattól fűtött prágai tömeg. Ugyanaz az emlékezethely egymástól független csoportemlékezeteket is őrizhet; a 19. század végén a lembergi (Lwów/Lviv) Lyčakiv-temetőben a város (katolikus) lengyel és (ortodox) ukrán lakossága megalkotta a maga emlékműveit, megrendezte a maga szertartásait, és megemlékezett közösségének kiemelkedő alakjairól, anélkül, hogy egymásról tudomást vettek volna. Ezt a jelenséget *heterotópiá*nak nevezhetjük. (Lásd György 2012.) Megosztó hatása lehet a felejtésnek is; 1848 az osztrák közemlékezetben alig van jelen – Ausztria 1849-es magyarországi szerepe feledésbe merült. A magyar hadsereg szerbek ellen 1942-ben elkövetett bűneit *Hideg napok* című regényében feltáró Cseres Tibor hiába várta, hogy a szerb megtorlással egy szerb írótársa hasonlóképpen számot vessen – csaknem harminc év elteltével maga dolgozta fel az eseményt (*Vérbosszú Bácskában*).

3. Az emlékezethely fogalmának elterjedése

A hétkötetes, 130 emlékezethelyet feldolgozó munka szerkesztője, Pierre Nora francia jelenségként határozta meg a „lieu de mémoire" fogalmát, mert szerinte elválaszthatatlan az államtól, amely központi szerepet játszik a franciák nemzettudatában. A fogalom ugyanakkor menet közben átalakult. Az első kötet (*A köztársaság*) a III. köztársasághoz kapcsolódó szimbólumokat (trikolór, köztársasági naptár, Marseillaise), emlékműveket (például a Panthéon), pedagógiai műveket (például *Két gyermek kirándulása Franciaországban*), a kommemoráció példáit (például július 14.) tartalmazza, s kitér a nemzeten belüli megosztottságra, ezen belül az ellenemlékezetre is (például Vendée – a királypárti-katolikus felkelés a forradalmi seregekkel szemben). A II. rész – *Nemzet* (három kötet) – már nagyobb távlatú és bonyolultabb szerkezetű; nem mintavételre törekszik, hanem a megélt nemzeti történelem „csontozatát" igyekszik rekonstruálni (Nora 2010, 202.); a szellemi hagyatékot (például a krónikák), az ország területének emlékezeti képleteit (például Franciaország stilizált térképe, a „hexagon") és a fogalmakat (például „Gloire") dolgozza fel. A harmadik rész (ugyancsak három kötet) a nemzeten belüli megosztottságoknak ad teret; ezt már címe is kifejezi (*Les France*, a magyar válogatásban: *Franciaország többes számban*). Itt a franciák eredetében mutatkozó kettősségről (gallok/frankok), a különböző etnikai csoportok hagyományairól (például a bretagne-i népköltészeti gyűjtemény, a *Barzaz Breiz*), vallási és politikai ellentétekről (például a janzenizmus – a katolicizmuson belüli reformmozgalom –, az antiszemitizmus által motivált Dreyfuss-ügy, a gaulleisták és a kommunisták ellentéte stb.) esik szó. Ez a rész arról tanúskodik, hogy az állam elvesztette meghatározó szerepét a francia nemzettudatban. A mű végén olyan kollektív emlékezeti képletek szerepelnek, mint Descartes, Marcel Proust *Az eltűnt idő nyomában* című regénye, a francia udvariasság és konyha, vagy a Tour de France.

Az emlékezethely fogalmának elterjedésében a német vállalkozás játszotta a legfontosabb szerepet. (François–Schulze 2001.) A német változat nem új tudományos módszereket és eredményeket célzott meg; arra vállalkozott, hogy a második világháborút követő német „gazdasági csoda" hátterében meghúzódó kollektív amnéziát (a háborús vereség

és a holokauszt emlékének törlését) felszámolja. Felépítése egyszerű – a 122 emlékezethelyet 18 egymás mellé rendelt fejezetbe rendezve elemzi. A fejezetek gondosan kiszámított egyensúlyt teremtenek a nemzeti nagyság és a történelmi felelősség sarkpontjai között, s a jelentésükben rokon emlékelemeket az időrenden átívelve egymáshoz kapcsolják (például a birodalmi ambíciót – Nagy Károlytól a vesztfáliai békén át Hitlerig, a német szellemi élet kiemelkedő teljesítményeit a Nibelungenliedtől a Mann-családig, vagy a *Bűn* című fejezetben a szociáldemokraták megvádolását az első világháború elvesztése miatt, illetve Auschwitzot).

A fogalom elterjedt (sites of memory, Erinnerungsorte, luoghi della memoria stb.) – s megszülettek az olasz, holland, svájci stb. emlékezethely-kötetek is – ezekről lásd Száraz Orsolya, Pusztai Gábor és Pabis Eszter recenzióit, Studia Litteraria, 2012/1–2 (*Emlékezethelyek*). A magyar emlékezethely-kutatás eredményeiről lásd a Loci Memoriae Hungaricae című sorozat köteteit; megindult egy interaktív honlap szerkesztése is (http://deba.unideb.hu/deba/emlekezethely).

A kutatások új irányai részben a nemzetek közös, részben a nem nemzeti típusú közösségek emlékezethelyeit vizsgálják. Ilyen a *Német–lengyel emlékezethelyek* (Hahn–Traba 2012–2015.), az *Európai emlékezethelyek* (Boer et al. 2012.), a *Kelet-Közép-Európa vallási emlékezethelyei* (Bahlcke–Rohdewald–Wünsch 2013., ismertetését lásd S. Varga 2016.), illetve Csáky Móric *Városok emlékezete* című műve, amely az Osztrák Birodalom multietnikus városainak hibrid kultúráját, emlékezetét elemzi. (Csáky 2010.)

Ha a „hősi tettek és hősies szenvedések" köré szerveződő emlékezethely-kutatás a kollektív amnézia elleni védekezésből született, s nemzeti keretek közt zajlott, az újabb – s nem csupán tudományos – feladat a saját múltbeli felelősség tudatosítása és az alternatív, illetve ellenemlékezetek közötti párbeszéd kezdeményezése. (Assmann, A. 2012.) A magyar társadalmon belüli megosztottságokban, a szomszéd népekhez fűződő viszony zavaraiban komoly szerepe van a csoportemlékezetek közötti párbeszéd hiányának; elég, ha a két világháború közötti „népies"–„urbánus" szembenállás emlékezetének máig feloldatlan, a következményekkel kapcsolatos felelősséget kizárólag a másikra hárító ellentétére, vagy éppen a délvidéki vérengzés és megtorlás fent már említett, kibeszéletlen emlékezetkonfliktusára utalunk.

Előremutató példák is akadnak; egy szlovák történészfolyóirat első és hátsó borítóján a közelmúltban Apponyi Albert, illetve Edvard Beneš – az erőszakos magyar, illetve szlovák nacionalizmus két vezéralakja – látható; Apponyi képe ezzel a szöveggel: „Szlovákok, bocsássatok meg nekem!" Benešé ezzel: „Magyarok, bocsássatok meg nekem!"

Elengedhetetlen, hogy a másfajta emlékezet iránti türelem megszülessen, illetve múltunk olyan alapvető eseményeit tekintve, mint Trianon, Auschwitz, 1956, a felelősség mozzanata beépüljön emlékezetünkbe, és ezáltal nemzeti és nemzetközi emlékezetminimum alakuljon ki. Az alternatív emlékezetek harcos szembenállása, a felelősség elhárítása, a kibeszéletlen emlékezetkonfliktusok társadalmaink és Európa működését veszélyeztetik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Assmann, A. 1999

Aleida Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, Beck, 1999.

Assmann, A. 2012

Aleida Assmann, *Az emlékezet átalakító ereje*, ford. Máté Éva Gyöngy, Studia Litteraria, 2012/1–2 (*Emlékezethelyek*), 9–23.

Assmann, J. 1992/1999

Jan Assmann, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. Hidas Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999. (Eredeti megjelenése: 1992.)

Assmann, J. 1997/2003

Jan Assmann, *Mózes, az egyiptomi*, ford. Gulyás András, Bp., Osiris, 2003. (Eredeti megjelenése: 1997.)

Bahlcke–Rohdewald–Wünsch 2013

Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa: Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff, hg. Joachim Bahlcke, Stefan Rohdewald, Thomas Wünsch, Berlin, Akademie, 2013.

Bartlett 1932

Frederic Charles Bartlett, *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1932.

Batta 2008

Batta Barbara, *Monitorozási folyamatok az emlékezeti előhívásban*, Világosság, 2008/11–12, 241–250.

Boer et al. 2012

Europäische Erinnerungsorte, hg. Pim den Boer, Heinz Duchhardt, Georg Kreis, Wolfgang Schmale, München, Oldenbourg, 2012, I–III.

Bruner 1986/2001

Jerome Bruner, *A gondolkodás két formája*, ford. Ülkei Zoltán = *Narratívák 5., Narratív pszichológia*, szerk. László János, Thomka Beáta, Bp., Kijárat, 2001, 27–57. (Eredeti megjelenése: 1986.)

Cicero 2012

Cicero *Összes retorikaelméleti művei,* ford. Adamik Tamás et al., Pozsony, Kalligram, 2012.

Csáky 2010

Moritz Csáky, *Das Gedächtnis der Städte: Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Wien, Böhlau, 2010.

Csépe–Győri–Ragó 2007

Általános pszichológia, II, *Tanulás – emlékezés – tudás*, szerk. Csépe Valéria, Győri Miklós, Ragó Anett, Bp., Osiris, 2007.

Debreczeni 2012

Debreczeni Attila, *Nemzeti nagylét, nagy temető – és Batsányi (Egy nemzeti narratíva formálódása)*, Studia Litteraria, 2012/1–2 (*Emlékezethelyek*), 68–88.

Delius–Fersen 1996
Juan D. Delius, Lorenzo von Fersen, *Gedächtnis bei Tieren* = *Enzyklopädie der Psychologie*, Themenbereich C, Theorie und Forschung, Serie 2 Kognition, Band 4, hg. Dietrich Albert, Kurt-Hermann Stapf, Göttingen, Hogrefe, Verlag für Psychologie, 1996, 489–539.
Eisemann 2010
Eisemann György, *A késő romantikus magyar líra*, Bp., Ráció, 2010.
Elias 1987
Norbert Elias, *Wandlungen der Wir-Ich-Balance* = N. E., *Die Gesellschaft der Individuen*, hg. Michael Schröter, Frankfurt (Main), Suhrkamp, 1987, 207–315.
Elias 1989/2002
Norbert Elias, *A németekről: Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik-huszadik században*, ford. Győri László, Bp., Helikon, 2002. (Eredeti megjelenése:1989.)
Foucault 1966/2000
Michel Foucault, *A szavak és a dolgok*, ford. Romhányi Török Gábor, Bp., Osiris, 2000. (Eredeti megjelenése: 1966.)
Foucault 1971/1998
Michel Foucault, *Nietzsche, a genealógia és a történelem*, ford. Romhányi Török Gábor = M. F., *A fantasztikus könyvtár: Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*, Bp., Pallas Stúdió – Attraktor, 1998, 75–91. (Eredeti megjelenése: 1971.)
François–Schulze 2001
Deutsche Erinnerungsorte, hg. Etienne François, Hagen Schulze, München, Beck, 2001, I–III.
Gergen–Gergen 1988/2001
Kenneth J. Gergen, Mary Gergen, *A narratívumok és az én mint viszonyrendszer*, ford. Ülkei Zoltán = *Narratívák 5., Narratív pszichológia*, szerk. László János, Thomka Beáta, Bp., Kijárat, 2001, 77–119. (Eredeti megjelenése: 1988.)
György 2012
György Péter, *A szétesett emlékezet - két temető példája*, Studia Litteraria, 2012/1–2 (*Emlékezethelyek*), 121–126.
Hahn–Traba 2012–2015
Deutsch-polnische Erinnerungsorte, I–V, hg. Hans Henning Hahn, Robert Traba, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2012–2015.
Halbwachs 1925
Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, Félix Alcan, 1925.
(magyarul: Maurice Halbwachs, *Az emlékezés társadalmi keretei*, ford. Sujtó László, Bp., Atlantisz, 2019; a műből részletek jelentek meg a *Francia szociológia* c. kötetben, vál., előszó Ferge Zsuzsa, ford. Lakatos Mária, Bp., Közgazdasági és Jogi, 1971, 124–131.)
Halbwachs 1950 [1939]
Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, Paris, Les Presses universitaires de France, 1950. (magyarul: *A kollektív emlékezet. III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő*, ford. Kántor Gábor = *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*, I, *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*, szerk. Felkai Gábor, Némedi Dénes, Somlai Péter, Bp., Új Mandátum, 2000, 403–432.)

Hobsbawm–Ranger 1983
The Invention of Tradition, ed. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
Helmholtz 1867
Hermann von Helmholtz, *Handbuch der physiologischen Optik*, Leipzig, Leopold Voss, 1867.
Juhász–Pethő 1983
Juhász Pál, Pethő Bertalan, *Általános pszichiátria,* I, *Pszichopatológia*, Bp., Medicina, 1983.
Kovács 2017
„Zrínyi, Zriny, Zrinsky": Szigetvár német–magyar emlékezete 1790–1826, s. a. r. Kovács Kálmán, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.
Kuhn 1962/1984
Thomas S. Kuhn, *A tudományos forradalmak szerkezete*, ford. Bíró Dániel, Bp., Gondolat, 1984. (Eredeti megjelenése: 1962.)
McAdams 1988/2001
Dan P. McAdams, *A történet jelentése az irodalomban és az életben*, ford. Labádi Beatrix = *Narratívák 5., Narratív pszichológia*, szerk. László János, Thomka Beáta, Bp., Kijárat, 2001, 157–174. (Eredeti megjelenése: 1988.)
Nora 2010
Pierre Nora, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk. K. Horváth Zsolt, ford. Haas Lídia et al., Bp., Napvilág, 2010.
Quintilianus 2008
Marcus Fabius Quintilianus, *Szónoklattan*, ford., jegyz. Adamik Tamás et al., Pozsony, Kalligram, 2008.
Rahmann–Rahmann 1988
Hinrich Rahmann, Mathilde Rahmann, *Das Gedächtnis: Neurobiologische Grundlagen*, Berlin–Heidelberg, Springer, 1988.
(Angolul: *The Neurobiological Basis of Memory and Behavior*, trans. Steven J. Freeman, New York, Springer, 1992.)
S. Varga 2016
S. Varga Pál, *Vallási emlékezethelyek Kelet-Közép-Európában*, Klió, 2016/2, 3–26.
Tulving 1972
Endel Tulving, *Episodic and Semantic Memory* = *Organization of Memory*, eds. Endel Tulving, Wayne Donaldson, New York, Academic Press, 1972, 381–403.
Tulving 1983
Endel Tulving, *Elements of Episodic Mmemory*, Oxford, Clarendon, 1983.
Tulving 1990
Endel Tulving, *Hány emlékezeti rendszer létezik?*, ford. Farkas Mária = *Az emberi emlékezet pszichológiai elméletei: Szöveggyűjtemény*, szerk. Kónya Anikó, Bp., Tankönyvkiadó, 1990, 369–392.

MAGYAR
EMLÉKEZETHELYEK

A kereszténység védőbástyája

Száraz Orsolya

BEVEZETŐ

A közelmúltban, főleg a 2016-os menekültválság idején, a politika kommunikációs terében szívesen és gyakran hivatkoztak a magyarok kereszténységet védő múltbéli szerepére (hasonlóan egyes horvát politikusokhoz, akik Horvátország egykori védőbástyaszerepét a migráció elleni küzdelemben látják újraéledni; Blažević 2021, 171.), e küldetés évszázadokon átívelő folyamatosságára és jelenbeli aktualitására. A kereszténység védőbástyájának ilyenfajta identitáspolitikai felhasználhatósága azt bizonyítja, hogy élő emlékezethelyről van szó, amelyhez jelenleg is társíthatók a magyarság számára érvényes szimbolikus jelentések és funkciók.

A Magyarországot a kereszténység védőbástyájával azonosító eszme nem új keletű, több évszázados történetre tekint vissza. (Magyarország ilyenfajta szerepéről lásd Terbe 1936; Benda 1937; Őze 1991; Imre 1995, 143–173; Romsics 2005; Őze 2006, 43–51; Veszprémy 2006.) Az első adatok, amelyek azt mutatják, hogy a magyarok identitásának és önreprezentációjának lényeges része a kereszténység védelme, a 13. századból származnak. Ez érthető, hiszen elsősorban az ország geopolitikai határhelyzetéből következik a védelmi funkció, amelynek jelentősége megnő, amikor a keresztény világot külső támadás fenyegeti. A 13. században a tatárok, a 14–17. században a törökök lesznek azok, akiktől Magyarországnak meg kell védenie önmagát és Európát, ami miatt ebben az időszakban a védőbástyaszerep hangsúlyosan van jelen mind a magyarok önmagukról, mind az európaiak magyarokról alkotott képében.

Az említett öt évszázad írott forrásaiban a keresztényvédő szerep többféle nyelvi formát ölt (pajzs, védfal, védőbástya, sánc stb.), változatos hordozókat talál (maga Magyarország, jelentős csatahelyek, a törökellenes harc hősei, rítusok), valamint a funkciója is sokféle (megerősíti és formálja a magyarok identitását; a rá való hivatkozással katonai, anyagi támogatás kérhető Európától; kül- és belpolitikai célok elérésére használható fel; érvként szolgál felekezeti vitákban; a török elleni harcra mozgósít, stb.).

Az ellenemlékezeti konstrukciót a 17. század végén, főképpen a Thököly-felkelés (1678–1685) idején a Habsburg-propaganda hozza létre, amikor Magyarország egy időre a kereszténység védelmezőjéből a kereszténység ellenségévé válik az európai közvéleményben. A 18. században a magyar önreprezentációban a kereszténységet védelmező szerep mellett egyre többször jelenik meg a magyar szabadságot a németektől oltalmazó bástya képe. A 19. században a korábban a kereszténység és az iszlám szembenállására épülő struktúrából tartalmilag csak a védőbástya marad meg, amelybe bármilyen közösség behelyettesíthető. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követően

két fontos változás regisztrálható, amelyek hatással vannak a védőbástyaszerep értelmezésére is. Egyrészt megszűnik a magyar–török szembenállás, az ellenség pozíciójába az oroszok lépnek. Másrészt az Oszmán Birodalom területi visszaszorulása miatt eltűnik a keresztény–iszlám határhelyzet, és ezzel érvényét veszti az ellentét is. Magyarországot immár az oroszok elleni védőbástyaként kezdik értelmezni.

Előbb a szabadságharc leverése, majd még inkább Trianon következményeképpen helyezik kollektív áldozati narratívába Magyarország védőbástyaszerepét, ez az értelmezés pedig napjainkig megmarad. Ahogyan azt számos kutatás kimutatta, Trianon a mai magyar nemzeti emlékezet egyik legfontosabb helye. (Lásd például Cselényi 2013; Trianonról jelen kötetben lásd Baranyai Norbert, *Trianon mint emlékezethely*.) Az európai segítség nélkül hagyott és ily módon pusztulásra ítélt védőbástya képe Trianon metaforájává válik ebben az értelmezésben. Eszerint az áldozat Magyarország, az ellenség pedig az antanthatalmak, majd később a németek is.

A két világháború között, illetve a második világháború alatt Magyarország kelet és nyugat közötti határhelyzete és védelmi szerepe a keletről (bolsevizmus) és a nyugatról (nácizmus) érkező ideológiák és diktatúrák ellenében mutatkozik meg.

A második világháború után, még inkább az 1940-es évek végétől az ország a kommunizmus bástyája szerepét veszi magára az állami propaganda szerint, amely azt hangsúlyozza, hogy Jugoszláviával ellentétben a magyarok hűségesek maradnak Sztálinhoz és a Szovjetunióhoz. Az 1956-os forradalom idején a védőbástya korábbról ismert használata, a szovjetekkel szembeni szerep hangsúlyozása tér vissza, erre hivatkozva fordulnak segítségért a Nyugathoz. A segítség elmaradása következtében szorosabbá válik az Európa védelmében sokat szenvedett magyarság és a hálátlan Nyugat már korábban is létező összekapcsolása. Ez a magyar emlékezetben a 20. század második felében is megmarad, miközben az európai emlékezetben elhalványul Magyarország kereszténységet és Európát védelmező képe.

A 21. századra vonatkozóan csupán részleges adataink vannak, ezek azt mutatják, hogy a védőbástyaszerep felelevenítése és hangsúlyozása elsősorban a politikai retorika része.

AZ EMLÉKEZET TÁRGYÁNAK KORA

Mielőtt részletesebben bemutatnánk, hogy milyen jelentések, értelmezések, funkciók kapcsolódtak Magyarország védőbástyaszerepéhez az idők során, érdemes néhány szóban utalnunk arra a módszertani és elméleti nehézségre, amely minden olyan emlékezethelyet érint, amelynek kezdetei a premodern korba nyúlnak vissza. A probléma abból ered, hogy a francia történész, Pierre Nora úgy alkotta meg modelljét, hogy az emlékezethelyek létrejöttét a modern nemzetek 19. századi kialakulásával kapcsolta össze. (Lásd erről jelen kötetben S. Varga Pál, *Bevezető: Kollektív emlékezés és emlékezethelyek*.) Elmélete szerint ekkor történik meg a múlt és a jelen közötti megszakítottság felismerése, amely emlékezésre sarkallja a nemzetté szerveződött közösségeket. Az emlékezés pedig a folyamatosság érzését biztosító emlékezethelyek által valósul meg. (Nora 2010, 13–33.) A norai modell hatóköre tehát az emlékezethelyek előtti időszakra nem terjed ki, ezért

nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen működés jellemzi a premodern időszak kollektív emlékezetét.

Az utóbbi években a kora újkorral foglalkozó kutatás több ponton is érintkezett ezzel a kérdéssel, amikor a nemzeti identitás korai változatait vizsgálta (vö. például Housley 2000; Schwyzer 2004; *Patria und Patrioten* 2005; *Whose Love of Which Country?* 2010). A haza és a nemzet, a patriotizmus és az identitás kérdésköreihez kapcsolódva újra és újra megjelent a kollektív emlékezés és emlékezet problémája. Az alapvető kérdéseket és lehetséges irányokat a kutatás kijelölte (vö. *Memory before Modernity* 2015), részeredmények is születtek (például *Memory before Modernity* 2013, főleg 1–23.), de még számos alapkutatásra lesz szükség ahhoz, hogy a premodern és a modern emlékezet hasonlóságairól és különbségeiről világos képet kapjunk. (Vö. S. Varga 2014, 240–242. Lásd még jelen kötetben S. Varga Pál, *Bevezető: Kollektív emlékezés és emlékezethelyek.*) Annyi azonban már most bizonyos, hogy az újkort megelőzően is léteztek olyan kollektív tudatelemek, amelyek különösen fontosak voltak az etnikai és a vallási csoporttudat kialakulásában és fenntartásában. Ilyennek tekinthető a kereszténység védőbástyája eszme is, amely az iszlám és a kereszténység határterületein formálódott ki.

A korai középkortól kezdve Európában két nagy civilizáció élt, az iszlám és a kereszténység, melyek életmódjukban (nomád/territoriális) és vallási tekintetben is különböztek egymástól. John Armstrong elmélete szerint mindkettő olyan, valláshoz kötött legitimációs mítoszt teremtett magának, amely a különbségeket, kettejük ellentétét és saját identitásuk védelmének szükségességét hangsúlyozta. Így született meg a keresztény hit katonája és védelmezője (*miles fidei Christiane / defensor fidei*), valamint az iszlám szent háború harcosa (*ghazi*) mint figura. A két közösség egymás állandó referenciapontjává vált, az egymással való szembenállás pedig identitásképző erővé. A határterületek védelme mindkét fél számára mitikus magasságokba emelkedett, s az ott élőkben kiválasztottság- és felsőbbrendűség-tudatot alakított ki, amely tekinthető a nemzeti identitás egy sajátos, korai változatának is. (Armstrong 1982, 90–92; Magyarország határhelyzetéről: Őze 2006.)

Az iszlám oldalon ennek egyik példája Bosznia, amelynek önreprezentációjában a 15. századtól kezdve – miután területének egyre nagyobb része került az Oszmán Birodalom fennhatósága alá, és megkezdődött a lakosság iszlamizációja – rendre feltűnt az iszlám védőbástyája szerep. A határ másik oldalán a kereszténység védőbástyája eszme jelent meg, amely akkor terjedt el és vált hangsúlyossá, amikor a keresztények és a muzulmánok a harctéren is összemérték erejüket: a 11–13. századi keresztes háborúk, a 13. századi tatárjárás és az Oszmán Birodalom 14. században kezdődő európai terjeszkedése idején. Az eszme hordozójává elsősorban a muzulmánok elleni harcokban részt vevő népek és országok váltak: például a Jeruzsálem felszabadításáért küzdő franciák, a mórok kiűzéséért harcoló spanyolok, majd a törököknek útját állni akaró Albánia (Petacco 2007, 43.), Szerbia (Antić 2005.), Horvátország (Hopp 1992; Lőkös 1997, 48–49; Žanić 2005; Blažević 2021.), Lengyelország és nem utolsósorban Magyarország. (Több területre vonatkozóan, összefoglalóan: Srodecki 2013; Srodecki 2015; európai emlékezethelyként: Kenneweg 2012.)

AZ EMLÉKEZÉS KORA

1. Az emlékezethelyek előtti kollektív emlékezet

Földrajzi helyzete miatt Magyarországon a kereszténység felvétele után korán megjelent a kereszténység védőbástyája eszme, a magyar uralkodó pedig a hit védelmezője, Krisztus bajnoka vagy a keresztény hit katonája kiválasztott szerepét vette magára. Ez a hagyományosan keresztény uralkodói feladat Magyarország első királya, a törvényekben magát a kereszténység védelmezőjének nevező István (1000–1038) esetében még a magyar pogányokkal való hadakozást jelentette, a későbbi magyar királyoknak azonban immár elsősorban a kereszténységet kívülről veszélyeztető ellenségekkel kellett felvenniük a harcot.

Első adataink a tatárok 13. századi, nyugatra vezetett hadjáratainak idejéből valók. 1238-ban IX. Gergely pápa IV. Bélát (1235–1270) Krisztus erős bajnokának nevezte. (Terbe 1936, 307.) A magyar király az újabb tatárveszély idején, 1250-ben a pápának írt segélykérő levelében az országot a kereszténység kapujaként emlegette, amelyen keresztül jutva a tatárok könnyen elözönlik egész Európát. Ez a helyzet a későbbiekben – a közvetlen tatárfenyegetés elmúltával is – érvként szolgált IV. Béla számára, amikor kedvezményeket és engedményeket igyekezett elérni a pápánál. (Vö. Berend 2003, 612–620.)

A római egyházfők szívesen megerősítették a magyar uralkodókat ebben a szerepben, azaz elvárták tőlük a keresztény hit védelmét mind a pogányokkal, mind az eretnekekkel szemben. (Terbe 1936, 304–309.) 1356-os levelében VI. Ince pápa az eretnekek elleni harcra buzdítva I. (Nagy) Lajos királyt (1342–1382) Krisztus bajnokaként dicsőítette. (Hopp 1992, 12.) A 'kereszténység pajzsa és védfala' kifejezés eddigi legkorábbról ismert megjelenésének helye is egy pápai levél: 1410-ben a török elleni harcban szerzett érdemeiért Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) kapta ezt a címet XXIII. János ellenpápától. (Terbe 1936, 304.) A magyar uralkodó maga is tudatosan vállalta, hogy a keresztény egyház védelmezője legyen. (Hopp 1992, 15.)

A török balkáni előrenyomulása következtében Magyarországnak a kereszténység védelmében betöltött szerepe is egyre fontosabbá vált. A védőbástya toposz használata egyrészt vallási-ideológiai funkciót töltött be, azaz a keresztény Európa török elleni harcának eszmei alapjait teremtette meg, másrészt viszont politikai és katonai célokat szolgált, szövetségeseket és segítő haderőt toborzott.

A magyaroknak helyzetükből adódóan létérdekük volt, hogy közösségi önképük részévé tegyék ezt a szerepet. A pápa, illetve elsősorban azok az államok, amelyek a magyar bástya elestével veszélybe kerültek volna, abban voltak érdekeltek, hogy megerősítsék az országot ebben a hivatásban, hiszen saját területi épségük függött tőle. (Vö. Győry 1933; Csernus 1999, 215–263; Horváth 1937; Jászay 1996; *„Magyarország mint a nyugati kereszténység védőbástyája"* 2004.)

Amikor 1440-ben I. Ulászló lengyel uralkodót (1434–1444) magyar királlyá koronázták, ünnepélyes keretek között hirdette ki, hogy Lengyelország és Magyarország küldetése azonos: mindkettő a keresztények kőfala és pajzsa a barbárok ellen. (Hopp 1992, 17.) A török ellen vezetett hadjáratának parancsnoka, Hunyadi János a győztes keresztény

hadvezér típusává vált. (Galavics 1986, 13.) Így mutatja őt be történeti munkájában (1489–90) Petrus Ransanus, így jelenik meg a pápai levelekben és a Janus Pannonius által írt Hunyadi-sírfeliratban is. (Hopp 1992, 29.) Ezt a képet erősíti a törökellenes harc mellett elkötelezett humanista főpap, Aeneas Sylvius Piccolomini (később, 1458-tól II. Pius néven pápa) levele V. Miklós pápához, amelyben Hunyadinak a rigómezei csata előtt elmondott buzdító beszéde a keresztény hadvezéri küldetéstudat kifejezéseként tűnik fel. (Piccolomini szerepére az eszme elterjesztésében lásd Marton 2006.) Ennek a Hunyadi János személyében megtestesülő eszmének ikonográfiai változata is ismert, a 15. századi történetíró, Thuróczy János krónikájának (megjelent: Brünn, 1488; Augsburg, 1488) egyik illusztrációjában találjuk meg. (Galavics 1986, 8, 12, 63.) A halála után született gyászversek szintén a kereszténység védőbástyájaként emlékeznek meg róla.

Ahogyan a győztes hadvezérek (például Hunyadi János, Kinizsi Pál), úgy a győzelmek helyszínei is alkalmasak voltak arra, hogy a magyarság sikeresen teljesített küldetését példázzák. Ezen túl más jelentést is hordoztak: azt bizonyították, hogy a török legyőzhető, ezért érdemes harcolni ellene. Így lett például a törökellenes propaganda része Szeben, miután Hunyadi János vezetésével 1442-ben sikeresen állt ellen a török ostromnak. A várost IV. Jenő pápa az „egész kereszténység mentsvára és védőbástyája" elnevezéssel illette. Még látványosabban mutatkozik meg ez a jelentés Nándorfehérvár (1456) esetében, ahol a győzelemre történő emlékeztetést egy rítus, a III. Callixtus pápa elrendelte déli harangszó tette – kisebb funkcióváltozással – egészen napjainkig élővé.

Miután 1453-ban Konstantinápoly elesett, Európában egyre nagyobb aggodalommal tekintettek a kereszténység keleti határára. Ebben az időszakban szaporodtak meg azok a felhívások, amelyek a keresztény államokat sürgették, hogy kapcsolódjanak be a török elleni háborúba. A 'Magyarország a kereszténység védőbástyája' eszme retorikai eszközzé, toposszá vált, és politikai-katonai tervek szolgálatába állt. (Hopp 1992, 26.)

Hunyadi Mátyás uralkodásának idején (1458–1490) az eszme elsősorban kétféle formában jelent meg. Egyrészt továbbra is közhelyként működött, amit megerősítettek a török felett aratott győzelmek; másrészt használatát különböző politikai-hatalmi érdekek motiválták. Utóbbit diplomáciai iratok, levelek, humanista orációk, versek, történeti munkák egész sora bizonyítja, melyek a funkciók változatosságára is rámutatnak. A magyarság törökellenes küldetésére hivatkozik a pápa, amikor célja, hogy Mátyás ne III. Frigyes német-római császárral (1452–1493) háborúzzon, hanem a törökkel, de ugyanezt teszi akkor is, amikor a keresztény uralkodókat szólítja fel az összefogásra a pogány ellen. Mátyás is nyomós érvként alkalmazza, amikor a keresztény Európához fordul segítségért: ha ugyanis a védőbástya ledől, szabaddá válik az út a török előtt. Uralkodása vége felé azonban más kontextusban és más funkcióval is előkerül a kereszténység védelme. A magyar uralkodó figyelmét az utolsó években házasságon kívül született fia, Corvin János trónöröklésének biztosítása kötötte le. Ebben kétféle módon lehetett segítségére mindaz, amit ő és családja tett ezen a téren. Egyrészt megmutatta, hogy e hivatás beteljesítése a királyi trónig való felemelkedést is lehetővé teszi, másrészt ígéretet fogalmazott meg a jövő számára: a Hunyadiak családi örökségüknek és szent kötelességüknek tekintik a török elleni harcot, s erről az örökösök sem mondanak le. Ezt az üzenetet hivatottak közvetíteni például a Mátyás megbízásából készített történetírói munkák, Antonio

Bonfini vagy a már említett Thuróczy János krónikái. Mátyás azonban, ha politikai céljai úgy kívánták, attól sem riadt vissza, hogy a törökök és a magyarok közös szkíta származását hangoztassa, azaz egy időre zárójelbe tette a két népet elválasztó valláskülönbséget és a kereszténység védőbástyája szerepét. (Fodor 1997, 32–34.)

Mátyás halála után (1490) a magyarság a korábbi győztes szerepét kénytelen volt a mártír és az áldozat szerepével felcserélni. (E három szerepről a nemzeti emlékezet vonatkozásában lásd Assmann 2006, 64–84.) A keresztény államok segítsége ugyanis továbbra is késett. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy Magyarországon belül is voltak érdekellentétek. Egyre hangosabbak voltak a segélykiáltások: II. Lajos magyar király (1516–1526) és követei Magyarország védőbástyaszerepét felemlegetve próbáltak támogatást szerezni az összes keresztény uralkodótól, a magyarokat pedig a győztes hitvédő, Mátyás emlékével biztatták a harcra. A mohácsi csatavesztés (1526) és főleg Buda török elfoglalása (1541) után azonban világossá vált, hogy Magyarország többé már nem képes megvédeni a kereszténységet.

Elindult az okok feltárása, ami bűnbakkereséshez vezetett. Az európai közvéleményben a magyarokat hibáztató hangok is megszólaltak. Magyarországon a katolikusok és a protestánsok eltérően vélekedtek a kialakult helyzetről és a megoldási lehetőségekről, legtöbbször egymásra mutogattak. A katolikusok úgy vélték, hogy a protestánsok eretneksége vezetett a katasztrófához. Az új hit képviselői a katolikusok bűneiben találták meg a magyarázatot, és abban, hogy azok képtelenek az igaz hit felismerésére. Egy dologban azonban gyakran egyetértettek: a török terjeszkedését Magyarországon az egész nép erkölcsi romlása, sok-sok bűne miatt büntetésként rendelte el az Úr. (Vö. Őze 1991; Fodor 1997, 26.)

A két felekezet eltérően ítélte meg a török elleni harcot is. A protestáns álláspont nem volt egyértelmű, maga Luther is többször változtatott a sajátján. (Őze 1991; Imre 1995.) A mohácsi csatavesztés (1526) és Bécs első török ostroma (1529) előtt Luther még ellenezte a török ellen vezetett keresztes háborút, mert úgy tartotta, hogy a török Isten büntetése a bűnök miatt, ellene pedig az egyetlen lehetséges megoldás nem a harc, hanem a bűnbánat. A háttérben azonban az a félelem is állt, hogy a török elleni hadjáratok során Róma hatalma megerősödik. 1526 és 1529 után, amikor a török már Németországot is veszélyeztette, a reformátor álláspontja is módosult. Luther ekkor már harcra buzdított a török ellen, de a háborút a császár és a világi hatalom hatáskörébe utalta, az egyszerű keresztény feladatát ismét a bűnbánatban jelölte meg. (Őze 1991, 102–106.)

Magyarországon sem volt ismeretlen a bűneiért a népre lesújtó Isten képe. Az egyik első szöveghely, ahol nyoma van ennek a felfogásnak, Rogerius a tatárok magyarországi pusztításáról írt *Siralmas éneke* a 13. századból. Használatára a későbbiekben is találunk példát, de általánosan elterjedtté a 16. századi protestáns szövegekben vált. (Őze 1991.) A protestáns szerzők a védőbástyát toposzként azonban csak ritkán, és akkor is Istenre és nem a magyarságra vonatkoztatva alkalmazták, amire magyarázat lehet, hogy Luther tiltotta, hogy bárki, s így a művében példaként felhozott magyarok magukat a kereszténység védelmezőinek nevezzék. Ez lehet az egyik oka annak is, hogy azok a szövegek, amelyekben Magyarország ebben a szerepben jelenik meg, nagyrészt latinul születtek, s csak kisebb részük íródott anyanyelven. (Imre 1995, 166–172.)

A katolikusok a 16. század végétől a Magyarország Nagyasszonya (Patrona Hungariae) eszmét propagálták egyre erőteljesebben, amely szerint Magyarország első királya, István Szűz Máriának ajánlotta fel az országot. A katolikus érvelés szerint a protestánsok azzal, hogy megsértették és elhagyták a Magyarországot védelmező Mária kultuszát, bajok sorát zúdították az országra. (Vö. Tüskés, Knapp 2002, 11–54, különösen 29, 53.)

Azok a szerzők, akik nemcsak vallási-felekezeti síkon tárgyalták a törökellenes háború kérdését, hanem gyakorlati-politikai szempontból is, a magyar népet széthúzó természete miatt ostorozták. Magyarország mint a kereszténység védőbástyája mindkét esetben a közeli múltból, tündöklő példaként, intő tanulságként és a siralmas jelen ellenpontjaként emlekedett ki.

Más funkciót kapott azokban a kontextusokban, amelyek szintén politikaiak voltak, de üzenetük a külföldnek szólt. A követi beszédekben, melyeknek célja elsősorban a pápa és a német-római császár segítségének megnyerése volt a török elleni harchoz, még mindig érvként használták Magyarország egykori dicső, kereszténynvédő szerepét, miközben a német közvéleményben ez már csak Németország védelmét foglalta magába. (Horváth 1937, 54–63; Imre 1995, 154.)

Arra is találunk példát, hogy a kereszténység védőbástyája gondolat bizonyos körök hatalmi érdekeinek képviseletében tűnik fel. A mohácsi csatavesztés után a trónért folyó küzdelemben az I. Ferdinánd (1526–1564) melletti propaganda a Habsburgokat a kereszténység védelmezőinek szerepébe helyezte (a Habsburgok és az oszmánok közötti versengésről, amely nemcsak két nagyhatalom, hanem két, egymással határos civilizáció küzdelmét is jelentette lásd Ágoston 2003), míg Szapolyai Jánost (1526–1540) istentelen gonoszként emlegette, aki szövetségre lépett a kereszténység ellenségével. Az is a Habsburgok dinasztikus céljait szolgálta, hogy Habsburg Mária Mohácsnál elhunyt férjét, II. Lajost mártírként, saját családját pedig a kereszténység védőbástyájaként igyekezett megjeleníteni. (Bárány 2014; jelen kötetben lásd Debreczeni Attila – Fazakas Gergely Tamás, *Mohács mint emlékezethely kialakulása.*)

A 16. század második felében a nagyobb diadalok és a magyarok hősiességét bizonyító összecsapások után fel-fellángolt a hit, hogy Magyarország továbbra is képes a nyugatabbra fekvő keresztény államok pajzsa lenni. A kereszténység védőbástyája címet többek között megkapta Eger, Szigetvár, Kőszeg is. A Szigetvárt védő Zrínyi Miklóst az 1587-ben Wittenbergben kiadott Zrínyi-album szerzői a kereszténység hős védelmezőjeként ünnepelték. Zrínyi keresztény hérosszá emelése a következő században is folytatódott: ennek irodalmi példája a *Szigeti veszedelem* című eposz (megjelent: Bécs, 1651), amelyet azonos nevű dédunokája írt, képzőművészeti megjelenítése pedig a *Zrínyi Miklós apoteózisa* címet viselő festmény a 16. század végéről. (Vö. Galavics 1986, 24.) A szigetvári ostromról és hősről készített szöveges és képi ábrázolások a tájékoztatás mellett a török elleni harcra mozgósítás eszközei voltak.

A 17. századi Habsburg-reprezentációban egyre inkább megmutatkozott az a szándék, hogy a dinasztia – a magyarokat kizárva és velük szemben – magát azonosítsa a kereszténység védőbástyájának szerepével. Jó példa erre a Bocskai István erdélyi fejedelem (1605–1606) vezette Habsburg-ellenes felkelés (1604–1606) idején alkalmazott Habsburg-propaganda, amely a magyarokat nemcsak megfosztotta ettől a küldetéstől, hanem

a kereszténység ellenségeként állította be őket. Ugyanakkor a magyarok politikai argumentációjában is megtaláljuk a sajátnak érzett védőbástya szerepre hivatkozást: Bocskai 1605-ös kiáltványában azzal vádolta meg Rudolf magyar királyt (1576–1608), hogy éppen ő az, aki romba döntötte Magyarországot, amely évszázadokig a kereszténység védőbástyája volt. Bocskai azonban másutt Erdély hivatásáról nyilatkozott úgy, hogy az „legerősbb paizsa az mi nemzetségünk megmaradásának, – abból várhatjuk örökös megmaradását egész nemzetünknek". (Idézi Benda 1937, 81.) Két tendencia egyidejű érvényesüléseként is értékelhető ez a kijelentés: egyrészt ebben az időszakban a magyarság számára egyre inkább saját népe és nem a kereszténység védelme vált elsődleges feladattá (Benda 1937, 55.); másrészt ekkorra már a királyi Magyarország és az erdélyi fejedelemség összetartozásának tudata nagyrészt eltűnt, de megmaradt az egységes magyar nemzeté. (Péter 1995, 222–232.)

A 17. század második felében a már említett szigeti hős dédunokája, Zrínyi Miklós (1620–1664) katonai sikerei újra felébresztették a hitet, hogy a török kiűzhető Magyarországról. Győzelmeitől volt hangos a magyarországi és az európai közvélemény is. (Péter 1987; Tóth 2003.) Alakja már életében összefonódott a kereszténység védelmezője szereppel, a halála után keletkezett szövegek pedig szintén így emlékeznek meg róla. Ő az, aki már a felekezeti ellentéteken felülemelkedve gondolkodott a magyarság sorsáról. (Bitskey 2006, 49–52.) Talán éppen az ő hősies helytállásának köszönhetően erősödött meg újra Európában a Magyarországot a kereszténység védőbástyájával azonosító gondolat, amelynek szépen kimunkált ábrázolása az az ismeretlen művésztől származó rézmetszet, amely éppen ekkor, a 17. század második felében készült. (A metszetről a kutatástörténet összefoglalásával lásd Knapp 2024. További képi ábrázolásokról lásd Serfőző 2024.)

A század végén, Zrínyi halálát követően egyre nőtt a magyar nemesi elégedetlenség, mivel egyre világosabban látszott, hogy a Habsburgok részéről nincs meg a politikai akarat Magyarország felszabadítására. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a Habsburgok erőszakosan léptek fel a protestánsok ellen. Az elégedetlenek Thököly Imrében találták meg vezérüket. Az általa vezetett felkelés (1678–1685), illetve a törökkel kötött szövetsége miatt Magyarország elvesztette védőbástya szerepét, és helyette a kereszténység ellensége titulust kapta meg a nyugat-európai, főképpen a német-római birodalmi propagandában. (Köpeczi 1976.) Thököly – követei révén – elutasította ezt a véleményt, és a Habsburg császárra hárította a felelősséget azért, hogy a kereszténység újra komoly török fenyegetésnek van kitéve. Indoklásából egyértelműen kiderül, hogy a magyarság szabadságjogai immár előbbre valók a kereszténység érdekeinél. (Köpeczi 1976, 51–52.)

A törökellenes európai összefogás (Szent Liga) eredményeképpen 1686-ban Budát visszafoglalták a töröktől, amit az egész keresztény világ megünnepelt, s az esemény arra is kiváló alkalmat adott, hogy a Habsburgok bizonyítsák, ők a kereszténység valódi védelmezői. (Vö. Goloubeva 2000.)

A II. Rákóczi Ferenc – Erdély fejedelme, valamint Magyarország vezérlő fejedelme – vezette szabadságharc (1703–1711) is hozott módosulást az eszme alakulástörténetében. Immár nem azért kérték Isten segítségét a védőbástya újbóli felépítéséhez, hogy az a töröknek álljon ellen, hanem hogy a magyar szabadságot védelmezze a németekkel szemben. A diplomáciai tárgyalások során azonban, az európai uralkodók

támogatását megszerzendő, még mindig hivatkoztak a kereszténység védelmére. Ráday Pálnak – akit II. Rákóczi Ferenc 1704 elején küldött XII. Károly svéd és I. Frigyes porosz királyhoz – biztosítania kellett a két uralkodót arról, hogy „Magyarország nem akar török segítséget elfogadni, sőt az a szándéka, hogy továbbra is megmarad a kereszténység védőbástyája szerepben az oszmán birodalommal szemben". (*Európa és a Rákóczi-szabadságharc* 1980, 62.)

A 17. század végétől kezdve, de a 18–19. században még gyakrabban állították azt, főleg német szerzők, hogy Magyarország kulturális elmaradottságának oka a magyarság tudományokra és művészetekre való alkalmatlansága. A magyar szerzők cáfolatukban szívesen hivatkoztak a török ellen vívott évszázados küzdelemre, amely szerintük megakadályozta, hogy Magyarország tudományos és kulturális téren kiemelkedő teljesítményt érjen el. Ennek bizonyítékát abban látták, hogy az ország utolsó kulturális virágkora Hunyadi Mátyás uralkodásának idejére esett. (Tarnai 1969, 63–92.)

Az előző példáktól eltérően a 18. század végén a német–magyar ellentét már olyan szöveghelyekkel is illusztrálható, amelyben a védőbástya gondolat kereszténységgel való kapcsolata egyáltalán nincs meg: a magyarság a németeknek ellenálló bástyává alakul át.

2. Emlékezet az emlékezethelyek korában

A 19. században történik meg a kereszténység védőbástyája eszme végleges átalakulása: a korábban két csoport vallási szembenállására épülő struktúrából tartalmilag csak a védőbástya marad meg, a változatlan formai keret pedig bármilyen közösség behelyettesíthetőségét megengedi. Így lesz például 1802-ben a magyar király, Ferenc (1792–1835) – II. Ferenc néven német-római császár (1792–1806) – magyar országgyűlésben elmondott beszédében Magyarország a Monarchia védőbástyája, amikor az uralkodónak a magyarok segítségére van szüksége Napóleon hadai ellen.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején, majd közvetlenül az azt követő évtizedekben az emlékezethely jelentése – többféle, de egymáshoz sokban hasonlító változatban – Magyarország és más nemzetiségek viszonyában konstruálódott meg. (Hasonló jelenség figyelhető meg Horvátországban, ahol a védőbástya-szerkezetben a törököt a magyarokra cserélték le. Blažević 2021, 167.) 1848-ban Petőfi Sándor a Kárpát-medence nemzetiségeit szélsőséges hangulatú, erősen nacionalista és agitatív versben (*Élet vagy halál!*) emlékeztette arra, hogy évszázadokon át a magyarok védték meg őket a töröktől, amit ők úgy hálálnak meg, hogy az osztrák császár parancsára most rájuk támadnak. Hasonlóképpen, a magyar védőbástya több évszázados története – a szabadságharc leverése után – azt példázza Jókai Mór számára, hogy sem akkor, sem Jókai korában nem számíthatott az ország a környező és a távolabbi európai népek segítségére.

A szabadságharc után Kossuth Lajos viszont új tartalommal töltette meg az eszmét. Észak-amerikai és angliai körútja során elmondott beszédeiben az emlékezethelyet arra használta fel, hogy megújítsa, a kor hatalmi viszonyaihoz aktualizálja a magyarság nemzeti-történelmi küldetését. Így vált Magyarország az orosz elnyomás és terjeszkedés elleni védőgáttá. (Gyáni 2007, 480–481.) Kossuth ellenséges civilizációként jelenítette meg az

oroszokat, hogy nagyobb meggyőző erőt adjon beszédének, amelynek célja valójában az volt, hogy politikai és katonai támogatást szerezzen a magyarság ügyéhez.

Az ellenség tehát, akivel szemben ebben az időszakban Magyarország magára vállalta Európa védelmét, immár nem a török, hanem az orosz volt. Ebben az is közrejátszott, hogy a magyarság török-képe a Rákóczi-szabadságharcot követően, a bujdosók törökországi befogadásának hatására kezdett átalakulni, majd az ellenséges viszony barátivá vált az 1848–49-es szabadságharc és a krími háború (1853–56) után. (Fodor 2011.) Jelzi ezt az is, hogy az 1870-es években kezdődő, majd az 1880-as években intenzívvé váló, a magyar nyelv rokonságáról folytatott vita, az ún. „ugor–török (nyelv)háború" idején a magyar közvélemény a finnugor rokonság helyett inkább a törökkel rokonszenvezett. (Pusztay 1977, 92–107.)

Az 1877–78-as orosz–török háború hatására Magyarországon a kereszténység védőbástyájához kötött emlékezés alapjaiban változott meg. A magyarság török iránti szimpátiája és az 1849-es szabadságharc leverésében segédkező oroszokkal szembeni ellenszenve új értelmezési keretbe helyezte a 15–17. századi törökellenes harcokat. Jól mutatja ezt Jókai Mór *Zenta–Mohács* című verse is, amelyben a beszélő megbocsát a töröknek Mohácsért (1526) és a zentai veszteségekért (1697), az oroszok elleni harcokban mutatott hősiességük miatt. A versben a magyar–török harcok immár nem Magyarország kereszténységet védő szerepére emlékeztetnek, amelyet a mohamedán törökkel szemben töltött be, hanem dicső és hősies események a két nép közös emlékezetében. A magyarságot és a törököket itt már semmi, még a valláskülönbség sem helyezi egymással ellentétes pozícióba, a törökbarátság pedig immár nem szégyellni való dolog. Megszűnik tehát a két nagy civilizáció korábban feloldhatatlannak tűnő vallási alapú szembenállása. Ez a változás a korban nemcsak a szövegekben, hanem rituális szinten is megragadható: a zentaiak 1877-ban és 1878-ban nem tartottak ünnepi megemlékezést a csata napján, hogy ily módon is kifejezzék rokonszenvüket a törökök iránt. (Pejin 2008, 126.)

Azonban nemcsak a magyarság török-képének átalakulása állhat annak hátterében, hogy a továbbiakban a védőbástya eszmében nem a kereszténység és az iszlám vallási szembenállására kerül a hangsúly. Az orosz–török háborút lezáró béke és kongresszus következményeképpen ugyanis az Oszmán Birodalom elveszítette balkáni területeinek jelentős részét, azaz a két civilizáció határa – az iszlám kárára – nagymértékben délkeletre tolódott. Az erőviszonyok ilyenfajta átrendeződése miatt a keresztény–mohamedán ellentét jelentőségét és aktualitását veszítette.

Az 1920-as években az emlékezethely újra aktuálpolitikai célzatú jelentésekkel kiegészülve bukkant fel. (Nagy 2015.) Magyarország múltbéli keresztényvédő harcát összekapcsolták korabeli bolsevizmusellenes szerepével. (Terbe 1936, 332.) Az 1920-as párizsi békekonferencián a magyar küldöttséget vezető Apponyi Albert azzal érvelt Magyarország felosztása ellen, hogy az ország csak akkor tudja teljesíteni Európát védő hivatását, ha területi épsége megmarad, másutt pedig világossá tette, hogy Magyarország jelenlegi feladata „az orosz veszedelemmel" szembeni védelem. Apponyi a szembenállást civilizatórikus jelleggel ruházta fel, miközben elsősorban Magyarország politikai érdekéről volt szó. (Apponyi 1915, 15–16; Apponyi 1933, 13–14.)

Trianon után ellenben az elcsatolt területek visszaszerzésére irányuló törekvések egészen más értelmezést kapcsoltak az ország védőbástya szerepéhez. Érvrendszerük állandó hivatkozási elemévé vált, hogy Magyarország a Nyugat védőbástyája volt, a Nyugat azonban hála és köszönet helyett magára hagyta és megcsonkította az országot. (Hankiss 1991, 64–90; Zeidler 2002.)

A két világháború között megerősödött a turanizmus, amely keleti orientációt és nyugatellenességet hirdetett. A keleti irányultságú ideológia a magyarság ázsiai kötődését hangsúlyozta, aminek ellentmondott a kereszténység védőbástyája eszme, ezért azt elhallgatták, vagy más értelmezést kapcsoltak hozzá. 1936-ban például – amikor Buda visszafoglalásának 250. évfordulójának megünneplésére készültek – Kozma Miklós, a Magyar Távirati Iroda elnöke Gömbös Gyula miniszterelnököt arra kérte, hogy „ne az jöjjön ki a műsorból, hogy a »kereszt« legyőzte a »félholdat«, mert ebből csak a Nyugat pozitív szerepe emelkedik ki. És éppen ma kell elgondolkozni, hogy »vajon tényleg olyan jó volt-e feláldozni a végtelenségig a magyarságot a nyugatért, amely így fizetett«. Az domborodjék inkább ki, hogy a »magyarság feláldozta önmagát a nyugatért, és ezt alapos oka volt utólag megbánni«". (Idézi Glatz 1988, 196.) Az ünnepségek során kínosan ügyeltek arra is, nehogy megbántsák Törökországot, hiszen Magyarországnak – aktuálpolitikai céljainak elérése érdekében – szövetségesként szüksége volt a 250 évvel korábban még ellenséges hatalomra. (Nagy 2015, 39–41.)

A törökbarátság jegyében a múltat újraírni szándékozó turanistákkal, azaz az általuk létrehozott ellenemlékezettel szemben a történész Szekfű Gyula is fellépett. A kereszténység védőbástyáját nagy hangsúllyal hozta vissza a tudományos és politikai diskurzusba, s arra használta fel, hogy kimutassa: Magyarország mindig is a Nyugathoz tartozott, a keleti orientáció mindenkor elhibázott nemzetstratégia volt. (Őze 2007.)

Az 1930-as években, Hitler hatalomra kerülését követően Magyarország egyre többször jelent meg a német terjeszkedés elleni bástyaként. (Terbe 1936, 325.) 1938-ban Budapesten rendezte meg a katolikus egyház az Oltáriszentség tiszteletét propagáló Eucharisztikus Világkongresszust. Bár eleinte az eseményt a kommunizmus elleni állásfoglalásnak szánták, végül – a katolikus egyház és a hitleri Németország egyre romló viszonya miatt – a német nácizmus ellen is irányult. (Gergely 1988) A rendező Magyarország ebben a helyzetben újra magára vette a kereszténység védőbástyája szerepét, ekkor „az újpogány bolsevizmus és náci fertőzés ellenében". (Gergely 1997, 30.) Ugyanebből az időszakból idézhetjük Németh Lászlót, aki egyik esszéjében az orosz szocializmussal szemben határozta meg Magyarország szerepét, s hangsúlyozta az ország mindenkori Nyugathoz tartozását.

Az 1940-es években a Szovjetunió elleni háború igazolásaként a kormány gyakran használta fel a védőbástya eszme azon változatát, amely szerint Magyarország a Nyugat védőbástyája a keleti barbársággal szemben. Ugyanebben az időszakban azonban olyan értelmezése is létezett, amely azt hangoztatta, hogy a magyarság mindig is önálló úton járt, sem Keletet, sem Nyugatot nem szolgálta ki, és küldetése mindenkor abban állt, hogy kibékítse egymással a Duna-völgyi népeket.

Illyés Gyula úgy értékelte Magyarország történelminek nevezett hivatását, hogy annak teljesítése mindig más népek érdeke volt, az ország részéről pedig érdek nélküli

önfeláldozás. Ezért azt javasolta, hogy a kereszténység védelme ezentúl legyen Isten feladata, a magyar pedig védje meg saját nemzetét. Utóbbi számára nem területi, politikai védelmet jelentett a külvilággal szemben, hanem olyan intézkedéseket, amelyek a magyar társadalom belső problémáit oldják meg. (Illyés 1938, 293–295, 297.)

A kommunizmus idején, a Rákosi-korszakban „a demokrácia leghatalmasabb védőbástyájának" a Szovjetuniót nevezték. (Rákosi 1950, 271–272.) Miután azonban Tito Jugoszláviában a különutas politika mellett döntött, Rákosi Mátyás kiadta a jelmondatot: „Magyarország nem rés, hanem erős bástya a béke frontján". Ezzel is kifejezésre akarta juttatni, hogy Magyarország – Jugoszláviával ellentétben – hűséges marad Sztálinhoz és a Szovjetunióhoz. A jelmondat a továbbiakban a Rákosi-beszédek gyakran ismétlődő elemévé vált. (Rákosi 1951, 207–208.) Ugyanakkor Tito is kihasználta a védőbástya-eszmében rejlő ideológiai és önreprezentációs potenciált: ő „a demokratikus Nyugat" és „az önigazgató szocializmus bástyájaként" jelenítette meg Jugoszláviát. (Blažević 2021, 168.)

1948-ban Rákosi célul tűzte ki „az egyház és a népi köztársaság viszonyának rendezés[ét]". (Salacz 1988, 9.) Ezt követően az egyházak folyamatos támadásnak voltak kitéve, elkezdődtek a kommunista elnyomás évtizedei. A magyar katolikus egyház ebben a helyzetben úgy tűnt fel, mint a kereszténység védőbástyája a kommunizmussal szemben. XII. Pius pápa az 1949. február 14-i titkos consistoriumon, bíborosok előtt tartott beszédében a magyarság kereszténység védelmében kifejtett tevékenységének – Szent István óta tartó – folyamatosságára helyezte a hangsúlyt, amikor reményét fejezte ki, hogy a magyar katolikusok szilárd hittel és kitartással viselik az újabb megpróbáltatásokat. (Idézi Salacz 1988, 183–184.)

1956-ban a forradalomban részt vevők a nyugati országokhoz fordultak segítségért, és hangoztatták Magyarország egykori kereszténységet védő szerepét. Mindszenty József, Magyarország hercegprímása ugyanakkor november 3-i rádióbeszédében azt hangsúlyozta, hogy a magyarságnak mindig a Nyugat ellenében kellett megvédenie önmagát, aminek negatív következményei voltak a nemzetre: „Ám folyton szabadságharcokat kellett vívnunk. Legtöbbször a nyugati országok védelmében. Ez megakasztotta a nemzetet, mindig újra saját erőnkből kellett a felemelkedést keresnünk." (*A forradalom hangja* 1989, 461.) A későbbi visszaemlékezésekben is megjelenik a védőbástya képe. Varga Béla, aki 1947-ben az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, végleges hazaindulása előtt, 1991-ben, egyik interjújában a következőképpen nyilatkozott: „Megyünk haza az én drága Budapestemre. [...] 1945-ben éppúgy, mint 1956-ban, Budapest volt Magyarország és Európa védőbástyája, a történelmi próbatételkor reménytelenül is küzdött a zsarnokság ellen." (Idézi Csicsery-Rónay 2002, 242.)

A 20. század második felére az európai emlékezetben a kereszténység védőbástyájára mint emlékezethelyre egyre inkább a felejtés homálya borult. Ezzel szembesült például az író Déry Tibor is, aki a cannes-i filmfesztiválra kiutazva nemcsak a Nyugat felejtését regisztrálta, hanem (ön)ironikusan mutatott rá, hogy a magyarság viszont emlékezni akar. (Déry 1982/1971.)

Az 1990-es években egyes magyarországi és határon túli magyar politikusok is erre hivatkozva vártak hálát és segítséget a Nyugattól. (Moldován 1992, 25.) Egy Gallup-felmérés

szerint 1993-ban – kortól, iskolázottságtól, lakóhelytől függetlenül – a lakosság kétharmada, 2000-ben pedig 71%-a értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy „Magyarország volt ezer éven át a Nyugat védőbástyája, ezt soha sem (most sem) hálálták meg nekünk". (https://index.hu/belfold/imazs_x/ Utolsó letöltés: 2025. március 19., a dátum a további internetes oldalakra is vonatkozik.)

A 2004-es uniós csatlakozáshoz közeledve az emlékezetpolitika hivatalos állami szintjén Magyarország bástyaszerepe és ehhez kapcsolódóan a Nyugat hálátlansága legfeljebb csak finom utalásokban jelent meg. Az 1991 és 2005 között elhangzott augusztus 20-i hivatalos állami ünnepségeken a miniszterelnöki és államfői szónokok inkább azt hangsúlyozták, hogy a magyar nép évezredes szenvedései térbeli helyzetéből erednek, amely miatt mindig választásra kényszerült Kelet és Nyugat között. Most pedig az uniós csatlakozás a helyes választás; épp olyan, mint egykor István királyé volt, amikor a kereszténységet, azaz Európát választotta. (Zombory 2011, 92–119.)

Hasonló időszakban, 2001 és 2006 között, reprezentatív mintán végzett kérdőíves kutatások ugyanakkor azt mutatják, hogy bár a magyarok 82%-a Európában jelöli ki Magyarország múltbéli és jövőbeli helyét, a lakosság ugyanilyen nagy százaléka gondolja úgy, hogy „[a] történelem során Európa általában cserbenhagyta a magyarokat". (Vásárhelyi 2007, 53.) „Hasonlóan széles körben tartja magát a vélekedés, hogy »Magyarország volt a kereszténység védőbástyája«." (Vásárhelyi 2007, 37.) Nem meglepő módon nagyobb arányban vélekednek így a keresztények, főleg a hívő katolikusok és a jobboldali, konzervatív pártok szavazói. (Vásárhelyi 2007, 38.)

A 2005 utáni időszakra vonatkozóan tudományos kutatások és elemzések híján még nem rendelkezünk árnyalt képpel arról, hogy milyen szimbolikus jelentések és milyen használati módok kapcsolódnak a védőbástya eszméjéhez, annyi azonban bizonyos, hogy a magyarok számára a mai napig élő emlékezethely.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A forradalom hangja 1989

A forradalom hangja: Magyarországi rádióadások, 1956. október 23–november 9., szerk. Varga László, Bp., Századvég – Nyilvánosság Klub, 1989.

Ágoston 2003

Ágoston Gábor, *Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: A Habsburg-Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció*, Történelmi Szemle, 2003/1–2, 1–24.

Antić 2005

Ana Antić, *The Evolution of Boundary: Defining Historical Myths in Serbian Academic and Public Opinion in the 1990s = Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, ed. Pål Kolstø, London, Hurst & Company, 2005, 191–222.

Apponyi 1915

Apponyi Albert, *A magyar nemzet természetszerű elhelyezkedése a világpolitikában*, Bp., Franklin-Társulat, 1915.

Apponyi 1933
Tiltakozás Trianon ellen, 1920. január 26. = A Magyar Királyság Apponyi Albert gróf beszédeiben, Bp., Magyar Férfiak Szent Korona Szövetsége, 1933, 13–14.
Armstrong 1982
John A. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982.
Assmann 2006
Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München, C. H. Beck, 2006.
Bárány 2014
Bárány Attila, *Adalékok Mohács emlékezetéhez a Habsburgok államaiban: II. Lajos ábrázolásai a brüsszeli katedrálisban = A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. Varga Pál, Száraz Orsolya, Takács Miklós, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 367–384.
Benda 1937
Benda Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV–XVII. században)*, Bp., Bethlen-nyomda, 1937.
Bitskey 2006
Bitskey István, *A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban* = B. I., *Mars és Pallas között*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 37–60.
Blažević 2021
Zrinka Blažević, *The Image of the Wall: The* Antemurale Christianitatis *Myth from an Imagological Perspective = National Stereotyping, Identity Politics, European Crises*, eds. Jürgen Barkhoff, Joep Leerssen, Leiden–Boston, Brill, 2021, 160–172.
Cselényi 2013
Cselényi György, *Nemzeti emlékezet, nemzeti felejtés* (A Történelemtanárok Egylete által 2013-ban szervezett *Mire emlékszünk? A közösségi memória szelektivitása Magyarországon és a nagyvilágban* c. konferencián elhangzott előadás bővített, írásos változata).
http://tte.hu/media/pdf/nemzeti_emlekezet.pdf
Csernus 1999
Csernus Sándor, *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*, Bp., Osiris, 1999.
Csicsery-Rónay 2002
Csicsery-Rónay István, *„A magyar nép büszkesége embersége legyen" = A demokrácia fellegvárának építői: Csicsery-Rónay István, Horváth János, Török Bálint írásaiból*, szerk. Török Bálint, Bp., Századvég, 2002, 239–242.
Déry 1982/1971
Déry Tibor, *Hordalék Cannes-ból* (1971. május) = D. T., *A napok hordaléka*, kiad. Réz Pál, Bp., Szépirodalmi, 1982, 134–136.
Európa és a Rákóczi-szabadságharc 1980
Európa és a Rákóczi-szabadságharc, szerk. Benda Kálmán, Bp., Akadémiai, 1980.

Fodor 1997
Fodor Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma" legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, 1997/1, 32–34.
Fodor 2011
Fodor Pál, *A törökök magyar szemmel*, Magyar Tudomány, 2011/4, 400–407.
Galavics 1986
Galavics Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti, 1986.
Gergely 1988
Gergely Jenő, *Eucharisztikus világkongresszus Budapesten, 1938*, Bp., Kossuth, 1988.
Gergely 1997
Gergely Jenő, *A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945*, Bp., ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1997.
Glatz 1988
Glatz Ferenc, *Nemzeti kultúra, kulturált nemzet, 1867–1987*, Bp., Kossuth, 1988.
Goloubeva 2000
Maria Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I in Image, Spectacle and Text*, Mainz, Philipp von Zabern, 2000.
Gyáni 2007
Gyáni Gábor, *A nacionalizmus és az Európa-kép változásai Magyarországon a 19–20. században*, Történelmi Szemle, 2007/4, 477–487.
Győry 1933
Győry János, *A kereszténység védőbástyája: Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1933.
Hankiss 1991
Hankiss Elemér, *Nemzetvallás = Monumentumok az első háborúból*, szerk. Kovács Ákos, Bp., Corvina, 1991, 64–90.
Hopp 1992
Hopp Lajos, *Az „antemurale" és „conformitas" humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., Balassi, 1992.
Horváth 1937
Horváth Magda, *A török veszedelem a német közvéleményben*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1937.
Housley 2000
Norman Housley, *Pro deo et patria mori: Sanctified Patriotism in Europe, 1400–1600 = War and Competition between States*, ed. Philippe Contamine, Oxford – New York, Oxford University Press – Clarendon Press, 2000, 221–248.
Illyés Gyula, *Magyarok: Naplójegyzetek*, II, Bp., Nyugat, 1938.
Imre 1995
Imre Mihály, *„Magyarország panasza": A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.

Jászay 1996
Jászay Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel: Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
Kenneweg 2012
Anne Cornelia Kenneweg, *Antemurale Christianitatis = Europäische Erinnerungsorte*, II, *Das Haus Europa*, hg. Pim den Boer et al., München, Oldenbourg, 2012, 73–81.
Knapp 2024
Knapp Éva, *A védőbástya toposz irodalomtörténeti és képzőművészeti vonatkozásai Mindszenti Antal* Propugnaculum Reipublicae Christianae *(1724–1725) című műve tükrében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2024/2, 141–163.
Köpeczi 1976
Köpeczi Béla, *„Magyarország a kereszténység ellensége": A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp., Akadémiai, 1976.
Lőkös 1997
Lőkös István, *A* Judit- *és* Holofernész-*téma a horvát és magyar reneszánsz epikában* = L. I., *Déli szláv–magyar szellemi kapcsolatok: Tanulmányok*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1997, 45–79.
„Magyarország mint a nyugati kereszténység védőbástyája" 2004
„Magyarország mint a nyugati kereszténység védőbástyája", összegyűjt., s. a. r. Artner Edgár, közread. Szovák Kornél, Török József, Tusor Péter, Bp.–Róma, a PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoportja, 2004.
Marton 2006
Marton József, *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2006/5, 469–477.
Memory before Modernity 2013
Memory before Modernity: Practices of Memory in Early Modern Europe, ed. Erika Kuijpers et al., Leiden–Boston, Brill, 2013.
Memory before Modernity 2015
Memory before Modernity: Cultures and Practices in Early Modern Germany, German History, 2015/1, 100–122.
Moldován 1992
Moldován Béla (az erdélyi Kereszténydemokrata Párt szóvivője) beszéde egy 1992-es konferencián = Hódoltságban, I. magyar történelmi konferencia az elnyomatás évtizedeiről, szerk. Kiss Rezső, Bp., Zrínyi, 1992.
Nagy 2015
Nagy Zsolt, *In Search of a Usable Past: The Legacy of the Ottoman Occupation in Interwar Hungarian Cultural Diplomacy*, Hungarian Studies Review, 2015/1–2, 27–52.
Nora 2010
Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája (ford. K. Horváth Zsolt) = *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. Horváth Zsolt, ford. Haas Lídia et al., Bp., Napvilág, 2010, 13–33.

Őze 1991
Őze Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet": Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.
Őze 2006
Őze Sándor, *A határ és a határtalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Bp., METEM, 2006.
Őze 2007
Őze Sándor, *Szekfű Gyula törökkoros munkássága = Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*, szerk. Paksa Rudolf, Bp., Argumentum – Eötvös József Collegium, 2007, 91–127.
Patria und Patrioten 2005
Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert, hg. Robert von Friedeburg, Wiesbaden, Harrassowitz, 2005.
Pejin 2008
Pejin Attila, *Lokális és/vagy nemzeti? Történelmi tudathasadásaink és emlékezetkieséseink = Bennünk élő múltjaink: Történelmi tudat – kulturális emlékezet*, szerk. Papp Richárd, Szarka László, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 107–139.
Petacco 2007
Arrigo Petacco, *L'ultima crociata: Quando gli ottomani arrivarono alle porte dell'Europa*, Milano, Mondadori, 2007.
Péter 1987
Péter Katalin, *„Zrínyi Miklós angol rajongói" = Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, kiad. Kovács Sándor Iván, Bp., Zrínyi, 1987, 27–63.
Péter 1995
Péter Katalin, *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején* = P. K., *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995, 222–232.
Pusztay 1977
Pusztay János, *Az „ugor-török háború" után*, Bp., Magvető, 1977.
Rákosi 1951
Rákosi Mátyás, *Magyarország a békefront erős bástyája* (1949 decembere) = R. M., *A békéért és a szocializmus építéséért*, Bp., Szikra, 1951, 207–208.
Rákosi 1950
Rákosi beszéde a nagybudapesti pártaktíva előtt 1947. október 31-én = Rákosi Mátyás, *A fordulat éve*, Bp., Szikra, 1950, 271–272.
Romsics 2005
Romsics Ignác, *A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig = Mi a magyar*, szerk. R. I., Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Habsburg Történeti Intézet – Rubicon, 2005, 202–230.
Salacz 1988
Salacz Gábor, *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964)*, München, Görres Gesellschaft, 1988.

Schwyzer 2004
Philip Schwyzer, *Literature, Nationalism and Memory in Early Modern England and Wales*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
Serfőző 2024
Serfőző Szabolcs, *„Magyarország a kereszténység védőpajzsa": Adalékok egy allegorikus barokk rézmetszet történetéhez és értelmezéséhez*, Folia Historica, 38, 2024, 141–154.
Srodecki 2013
Paul Srodecki, *Antemurale Christianitatis = Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa: Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff*, hg. Joachim Bahlcke, Stefan Rohdewald, Thomas Wünsch, Berlin, Akademie, 2013, 804–822.
Srodecki 2015
Paul Srodecki, *Antemurale Christianitatis: Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit*, Husum, Matthiesen, 2015.
Terbe 1936
Terbe Lajos, *Egy európai szállóige életrajza: Magyarország a kereszténység védőbástyája*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1936, 297–351.
Tóth 2003
Tóth Zsombor, *„Fun-Club" Zrínyi, 1664. (Megjegyzések a Zrínyi-kultuszhoz az angol nyelvű életrajz tükrében) = Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. Biczó Gábor, Kiss Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003, 211–224.
Tüskés–Knapp 2002
Tüskés Gábor, Knapp Éva, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa* = T. G., K. É., *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2002, 11–54.
S. Varga 2014
S. Varga Pál, *„...keressetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni..." (Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában) = A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. Varga Pál, Száraz Orsolya, Takács Miklós, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 240–249.
Vásárhelyi 2007
Vásárhelyi Mária, *Csalóka emlékezet: A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*, Pozsony, Kalligram, 2007.
Veszprémy 2006
Veszprémy László, *A „kereszténység védőbástyája" = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, V, főszerk. Kőszeghy Péter, Bp., Balassi, 2006, 336–337.
Whose Love of Which Country? 2010
Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe, eds. Balázs Trencsényi, Márton Zászkaliczky, Leiden–Boston, Brill, 2010.
Žanić 2005
Ivo Žanić, *Symbolic Identity of Croatia in the Triangle Crossroads–Bulwark–Bridge = Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, ed. Pål Kolstø, London, Hurst & Company, 2005, 35–76.

Zeidler 2002
Zeidler Miklós, *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*, Bp., Teleki László Alapítvány, 2002.
Zombory 2011
Zombory Máté, *Az emlékezés térképei: Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*, Bp., L'Harmattan, 2011.

Ajánlott irodalom

Bárány Attila, *A kereszténység védőbástyája 1526 őszén = Őrzők, vigyázzatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig*, szerk. Pósán László et al., Bp., Zrínyi, 2017, 293–318.
Bitskey István, *Antemurale christianitatis – monográfia Kelet-Közép-Európa történelmi toposzáról* (recenzió), Klió, 2015/4, 15–20.
Lénárt Orsolya, *Der Verfall Ungarns unter den Türken – Hungaria est Propugnaculum Christianitatis = Jahrbuch für Mitteleuropäische Studien 2013*, hg. Georg Kastner, Wien, LIT, 2015, 9–32.
T. Szabó Levente, *„Erdély népei.", A tér ideológiái és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban = A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press – Korunk, 2008, 100–193.
Veszprémy László, *Paul Srodecki, Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit, Husum, Matthiesen Verlag, 2015* (recenzió), Hadtörténelmi Közlemények, 2015/2, 595–598.

Mohács mint emlékezethely kialakulása
A kezdetektől az 1830-as évekig, kitekintéssel a 19. és 20. századra

Debreczeni Attila – Fazakas Gergely Tamás

BEVEZETÉS:
A MOHÁCSI CSATA ÉS A MAGYAR(ORSZÁGI) KOLLEKTÍV IDENTITÁS

> „A mohácsi csata négyszázadik évfordulója közeledett éppen. Fura dolognak látszik talán, vereséget megünnepelni, de hát aki a győzelmét ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán világbirodalom, már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelhessük vesztett nagy csatáinkat, melyeket túléltünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartsuk a győzelemnél – mindenesetre igazibb tulajdonunknak."
>
> Ottlik Géza: *Iskola a határon*
> (Ottlik 1957 = B. Szabó 2006, 537.)

> „Az van talán, hogy bizonyos szempontból, nevezetesen a valóságra való hatása szempontjából, azt, amit jelennek mondunk, a *mosssst*-ot, és az 1986-ot és az 1526-ot egyenrangúnak tekintem. Nem érzem magam lekötelezettnek az időhöz..."
>
> Esterházy Péter: *Esterházy-kalauz*
> (Esterházy–Birnbaum 1991, 38.)

Mohács egyike a nemzeti identitás fundamentális emlékezethelyeinek. A szélesebb magyar közvélemény számol a jelentésével – számos más emlékezethelyhez képest –, és szinte konszenzuálisan egyértelműnek tartja azt. Narratív abbreviatúraként – tehát egy összetett elbeszélésrendet magában foglaló sűrítményként, szimbolikus kifejezésként – a magyar kulturális emlékezet egyik legfontosabb és legtragikusabb emlékezethelye. Nem egyszerűen egy földrajzi helyet jelöl, hanem szintén megjeleníti az 1526-os csatát, annak okait és következményeit, elsősorban azt, hogy – Kisfaludy Károly 1824-es *Mohács* versének szavaival – a nemzet 'nagylétét' 'eltemeti' a belső viszály okozta tragikus széthullás. E narratíva (nem kis mértékben a *Himnusz* által is) a nemzet mint másodlagos közösség kollektív identitásának meghatározó kulturális alakzatává vált a 19. század első évtizedeire, s a ceremoniális kommunikáció reflektálatlan használatában kortalannak és időtlennek tűnik. Pedig – Kölcsey *Nemzeti hagyományok* (1826) első mondatát parafrazeálva – *az egyes narratíváknak, szintúgy, mint az egyes embereknek, megvannak az ő különböző koraik*. (A bekezdésben használt fogalmak szemléleti összefüggéseire nézve lásd Debreczeni 2009, 86–89; S. Laczkó 2019, 171–172, 195–197.)

A mohácsi csatavesztésről és következményeiről szóló narratíva esetében – néhány más, jelen tankönyvben említett vagy tárgyalt emlékezethelyhez hasonlóan – a 18–19. század fordulójához köthető a formálódás meghatározó szakasza, amikor az addig különféle kontextusokban értelmeződött különféle toposzok a máig érvényes jelentésű kulturális alakzattá álltak össze. Az elemeknek persze nem mindegyike rögzült még akkor sem, s a későbbi két évszázadban is megfigyelhetők elmozdulásaik. De a narratíva jelentésszerkezete lényegét tekintve kialakult a reformkor kezdetére, s attól kezdve nagyobb részt ez a jelentésszerkezet öröklődött tovább, kisebb vagy jelentősebb módosulásokkal, de számos elemében máig meghatározó módon. Vagyis komoly kihatással a (mindenkori) magyar jelenre – ahogyan Esterházy Péter a bevezetés mottójául választott mondatában is hangsúlyozta.

A toposzok közül azonban számos elem felbukkant, illetve megerősödött a 18–19. század fordulóját megelőző bő két és fél évszázadban is, már rögtön a csatát követően, az 1520-as évektől kezdve. A mohácsi csata értelmezése a kezdetektől nagyon gyakran került (aktuál)politikai összefüggésbe. Jelentős mértékben befolyásolták az adott korszak, régió, társadalmi réteg, illetve megszólaló személy identifikációs szempontjai, politikai hovatartozásai, felekezeti és nemzetiségi szembenállásai, illetve a nemzetközi környezet. A kora újkortól kezdve a legutóbbi időkig számos historikus munka, irodalmi szöveg, szónoki és prédikátori beszéd, emlékező írás és kommemorációs tárgy, képzőművészeti és zenei alkotás készült; sokféle diplomáciai és politikusi, egyházi, történészi, illetve populáris értelmezés fogalmazódott meg. Mindezek különböző mértékű hatással voltak a saját, illetve utókoruk professzionális emlékezőire, illetve szélesebb körben is.

A 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a csatával és annak kontextusával összefüggő számos kérdésben újabb és újabb eredményeket hozott, illetve újabb és újabb vitákat generált a történettudomány és a régészet. Ezek a – tágabb közvéleményt is gyakran érdeklő – szakmai viták hozzájárultak a magyarság számára sokszor a mohácsi csata vélt „jelentése" felől, annak narratívája keretében értelmező, identitást alakító folyamatokhoz. (B. Szabó 2019b.) Noha az emlékezettörténeti áttekintésünknek nem feladata a modern kori Mohács-történetírás historiográfiai szempontú összefoglalása, jelezzük, hogy az utóbbi két évtizedben talán minden korábbinál jelentősebb és szisztematikusabb kutatások folynak a tágabb és szűkebb témában. Egyrészt az oszmán hadsereget nagyobb összefüggéseiben, így az egész Oszmán Birodalom rendkívüli bevételei felől is elemző, nemzetközileg összehasonlító, interdiszciplináris megközelítésű kutatások kezdődtek. Másrészt hadtörténeti, illetve politika- és gazdaságtörténeti szempontú forrásfeltáró vizsgálatok indultak a Jagelló-korra és az 1526 utáni időszakra vonatkozóan. A Mohácsot követő egyéni karrierutakat elemző kutatások szerint számos, a Habsburg uralom idején befutott báró és nemes utólag hatékonyan dehonesztálta a Jagellók időszakát, s ezt a narratívát az ausztriai uralkodócsaládhoz hű 16. századi történetírás is gyakran érvényesítette. Mindez hozzájárult ahhoz a toposzhoz, amely alapvetően határozta meg a Mohács-emlékezetet, s amelyet az alábbiakban mind kora újkori, mind 18–19. századi összefüggésben többször érintünk: eszerint a csatát megelőzően folyamatos belső viszály, széthúzás lett volna az országban. Ezt az évszázadokon keresztül meghatározó felfogást

alaposan cáfolják a legfrissebb történeti kutatások adatai, megközelítései és értelmezései, amelyek tehát újabban számos tekintetben módosítják a korábbi ismereteket, illetve egészen új eredményeket hoznak. Ekképpen sok esetben meglehetősen éles vitákat generálnak, nemcsak a történészi berkeken belül, hanem azokon kívül is. A szakmai és a tágabb közönség érdeklődése a mohácsi csata, annak történeti kontextusa, valamint a mindettől elszakíthatatlan emlékezeti hagyomány iránt egyre fokozottabbá válik az 500. évforduló, 2026. augusztus 29-e közeledtével. Mindez indokolja, hogy a Mohács-fejezet nagyobb terjedelmű legyen, mint a magyar emlékezethelyekről szóló tankönyvünk többi egysége. (B. Szabó 2013; B. Szabó 2015; Farkas–Szebelédi – Varga B. 2016; Neumann – C. Tóth – Pálosfalvi 2019.)

AZ EMLÉKEZET TÁRGYÁNAK KORA: A MOHÁCSI CSATA

Az ütközettel foglalkozó régészeti feltárások és hadtörténeti megközelítések, a korábbi kutatásokat kiteljesítve, először az 1970-es esztendőkben értek el jelentős eredményeket. A 2000-es évek közepétől kezdve komoly lendületet kaptak a forrásfeltáró – a dél- és nyugat-európai levéltárak anyagára minden korábbinál szisztematikusabban figyelő – történeti vizsgálatok. Újra megindultak az alapos régészeti kutatások, a legutóbbi időben pedig az antropológiai, igazságügyi orvostani, valamint genetikai elemzések hoznak friss szempontokat és adatokat. Jelenleg, a mohácsi csata 500. évfordulójára is készülve, minden korábbi időszakhoz képest nagyobb összefogással, interdiszciplináris keretben, a tágabb – Jagelló-kori magyar, európai, illetve oszmán birodalmi – kontextusokat figyelembe véve, a 16. század katonai és logisztikai, politikai, társadalmi és gazdasági kérdéseire vonatkozóan folytatódnak a különféle vizsgálatok. Korántsem tekinthetők tehát lezártnak a csatarekonstrukciós kísérletek, s jelen fejezetnek nem is ezek összefoglalása a célja. Mindazonáltal az eddigi eredmények alapján, röviden, a következők mondhatók el az ütközet időpontjára, helyszínére és az összecsapásban részt vett, illetve abban elhunyt katonák számára vonatkozóan.

1526. augusztus 29-e késő délutánján a 16. századi európai hadtörténetet tekintve is az egyik legnagyobb csata zajlott, komoly mozgósítással a megelőző hetekben-hónapokban. A csata napjára valószínűleg mintegy 25-27 000 katonát számláló, tehát a Hunyadi- és Jagelló-korszak egészében nézve a talán legjelentősebb méretű – és hadászati szempontból is korszerű – keresztény sereg állt össze. (Csak 1521 szeptemberében, az akkori oszmán támadásra reagálva állhatott fegyverben ennél valamivel több katona.) A magyar katonaság cseh, lengyel, osztrák, horvát, szerb és más külföldi zsoldosokkal is kiegészült, ekképpen a seregnek mintegy a fele nehéz- és könnyűlovasságból, a másik fele pedig gyalogságból állt. Tomori Pál kalocsai érsek, a déli végek parancsnoka mint fővezér, valamint II. (Jagelló) Lajos cseh és magyar király (1516–1526) személyes irányításával, részvételével álltak hadrendbe a Mohácstól délre eső sík – pontosan, illetve kizárólagos bizonyossággal egyelőre meg nem határozott, ám jelenleg is kutatott – területén, hogy feltartóztassák a Buda felé törő szultáni sereget. Bár a csata menetének, valamint

a magyar, illetve oszmán hadvezetés szándékának, haditervének rekonstrukciójára több lehetséges forgatókönyv mellett érvel a hadtörténet-írás, az bizonyítható, hogy a keresztény sereg néhány órán keresztül képes volt tartani magát a jelentős túlerővel szemben. Végül azonban hatalmas vereséget szenvedett a mintegy 60-70 000 főnyi reguláris (azaz ténylegesen harcoló) katonát és további kisegítő alakulatokat felsorakoztató, az utánpótlásáról és ellátásáról is gondoskodni képes, vagyis európai viszonylatban szinte utolérhetetlen méretű és minőségű oszmán seregtől, melyet Ibrahim nagyvezír, illetve maga I. (Nagy) Szulejmán (1520–1566) szultán vezetett.

Noha az ország nem pusztult el, a csatának közvetlenül és közvetetten számos katasztrofális hatása volt, és már a kortársak közül sokan sorsfordítónak tekintették, éppen a fatális következményei miatt. Bár nagy valószínűséggel véletlen balesetben, de a vereséget követően, a csatateret lóháton, testőrségével együtt elhagyva, északi irányú menekülés közben meghalt – ráadásul örökös nélkül – II. Lajos király. Ez a tény önmagában is veszélyeztette az állam stabilitását, ekképpen a vereség mellett a király halálának is nagy visszhangja lett az országban és az egész Európában. A históriák szövegeiben már a 16. század második felétől felbukkant (Tóth G. 2019, 124–125), hogy a király a Dunába ömlő, a nagy esőzés miatt hirtelen megáradt Csele-patakba fulladt. Ez fontos eleme lett később az emlékezeti hagyománynak, s a modern történetírás meghatározó szerzői is erre a véleményre hajlanak. Más kortársak megjegyzései alapján egyes mai kutatók viszont úgy vélik, hogy a király a Duna árterében, a bal-parti Mohácsi-szigeten, vagy mocsárban süllyedt el. (A király halálának helyét és körülményeit újabban többen nagy ambícióval próbálják lokalizálni, lásd erről összefoglalóan B. Szabó 2019a; TSz 2020; Pap 2020; B. Szabó 2022; B. Szabó 2023; Orovicz 2023.) A keresztény hadseregnek valószínűleg több mint a fele, mintegy 14-15 000 keresztény katona elesett a csatában, illetve menekülés közben, a harctér környéki ingoványos területeken. Ráadásul a csata után az oszmánok tömeges kivégzésbe kezdtek: mintegy 1500 keresztény foglyot fejeztek le a győztes sereg szeme láttára, amiről magyar és oszmán források is tudósítanak.

A mohácsi síkon meghalt az országot irányító udvari elit számos tagja: magyarországi bárók, főpapok, illetve további méltóság- és tisztviselők, köztük a magyar sereg vezérei, Tomori Pál, Szapolyai György, Perényi Ferenc és mások. De korántsem pusztult el a teljes magyarországi elit, illetve intakt maradt néhány Mohácsra rendelt, de odáig el nem jutott külföldi és magyarországi csapat. Például a cseh országgyűlés által megszavazott segédcsapat, valamint Frangepán Kristóf horvát–szlavón bán serege, s hatását tekintve különösen jelentős, hogy Szapolyai János erdélyi vajda serege sem érkezett meg Mohács térségébe. Utóbbi elegendő idő hiányában, illetve a segítségadás e formájának szokatlansága miatt – Erdélyből a déli végekre korábban nem gyűjtöttek és nem küldtek sereget – semmiképpen sem valósulhatott meg az összecsapás napjáig. Szapolyai seregének elmaradását, illetve azt, hogy a magyar hadvezetés mégis vállalta a csatát, a kezdetektől sokféleképpen magyarázta a történetírói és az emlékezeti hagyomány: vádlón, mentegető módon vagy éppen mérlegelésre törekedve.

(A fentieket – a csata előzményeit és történeti kontextusát, illetve helyszínét és lefolyását – lásd részletesen az újabb szakirodalomban: B. Szabó 2013; B. Szabó 2015; Romsics 2014; Ágoston 2016; Farkas – Szebelédi – Varga B. 2016; B. Szabó – C. Tóth 2018; B. Szabó

– Fodor 2019; Haramza et al. 2020; B. Szabó – Farkas 2020, 337, 418; Varga Sz. – Türk 2022; Varga Sz. 2023a; Varga Sz. 2023b; Varga Sz. 2024.)

Szintén a vesztes csata következményei közé tartozik Buda, a királyi székhely, valamint Pest oszmánok általi feldúlása 1526 szeptemberében, amely eseménynek önmagában is nagy nemzetközi visszhangja lett. A mohácsi vereség és a király halálának együttes következménye volt a polgárháborús helyzet Magyarországon: az összecsapást túlélő, illetve abban részt nem vevő magyarországi főurak egyik része Szapolyai Jánost (1526–1540), a másik része I. (Habsburg) Ferdinándot (1526–1564) választotta meg királynak. Ez a szakadás tovább nehezítette az oszmánok elleni védekezés megszervezését. Így aztán a középkori Magyar Királyság politikai, közigazgatási, katonai, gazdasági és társadalmi összeomlása – tehát a középkori Európában még igen jelentősnek tekinthető középhatalom megszűnése – a csatát követő hónapokban, években következett be. Pontosabban Szulejmán újabb magyarországi támadásait (és Bécs 1529-es ostromát) követően, véglegesen pedig Buda éppen másfél évtizeddel későbbi, 1541. augusztus 29-i elfoglalásával.

A mohácsi csatát közvetlenül megelőző magyarországi állapotokról a legújabb, szisztematikus levéltári feltárások alapján rekonstruáló kutatások azt állítják, hogy a Jagellókori magyar állam – noha közvetetten már évtizedek óta, közvetlenül pedig 1521-től háborúban állt a törökkel, ami erősen merítette a kincstárat – még 1526-ig is sokkal erősebb volt gazdasági és katonai szempontból, mint ahogyan azt az emlékezeti és történetírói hagyományban hosszú időn keresztül megjelenítették. A Mohácsot megelőző időszak jellemzései a korábbi történetírók és megemlékezők részéről gyakran ostorozó retorikával történt. Ezek elsősorban a – Hérodotos és Thuküdidés, valamint Tacitus-féle klasszikus történetírás által inspirált – hanyatlás narratíváját alkalmazták, illetve Mátyás király (1458–1490) uralmával élesen szembeállították a Mohács előtti Jagelló-kort.

Noha a 16. század első harmadában nem hanyatlott a Jagellók uralma alatt álló Magyar Királyság, hozzá kell tenni mindehhez, hogy az 1520-as évek közepére nemcsak Magyarország, hanem minden korabeli európai állam hadseregét meghaladta az oszmán hadsereg nagysága és minősége, így a Habsburgokét is – legfeljebb talán Franciaország hadseregének ereje közelítette meg az oszmánokét. Ennek a fölénynek fontos feltétele volt az oszmán állam 1520-as évekre hatalmasra nőtt területe, illetve óriásira gyarapodott adóbevételei. Az újabb kutatások alapján tehát megállapítható, hogy az oszmánok fiskális és katonai potenciálja miatt nem lett volna reális esély a magyarok győzelemére, lehetetlen lett volna akkora hadsereget mozgósítani, még erőteljesebb nemzetközi összefogással sem, amely megállíthatta volna a készülő támadást. Ha viszont ezt az egészen elképesztő erőfölényt 1526 augusztusa előtt valamelyest fel is ismerte a korabeli magyarországi politikai elit, a megelőző évtizedek oszmánnak ellenállni igyekvő tradíciója okán, illetve a királyságra nézve súlyos következmények kockázata miatt a nemességben nem merülhetett fel reális lehetőségként a békekötés (és nem is lett volna erre valódi szándék) a muzulmán vallású Oszmán Birodalommal, noha bizonyos tárgyaláskísérletek elkezdődtek. Az oszmánok folyamatos nyomása miatt csupán egyetlen forgatókönyv kínálkozott a Magyar Királyág számára: a már évtizedek óta zajló védekező háború folytatása, majd a valahol, valamikor mindenképpen bekövetkező döntő ütközet vállalása. (Pálffy 2011,

50–76; Pálffy 2016; Tóth G. 2019, 88–90; Neumann – C. Tóth – Pálosfalvi 2019; B. Szabó – Fodor 2019; Kenyeres 2024.)

AZ EMLÉKEZÉS KORA

Az alábbiakban először (az 1–5. fejezetben) Mohács emlékezethellyé válásához vezető folyamatot követjük végig, vagyis azt a premodern időszakot, amikor a részint a Mohács környéki lokális és regionális szinten élő, részint annál tágabb hatókörű, akár a Németrómai Birodalomban is érvényes emlékezetből a többnyelvű és többféle etnikumhoz tartozó magyarországiak (Hungarusok) kulturális emlékezete számára nagyjából egységes narratív keretben értelmezhető jelenségcsoport lesz. A kulturális emlékezet kérdése abból a szempontból is figyelembe veendő, hogy a törökök 17. század végi kiűzését követően jórészt (de nem teljesen) kicserélődött a Mohács környéki lakosság, aminek hatása volt a lokális emlékezet későbbi alakulására. (Hasanović-Kolutácz 2019, 572–575; Hasanović-Kolutácz 2020.) Bár a premodern időszak gondolkodásában a múlt elsősorban *tanulságokkal járó példák tárházaként* értelmeződött, ám egyfelől több szerző több munkájában már ekkoriban is felismerhető valamiféle kritikai viszonyulás, másfelől pedig a 16–18. században sem ritka, hogy párhuzamos, illetve ellenemlékezetek alakultak ki a mohácsi csata megítélésében (nemcsak oszmán és keresztény, hanem Ferdinánd-párti és Szapolyai-párti, katolikus és protestáns stb. oppozíciók is), s ezekre a felek kölcsönösen reagáltak.

A 6. fejezetben viszont azt a folyamatot tekintjük át, ahogyan a 18–19. század fordulója körüli évtizedekben reflektívebbé vált a történeti tudat, s részben ennek következményeképpen lett emlékezethellyé Mohács. Az aktualizáló felfogás a modernitásban sem szűnt meg, a csata a politikai diskurzusokban a mindenkori jelen felől értelmeződött, s ekképpen vált a magyar identitásformálás origójává, a 19. század első felére, a reformkorra pedig a legfontosabb nemzeti emlékezethellyé. Amellett, hogy ekkoriban már az objektívebb történettudományi kutatásoknak is tárgya volt, ám ezek szintén hatást gyakoroltak a kulturális emlékezet formálódására. (S. Varga et al. 2013b; Kovács G. – Mester 2019, 285–286, 293. stb.) Bár az alábbiakban tárgyalandó egyes emlékezeti elemek együtt vagy külön-külön gyakran felbukkantak, a mohácsi csatát emlékezethellyé alakító narratíva sem a kora újkorban, sem pedig az emlékezethelyek korában, a 18–19. század fordulóját követően nem volt egészen egységes, az emlékezeti hagyomány nem volt teljesen kontinuus. (Vö. Gyáni 2010.) A 19. századra úgy vált Mohács a leginkább meghatározó emlékezethellyé, hogy az ekkorra kijegecesedett narratívái beépültek a levert 1848–49-es szabadságharcra vonatkozó („Világos emlékezete"), a 20. században pedig a Trianonról szóló elbeszélésekbe is. Ugyanis bizonyos összehasonlítások szerint mindhármat összefonta a nemzeti identitás évszázadokat átívelő tudati eleme: a mottóban Ottlik Gézától idézett *Iskola a határon* szövege szerint „a vereség megünneplése"; más kifejezéssel: a „vereség kultúrája". (Ez utóbbit – Wolfgang Schievelbusch nyomán – lásd: Kovács G. – Mester 2019, 287, 308–335; vö. Pálffy 2016. 1848–49-ről, valamint Trianonról mint emlékezethelyekről lásd jelen tankönyv vonatkozó összefoglalásait.) A mohácsi csata emlékezete – Kovács

Gábor kifejezésével – a nemzeti érzés „regressziós fixációs pontja" lett, s erre rakódott rá más történelmi tragédiák emléke is. Mohács „szimbolikus szerepe a történeti tudatban különösen olyan korszakokban volt erős, amikor az ország népe, az ország értelmisége veszélyeztetve látta a nemzet létét, vagy tragikus eseményeket élt át." (Kovács G. 1996, 286, 294.) Tankönyvünk jelen összefoglalásának elsődleges célja azonban, hogy Mohácsnak mint emlékezethelynek elsődlegesen a kialakulástörténetét kövessük nyomon 1526-tól a reformkor elejéig, tehát nagyjából a csata 300 éves évfordulójáig. A narratíva formálódásairól a 19. század középső harmadában és a 20. században, valamint összefonódásáról más emlékezethelyekkel csak röviden lesz szó a 7. és 8. fejezet vázlatos kitekintéseiben.

1. A mohácsi sík mint az emlékezés helye

II. Lajos holttestét csak 1526 októberének első felében találták meg, s ezt követően, novemberben temették el Székesfehérvárott. Ezekről az eseményekről azonban mindig is igen ellentmondó, s jórészt megalapozatlan ellenvélemények bukkantak fel a kortársak körében, az emlékezeti hagyományban, valamint a történetírásban (a gyilkosság kérdésének, a holttest hollétének és azonosíthatóságának, a különböző temetéseknek a felvetése stb.), ezért különösen fontos ezek mérlegelése, megfelelő forráskritikával. (Újabban: Kasza 2015; Kasza 2016; Farkas 2015; Farkas 2016; Csorba 2015; Csorba 2016.) I. (Nagy) Szulejmán szultáni naplójának tanúsága szerint az oszmánok sok magyar gyalogos és páncélos katonát a harcmezőn temettek el közös sírokba, bár számos holttest maradt temetetlen, a menekülés közben elesettek akár távolabb is a csatatértől. Később közülük is sokakat eltemettek, a járványveszély miatt. Összesen talán mintegy 12-15 000 keresztény halottat temettek el. Az emlékezeti hagyományt – főképpen a 19. század és a 20. század elejének irodalmában és képzőművészetében, valamint az újabb, regionális emlékezetben – erősen meghatározta, illetve meghatározza annak ismételgetése, hogy a csata utáni temetésekben Perényi Imre nádor özvegye, Kanizsai Dorottya járt el tevékenyen. Ezt kortárs forrás nem említette, csak Istvánffy Miklós történetíró (lásd róla alább, a 4. 1. fejezetet) közel egy évszázaddal a csata után írott munkájában szólt erről. Az ő munkája nyomán folklorizálódott a történet, illetve Kanizsai Dorottya allegorikus alakként felbukkant számos reformkori költeményben és történeti elbeszélésben, valamint a 19. század második felének több drámájában, versében, történelmi regényében, valamint például Jókai Mór „regényes rajzokban" elbeszélt magyar nemzeti történetében. Elsősorban e szövegek nyomán jelentős 19. századi művészek (Kovács Mihály, Orlai Petrich Soma, Vizkelety Béla, Horváth Károly) festményeinek, illetve az ezek alapján készült sokszorosított grafikáknak is tárgya volt. Bár lehetséges, hogy Istvánffy helybeli, szóban megmaradt történetet elevenített fel, azonban Kanizsai Dorottya esetleges szerepét még nem igazolták történeti, illetve régészeti kutatások, s talán inkább legendának tekintendő. Az oszmán források szerint a keresztények holttesteit a törökök dobálták be a tömegsírokba. (S. Laczkó 2019, 219–224; Kanász 2020; Papp J. 2023; Papp J. 2024, 65–70.)

A 16–17. században több utazó szemlélte meg a csatamezőt. A csehországi, de jórészt Magyarországon tevékenykedő kereskedő, Hans Dernschwam mohácsi csatamezőt érintő utazását követően számos további adatunk van. Például 1573-ból, amikor a konstantinápolyi császári követ, David Ungnad udvari lelkésze, a német Stephan Gerlach feljegyezte, hogy egy, a csatában állítólag részt vett „öreg magyar" megmutatta nekik a Csele-patakot, valamint Mohácstól délre látták azoknak az egykori ágyúállás-árkoknak a besüppedt helyeit, amelyekbe a halottakat temették. 1587-ban Reinhold Lubenau, a Konstantinápolyba tartó császári követség tagja írta le naplójába, hogy a mohácsi török vendéglátóik elvitték őt egy malom mellé a Csele-patakhoz, ahol Lajos király megfulladt. A helytől nem messze egy öreg tölgyfa állott, ahol Lubenau állítólag „sok ezer", a csatában elesett keresztény csontját és koponyáját látta felhalmozva. (Mivel Gerlach 15 évvel azelőtt nem látta, illetve nem írt erről, az sem zárható ki, hogy a két utazás között került oda sok csont. Az első keresztény tömegsírok tudományos feltárására az 1960–70-es évekig kellett várni. 2022-ig öt tömegsírt tártak fel, ezekben összesen mintegy 1500-2000 áldozat nyugszik.) A 17. században is több nyugat-európai utazó állt meg a mohácsi csatamezőnél. Athanasio Georgiceo, a Bécsben élő dalmát humanista, II. Ferdinánd király (1619–1637) diplomatája éppen a 100 éves évfordulón, 1626-ban érintette Mohácsot, s elmélkedett a középkori magyar királyság gyors bukásán. Később, 1663-ban a törökökhöz küldött császári követ kísérője, a német Heinrich Ottendorf rajzos útibeszámolója is arról tudósított, hogy megálltak Mohácsnál. (Tóth I. Gy. 1998; Négyesi 2013; Pap et al. 2018, 331–335; B. Szabó 2019a, 448–450; Máté 2020, 209–210; Bertók–Neményi–Simon 2022; Papp J. 2024, 135–140; a helyszínhez kötődő újabb emlékezeti kérdésekről: Kovács G. 1996; Varga Sz. 2017.)

Mivel az oszmánok az 1526. évi mohácsi csatát jelentős győzelemként ünnepelték, számukra is fontos volt utólag az esemény helye és emlékezete. Mások mellett Ibrahim Pecsevi, pécsi születésű török történetíró az 1640-es években, illetve Evlija Cselebi, 1663-ban Mohácson járt török utazó írásai tudósítanak ezekről az emlékezeti hagyományokról. Úgy tudták, hogy az oszmán sereg mohácsi csatában elesett katonáit annál a halomnál temették el, ahol a csata előtt Szulejmán imádkozott. Ezeket az értesüléseket egyelőre nem sikerült régészetileg igazolni, de az bizonyos, hogy 1630–31-ben Haszán budai beglerbég egy meglévő halmot körülárkoltatott, kutat ásatott, illetve reá fából egy pavilonfélét emeltetett, ahová a muszlimok rendszeresen zarándokoltak, s fontos csatáikra emlékezve imahelynek használták azt. Szintén bizonyos, hogy az oszmán emlékezeti helyet a hódoltság megszűnte után, 1687-ben keresztény kápolnává alakították át.

A mohácsi síkságon végzett legújabb kutatások – részben megerősítve a korábbi feltételezéseket – a török forrásokban Szultán- vagy Császárdombként emlegetett halmot a magyarul Törökdombnak nevezett mesterséges kiemelkedéssel igyekeztek azonosítani, amelyet eredetileg még a Római Birodalom idején, a hadiút mentén, a dunai ártér mocsarai mellett emeltek. Az ott 1687-ben kereszténnyé átalakított kápolna azonban nem azonos azzal az emlékkápolnával, amelyet majd 1816-ban, a 290. évfordulóra emeltek Király József pécsi püspök kezdeményezésére a csatatéren (Kálvária- vagy Csatatéri kápolna, későbbi nevén Emlékkápolna vagy II. Lajos-kápolna), s amely már az építése idején, majd az átalakítások, díszítések következtében az addigra kiformálódott

magyarországi emlékezeti narratíva legjelentősebb térbeliesítésének, tárgyiasulásának tekinthető. E kápolnában 1827. augusztus 29-étől rendszeresen tartottak ünnepélyes megemlékezéseket, miséket, ide irányuló zarándoklatokat. (Csorba 2013; Pap et al. 2018; B. Szabó 2019c; Hasanović-Kolutácz 2019, 593–594; Négyesi 2022, 177–178; Papp J. 2024, 140–145.) Az emlékkápolna-állítást azonban három évtizeddel megelőzte az 1787-es emlékállítás Esterházy Pál pécsi püspök megrendelésére a püspöki „nyári" kastélyába: Dorffmaister István (1741–1797) két nagyméretű freskója a mohácsi vereségről, valamint az ún. „második mohácsi", azaz nagyharsányi (1687) győztes csatáról. (Lásd erről alább, a 6. 1. fejezetet.)

Az említetteken túl a 19. század első évtizedeiben Mohácson más, ekkor még meg nem valósult emlékhelyek létrehozásával is próbálkoztak (emlékmű a Csele pataknál, emlékoszlop stb.), vagy ténylegesen elkészítették azokat (a belvárosi Szent Mihály templom 1826-os kőreliefje II. Lajos halálával; patika II. Lajos királyhoz 1848-ból). A mohácsi templomban 1826-ban, illetve később is szentmiséken emlékeztek meg minden év augusztus 29-én a csatáról. (A kultusz effajta ápolására már 1817-ben alapítványt tett Király József pécsi püspök: közli B. Szabó 2006, 478–479 és B. Szabó – Farkas 2020, 576–577; Hasanović-Kolutácz 2020, 241; Négyesi 2022, 178.) 1837-ben nyomtatásban megjelent az első olyan emlékbeszéd (Kövér János plébános egyházi szónoklata), amely a „mohácsi vérmezőn" hangzott el. (Hasanović-Kolutácz 2020, 241.) Talán ez idő tájára datálható a *Lajos király leesett a lovárul* kezdetű, ormánsági gyűjtésű népdal.

A század második felében újabb emlékművek készültek el. Például az 1866-ban felállított, többször újjáépített, magánkezdeményezésként indult, de városi támogatásból elkészült emlékoszlopnál a Csele-patak mellett minden évfordulón koszorúztak, illetve főképpen egyházi személyek gyászbeszédei, emlékbeszédei (de világiaké is) hangzottak el, időnként pedig népünnepélyeket tartottak. Az 1860-as évek elejétől a mohácsi emlékünnepségeken a helyi dalárda is énekelt. 1865-ben, egy pályázati kiírásra, a mohácsi vész emlékére készült miseszöveget pedig a pécsi székesegyház karnagya zenésített meg, és adta elő Mohácson pécsi énekesekkel. A 400. évforduló alkalmából, 1926 augusztusában és szeptemberében heteken át tartó ünnepségsorozatot szerveztek Mohácson, illetve újabb emlékmű-állítások, világi és egyházi építkezések indultak meg. Az 1926-ban megkezdett belvárosi Fogadalmi templomot azonban csak az 1940-es évfordulón szentelték fel, ám még az azt követő években, évtizedekben is folytatták az építészeti és képzőművészeti munkálatokat – például az egyik oltár 1976-ban készült el –, s máig sem fejezték be. (Kovács G. – Mester 2019, 293–294; Békéssy et al. 2019, 484–486; Hóvári 2019, 540–547; Hasanović-Kolutácz 2019, 592–610; Hasanović-Kolutácz 2020, 241–243; Négyesi 2022, 178–181; Papp J. 2024, 151–157; szövegközlések a mohácsi oszlop emelésének 1840-es évek eleji tervéről: B. Szabó – Farkas 2020, 605–607.)

A 450. évfordulót megelőző másfél évtized régészeti ásatásai minden korábbinál sikeresebbek voltak. A magyar tábor feltételezett helyén akartak emlékezeti területet kialakítani, viszont néhány keresztény tömegsír megtalálását követően immár pontosabban lokalizált kegyeleti helyszínt lehetett létrehozni: az 1976. augusztus 29-én nagy ünnepség keretében felavatott, képzőművészeti, látványművészeti, illetve – a hivatalos emlékezetpolitikához képest sokkal inkább – a nemzeti identitás szempontjából is alaposan

végiggondolt Mohácsi Történelmi Emlékhelyet. Ugyanekkor nyílt egy állandónak szánt, végül 2006-ig, harminc éven át fennálló emlékkiállítás a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum Helytörténeti gyűjteményében. A csata jubileumára tervben van egy új kiállítás megrendezése. (Hóvári 2019, 557–562; Hasanović-Kolutácz 2022; Négyesi 2022, 181–190; Papp J. 2024, 157–158.) A 2011-ben jelentősen megújított, 2012-től pedig Nemzeti Emlékhely titulust elnyert helyszínen, a Történelmi Emlékhelyen számos újabb egyházi és állami kommemorációs alkalom zajlott az utóbbi években. Az 500. évforduló alkalmából egy új emlékhely is készül, és itt fogják megrendezni az országos központi ünnepségeket. (Négyesi 2022, 190–192.)

2. A Mohács-kép „Mohács előtti" elemei

A Bevezetőben említett, a 18–19. század fordulójára emlékezethellyé formálódott Mohács-narratívát nem egyszerűen 1526 után megképződött szövegelemek alakították, hanem a középkorban és a 16. század elején használt toposzok is hatással voltak rá. Az egyik legfontosabb ezek közül a kereszténység védőbástyája vagy pajzsa (*propugnaculum / antemurale / clipeus Christianitatis*), amelynek a 16. századra már létező retorikai hagyománya egyrészt befolyásolta a Mohács-narratívát, másrészt az oszmán uralom idején párhuzamosan alakult azzal. (Farkas 2001, 446, 450–451; Tóth G. 2019, 75; Szilágyi E. R. 2019, 201–203, 205. A kereszténység védőbástyájáról mint emlékezethelyről önálló fejezet szól tankönyvünkben, ezért erről itt nem írunk részletesebben.) A jelenbeli pusztulásról beszélő panaszos Magyarország (*querela Hungariae*) toposzát gyakran a valaha termékeny, bőséges, virágzó Magyarország (*fertilitas Pannoniae / Hungariae*) toposzával ütköztettek, amennyiben a kortársak szerint ilyen volt Mohács előtt Magyarország, a vereséget követően viszont romlás jellemezte, ezért kellett elsiratni. Az alábbiakban ezt a két, összefüggő toposzt tekintjük át röviden. (Ehhez, illetve az egész mostani fejezethez lásd elsősorban Imre 1995; Bitskey 2006, 11–60.)

Az ókori retorikák – Ciceróhoz, illetve Vergiliushoz kötődő – Itáliát dicsérő hagyománya (*Laus Italiae*) nyomán a 14. században Petrarca élesztette újjá a szülőföld dicséretét. Ennek számos államalakulatra történt adaptációja jelen volt a humanista műveltségű, neolatin költők verseiben. A *fertilitas* toposz Magyarországra vonatkozó nemzetközi használata a 15. század második felétől jelentős: a humanista Aeneas Sylvius Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa), majd a következő században a német neolatin költő, Johannes Cuspinianus a legismertebb külföldi szerzők. Magyarországi szövegekben is elterjedt: Laskai Osvát a prédikációsköteteiben (*Biga salutis, Gemma fidei*) gyakran emlegette az ország gazdagságát, a 16. században pedig számos szerző (Hagymási Bálint, Martinus Thyrnavinus stb.) írt Magyarország (egykori) gazdagságát magasztaló verset latinul. A toposznak retorikailag viszonylag rögzített funkciója alakult ki, ez pedig a laudatio (dicséret), pontosabban az ország dicsérete mint humanista beszédtípus (a *genus demonstrativum*on, vagyis a *szemléltető beszéd* keretén belül). Egy ország (nem csak Magyarország) termékenységének a dicsőítésben betölthető retorikai szerepét olyannyira fontosnak tartották, hogy a kora újkori retorikatankönyvek gyakorta példaként hivatkoztak erre. A bőséges Magyarország

toposzának gyakran előforduló elemei voltak a folyók, így a Tisza halban való gazdagságának említése, a korabeli borvidékek (Szerémség stb.) és gabonatermő vidékek (Temes stb.) felsorolása, a legfontosabb haszonállatok (marhák) és ásványkincsek (arany, ezüst, kősó) megnevezése. A költői műfajokon, prédikációkon és diplomáciai levelezésen túl felbukkant a toposz történeti művekben is, például a humanista Oláh Miklós *Hungariá*jában (1536), Magyarország latin nyelvű történeti-geográfiai leírásában.

A *querela Hungariae* (és tágabb értelemben véve a siratás, siralom, panasz) toposza mind a zsidó-keresztény, mind az ókori irodalomban ismert volt, az egyetemes emberi jellemzői miatt is: valamilyen formában minden korszak folyamodott e hagyományrendszerhez. A török veszedelem magyarországi állandósulása olyan társadalmi, ideológiai, társadalomlélektani körülményeket teremtett, amikor fokozottan juthatott szerephez a korszak irodalmi mondandóinak kifejezésében a panasz formularendszere.

Érdemes figyelembe venni a két toposz együttes jelenlétét. A Magyarország történetében drámai módon, hirtelen bekövetkezett értékvesztés (széthullik az ország) a 16. század középső harmadától fölerősítette a korábban meglévő értékek fölmutatásának, kimondásának igényét: számos ekkoriban keletkezett szöveg idő- és értékszembesítést mutat. A korszak (mind latin, mind anyanyelvű) műveiben kibontakozott egy tendencia: előbb a történelmileg konkrét panaszszituációt akarták kifejezni (mohácsi csatavesztés, Buda, Pécs, Székesfehérvár vagy akármely város, vár eleste, kiváló személyiségek halála), ezt követően pedig az egész ország panaszáról szóltak, általánosabb módon. A neolatin humanista (először főként a németországi, majd a hazai) irodalomban kialakult toposzok egyes műfajokhoz szorosabban kötődtek, például az ovidiusi eredetű allegorikus heroidákhoz. A reneszánsz idején latinul és anyanyelveken is sok ilyet írtak. Például a német költők (főképpen a wittenbergi Philipp Melanchthon köréhez tartozók) heroidáiban Pannonia / Hungaria allegorizáltan, női alakban jelent meg: elhagyatott, a törököktől pusztított, meggyötört királynőként, aki a könyörgő szavait gyakran nővéréhez, Germaniához intézi, fölsorolva szenvedéseit, illetve segítségért esengve.

A siralom-toposz egyik fontos eleme, mások szerint önállónak tekinthető a *flagellum / virga Dei* (Isten ostora / vesszeje) toposz: eszerint – jelen esetben a törökkel – Isten büntet a bűnök miatt. Már Rotterdami Erasmusnál (1466–1536) is szerepelt: az erkölcsi hibák büntetésére küldte az Úr a törököt a megromlott Európára. Rendszerezetten Luthernél alakult ki e toposz alkalmazása, főleg a török 1529 utáni (immár állandó) magyarországi jelenléte hatására: a törököt Luther beillesztette a teologikus-apokaliptikus világképébe. E wittenbergi szemlélet szerint a török immár nem egyszerűen világi ellenfél, hanem Antikrisztus. De Luther kettős Antikrisztusról is írt, amennyiben a pápa a végítélet előtt annak lelki, a török pedig testi megjelenítője. Luther szerint a pápák hazug módon arra használták fel a török háborúkat, hogy búcsúk hirdetésével kirabolják a keresztény országokat. E szemlélet egyik legfontosabb magyar nyelvű variánsa Károlyi Gáspár *Két könyv…* című, 1563-ban megjelent történelemértelmező prédikációjában olvasható. Eszerint a protestáns prédikátoroknak kell buzgón inteniük a népet bűnbánatra és imádságra, hogy bocsásson meg Isten a közösségnek, mert a török ellen nem lehet csupán fegyverekkel harcolni. Károlyi úgy véli, hogy csak töredelmes bűnbánatot tartva lehet reménysége a magyarságnak a török és a pápa ellen. (Őze 1991.)

3. A narratíva megformálódásának első lépései: a mohácsi vereség emléke a 16. századi szövegekben

3.1. A magyarországi Mohács-kép

A latin nyelven alkotó szerzők közül először a szerémi püspök és királyi kancellár, Brodarics István latin nyelven írt munkáját kell figyelembe venni: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* (Brodarics 1977, ugyanez: B. Szabó 2006, 134–155; B. Szabó – Farkas, 2020, 301–325.) Brodarics írása a mohácsi csata egyik túlélő szemtanújáé: az egyik legfrissebb és legfontosabb tudósítás, alapszövege a későbbi történetírói munkáknak és csatarekonstrukcióknak. Az újabb kutatás megkérdőjelezi, hogy már 1527-ben nyomtatásban megjelent volna Krakkóban, s meggyőző érveket hoz amellett, hogy inkább 1528-ban íródott, kéziratban terjedt, s majd csak 1568-ban adta ki először Zsámboky János. (Kasza 2014.) Brodarics műve válasz, védekezés volt a II. Lajossal szemben a császári diplomáciában – így például Johannes Cuspinianus alább, a 3.2. pontban említendő szövegében – rögtön a csatavesztés után felhozott politikai, erkölcsi vádakra, bűnökre (*felelőtlenség* és *tunyaság*), illetve arra a bűnbakkeresésre, amely szerint a király haláláért a testőreinek és a tágabb magyar környezetének árulása felelős. Ezzel szemben Brodarics mind a király halálát, mind a csatavesztés okait nemcsak egyes személyek cselekedetei, hanem a balszerencse, a sorsszerű események, illetve Isten történelemformáló ereje összefüggésében értelmezte. Sőt, szerinte Isten maga is alászállhat azok megsegítésére, akik a szent vallásért küzdenek: ezért rendelte az Úr az egymás elleni harc vétkébe esett magyarok számára azt a küldetést, hogy – akkorra már évszázadok óta – a kereszténység védőbástyájává legyenek. (Farkas 2000; Tóth Zs. 2006, 15–17.) Brodarics *hősként* és *mártírként* jellemzi a királyt, aki Krisztus katonájaként (*miles Christi*) elszánta magát a *patria* és a *kereszténység* védelmére, s fel is készült a küzdelemre. Brodarics számos anticipációval (előreutalás) jelzi a király későbbi halálát. Ezek szerint II. Lajos a csata előtti pillanatokban *elsápadt*, mintegy előre megsejtve a végzetét; a csatába tartván elpusztult a számára legbecsesebb lova, jelezve a balszerencsét; valamint Perényi Ferenc váradi püspök a táborban előre kijelentette, hogy a csata napját utólag majd a húszezer magyar vértanúnak kell szentelni. Ezek közül az elemek közül néhány a későbbi évtizedekben szélesebb körben vált ismertté, topikus módon terjedt a mohácsi csatáról és a királyról szóló itthoni, illetve külföldi elbeszélésekben is. (Tóth Zs. 2006; Restás 2013; Tóth G. 2019.)

A katolikus papként jórészt a királyi udvarokban szolgáló Szerémi György 1540-es években írott, a számos ellentmondás és ellenőrizhetetlen adat miatt a modern történetírás által nagyon erős fenntartásokkal kezelt, *Magyarország romlásáról* szóló epistolájának álláspontja erősen különbözik Brodarics képétől. (Farkas 2001; Csorba 2012; Tóth G. 2019, 114–117.) Egyrészt azért, mert az ő szövegében az is felmerült, hogy II. Lajost egyik fővezére gyilkolta meg, amit bosszúállás követett, erre ismét bosszú volt a válasz, s Szerémi ezt a kölcsönös mészárlást jelentősebb kárként mutatja be, mint az oszmánok pusztítását. Másrészt azért különbözik a Brodarics-féle interpretációtól, mert meglehetősen negatívan jelenítette meg a királyt. Álláspontja szerint a bukás fő oka egyfelől II. Lajos

szertelen, duhaj életmódja, másfelől *a magyar politikai vezető réteg hűtlensége, hataloméhsége, a török veszély bagatellizálása*. Bűnbaknak tehát igen sokakat tart: a királytól kezdve Szapolyain és az oszmán támadással nem törődő főurakon át a dőzsölő klérusig és a protestánsokig. Szerinte mindannyian megérdemlik az isteni büntetést: a török magyarországi támadását ő is az apokaliptikus hagyományban értelmezi. Erős németellenesség is mutatkozik a szövegben, illetve megjeleníti a délvidéki identitástudatot, amennyiben Szeréminél a szerbek (rácok) a török romlás elhárítói, a katonai események pozitív résztvevői. Szerémi munkája kevéssé hatott a kortársakra, valós recepciója csak a 19. század középső harmadában volt. S bár az akkori történészek a gyilkosságokat tekintve kevéssé hittek Szeréminek, a mohácsi vereséget a magyar széthúzással, pártoskodással okoló reformkori gondolkodásban a szerző 1840-es években ismertté vált munkája felerősítette a Jagelló-kor lebecsülését és a negatív II. Lajos-képet, még ha az utóbbit árnyalta a király mártírként történő felfogása. (Szerémi 1961; a II. Lajos meggyilkolásáról szóló 19. századi vita legfontosabb szereplőinek cikkei röviden: B. Szabó – Farkas 2020, 821–828; szakirodalom: Farkas 2001; Csorba 2012; Kovács G. – Mester 2019, 292–293.)

Brodarics mellett, illetve részben az ő nyomán több hazai humanista szerző (Oláh Miklós, Thurzó Elek), illetve Habsburg udvari történetíró (Caspar Ursinus Velius, Johannes Cuspinianus – róluk lásd a következő, 3. 2. fejezetet) latin nyelvű levelei, történeti beszámolói, feljegyzései egyrészt mohácsi *vészt* (*clades*), sorsfordító csatát kezdtek emlegetni, másrészt mártíriumként jelenítették meg II. Lajos halálát. (Szilágyi E. R. 2019.) Ahogy fent, a 2. fejezetben említettük, szónoklatok (oratio) és allegorikus versek (heroida) is készültek a 16. század középső harmadában (nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is), amelyek nagy része a panaszirodalomhoz (querela) tartozott. Az 1530-as évektől egyre több latin versben jelent meg Magyarország *elhagyatottságának, magára hagyottságának* toposza is (Zsámboky János, Georg Purkircher, Kassai Dávid Zsigmond stb.) Számos vers az allegorikus női alakként megjelenített Pannoniát egyes szám első személyben megszólaltatva siratta az országot ért romlást, de a királyt a hazáért áldozatot vállaló, harcoló hősként mutatta be. Paulus Rubigallus (?–1576), a körmöcbányai származású szász lutheránus diplomata és költő Magyarország panasza Germaniához (*Querela Pannoniae ad Germaniam*) című latin nyelvű disztichonja a mohácsi csatavesztés közeli emlékét említette, amelynek áldozatul esett a hazát védő Lajos király is.

Jóllehet, ellenség ezelőtt is tört a hazára,
Ekkora nagy romlást még sose ért meg e föld.
Sőt inkább a határtól messze mi űztük az ellent,
Gyakran kardunkkal ezt cselekedte kezünk.
Ám a jelenben, jaj, nyomorulttá tett a kegyetlen
Sors, mely mostohaként még sose bánt velem így.
Mert amikor Lajosunk elhullt ádáz csata közben,
Harcolván értem védni akarta hazánk,
Akkor hulltam el én is, örökre lerogyva a földre,
S körülvett Mohamed sok katonája legott;
Attól fogva a harc sose szűnt, ó Isten az égben,

S míg így dúl a csatánk, elfogy az összes erőm.
Mert nem elég rablott kincsünk, már vért is akarnak,
S nagy-nagy öröm, ha a kard szívbe hatolva piros.
(Imre Mihály fordítása)

A szintén latin nyelvű történeti oklevelekben, missilisekben, krónikákban, diplomáciai és követjelentésekben, politikai szónoklatokban a fentiekhez hasonló érvek olvashatók. Több korabeli szöveg azonban a nagy csapás ellenére is látott még esélyt az ország talpra állására. (Lásd ezeket bőven kifejtve: Imre 1995, az idézet 22.)

A Mohács-hagyomány magyar nyelvű megjelenítése jóval ritkább a 16. században. Ami volt, az is jórészt Brodarics latin nyelvű történeti munkáját követve öröklődött, főképp az ő szövegének hatására készültek ezek az összefoglalások, az 1568-as kiadás után, esetleg már azt megelőzően is. A legfontosabb magyar nyelvű krónikák Bencédi Székely István és Heltai Gáspár történeti munkái, nyomtatásban is megjelentek a század közepén. Az előbbi alig magyarázta, az utóbbi részletesebben írt mind a csatáról, s mind annak okairól és tragikus következményeiről, Szapolyait nagyon erősen hibáztatva. (Tóth Zs. 2006, 82–118, Tóth G. 2019.)

Közvetlenül a mohácsi csatavesztés utáni időszakból nem maradtak fenn magyar nyelvű krónikás énekek vagy tudósító költemények, sőt, az egész 16. és 17. századból sem ismerünk olyan históriás éneket, amely egésze – a néhány soros említéseket leszámítva – Mohácsról szólna. (Listius László eposzt jelentetett meg 1653-ban, erről lásd a 4.1. fejezetet.) A magyar nyelvű protestáns költészet talán azért sem énekelte meg nagyobb számú versben a mohácsi tragédiát, mert a protestánsok jórészt Isten büntetésének tartották az oszmán támadásokat és magát a csatát is. Szenci Molnár Albert reflektált is erre egy – bár latin nyelvű – versében, és jelentéktelennek, feleslegesnek tartotta az 1526. évi vereség fölötti kesergést. (Seláf 2016; Szörényi 1978; Szörényi 2019, 215–216.)

3.2. A külföldi szerzők Mohács-képe

A csatavesztést már a közvetlen kortársak *súlyos* (de még korántsem végzetes) *csapásként* értelmezték. A Német-római Birodalom ismert humanistái közül többen így vélték, más bécsi udvari történetírók mellett például Ursinus Velius, aki az egyik dicsőítő szónoklatot mondta I. Ferdinánd király 1527. évi koronázásán, Székesfehérvárott. Szerinte a vereség ellenére komoly esély van az ország talpra állására a következő években, ugyanis a frissen megválasztott király segítséget hozhat a megrendült országnak, visszaszerezhetik az oszmánok által elfoglalt földeket, városokat. Nemrég bukkant elő – többedik, hosszas – lappangás után Ursinus Veliusnak a mohácsi csatáról 1530 körül, talán 1531-ben írt latin nyelvű történeti munkájának töredéke. Ennek bizonyos adatai (létszámok, a királyhoz küldöttek szavai, érvelés a csata elhalasztása mellett stb.), illetve topikus elemei (a csatába tartva váratlanul elpusztuló királyi ló) Brodarics szövegével mutatnak hasonlóságot. Velius töredékére szintén kimutatható hatással volt Johannes Cuspinianus császári diplomata 1526 végén írott, a humanista történetírás jellemzőit is mutató beszéde (*Oratio*

protreptica), amelyet a Német-római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez intézett, a török elleni háborúra biztatva őket (és rejtett módon Ferdinánd magyar és cseh király mellett propagandát folytatva). Ezek a szövegek Szapolyai Jánost a mohácsi csatából való szándékos késéssel vádolták, illetve a magyar főurakat tunyának bélyegezték, s mindennek következményeképpen értelmezték a csatavesztést és a király halálát. (Tóth G. 2019, 76–82, 105–110; Cuspinianus, illetve Velius szövegei magyar fordításának közlése legújabban: B. Szabó – Farkas 2020, 271–290, 348–355.)

A Német-római Birodalom gazdag röpirat-irodalmában és az ezekhez kapcsolódó (számos korábbi képi toposzt alkalmazó, illetve más történelmi események illusztrálásához is felhasznált) sokszorosított grafikai ábrázolásokon gyakran jelenítették meg a súlyos csapást úgy, hogy a törökök kegyetlenségét (például a csecsemőgyilkosságokat) állították a középpontba, és e rettenetes példákat is *érvként alkalmazták* a kereszténységet védekező háborúra buzdító, rábeszélő szövegekben. A 16. század középső évtizedeinek német közvéleménye – jelentős részben a Habsburg propaganda következtében – II. Lajost hősként, halálát mártíriumként értelmezte. A követjelentések és a diplomáciai levelezés mellett a korabeli újságlapok (*Neue Zeitung*ok) – amelyek előszeretettel keverték a híreket és a szenzációhajhász félinformációkat –, néhány német, cseh és horvát nyelvű tudósító- és históriás ének, valamint fametszetek, festmények, templomi üvegablakok, érmék és más képi ábrázolások, a feliratokkal együtt, a király személyes elköteleződéseként, majd tragédiájaként láttatták a csatát, aki a katolikus hit védelmében, mártírként vállalta a veszedelmet. Ez a vértanú-jelleg az ikonográfiai hagyományban is érzékelhető volt, s fontos részévé vált a Habsburg Birodalom hősi panteonjának. A királyt mártírként megjelenítő interpretációk közül számos szövegben II. Lajos felelősségvállalásával szembe vannak állítva a *gonosz*, *gyáva* és *tunya* magyarok, akik nem készültek fel a háborúra, nem segítették a királyt, sőt, voltak, akik szerint még a törökkel is összejátszottak. (A vitézséget hanyagoló, kapzsi magyarokat – akik a királyt magára hagyták – többen vádolták a kortárs külföldi történetírók közül is.) Szapolyai Jánost nemcsak Cuspinianus és a Habsburg propaganda más szerzői, valamint a részben ennek hatása alatt álló német hírlapirodalom szövegei nevezték árulónak, hanem előfordult ez a jellemzés a humanista költészetben is. Például az első magyar vonatkozású, latin nyelvű humanista sírversantológia, a krakkói megjelenésű *Pannoniae luctus* (1544) néhány költeménye – amellett, hogy eszményíti Lajos királyt és a hősi halottakat – erősen vádolja Szapolyait: a csatából való késés és a törökkel kötött szövetség miatt.

Akad persze olyan munka, amely Szapolyai-párti szempontból szólal meg. Így írja meg például alapos összefoglalóját a Báthory István erdélyi fejedelem (1571–1586), majd lengyel király (1576–1586) szolgálatában álló, kiváló itáliai humanista történetíró, Johannes Michael Brutus. Sőt, a latin nyelvű diplomáciai levelezés egyes szövegeiben II. Lajos király *felelőtlenségének* vádja is felbukkant, már közvetlenül a csata után, 1526-tól kezdve, s valószínűleg ennek következményeképpen időnként bekerült e vád a praeceptum-irodalom, illetve az egyetemi retorikai gyakorlat bizonyos munkáiba is.

(A fenti fejezethez lásd Pukánszky 1926; Imre 1995; Farkas 2000; B. Szabó 2006, 438–441; Lakatos 2008; Bárány 2013; Seláf 2016; Tóth G. 2019; Papp J. 2019; Papp J. 2024, 14–39, 80–102, 114–115.)

4. Mohács emlékezete a 17. században

4.1. A magyarországi szöveghagyomány

A magyarországi humanista történetírók újabb nemzedékéhez tartozó Istvánffy Miklós *Magyarország története 1490–1606* című latin nyelvű munkája a szerző halála után néhány évvel, 1622-ben Kölnben jelent meg nyomtatásban. A munka nyolcadik könyve mohácsi csatáról szóló leírásának legfontosabb forrása Brodarics István fentebb, a 3. 1. fejezetben *tárgyalt* szövege, de hozzá képest több új információt is közöl, illetve adatai egy része nem azonos – korrekciós szándék vagy tévedés miatt – a Brodaricséval. (A különbségek okainak pontos megállapítása, Istvánffy más írott – kancelláriai –, esetleg szóbeli forrásokból merítő ismerete nehezen rekonstruálható, mivel egyelőre nincs kritikai kiadása Istvánffy művének.) A Habsburg-párti, bár a politikai és katonai döntésekkel szemben némiképpen kritikus Istvánffy a Mátyás uralkodása utáni morális hanyatlás időszakának narratív keretében beszélte el a mohácsi vereséget mint következményt. A nemességet a *restség* 16. század óta öröklődő vádjával illette, Tomori Pált és a magyar hadvezetést *kapkodással vádolta,* továbbá Szapolyait *árulónak* tartotta. Munkája viszont hozzá is járult a mohácsi csatában megtizedelt arisztokrácia identitáskereséséhez, azáltal, hogy *emlékezetes és gyászos mohácsi veszedelem*ről beszél, amely idején *elveszett a nemesség színe-virága* és *a régi nemzeti dicsőség*. Ez utóbbi kifejezés vált később a Mohácsról kialakuló narratíva egyik legfontosabb, topikus elemévé, ahogyan Istvánffy egész interpretációja is jelentős mértékben meghatározta a későbbi szöveghagyományt. (Istvánffy *A magyarok történetéből* című 1622-es munkája vonatkozó részének legutóbbi közlése: B. Szabó 2006, 175–190 és ugyanez: B. Szabó – Farkas 2020, 444–462. A szakirodalomból: Tóth Zs. 2006, 9–52; Tóth G. 2019, 136–144; Varga Sz. 2022.) A latin nyelvű munkákon kívül Istvánffy könyve a magyar nyelvű történetírásra is hatással volt: Pethő Gergelynek a halála után bő harminc évvel később, 1660-ban megjelent *Rövid magyar cronicá*ja például a Brodarics- és Istvánffy-féle Mohács-értékelést látszik parafrazeálni: „Ezen a mi szerelmes hazánknak és Nemzetségünknek siralmas nagy és szörnyű veszedelmén, nóha nemcsak az Magyar nemzetnek maradékya, de az egész körösztténség is méltán kesereghetett volna."

Brodarics és Istvánffy történetírói munkái azonban nemcsak a historikusokra, hanem más műfajokban alkotókra is hatással voltak, írásaik jelentős módon befolyásolták a Mohács-emlékezet irodalmi alakulását. Listius László magyar nyelvű, nyomtatásban is megjelent verses epikai alkotása, a *Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete* (Bécs, 1653) is Brodaricstól vette át az adatokat, illetve a király haláláért a magyarokat kárhoztató rágalmak elhárítását. Listius munkája Zrínyi 1651-ben kiadott eposza mintájára, mitológiai díszletezéssel beszélte el a veszedelem történetét, ráadásul Balassi-strófákban. A *Magyar Márs*ban igen erős a kulturális emlékezet szanktifikáló hatása, Listius szövege e tekintetben is előzménye lehet a 18–19. század fordulóját követően megszilárdult emlékezethely jellemzőinek. Listius a könyv előszavában rögzítette, hogy „Masodik Lajos Király töb régi Eleinkel Mohách Mezején történt el-esetekröl irok [...] ezt találtam méltobnak lenni, mivel legh nagyob siralmas emlékezetre való el-veszése ot történék édes Hazánknak, az hol Magyárságnak sengéje annyira el-töröltetet, hogy

még-most-is lábra nem alhatunk utánna." Listius szövegében tehát megtaláljuk a Mohács-kép számos, topikussá váló elemét: a bűn–bűnhődés magyarázatát, II. Lajos testi-lelki kiválóságainak (erejének, bátorságának, bölcsességének és erkölcsösségének) jellemzését és a király glorifikálását, valamint a *fertilitas Hungariae* toposz megjelenítését. Listius szövegében is olvasható a mohácsi csatát megelőzően a hadba vonulást elodázni igyekvő nemesek bemutatása (akiket II. Lajos emiatt megrótt), valamint a feltűnt negatív előjelek felsorolása, a közelgő vereség anticipációja (például a Buda elhagyása után kimúló ló) és a halálát előre megsejtő (sápadtság, ájulás toposza), de azt önfeláldozó módon, a bűneiért büntetett magyarságért hozott áldozatként elfogadó, mártíromságot vállaló király jellemzése. (Szilágyi A. 2004; Tóth Zs. 2006, 9–52.)

> Nagy s mélto haragra, Király is illy kárra, hertelen fél-bozdúla,
> Miként egy Pellikán ő szivét szaggatván magában megbúsula,
> Látja már esetét, országának vesztét, ugyan czak nem ájúla.
>
> [...]
> Sisakot feiében, tollat süvegében, tévének az Királynak,
>
> A kinek testéböl, s az egész erekböl, vér szívére fordúla,
> Orczáia szinében, s mind a személyében, azonnal el-sárgúla.
> Jövendő gonosznak, s szerenczétlen sorsnak, ki ielensége vala.
> (Listius 2006, V. és XI. ének)

Esterházy Pál *Mars Hungaricus, avagy értekezés a török háborúról s annak kezdetéről és végéről* című latin nyelvű, kéziratban maradt történeti munkája (1665–1668) szintén a Brodarics- és Istvánffy-féle hagyományt folytatta. „Emlékezetes és gyászos ütközet"-ként beszélt a mohácsi csatáról, s az ezt követően hanyatlásnak indult, egykor virágzó birodalomról. A magyarországi történetírásban újdonságnak számított, hogy részletesebben szólt II. Rákóczi György szerencsétlenül végződött 1657-es lengyelországi hadjáratáról, illetve az azt követő évek „erdélyi romlás"-áról. Ezekről az eseményekről rendszerint az erdélyi históriaírók emlékeztek meg, ahogyan azt a következő fejezetben látni fogjuk. (Tóth Zs. 2006, 9–52.)

4.2. Az erdélyi szöveghagyomány

Az erdélyi (magyar nyelvű) történetírás – a fejedelemség egyre inkább érzékelhető különállása miatt is – a 17. században kevésbé követte a Brodarics- és Istvánffy-féle történetírói vonalat. Bethlen János, Kemény János, Kornis Gáspár és mások az erdélyi helyzetről írva még összehasonlításként sem említették Mohácsot: nézőpontjukból nem tűnt fontosnak emlékeztetni a csatára és következményeire. Nem sok erdélyi történetíró volt, aki Mohácsnak jelentőséget tulajdonított, de ilyen például a latin nyelven író historikus, Bethlen Farkas, aki saját jelenéhez képest másfélszáz évvel korábbra tekintett

vissza, és az 1526. évi vereséggel kezdte az Erdély történetéről írott hatalmas munkáját. (Bethlen 2000.)

Azért ritkábbak az ilyen feldolgozások, mert a 17. századi erdélyi történelemértelmezésben nem önmagában volt szükség Mohács emlékezetben tartására. Ekkorra ugyanis Erdélynek már önálló történeti tapasztalata, emlékezetstruktúrája kezdett megformálódni, s az erdélyi múltról alakította ki a saját narratíváját. Így került előtérbe, általában Mohácshoz képest is nagyobb jelentőséggel, az 1657–60 között bekövetkezett erdélyi romlás, amely viszont a magyarországi történeti elbeszélésekben bukkant fel ritkábban (de lásd kivételként Esterházy Pál – előző, 4.1. fejezetben említett – munkáját). Ez az eseménysor számos erdélyi szövegben hasonló struktúrába került, mint a magyarországi szerzőknél Mohács, illetve egyes szerzők azért össze is hasonlították a két tragédiát. Például Szalárdi János kéziratban maradt, magyar nyelvű történeti munkája, a *Siralmas magyar krónika* jórészt az 1657-ben megkezdődött erdélyi pusztulásról szólt részletesen: II. Rákóczi György fejedelem sikertelen lengyelországi hadjáratáról, az erre következő óriási lengyel-, majd tatár- és törökdúlásról, az erdélyi hadsereg tatár fogságba kerüléséről, valamint a szászfenesi csatában végzetes sebet kapott fejedelem haláláról. Mohácsról viszont keveset beszélt Szalárdi, bár ezt némileg hasonlóan tette, mint ahogyan azt a Brodarics–Istvánffy-féle hagyományból ismerhette: „Mert ifjú Lajos királynak Szulimán császárral Mohács mezején lett siralmas harca meglévén, mellyen mind maga jeles méltóságteljes király elesett, s mind a magyar nemzetnek színe-java, virágja elhullott vala." (Csorba 2003; Tóth Zs. 2006, 9–52.)

A Szalárdi históriájának szellemiségéhez közel álló jeles református prédikátor, Medgyesi Pál 1659-ben Sárospatakon nyomtatásban jelentette meg azt a prédikációját, amely Ibrányi Ferenc temetésén hangzott el: *József romlása. Avagy magyar nemzet 1657. esztendőbeli nagy pusztulásán, annak 1659-ben nem kicsiny öregbülésén* [értsd: a pusztulás megnövekedésén] *való kesergése az Isten anyaszentegyházának.* A prédikációban bűnbánatra szólította a közösséget, s az 1657-tel kezdődő tiszántúli, erdélyi romlást hasonlította az 1444-es várnai és az 1526-os mohácsi csata következményeihez, az újkori tatárdúlásokhoz, valamint a rómaiak – punoktól elszenvedett – cannaei vereségéhez (Kr. e. 216.). Medgyesi ezeket az 1657 előtti pusztulásokat mind egymásnak megfeleltethető előképekként értelmezte, Mohácsnak nem tulajdonított különösen kiemelt szerepet. Sőt, úgy emlékeztetett a szomorú példasorra, mintha egyszerre el is akarta volna feledtetni azokat, hiszen a számára jelenbeli, 1657-es erdélyi pusztulás szerinte felülmúlta minden történelmi előzményét:

> „Valóságos magunkba szállást, s-igaz meg-szontyolodást, szivünk meg-esését szerez e' Tanuság mi bennünk; gondollyuk meg csak [jelenbeli] veszett állapotunkat. El-halgassam bár a' régieket: ne szoljak Várnánál, Romániában, ezelőtt 215 esztendökkel esett szomorú romlásunkról, Amurates Török Császár miat, kivel akkori királyunk, Wladislaus [értsd: I. (Jagelló) Ulászló, 1440–1444], a pápa követének ösztönzésére, igazság kívül a' frigyet [értsd: szövetséget] fel-bontotta vala. Melyről-is illy keserves Epitaphiumot irt volt egy jámbor Poeta: Romulidae Cannas [...] Ne emlékezzem régi siralmink meg-ujétásával Mohács veszedelméről-is, mely eset ez-elöt 130 esztendökkel, holot ama' nagy remenségö jó Lajos Király, az urakkal és nemességgel oda vesze, s-oda azulta Nandorfejérvár, oda Buda s-nagy részént

> Hazánknak javai. El-hallgassam a sok tatárjárást, az 1566. esztendőbélit, az 1594. esztendeit, mikor Husztnál kijöve, s egyéb sok pusztulásit ez siralmas Hazának. El-hallgassák, s-felejcsék mondom minden régibb romlásokat: csak amik e legközelebb elmúlt két esztendők 1657, 1658 alatt esének rajtunk mikor legnagyobb dicsöséget várnánk, azokra vessük szomoru gondolkozásinkat." (Luffy 2015, 136–139.)

Medgyesi példatárához hasonló mintázatot mutat számos 16–18. századi humanista történetíró (és majd több 18–19. századi költő: Szentjóbi Szabó László, Batsányi János, Arany János és mások) értelmezése: többen a mohácsi csatát a trójai vagy a cannaei vereség mintájára, illetve, magyar vonatkozásban, az 1444. évi várnai csatának (II. Lajos halálát pedig I. Ulászló király ottani elestének) megfeleltethető módon gondolták el. A 18. századtól kezdve azonban már ritkán, majd egyáltalán nem emlegették az 1657-tel kezdődő erdélyi pusztulást. Az 1674-ben keletkezett, kéziratban maradt *Rákóczi-eposz* ismeretlen szerzője (talán Felvinczi Zsigmond vagy Kornis Gáspár) azonban még igen: az 1657–59 közötti erdélyi állapotokat a mohácsi csatavesztéshez, illetve tágabban: a Mátyás utáni hanyatláshoz hasonlította. Sőt, akárcsak Medgyesi fent idézett prédikációjában, az eposz szerint is nagyobb mértékű volt az 1657-tel kezdődő erdélyi pusztulás, mint a 130 évvel azelőtti magyarországi vész:

> Méltán sirathatod, romlott Magiar nemzet,
> Ha jól meg gondolod, mire jutot ügyed,
> Mikor Lajos király Mohátsnál el eset,
> Vagy nagy Matyás király utolsó bucsút vett.
>
> Nem félhetet akkor magyarság ugy kártól,
> Mint most immár tarthat végső pusztulástól,
> Mert ugy ki nem dőlt volt fundamentumából,
> Hogy ismég helyében ne állhasson abból.
> [...]
> Egy seculomban nem történt illyen romlás,
> Magyarokra mellyet hozot nagyra vágiás,
> Kereszténségnek volt eddig hatalmas sánc,
> Láb alá nyomatot már, mint el döjtöt vász.

Cserei Mihály 18. század elején íródott, kéziratban maradt magyar nyelvű *Históriá*ja keveset szólt Mohácsról, indoklása szerinte azért, mert akkor még Erdély és Magyarország egységben volt, ezért arról a korábbi történeti könyvekből a kortársak minden szükségeset elolvashatnak. Lajos királyról viszont kissé parodisztikusan emlegetett fel négy olyan „nevezetes dolgot", melyekről egyébként szintén „írnak a historicusok". Ezek az anticipáló, a bukást előlegező toposzok voltak, amelyek közül a már fentiekben (a 3.1. fejezetben) bemutatottakon túl most csupán Lajos király bőr nélküli születésének hangsúlyozását emelem ki: Cserei is azt állította, hogy mivel csecsemőként nem védte semmi a testét, így később sem lehetett pajzsa Magyarországnak. (Lásd az erre

vonatkozó forrásokat: Tóth Zs. 2006, 9–52.) A király bőr nélkül születése mint baljós előjel a 17–18. század fordulóján egy magyar nyelvű kéziratos unitárius prédikációban is felbukkant. (Restás 2013.)

4.3. A felekezeti értelmezés különbségei: a hitviták kontextusa

A protestáns és a katolikus hagyomány már a 16. században is különbözőképpen okolta meg a mohácsi vereséget: párhuzamos emlékezetek, ellenemlékezetek kezdtek kialakulni. A 17. század egyik izgalmas szövegcsoportja Magyari István sárvári református prédikátor és Pázmány Péter hitvitája volt. (Jelen fejezet és a forrásidézetek többsége – ha egyéb hivatkozás nem szerepel – elsősorban ezen alapul: Bitskey 2013.) Magyari István *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című, 1602-ben megjelent munkája a mohácsi csatát megelőző széthúzás okaként a katolikusoknak a reformáció hívei elleni támadásait jelölte meg. Bírálta az 1520-as évek magyarországi és birodalmi had- és politikai vezetését, amiért a reformáció elleni lépésekkel voltak elfoglalva, nem pedig a török hódítás miatti segítségkéréssel és a csatára való felkészüléssel. Úgy fogalmazott, hogy az 1526. nyári speyeri német birodalmi gyűlésen „az igaz keresztyéneknek [értsd: a reformáció híveinek] romlásokról lőn tanács, mint megáztathassák fegyvereket keresztyén vérrel, az volt fő dolgok". (Bár valójában ezen a gyűlésen nem voltak protestánsellenes lépések – csak majd 1529-ben –, s Nádasdy Tamás királyi titkár ezen az ülésen előadta II. Lajos segítségkérését. A gyűlés augusztus 18-án ígért 4000 főnyi támogatást, ám a sereget még fel sem tudták szerelni és elindítani sem, nemhogy megérkezni a találkozásra kijelölt mohácsi síkhoz.) Magyari szerint a speyeri gyűlésre Isten a következő választ adta: „csak neveti az égből, és büntető ostorul elbocsátá szultán Szulimánt, ki nem sok idő múltán hadat indítván, az vérszomjohozóknak érdemek szerint megfizete, mert Ausztriában nagy erővel [...] Bécset is megszállá, noha meg nem veheté. Így fizeté meg mind az keresztyének vérek szomjúhozóknak s mind az viszhavonyó magyaroknak gonosságokat. Sok vérontást és pusztaságot tevén."

Magyari értekezése a mohácsi ütközetet idő előtti csatavállalásnak tartotta, aminek okaként a rossz tanácsadókat nevezte meg. A mohácsi vereség bűnbakja a protestáns Magyari István számára a kalocsai érsek volt: „Nagy oka lőn egy koszorús barát, Tomori Pál, ez Lajos veszedelmének, akkor jobb lött volna berbitélni az klastromban, ne dobolta volna idő előtt, segítség nélkül az iffjú királt az ellenséggel való szembemenésre." (Tomori és más főpapok hibáztatása a mohácsi vereség miatt gyakran előfordult más 17. századi protestáns szerzők szövegeiben is, így az evangélikus Révay Péter 1619–1622 között írt, majd 1652-ben megjelent *Monarchiá*jában. Sőt, már a 16. századi magyarországi és külföldi protestáns szövegekben is felbukkant ez a vélemény. Tóth G. 2019, 112–113.) Magyari jelezte, hogy a mohácsi csapás Isten büntetése a magyarokon (a *flagellum Dei = Isten ostora* toposzról lásd a 2. fejezetet), így intő jel is, hogy meg kell térniük az igaz valláshoz. Magyari azonban nem egyszerűen a katolikusok nyakába varrta a bűnöket, hanem racionális okokat is felsorolt: a katonai szakértelem hibáit és a helytelen hadvezetést, amelyek viszont szerinte a törököknél megfelelőek voltak.

Pázmány Péter *Felelet az Magyari István sárvári praedicatornak az ország romlása okairúl irt könyvére* című munkája a bűnök ostorozását tekintve hasonló álláspontot képviselt, mint protestáns vitapartnere. Ám Pázmány éppen a Luther által elindított és az 1520-as évek elejétől Magyarországon is elterjedő reformációs mozgalmat okolta az ország romlásáért:

> „Magyar Ország öt száz esztendeig erős és az Törököknek rettenetes ország vólt, melybe sok jó Fejedelmek vóltak, úgy mint Hunyadi János és Mátyás Király etc., kik-által Isten fel akarta emelni az mi Nemzetségünket. [...] Ha az Magyar Nemzetséget Isten ez-előtt szerette, óltalmazta és felmagasztalta: [...] Hogy mered azt mondani, hogy az mi Vallásunk oka ez romlásnak? [...] addig vólt Országunk, míg az mi Hitünk virágjába volt: akkor kezdett romlani, mikor Tí támadátok Lajos Király idejébe. [...] Ebből [értsd: a mohácsi vereségből] nem tanulánk, hanem megízelítvén azt az testi kívánság-szerént-való szabadságot, mellyet tí béhozátok, bellyeb gázolánk az Hitnek újításába, mely-miatt láttyuk, mire jutánk. [...] [Pázmány számára intő példa, exemplum is lett Mohács esete:] Az töb szomszéd országokis (mellyekre az Isten mi-rajtunk csinal útat) végre mire jussanak, ha az mi példánkból nem tanúlnak, csak az Isten tudgya."

Pázmány fenntartotta a vakmerőség, a felelőtlenül harcba menetel gondolatát Magyarihoz (és a 16. század óta élő hagyományhoz) hasonlóan, de nem Tomorit, hanem a közkatonákat okolta emiatt.

Pázmány nemcsak Magyarival vitázva, hanem a Kalauz című munkájának V. könyve után álló *Appendixé*ben is több, a korábbi hagyományból ismert okát írta le Magyarország katasztrófájának:

> „[Szolimán] Magyar-országra téritvén erejét, Lajos királlyal szembe szálla 1526. esztendőben Mohácsnál; és midőn a tanács úrak akarattya-ellen a köz legények vakmerősége csak nem erővel reá doblotta és kénszerítette volna a királyt, hogy huszon-öt-ezered magával háromszáz-ezer emberrel szembe víjna, mind királyunk, mind országunk egy harczon vesze, és a nemesség színe farkas-kaszára vetteték. Így indúllyanak-el az úrak a kevésre-néző és csak az egy vakmerőségre vetemedett tudatlan katonák szaván es biztatásán. Az ártatlan ifiu kiraly veszése-után Szoliman mind Budát, mind a töb fő helyeket vér-ontás-nélkűl kezéhez vévé és megfosztá."

Bitskey István – a fenti polémia bemutatását követő – összegzése szerint éppen a hitviták kontextusában lehet felmutatni a mohácsi csata mint történelmi emlékezethely kialakulásához vezető folyamat fontos fázisát. Egyrészt azért, mert Magyari és Pázmány véleménye közel száz évvel az esemény után fogalmazódott meg, vagyis Mohácshoz képest három generációval később (ám a csata következményeit tekintve még mindig aktuálisan). Másrészt pedig azért, mert a kollektív emlékezet folyamatossága és egységessége mellett egyszersmind a kritikusabb (történeti) múltmegközelítés is markánsan megjelent „az egymással konfesszionális szempontból szemben álló értelmiségi csoportok retorikájában. Mindkét csoport a saját jelene szempontjából releváns elemeket ragadta

ki a múltból, jelen identitásának, felekezeti közösségtudatának megerősítését remélve a történeti esemény értelmezésétől." (Bitskey 2013, 207.)

Noha mindkét vitapartner – egymással ellentétes módon – kiemelt hangsúllyal beszélt arról, hogy a sok romlást a mohácsi csatavesztés okozta, ekkor, vagyis a Magyari–Pázmány vita idején Mohács „*még nem* használatos metaforaként, az országvesztés jelképeként", ez majd csak az emlékezethellyé formálódás folyamatának kiteljesedésekor, a 18–19. század fordulója táján vált egyértelművé, ahogyan arról alább, a 6. fejezetben szó lesz. (Kovács G. – Mester 2019, 291.) A 17. század folyamán tehát Mohács geográfiai jeléhez egyre szorosabban kezdett metonimikusan egyetlen esemény – illetve annak jelentései és funkciói – társulni, lassan megformálva egy sokféle toposzt működtető, de eltérő interpretációs lehetőségeket magában foglaló emlékezethelyet. Ez, elmozdulva a széttartó felekezeti identitásoktól (értsd: Mohács eltérő katolikus és protestáns magyarázata), egyre inkább egységesülő nemzeti identitást kezdett jelölni, valamint a mohácsi vereséget szinekdochéként elbeszélve jelenítette meg Magyarország romlásának képzetét, és a középkori kontextusban még erős és összefüggő államként értelmezett *Hungaria* megszűntét jelölte az 1526-os évszámmal. Ehhez a középkorban még egységes Magyarország-képhez kapcsolódott (16–17. századi protestáns értelmezésben is) a Mátyás király egykori nagyságát mint a még egységes Magyarország utolsó pillanatát hangsúlyozó gondolati elem. A kora újkorban meghatározó interpretációk szerint ezt az időszakot követte a hanyatlás a Jagelló-korban, s különösen majd II. Lajos tragédiáját követően. Akinek a halála többek szerint „szorgalmatlanság"-ból, „gondatlanság"-ból, készületlenségből következett be, sőt, önmagában is méltatlan volt, hiszen „hináros berekben" történt. (Az idézetek Zrínyi *Mátyás király életéről való elmélkedések*ből származnak.) Ezek a 17. századi vélekedések a későbbi emlékezésekben, sőt, a professzionális történeti munkákban is magukat makacsul tartó állításokká váltak, amelyeket viszont az újabb szakkutatások jelentős mértékben megcáfoltak. (Vö. Neumann – C. Tóth – Pálosfalvi 2019, 71–72.)

5. Mohács-értelmezések a Hódoltság kora után, a 18. század második harmadáig

A 18. század első felének Mohácsról szóló irodalma egyelőre kevésbé kutatott, mint a korábbi, illetve a század utolsó harmadával kezdődő időszak. Pedig jelentős számú, ekkoriban főképpen latin nyelvű szöveg keletkezett. A történetírás területén főképpen a jezsuita szerzők munkáit érdemes figyelembe venni. Ez utóbbiak közül legújabban Szörényi László foglalkozott az egyik legfontosabbal: Mindszenti Antal 1725-ben Nagyszombatban kiadott kétkötetes történetfilozófiai értekezésével. A munka a kereszténység védőbástyájának toposza felől tárgyalja a mohácsi vereséget a 200 éves évforduló alkalmából. (Szörényi 2019) Mohács 18. századi emlékezetének kutatása során érdemes lesz a későbbiekben szisztematikusan számba venni a neolatin költészetet, valamint a latin, illetve anyanyelvű katolikus és protestáns halotti beszédeket is, mert ezekben egyre gyakrabban kezdték emlegetni a mohácsi vereséget. Egyes vallásos alkalmakon, szentmiséken szintén felidézték a csatát, ennek a lokális emlékezetben – már az oszmán megszállás

lezárulása utáni betelepítések következtében átalakuló lakosság számára – különösen nagy, további kutatások során feltárandó jelentősége lehetett. Például 1736-ban jezsuita vándormisszionáriusok Mohácson a rózsafüzér ünnepén kegyelettel szóltak II. Lajosról és az elesett keresztényekről. Az alkalom összekapcsolódhatott a Habsburgok török elleni felszabadító hadjáratának magasztalásával is. (Száraz 2012, 121–122; Hasanović-Kolutácz 2019, 572–574, 593.)

A 18. század középső harmadáig nem volt a későbbihez hasonló, szabályos iskolai történelemoktatás, csak a retorikán, a teológián és egyháztörténeten, illetve az iskolai színjátszáson belül találkoztak történelemértelmezéssel a diákok. Magyarországon több iskolában adtak elő Mohácsról és II. Lajosról színdarabokat, latin nyelven. A piaristák Nyitrán 1752-ben (Brodarics és Istvánffy alapján), illetve Szegeden 1768-ban; a jezsuiták pedig – Brodarics nyomán – Kolozsvárott 1757-ben és 1770-ben, Kőszegen 1766-ban. (Varga I. – Pintér 2000, 41–50, 133–135.) 1773-tól kezdve az iskolákban, immár a tényleges történelemoktatás keretében, elsősorban Losontzi Hányoki István *Hármas kis tükör* című munkájának egymást követő, a következő egy évszázad alatt több tucatszor kiadott anyagából tanultak a diákok. A könyvnek, jelentős recepciója miatt, nagy szerepe volt abban, hogy széles körben, több generációban ültesse el az abban összefoglalt mohácsi csata és a vereség emlékezetét. (A vonatkozó fejezetet közli: B. Szabó 2006, 461–462.)

6. Mohács emlékezethellyé válása a 18. század utolsó harmadától a reformkorig

A mohácsi csata elvesztését és annak következményeit elbeszélő narratíva és jelentésszerkezet nagyjából a 250 éves évfordulótól kezdve (1776), a 18–19. század fordulójára állandósult. Az emlékezés e nyelvi struktúrája a háromszázados jubileum (1826) idején, illetve a reformkorban vált gyakorivá többféle szövegtípusban, illetve öröklődött tovább, noha bizonyos módosulásokkal, de a legtöbb elemében máig meghatározó módon. Az előzőekben áttekintett két és fél évszázad folyamán, mint láttuk, számos olyan, retorikai konstrukcióként is öröklődő tudati elem formálódott meg a magyarság emlékezetében, illetve a külföldiek (már a 16. századi diplomaták és történetírók) értelmezésében, amelyek állandósultak, illetve összeálltak, egységesültek a 18–19. század fordulójára. Mindebből most az öt legfontosabbat soroljuk fel.

1. A középkori magyar királyság *régi dicsőségét* követő *tragikus széthullás, a romlás kezdete*, vagyis a mohácsi csata azért fordulópont a magyar történelemben, mert ezzel teljesedett be a középkori magyar állam *bukása*, illetve ekkor kezdődött a 150 évig tartó oszmán *megszállás.*
2. A mohácsi tragédiát *belső viszály*, az abból következő *felkészületlenség* és *hibás döntés* okozta.
3. *Történelmileg elkerülhetetlen* volt a vereség és tragikus körülményei.
4. A mohácsi csatavesztés volt a magyar történelem *leggyászosabb, siratni való* eseménye.
5. Meghatározóvá vált az a vélekedés, hogy a mohácsi csatától kezdve állandósult a *magyarság önvédelmi és Európáért folytatott élet-halálharca.*

Jelen, 6. fejezetben az emlékezethely megformálódása utolsó szakaszának bemutatására, illetve a narratív keret és toposzai részletesebb leírására vállalkozunk. Annak a folyamatnak az értelmezésére, amely a század végének kialakuló hírlap- és folyóirat-nyilvánosságához kötődik, szorosabban véve Batsányi Jánoshoz (1763–1845) és a *Magyar Museum*hoz. (E bevezetőhöz, valamint az itt következő 6. 1–5. fejezetekhez, ahol másképpen nem hivatkozzuk, elsősorban lásd Debreczeni 2013; S. Varga 2013.)

6.1. Lokális emlékezet és felekezeti kontextus

Az 1780-as évek elején ponyvanyomtatványok kezdték forgalmazni a *Mohács, Mohács régi vérontás helye...* kezdetű, „Mohácsi nóta"-ként ismertté vált éneket, amely rövid idő alatt nagy népszerűségre tett szert. Az elkövetkező félszázadból harminc forrását gyűjtötte össze a közköltészetet feldolgozó kritikai kiadás, dallama önálló életre kelt, s már Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) lírájában nótajelzésként funkcionált. A „Mohácsi nóta" szövegcsaládja tehát semmiképpen nem egykorú a csatával vagy annak közvetlen utókorával. Keletkezéséről egyetlen forrás tett említést, eszerint Lethenyei János (1723–1804) mohácsi (valójában dombóvári, majd szigetvári) plébános írta az 1770-es években. Vagyis e közelebbről meg nem erősíthető információ szerint az ének a csata 250. évfordulója idején, Mohácson keletkezett (talán a lokális emlékezeti gyakorlathoz kapcsolódva, bár ennek akkori működéséről alig-alig van ismert forrásunk). Pontosabb azonban anonim, ám bizonyosan katolikus szerzőségű szövegnek tekinteni a nótát, s tágabban dunántúlinak (inkább lehetséges, hogy Győr vidékén keletkezett). Az ének műfajilag a siralom hagyományát folytatja, felhasználva a kora újkorból örökölt toposzokat: Magyarország a kereszténység védőbástyája volt, ám a szerencse kereke fordulván, legyűrte az istentelen, vad, pogány török, azonban majd újra fordul a kerék, és az isteni irgalmasság folytán 'a hold egészen porrá törik'. A nóta létmódja alapvetően közköltészeti jellegű. Intenzív szétterjedése, a 19. század közepéig adatolható közismertsége (és későbbi felbukkanásai) mellett figyelemre méltó az is, hogy a formálódó modern nyilvánosság rendre odafordult hozzá, többen említették, értelmezték, használták, így két különnemű kulturális közeg határvonalain helyezkedett el hosszú időn keresztül. A bemutatott nótán kívül ismerünk egy további, talán az előbbi parafrázisának tartható szövegcsaládot, variánscsoportot is (*Mohács Mohács magyar vérrel festett kert...*), amely református környezetben: a debreceni és a nagyenyedi kollégium diákjainak versgyűjteményeiben bukkant fel (később Sárospatakon és Pápán is előfordult), 1790 körül. Az is lehetséges, hogy már 1776 előtt létezett, tehát az előző típusnál akár korábban, s mégsem protestáns környezetben. (Csörsz 2019; Békéssy et al. 2019, 505–506.)

Ahogyan az 5. fejezetben láttuk, egy-egy mohácsi szentmise keretében már a 18. század második harmadában megemlékeztek a csatáról, s ez a hagyomány – az augusztus végi évforduló idején – a század utolsó harmadában is folyatódott. 1784-ben például a mohácsi esperes-plébános, Makay György hagyta meg végrendeletben, hogy az elesett magyar vitézekért minden hónapban mondjanak egy-egy csendes szentmisét. (Hasanović-Kolutácz 2020, 240.)

A fentieken túl érdemes figyelemmel lenni arra a képzőművészeti példára, amely a modernitásba való átmenetre vonatkozóan már a médiumváltást jeleníti meg. Dorffmaister István két csataképet festett 1787-ben (esetleg egy évvel később), és szintén akkortájt készítette el II. Lajos ifjúkori, páncélos portréját. A megrendelő Esterházy Pál pécsi püspök volt, a képek a felújított mohácsi „nyári" kastélyába – a mai Kisfaludy Károly Gimnázium épületébe – készültek. (Itteni áttekintésünk alapja: Veszprémi 2013; Papp J. 2019, 187–190; Papp J. 2024, 49–50; lásd még Hasanović-Kolutácz 2020, 240.) A két csataképen a két mohácsi csatát ábrázolták: az 1526-os elsőt, amely e néven ismert, valamint az 1687-es másodikat, a nagyharsányi csatát. Az első és második mohácsi csata megnevezés nemcsak a csaták egymáshoz viszonylag közel lévő helyszíneivel, hanem a rájuk építhető narratívával is összefüggésbe hozható. Ugyanis az 1526-os vereség után jó másfél évszázaddal lezajlott nagyharsányi csata győzedelmes volt, ami a vereséget jóvá tevő, az isteni rendet helyre billentő eseménnyé vált, a korábbi csatával párba állítva. Noha az egyházi festészet olyan eleme, mint az isteni beavatkozás nem kapott szerepet a képeken, a festmények kontextusának vallási jellege így is szembeötlő: a szenvedés–jóvátétel szerkezet ugyanis ezt jeleníti meg. E narratívában az 1526-os csata nem nemzeti sorstragédiaként érthető tehát, illetve elsősorban a lokális emlékezetben játszik szerepet. Igaz, mint fentebb utaltunk rá, a 18. század végéig helyi krónikákban, népdalokban, népmesékben, mondákban még alig-alig volt nyoma ennek az emlékezetnek (e hiány okaként a korábbi kutatás elsősorban a térség etnikai átalakulását nevezte meg, amely folyamat viszont valójában nem történt meg egészében), és szinte kizárólag a „nép által alkotott dűlő-, szurdok-, rét- és egyéb határnevekben" maradt fenn a mohácsi csata emlékezete. (Lásd Hasanović-Kolutácz 2019, 587–591, az idézet: 587; Máté 2020, 213–218; Máté 2022; vö. Solymossy 1926.)

A mohácsi püspöki nyaraló fent jellemzett Dorffmaister-képei ugyan többek számára megtekinthetőek voltak, emlékezésekben, útirajzokban helyet kaptak leírásaik, a lokális emlékezetben betöltött szerepük jól dokumentálható. Azonban a festmények helyhez kötöttsége, ekképpen korlátozottsága nem tette lehetővé a lokalitáson túlemelkedő emlékezeti funkció betöltését, ám csupán addig, amíg át nem kerültek a modern nyilvánosság közegébe. Ugyanis a fiatal Borsos József (1821–1883) festőművész magánszorgalomból, majd megrendelésre másolatokat készített a képekről 1837-ben, s erről hírlapi beszámoló is megjelent. Ezek még mindig csak korlátozott nyilvánosságot érhettek el, viszont a róluk készült litográfiák – nyomtatvány lévén – már nagyobb példányszámban láttak napvilágot (napjainkban az 1526-os csatakép kőnyomatos másolata ismert, a másik sokszorosítása pusztán feltételezés). Borsos másolatai és litográfiái a róluk szóló korabeli leírások alapján is már egyértelműen a nemzeti sorstragédia narratívájához tartozóknak tűnnek.

Mohács értelmezése az eltelt mintegy fél évszázad alatt alapvetően megváltozott, a modern nyilvánosság keretei között megképződött egy új, nemzeti narratíva, amely a mohácsi csatát kiemelte a lokális emlékezet és a vallási kontextus keretei közül. (E változás jeleként volt érzékelhető már az is, hogy Dorffmaister az előző festményeihez képest pár évvel később, 1795–96-ban azokhoz hasonló témájú képet készített – *II. Lajos halála a mohácsi csatában* –, ám a szentgotthárdi ciszterci apátság számára: ez esetben tehát már

nem volt jellemző a lokális vonatkozás.) Az egyre markánsabb narratíva azt beszélte el, hogy a honszerzés és a 'nemzeti nagylét' visszaszorulása után a – fent, a 4.3. fejezetben tárgyalt, illetve a Bevezetésben hivatkozott friss történeti kutatások által cáfolt – *belső viszály, széthúzás* jellemezte a 16. század eleji Magyarországot, amely tragikus honvesztést okozott, s mindennek Mohács, a – Kisfaludy Károly 1824-es versében megénekelt – 'nagy temető' volna a szimbóluma.

6.2. Batsányi János programverse a Magyar Museum*ban*

Batsányi János a *Magyar Museum* szerkesztését teljes egészében a II. kötettel vette át, miután Kazinczy Ferenc (1759–1831) nemcsak kivált a folyóiratot jegyző társaságból, de szerzőként sem jelent meg többé benne. A II. kötet 1. számát már egyedül Batsányi állította össze 1790 tavaszán, s ennek a programos első számnak a nyitóverse volt az alcíme szerint 1789 decemberében íródott *Székes-Fejér-Vári Professor Virág Benedek Úr' Társunkhoz* című episztola. (*Museum* 2004, I, 255–260. Ez inkább évtizedekkel későbbi címén lett ismeretes: *Serkentő válasz Virág Benedekhez*, amely változat eltérései azonban számottevőek a *Magyar Museum* első közléséhez képest. A folyóirat szerkesztésében történt változásról részletesen lásd *Museum* 2004, II, 33–49.) Többszörösen is alkalmi költeményről van szó, elsőrendűen válasz Virág Benedeknek a *Magyar Museum* előző számában megjelentetett, *Vitéz Gróf Nemes Gy*örgy' *Ditsérete* című versére. (*Museum* 2004, I, 193–194 – erre Batsányi lábjegyzetben is utal). Ezen túl kötődött az abban tematizált korabeli török háború eseményeihez is, illetve elég egyértelmű nyíltsággal reflektált az új helyzetre, melyet az idézett elő, hogy II. József ígéretet tett az országgyűlés összehívására (erről a hír 1789 decemberének legelején jelent meg a hírlapokban).

Az alkalmiság elsődleges szintje a Virág Benedekkel való közvetlen diskurzusban ragadható meg. A vers első és utolsó két szakasza mintegy keretet képez e tekintetben („Barátom! / Vettem Leveledet..." – „Jövel hát, Barátom..."), jelentőségük azonban nem merül ki a vershelyzet puszta megteremtésében, egyértelműen a költőszerep felnövesztésének helyévé válnak. (Lásd erről Debreczeni 2009, 364–367. A jelenséget panteonizációként írhatjuk le: Porkoláb 2005.) A 3–6. versszakok a Virág által megénekelt háborús sikerekre utalnak, a török birodalom vesztét vizionálva („Végső romlás várja Ómár' maradékit"), a 24–35. szakaszok pedig jóval hosszabban, a horatiusi hajó toposz felhasználásával az aktuális helyzetben feléledő reménynek adnak hangot a haza sorsának jobbra fordulását illetően:

> Véget ér szenvedett erőszak'-igája,
> Kedvet nyér hallatlan hűsége' példája;
> 'S talán meg-indúlván József-is reája,
> Bíztos partra jutand hánykódó bárkája.

E különböző szinteken jelentkező alkalmiság által áthatott részek közrefognak azonban egy hosszabb elmélkedést, amelynek nincs közvetlenül aktuális vonatkozása. A 7–23. szakaszokban kibomló világszemle toposz (vö. erre nézve, a századvégi magyar

előfordulások felsorolásával: Szauder 1970, 124–130.) keretében múltból vett példákat idézve általános érvényű tanulságok fogalmazódnak meg az emberiség és a haza sorsára nézve. Ez a „régi magyarság barokkos, hiperbolás-allegorikus képstílusából átszármazott építőelem" (Szauder 1970, 129.) a klasszicista versépítési technikáktól sem távol állóan *térbeliesíti* az elvont gondolatiságot, helyek közötti és időbeli mozgásba vetítve ki azt. Már a vers elejének Virág Benedekhez szóló felütését követően a „Meg-jártam Múzsáddal Szelim' bús országát" sor is ezt a módszert alkalmazza a korabeli török háborúra vonatkozó gondolatok megfogalmazásához, a 7. szakasz így ezt folytatva építi fel a világszemle toposzának pozícióját:

Innét emelkedvén elmémnek szárnyára
Klióval szállottam Apolló' halmára;
'S fel-vévén a' Földet szemem' tzirkalmára,
Úgy néztem a' Népek' változó sorsára.

(S majd a lezárás is hasonlóképpen történik a 24. versszakban: „De hová, oh Múzsám, gyászos énekeddel?")

A szemle során először (a 8–10. szakaszban) az emberi nem állandó önpusztító háborúságai fölötti borzadás fogalmazódik meg, mint Szauder József kimutatta, nagyrészt Bessenyei György (1747–1811) és az ő francia mintái nyomán. (Szauder 1970, 126–127.) Ezután azonban már a haza sorsának példái következnek, s e tekintetben Batsányi nem a Bessenyeitől átvett mintát követi, hanem egy történeti katalógus elemeit fűzi össze a szándékolt tanulság felépítése céljából. Három szakasz (11–13.) a honfoglalás és a hon megtartása miatti véráldozatokat idézi meg, a következő három ennek színtereiről a várnai csata mezejére (1444), valamint Mohács térségére vezet, az ott elesett ifjú királyok (I. Ulászló, illetve II. Lajos) tragédiájával együtt a haza elbukásán keseregve, majd a 17–19. versszakok a mohácsi csatamezőt mutatják be az emlékezés helyeként, ahogy Batsányi versének e soraiban is látható:

Harmatozó homály borúl a' szemére,
Ha teként az Útas ez iszonyú térre;
Epedő szívvel dől oszlopod' kövére,
Népünk', 's ditsőségünk' temető-helyére!

A szemlét záró négy szakasz nem az emberiség, hanem a haza sorsa fölötti elmélkedés tanulságait vonja le immár, középpontba a legkártékonyabbnak tartott 'egyenetlenséget' állítván, melyet „Pokol' rút fajzásá"-nak nevez.

Lényegében együtt is vannak a legfontosabb narratívaelemek: a honszerzés és megtartás, a nemzeti nagylét és a nagylétet eltemető tragikus csatavesztés, illetve a belső viszály, a széthúzás ostorozása. A narratíva azonban még nem minden elemében kiforrott. A kettős honfoglalás gondolatának itteni megjelenése már a később rögzült szerkezetet mutatja, de a nemzeti nagylét megjelenítésére alkalmas nevek körül még nagy a bizonytalanság. A *Magyar Museum* változatában „Árpád', István', László' híres Onokája"

szerepel a 19. versszakban, ezt saját példányában Batsányi utóbb az „Árpád', Lajos', Mátyás' híres Onokája" névsorra változtatta, majd ezt is áthúzva alakította ki a később kötetébe bekerült szöveget: „Árpád szabad népe, híres unokája", amely a vers végének mindvégig változatlan formulájával alkot így párhuzamot: „Nyájasb szemmel nézzen Nagy Árpád' Népére". (Batsányi 1953, 301.) Ugyancsak nem kizárólagos a nemzeti sorstragédia megnevezése, hiszen Mohács mellett ott szerepel Várna, még ha kisebb terjedelemben is, de a felsorolásban egyenrangúként.

A narratíva elemeinek kiforratlansága nyilvánvalóan összefüggésbe hozható azzal, hogy nem társult még hozzájuk a szükséges energiájú megidéző jelleg sem. Jól mutatja ezt az, hogy a világszemle toposz által keretezett eme magyar vonatkozású példatárhoz lábjegyzetek társulnak, s csak ide társulnak lábjegyzetek. Kettő Anonymus 1250–1270 közé datált *Gesta Hungarorumát* idézi a szkíta és honfoglaló ősökkel kapcsolatban, kettő Palma Károly Ferenc (1735–1787) népszerűsítő történeti munkáját I. Ulászló és II. Lajos halálával összefüggésben, egy pedig a mohácsi csatavesztés pontos idejét adja meg, s hírt ad egy ottani emlékoszlop létéről. Úgy tűnik tehát, e nevek és helyek a szerző szerint még magyarázatot igényelnek, nem lehet a puszta említésük általi egyértelmű jelentésképződésre hagyatkozni. (Ezt támasztja alá az a Kazinczy-emlékezés is, amely egy Mohácsról szóló 1784-es beszélgetést idéz fel, lásd erről Orbán 2013.) E szerzői belátás jogosultságát akkor érthetjük meg pontosabban, ha megvizsgáljuk e narratívaelemek korabeli kontextusait, amelyekben a kortárs nyilvánosság számára értelmeződtek, illetve azokat az alternatív narratívákat, amelyek lényegében ugyanezen katalóguselemekből építkezve más jelentéskonstrukciókat hordoznak.

6.3. Ideologikus narratívaképzés

Az 1780-as évek végén II. József német-római császár, majd magyar király (1780–1790) török háborúja aktuálissá tette a korábbi törökellenes harcok témáját, melynek megvitatására az ekkoriban hirtelen megteremtődő hírlap- és folyóirat-nyilvánosság minden addiginál szélesebb teret nyitott. Az új nemzeti narratíva elemei ebben az időszakban formálódtak ki különféle példakatalógusokból kiemelkedve, alternatív narratívákba szerveződve. A példakatalógusok léte a történelem modern fogalmának kialakulása előtti állapotként értelmezhető, hiszen a régi események egymással felcserélhető módon pusztán tanulságot nyújtottak a mindenkori jelen számára. Ugyanakkor éppen a narratívaképződés során kezdődött meg a katalóguselemek közötti hangsúlyok áthelyeződése, amely már egyéníteni kezdte a korábban csereszabatos példákat. Így vált egyre meghatározóbbá a honszerzés megnevezésében Attila neve mellett Árpádé, s rögzült a kettős honfoglalás teóriája. A nemzeti nagylétet I. (Nagy) Lajos mellett és egyre inkább helyett Mátyás kezdte reprezentálni, a bukás pedig rendre a római történelem Cannae-jának felidézéséhez, illetve a magyar történelemből – már a 17. század óta (lásd a 4.2. fejezetet) – Várna és Mohács említéséhez kötődött. Aztán lassan az előbbiek kiszorultak, s az utóbbi vált kizárólagossá (vagy éppen Cannae és Várna előzménnyé Mohács felől nézve, mint például Szentjóbi Szabó László 1792–93-as *A Mohácsi Veszedelem* című versében).

A 18–19. század fordulója tájára kialakuló, állandósuló narratíva mellett ugyanis a *felejtés* kérdését is figyelembe kell vennünk. Abban az értelemben, hogy úgy maradt fenn Mohács emlékezete a 19. század második felére, végére, hogy akkorra már teljesen eltűnt mellőle több, a 16–18. században még meglévő elem. Nemcsak a már említett várnai csata (1444) és az akkor elhunyt I. Ulászló emlékezete, hanem a korábbi évtizedekben még időnként a mohácsi veszteséggel együtt emlegetett, a főképp erdélyi és partiumi emlékezetben évtizedekig meghatározó jelentőségű 1657–1660 közötti tragédiasorozat emléke is. Igaz, az 1566-os szigeti ostrom hagyománya – jórészt a Zrínyi-kultusz, valamint a *Szigeti veszedelem* ismertsége miatt – Mohács mellett egészen máig jelen van a kulturális emlékezetben, ám ebben az emlékezethely esetében korántsem a vereségen, a vár elvesztésén, hanem a hősies ellenálláson van a narratíva hangsúlya, ekképpen nem annyira Mohácshoz mint emlékezethelyhez kötődik, hanem inkább a kereszténység védőbástyája konstrukcióhoz. (Varga Sz. 2016.; valamint jelen kötetben lásd Száraz Orsolya fejezetét.)

E folyamatok szoros összefüggésben voltak az éppen formálódó modern nemzettudattal, annak dominánssá váló territoriális karakterével, illetve különféle, egymással versengő narratívák keretei között zajlottak. Három fő narratívát különíthetünk el az 1780-as, 1790-es évek fordulóján, s mindegyik esetében azonosítható egy központi fogalom, amely értelemképző jelentőségű a narratíva egészére nézve. Ez a jelentéskonstrukció markáns ellentét által formálódott meg, amely a katalóguselemeket is elrendezte. Etédi Sós Márton (1753–1801) *Bétsi Magyar Músá*ban megjelent 1788-as verseiben, illetve Baróti Szabó Dávid (1739–1819) *Magyar Museum*ban közölt költeményeiben a *vitézség* fogalma jelölte ki a fókuszt, ennek megléte vagy hiánya teremtett centrális ellentétet, amely aztán két vonatkozásban teremtett narratívát. A múlt–jelen viszonylatban a hajdani dicső ősök és elkorcsosult utódjaik állítódtak szembe, a jelenben viszont a török elleni harc értékelte fel ugyanezen utódok hősiességét. Mohács e narratívákban nem feltétlenül növekedett más vesztes csaták fölébe, s leginkább az aktuális háborúban veendő elégtétel, bosszú megalapozását szolgálta.

Batsányi János *Magyar Museum*hoz írott *Bé-vezetés*ében, Péczeli József *Mindenes Gyűjtemény*ének cikkeiben és másutt a *békesség* fogalma áll a középpontban, mint a tudományok felvirágzásához szükséges állapot, s vele szemben az ezt akadályozó háborúskodás: a narratíva erre az ellentétre alapozva formálódott meg. Várna és Mohács a felvirágzást akadályozó szomorú állapotok megjelenítésekor kerültek említésre. Ugyanezt a jelentés- és narratívakonstrukciós műveletet figyelhetjük meg a *visszavonás*, vagyis a belső széthúzás fogalma körül, mikor is annak hiánya a dicsőség, megjelenése a bukás állapotainak okaként interpretálódik, s a narratíván belüli fókuszt a 'nemzeti nagylét' és a 'nagy temető' ellentéte igazítja be. Nem véletlen tehát ebből a szempontból Mohács kiemelt szerepe, ahogy a kontrasztos szerkezet másik pontján nem véletlen Mátyás feltűnése sem. A narratíva jelentéspotenciálja éppen a végsőkig feszített kontrasztban rejlik, ami magához rendeli a narratíva többi elemét. A 'visszavonás' fő magyarázó elvvé emelése a *Magyar Museum* második kötetének 1790 tavaszán szerkesztett első számában történt meg, több közleményben is. Ugyancsak Batsányihoz és köréhez köthető a 'visszavonás', a széthúzás közvetlen összekapcsolása a narratívával, például a *Szentjóbi Szabó Lászlóhoz* írott 1792-es episztolában, de ez figyelhető meg Etédi Sós Márton ugyanebben az évben

publikált *Magyar gyász; vagy-is Második Lajos királynak a' mohátsi mezőn történt veszedelme* című eposzi igényű versezetében is. (Etédi Sós eposzának műfaji szempontú elemzése: Csonki 2019.) Hiányzik viszont a belső viszály kárhoztatása Ányos Pál *Igaz hazafi* (1778) című, gróf Károlyi Antal patriotizmusát dicsőítő verséből. Ebben ugyan a csata – számos korabeli vershez hasonlóan – gyászos, lamentációt igénylő eseményként van megjelenítve, de emellett – Szigetvárhoz hasonlóan – az önfeláldozó heroizmus példája is. (S. Laczkó 2019, 49–51.) Igaz, a vers kiadója, Batsányi János a vershez fűzött jegyzetében azért jelezte a mohácsi veszedelem okai közül a szerinte legfontosabbat, az „egyenetlenséget", valamint azt, hogy „szerencsétlen eleink [...] inkább akarták egy-két vakmerő embernek, mintsem jót javalló törvényes királyoknak tanácsát követni". (Közli: B. Szabó – Farkas 2020, 551.)

6.4. Az emlékezés és reflexiói

A történeti narratíva az eddig látott példákban, a 18. század végi nyilvánosságban ideologikus érvelésmódokhoz kapcsolódott, ezektől, az ezekben központi szerepet betöltő fogalmaktól és fogalmi ellentétektől kapott új és új értelmet. Fel kell figyelnünk azonban arra is, hogy Mohács temetőként metaforizálódott, ami előtérbe állította az emlékezés aktusát és az emlékállítás gesztusát. A Virág Benedekhez írott Batsányi-episztola 'Utasa' jelen van a hajdani csatatéren, melyet temetőként nevez meg, s az emlékoszlopra dől, a Szentjóbihoz írott verses levélben e kép kimondottan jelenetezővé válik, s az emlékezés kultikussá növesztett, eseményszerű aktusában az ősök szava is felhangzik. A temető metaforájával előtérbe lép maga az emlékezés. Az ideologikum átélhetővé válik, ami minden identitásképző művelet lényegi eleme: a létrejövő kulturális alakzatok reflektálatlan vagy ceremoniális használata során forgalmazódhat hatásosan az azokban mintegy érzéki formát nyerő ideologikum.

Batsányi episztoláinak e tekintetben közvetlen előzménye Ányos Pál munkássága, tágabb kontextusa az ossziáni versek világa. *A' Szép Tudományoknak Áldozott Versek* Ányostól tartalmazza lényegében ugyanazt a névsort, amelynek többféle narratívába szerveződését láttuk az eddigiekben. Felsoroltatnak a katalóguselemek I. (Nagy) Lajos királytól Mohácsig, de mint az emlékezés tárgyai, hiszen nem önmaga Mohács és az ahhoz társított ideologikum jelenik meg itt közvetlenül, hanem az, hogy az ifjak „Verset énekelnek Mohát mezejéről". Ez az emlékező pozíció több más Ányos-versben is megformálódik, különböző tárgyak kapcsán, s maga az emlékező szintén megjelenik a jelenetező leírásban:

> Szomorú Vezekény! voltam mezeiden,
> hallottam gerlitzét nyőgni térségiden,
> Szent irtozás lebeg utazok szivében,
> Egy sirni készűlő kőny reszket szemében.

Vezekény (mint az Esterházy-fiak elesését is eredményező, oszmánok elleni vesztes csata 1652-ben) ebben a topikus leírásban felcserélhető, s végső soron valóban mindegy e tekintetben, hogy Várna vagy Mohács kerül a helyére. A jeleneten belüli hangsúly az emlékezőre kerül, arra a személyes érintettségre, amely őt az emlékezés tárgyához fűzi.

Jellegzetesen a reflektált emlékezetet használó ossziáni versvilág korabeli kontextusában értelmezhető ez a jelenség. Az Ossziánnak tulajdonított ősi kelta énekek jó része, mint hamar kiderült, hamisítvány volt, mindennek ellenére óriási népszerűségre tettek szert, mert a hősi eposzok 18. századi érzékenységgel átitatott változatát hozták létre. Az énekek beszélőjének pozíciója az emlékezés, a visszarévedés a hajdani dicsőséges időkre, melyeknek maga is részese volt. A személyes érintettség így meghatározóvá válik az emlékezésben, elégikusra színezve az énekek alapvető hangoltságát. Batsányi számára éppen ez a költői világ jelentette az egyik indító élményt, az ebben megformált bárd szerep pedig a legfőbb önértelmező mintázatot. A verseit jellemző ideologikus narratívaképzés szorosan összefonódik az emlékezés ossziáni pozíciójával. Az a narratíva tehát, amely a 'nemzeti nagylét – nagy temető' szerkezetre épülve *a visszavonás ellenében a belső egységre szólít fel*, elválaszthatatlan az emlékezés reflektálttá válásától: keletkezésében, használatában egyaránt.

6.5. A felejtés mint veszély

> „Az emlékezést ugyanakkor maga az újszerű történelemfelfogás fenyegeti, hiszen a változásként megélt haladás folyvást idegenné teszi a múltat, amely így használhatatlanná válik a recepttudáson alapuló köznapi gyakorlat számára; a társadalmi-technikai fejlődés gyorsulásának tapasztalata a felejtésnek dolgozik. A felejtés azonban csak a múlt receptszerű tudásanyagát fenyegeti; a nemzeti keretek közt megszerveződő modern társadalmaknak szükségük van saját múltra, amely »Mi«-tudatukat és közös világukat megalapozza. Azokat a korábbi narratívákat tehát, amelyek struktúráját egy-egy nemzetek fölötti példasor rögzítette (pl. honvesztés–honszerzés, önfeláldozás a túlerőben lévő ellenséggel szemben stb.), az egyes nemzetek egyedi struktúrájú elbeszélései váltják fel. Mint Pierre Nora, az emlékezethely fogalmának megalkotója megállapította, a felejtés fenyegetésének és a közös emlékezés vágyának e feszültsége vezetett az emlékezést erősítő emlékezethelyek megjelenéséhez és tömegessé válásához." (Jelen, 6. 5. fejezet, ahol másképpen nem jelezzük, ezen alapul: S. Varga 2013, az előző idézet lapszámai 241–242.)

Az emlékezet korának, a 18–19. század fordulójának meghatározó eleme a felejtés veszélyével való szembenézés Mohács mint emlékezethely esetében is, az ideologikus narratívaképzés és az emlékezés reflektálttá, személyessé válása mellett. Batsányinál a tanító célzat és a személyes emlékezés ellentmondásmentesen simul egybe, akárcsak majd másfél évtized múltán Kisfaludy Sándor regéiben, különösen a *Somló* betétdalában. Szemléletmódjuk átmeneti jellegű, a formálódó nagy nemzeti narratíva elemei kiválni látszanak a történelmi példatár egynemű katalógusából (noha például Batsányi élete végéig együtt emlegeti Várnát és Mohácsot), ugyanakkor a felejtésnek a történelem

lineáris felfogásával megjelenő veszélye nem válik lényeges fenyegetéssé. Ez a mozzanat az 1820-as, 1830-as években, Kisfaludy Károly híres *Mohács*-versében és Kölcsey Ferenc hasonló című fiktív (tehát nem elmondott) emlékező beszédében lesz hangsúlyos.

Batsányi episztoláiban a mohácsi csatamezőn járó késői utód emlékezik, Kisfaludy Károly 1824-ben írt, az *Aurora* 1825-re kiadott évkönyvében publikált *Mohács* című, 88 soros, disztichonokból álló elégiájában viszont a hantra ledűlő pásztor „nem tudja, kinek hőspora nyugszik alatt", hiszen „a feledékenység éje boritja" a hősök nevét. Kisfaludy költeményének célja éppen a feledéssel szembeszállni, és Mohácsot egyrészt a személyes emlékezet részévé tenni, másrészt levonni belőle a tanulságot. Ez a számvetés azonban nem ragad meg a példázatszerűségnél, nem temetkezik a múltba: „a mult csak példa legyen most, / S égve honért bizton nézzen előre szemünk". Kölcsey Ferenc esszéje a csata évfordulóját nevezte meg a megszólalás alkalmaként (ezért a datálása miatt – 1826. augusztus 26. – sokáig a csata 300. évfordulójához kötötték keletkezését, de csak 1831-ben íródott). Mohács ebben a szövegben már csak az emlékezésről és felejtésről szóló meditáció apropója, nem annyira tárgya az emlékezésnek, még kevésbé szolgál tanulságok megalapozásául. A nagy nemzeti narratíva is csak a háttérben sejlik fel, de tudjuk, hogy az 1823-as *Himnusz* szerkezete már ennek megszilárdult logikájára épült. Kölcsey fiktív beszédében a 'múltaddal valamit kezdeni' szándéka és indulata munkál. Egyszerre állítja, hogy ha egy nemzet veszni hagyja emlékezetét, „saját *nemzeti életét* gyilkolja meg", s azt, hogy ez a közös emlékezettörténet (ekképpen a múltbéli közös vereségek, kollektív gyászesemények emlékezete, *hagyománya* – s nem valós jelentősége) az identitásteremtő feltétele annak, hogy a nemzet politikai és kulturális közösségként cselekedjen, hiszen a „*Jelen* és *Jövendő* a' két fontos tárgy". Nem nehéz e gondolatokban meglátni a *Huszt* által ugyanekkor megfogalmazott történelemszemléletet, amely pedig egybehangzik Kisfaludy Károly versével. (Vö. S. Varga 1998, 50–77.)

Széchenyi István a *Hitel* előszavában, szintén ugyanekkoriban írja: „Némellyek szomoruan fütyörészik el a' Mohácsi veszedelem nótáját, 's azt hiszik, ott van koporsója minden Schyta fénynek. 'S tán ugy van, ámbár én nem hiszem – de az okos ember nem néz annyira háta mögé, mint inkább maga elibe s elveszett kincse siratása helyett inkább azt tekinti 's visgálja, mit menthetett meg, 's avval béelégedni 's lassankint többet szerezni iparkodik." A mohácsi nóta 1830-ban már közkeletű hivatkozási alap, közköltészeti létmódja s esetleges lokális emlékezeti jellege ellenére. (Csörsz 2019, 242–243.) A csata 250. és 300. évfordulója közötti bő félszázad során a kialakuló új nemzeti narratíva magához rendelte és átértelmezte Mohácsot, amely ebbéli minőségében vált nemzeti emlékezethellyé.

6.6. A reformkori Mohács-emlékezet

Az 1826-os évforduló táján, majd a következő két évtizedben a korábbiaknál is meghatározóbbá vált az időszaki sajtó szerepe. Az ekkortájt megjelent magyarországi magyar nyelvű lapok közül mintegy tucatnyit tekintett át Kovács Gábor és Mester Béla egy kutatás keretében abból a szempontból, hogy a *mohácsi vész*re vonatkozó kifejezések milyen formában és összefüggésben jelentek meg az ezekben közölt szépirodalmi, illetve

értekező szövegekben. Több mint 420 előfordulást megszámlálva és tipizálva igyekezték felmérni a témával kapcsolatos „közgondolkodás korabeli állapotát". Az előző fejezetekben összefoglaltakkal nagyjából egybevágó megállapításuk szerint a vizsgált időszakban eleinte az eseményt inkább – néhány más történelmi sorscsapással együtt – *történelmi példázat*nak tartották, később viszont ezeket *egyedi eseményként, s egyben éles korszakhatárként* értelmezték. (Kovács G. – Mester 2019, 296.)

Az első időszakból példaként olyan szövegeket lehet hozni, amelyek Mohácsot továbbra is beillesztették az egyéb vereségek, a várnai csata, Buda eleste, vagy nem magyar történelmi események, így a cannae-i vereség sorába, hasonlóan a 17. századi és 18. század végi példákhoz (lásd ez utóbbiakhoz a 4. 2., a 6. 2. és a 6. 3. fejezetet). Az efféle példázatsor jellemző volt Vörösmarty Mihály *Várna, Mohács, Rákos* kezdetű 1817-es epigrammájára, Aranyosrákosi Székely Sándor *Mohács* című „hősi költeményére" (eposzkísérletére) 1828-ból, vagy Beliczay Jónás *Hunnia (A' Mohácsi hadveszély után, 1526)* című versére, s ezek mellett más szövegekre is. Ezek többsége a vereségek, így Mohács okaként is a viszálykodást és belső megosztottságot, az elhamarkodást és az elbizakodottságot említették.

A Mohácsot egyedi eseményként és sorsfordító korszakhatárként megjelenítő első szövegek éppen az évforduló apropóján, 1826 táján vagy azt követően íródtak: elsőként a 6. 5. fejezetben már – a feledés kérdésének összefüggésben – érintett művek. E tekintetben Kisfaludy Károly *Mohács*a (1824) volt a legnagyobb hatású: de nem újdonsága, hanem a jól ismert elemek sikeres összerendezése miatt. Vagyis ez az elégia összegezte az akkorra már topikussá vált, a Mohács-emlékezetet leginkább meghatározó narratívadarabokat, illetve közvetítette azokat a későbbi kulturális emlékezet számára. (A verset elemző kismonográfia arra is figyelmet fordít, hogy a Kisfaludyét megelőző, a 18–19. század fordulója körül íródott költeményekben milyen variabilitásban – eltérésekben és hasonlóságokban – formálódtak a Mohács-emlékezet toposzai. Lásd S. Laczkó 2019, 48–98.) Ezektől a korábbi szövegektől részint eltért Kisfaludy verse mint „világosan korszakhatár utáni szöveg" (S. Varga 2013, 246.), részint pedig hatást gyakoroltak rá a korábbi, de korántsem csak műköltészeti, hanem közköltészeti darabok is. (S. Laczkó 2019, 100–115.)

Kisfaludy *Mohács*a a vereség okaként számba vette Tomori Pál hibáit, illetve – még ha nem is konkretizálva – a *viszálykodást*: „Hajh! s ezt visszavonás okozás mind s durva irigység, / Egységünk történ törve, hanyatla erőnk.", illetve: „Nem! nem az ellenség, ön fia vágta sebét." A tragédia következményeként pedig közvetlenül a nagy pusztulást és a felfokozott gyászt („hősvértől pirosult gyásztér"; „gyászemlékü vidék"), közvetetten, bár megint csak nem konkretizálva pedig a nemzethalál veszélyét rögzítette: „Nemzeti nagylétünk nagy temetője". Ám egyszerre szólt a nemzeti feltámadásnak a lehetőségéről is: „Él magyar, áll Buda még!" Ez utóbbi idézet az irodalomtörténet-írásban évtizedeken keresztül mint a jövőre irányuló múltszemlélet fontos példájaként említődött, olyan felfogásként, amely megerősítette a reformkor számos gondolkodójának, különösen is Széchenyi Istvánnak a nemzet jövőjébe vetett hitét. (S. Laczkó 2019, 38–44, 115–129; Kovács G. – Mester, 2019, 296–298.)

Kisfaludy számos esetben és különféle fórumokon újrapublikált verse nemcsak inspirált több költeményt az egykori történelmi katasztrófa miatt érzett fájdalom kifejezésére,

hanem azok szövegei számára közvetlenül is pretextusként szolgált. Debreczeni Bárány Ágoston évfordulós verse (1826), Bajza József *A' mohácsi nap' harmadik századán* (1827), Vörösmarty *Mohács* (1831) és Czuczor Gergely *Mohács* (1830-as évek közepe?) költeményei mellett még sokat lehetne felsorolni. Sőt, a kutatás egyéb regiszterekből (történetírás, tankönyvek, egyházi és politikai beszédek, tudományos értekezések, újságcikkek) származó, Kisfaludy sorait parafrazeáló szövegeket is számba vett a 19. század 30-as, 40-es éveiből, de a 19. század második feléből és a 20. századból is. (Brigovácz 2013; S. Laczkó 2019, 16–32, 143–199; S. Laczkó 2022.) Ezeken túl Kisfaludy versének hatása más médium segítségével is szélesebb körű lehetett, hiszen zongorakíséretes dalként – valószínűleg még 1827-ben – megzenésítették. Mohács emlékezete azonban a 19. század első felének műdalai között, illetve népi és népies dalanyagában igen ritkán fordult elő. Sőt, színpadi műként is csak élőképekben jelenítették meg az 1830-as években. (Békéssy et al. 2019, 463, 492–496. Vö. Csörsz 2019.) Eötvös József – minden bizonnyal 1847-ben, s nem a korábbi datálás szerint, 1850-ben keletkezett – *Mohács* című versét, amely a lamentációs múltszemléleten túllépve a jelen elvárásaival és a jövőre vonatkozó célokkal is számolt, szintén megzenésítették (Wocelka Ede munkája), és a Debreceni dal- és zeneegylet egy 1872 júniusi debreceni hangversenyen elénekelte. (Lásd erről, valamint néhány Mohács témájú zongoradarabról a 19. század második feléből: Békéssy et al. 2019, 486–487, 499–500. Az Eötvös-vers és kontextusa alapos elemzése: S. Laczkó 2019, 186–223; közlése és datálása: B. Szabó – Farkas 2020, 609–610.)

Néhány reformkori történetíró (Horvát István, Horváth Mihály és mások) munkája, valamint a történet- és politikafilozófiai értekezések (Kölcsey Ferenc már említett *Mohács* esszéjén túl Pulszky Ferenc, Kemény Zsigmond és mások írásai) szintén korszakhatárként kezdték tárgyalni a mohácsi vereséget, s keresték az okait. Ám a katasztrófaként értelmezett veszteségek, a nemzeti függetlenség megszűnése, az idegen uralom megjelenése mellett a sajátos magyar modernizáció lehetőségeivel, hibáival, tévedéseivel, az ezeket okozó belső viszályokkal, valamint a lehetséges korrekciókkal, a kiutakkal is foglalkoztak ezek az írások. A Habsburg-párti történetírók érdeke viszont az volt, hogy a Jagelló-kort hanyatlásként jelenítsék meg, illetve Szapolyai „késlekedését" kárhoztassák – részben 16. századi, I. Ferdinánd-párti, propagandisztikus forrásokra hivatkozva, amelyekről fent a 3.2. fejezetben írtunk. (Kovács G. – Mester, 2019, 299–305; B. Szabó 2019b, 340–345.)

7. Mohács emlékezetének aktualizálása Világostól (1849) Trianonig (1920) és tovább – Vázlatos kitekintés

A szabadságharc leverését követően ugyan nem változott meg jelentősen az addigra már évtizedek óta kijegecesedett Mohács-értelmezés, annyiban viszont módosult, hogy sok esetben a világosi fegyverletétellel került párhuzamba. A legtöbb hazafias versgyűjteményben felmutatták ezt az analógiát: 1526-ot 1849 előképeként jelenítették meg, kirajzolva a „vereség kultúrájának" mintázatát, de az „él magyar, áll Buda még" reményét, a nemzeti függetlenség, illetve ennek elvesztése kérdését is. „A nemzethalál rémének sztereotípiája tehát a fennmaradás feltételévé figurálódik, mely Mohácsot nem

egyszeri-múltbeli eseményként, hanem a magyar történelembe beleírt, folytonosan ismétlődő és folytonosan újrareflektálódó fenoménként tartja számon" – fogalmazott Eisemann György. (Eisemann 2005, 73.) Más művek mellett így lehetett érteni például Eötvös József *A zászlótartó* című 1863-as versét. Sőt, már a szabadságharc leverését megelőzően Petőfi az 1848-as *Fekete-piros* dalban elvégezte ezt az aktualizálást, mintát adva a Világos utáni költők számára:

> Hol lesz az új Mohács? ahol megint lemegy
> Majd a haza napja
> S háromszáz évig vagy talán soha többé
> Arcát nem mutatja!
> (S. Laczkó 2019, 229–231; S. Laczkó 2023, 268–270.)

A szabadságharc leverése utáni magyar reprezentatív történeti festészet – például Than Mór *Mohácsi vész* (1856) és Székely Bertalan *Mohácsi csata* (1862) című nagy olajképei – a csata elvesztését, a tragikus pusztulást jelenítették meg. E képek sokszorosított, újságok műmellékleteiként forgalmazott változatai hozzájárultak ahhoz, hogy a közönség ne csak a közelmúlt történelmi eseményeinek előképét lássa a mohácsi vereségben, hanem lépjen előre a veszteség feldolgozásában is. A szabadságharc leverésére (s talán Petőfi halálára) történő utalás, aktualizálás kiemelkedő képzőművészeti példája volt Orlai Petrich Soma 1850–51-ben készült festménye: *A Mohácsnál elesett II. Lajos király testének feltalálása.* A király holtteste meglelésének szakrális jegyeket mutató ikonográfiai hagyománya a 17. század végéig nyúlik vissza, a Papp Júlia által bemutatott 1694-es augsburgi metszetig, amely mártirológiailag értelmezhető elemei a 'Krisztus levétele a keresztről' kompozíciókkal mutatnak rokonságot. Ezek tehát előképei lehetnek Orlai Petrich fent említett, valamint Székely Bertalan *II. Lajos holttestének megtalálása* (1860) című alkotásainak. (Keserü 2013; Papp J. 2019, 190–193; Papp J. 2024, 50–55, 120–127, 167–170; Csorba 2024.)

Reviczky Gyula 1889-es költeménye, *A nagy temetés* a csatamezőn „elhantolatlan ott hever[ő]" „harmincezer halott" későbbi parentálását beszéli el:

> Szent asszony, hálás nemzeted
> Feledni sose fogja,
> Mily nagy temetést rendezett
> Kanizsai Dorottya.

E szöveg ekképpen felelni látszik Kisfaludy híressé vált sorára: „nemzeti nagylétünk nagy temetője". Ady híres verse, a *Nekünk Mohács kell* (1908) pedig a fentebbiekben már tárgyalt „vereség kultúrájának" (Kovács G. – Mester 2019, 308–335) beszédrendjében is értelmezhető. A *Mohács* kifejezés metonímiaként, illetve antonomáziaként 'súlyos megveretés' és 'ostoroztatás', sőt, 'megszégyenülés' és 'megaláztatás' jelentésben, s a túlzás alakzataként is használva, mint a magyarság identitásának alapeleme válik meghatározóvá:

Ha van Isten, ne könyörüljön rajta:
Veréshez szokott fajta.
Cigány-népek langy szivű sihederje,
Verje csak, verje, verje.

Ha van Isten, meg ne sajnáljon engem:
Én magyarnak születtem.
Szent galambja nehogy zöld ágat hozzon,
Üssön csak, ostorozzon.

Ha van Isten, földtől a fényes égig:
Rángasson minket végig.
Ne legyen egy félpercnyi békességünk,
Mert akkor végünk, végünk.

A néhány évvel későbbi trianoni békediktátumban többen második Mohácsot láttak: a nemzeti traumaként is értelmezhető tapasztalat számára Mohács kínált valamiféle értelmezési mintázatot. (Kovács G. – Mester 2019, 309–310.) Az 1920-as évek elején számos irodalmi mű, illetve publicisztikai írás reflektált erre. Vértesy Gyula *Új Mohács* (1921) és Boross Sándor *Másodszor Mohács* (1923) művein kívül Voinovich Géza 1922-ben bemutatott *Mohács*-drámája, illetve Szomory Dezső ugyanebben az évben színpadra vitt *II. Lajos* című darabja, továbbá más szövegek is aktualizáltak. A négyszáz éves évfordulón látott napvilágot Krúdy Gyula történelmi regénye *Mohács* címmel: a *Királyregények* című trilógia első könyve. Ebben nemcsak a Mohács-emlékezet több, a fentebbiekben vizsgált alapeleme bukkan fel, hanem a regény a 16. századi történetírásból is merített szövegszerűen, így például a II. Lajos halálát és a vereséget anticipáló, a 3. 1. és a 4. 2. fejezetekben tárgyalt motívumokat is újramondta. (Lásd Kovács Sz. 2013; B. Szabó – Fodor, 2020, 633–638.) Az esszék, népszerűsítő összefoglalók, elmélkedések közül pedig Lampérth Géza, Réder Dezső és Angyal Dávid 1926-os írásait érdemes kiemelni, amelyek mindegyike a 18–19. század fordulója óta emlékezethellyé rendeződött, korábbi Mohács-toposzokat (ok: a magyarság széthúzása; következmény: a nagyhatalmi pozíció megszűnése) aktualizálta a trianoni helyzetre. (Kovács G. – Mester 2019, 314–317.)

A négyszáz éves évfordulóra (1926) készülve, a kormányzat szándékaival is harmóniában, a Magyar Történelmi Társulat létrehozta a Mohácsi Csata Országos Emlékbizottságát, s kialakították az emlékezetpolitika fő hangsúlyait. Az emlékévnek nyilvánított esztendő augusztusára a testület – Horthy Miklós kormányzó fővédnökségével – nagyszabású ünnepségsorozatot szervezett. Ennek, ahogyan az egész emlékévnek is, az üzenete egyrészt a trianoni békeszerződés miatti veszteségekre adott reakció volt. Ezért foglalkoztak sokat ekkoriban – a kortárs helyzet analógiáit is keresve a múltban – a mohácsi csata időszakának franciaországi politikájával, I. Ferenc francia királynak (1515–1547) az oszmánokhoz, I. (Nagy) Szulejmán szultánhoz fűződő diplomáciai kapcsolata vizsgálatával, az állítólagos francia „segélykéréssel", a törökök Magyarországra „behívásának" kérdésével, s ekképpen a „Nyugat árulása" témájával. (Ennek áttekintése, cáfolata: Györkös

2013.) Másrészt viszont azt a saját kortárs kis sikert ünnepelték, hogy – a három évig tartó szerb megszállást követően – Mohács, Pécs és Baja 1921-ben újra Magyarország részévé vált. A harmadik, Horthy Mohácson elmondott emlékbeszédében is hangsúlyos elem a megbékélés lehetősége volt: az afelett érzett öröm, hogy a magyarok és a törökök mint egykori ellenségek immár egymásra találtak, a délszlávokkal pedig újra megvalósulhat az egykori, de egy időre megszakadt barátság. (Az augusztus 29-i alkalmon a török követ is Mohácson ünnepelt, éljenezve fogadott beszédében testvérként szólva a két népről.) Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter szónoklata középpontjában a négyszáz évvel azelőtti múlt erős aktualizálása, instrumentalizálása állt. Egyes személyek (Tomori Pál és Tisza István) szoros párhuzamba állítása mellett általában is Mohács és Trianon hatásának összekapcsolásával foglalkozott, azt hangsúlyozva, hogy az előbbi nagyobb, hosszabb távú következményekkel járó esemény volt, mint a friss békediktátum. Ez utóbbi revansát Klebelsberg rövid távon remélte. (Kerepeszki 2013; Kovács G. – Mester 2019, 312–314; B. Szabó 2019b, 348–351; Hóvári 2019, 541–553; Hasanović-Kolutácz 2019, 599–600.)

A jubileumra készülve régészeti kutatások kezdődtek a csatahely keresésének céljából, ám ekkoriban azok még szinte semmilyen sikerrel nem jártak, majd csak az 1960-as, 70-es években értek el komolyabb szakmai eredményeket. (Papp L. 1979, 445–449.) A négyszáz éves évforduló apropóján íródott meg az első néhány, történetileg, hadtörténetileg alapos kutatásra támaszkodó munka, egyéb kérdések mellett a felfejlődő oszmán sereggel szemben védekezést kiépítő magyar hadseregről. (Gyalókay 1926.) Az emlékbizottság nemcsak az ünnepséget, hanem a *Mohácsi emlékkönyv*et is előkészítette (Lukinich 1926), amely évtizedekig az egyetlen komolyabb összefoglalás volt. A két világháború közötti szellemtörténeti viták viszont a következő szempontokból foglalkoztak a mohácsi vereség kérdésével. (1) A pártoskodás mint a magyar alkat hibája miként okozta a csatavesztést és következményeit (Szekfű Gyula). (2) A hatalmas tragédiának milyen jellegű hatása volt a nemzeti karakter további formálódására (Joó Tibor). (3) Mohács és Trianon önmagában nem ok a magyarság hanyatlására, ezek ellenére is lehetséges a kulturális megújulásra épülő nemzeti újjáéledés (Németh László). (4) Mohács ugyan a magyar társadalom zsákutcába torkolló formálódásának fontos állomása – elsősorban a Habsburgok trónszerzése miatt –, ám nemzetkarakterológiai hibákat nem érdemes keresni a vereség mögött (Bibó István). (Kovács G. – Mester 2019, 321–335.)

8. Mohács emlékezete a 20. század közepétől napjainkig – Vázlatos kitekintés

A II. világháború után berendezkedő kommunista rezsim emlékezetpolitikája csak az 1956-os forradalmat követően, az 1960-as években kezdett a mohácsi kérdés felé fordulni, elsősorban az 1976-os évfordulóra készülve. Részben viszont azért, mert egyfelől fontossá vált Magyarország II. világháborús szerepvállalása értékelésének, akkori geopolitikai helyzete felmérésének, tehát az ötödfélszáz évvel korábbi csata aktualizálásának kérdése. Másfelől a parasztságra értékként tekintő, jórészt osztályharcos felfogású, számos szakmai tévedésen alapuló történettudomány (és a politika is) a Dózsa-féle felkelésben találta meg a saját múltbéli előzményét, valamint a felkelés leverésének egyik

következményeként a mohácsi vereséget és az ország 16. századi szétszakadását (ez határozta meg Molnár Erik, Székely György és más marxista történészek felfogását). Ekképpen a hadtörténeti rekonstrukció is ama – az utóbbi évtizedekben megcáfolt – felfogás irányába torzult el, amely szerint ha a magyar nemesség engedte volna, hogy a mohácsi csatában részt vegyen a keresztes háborúba hívott parasztság, akkor a keresztény seregek nem veszítettek volna. (Hóvári 2019, 553–554, 560.) A téma tágabban érthető aktualitását mutatja az is, hogy nemcsak a történetírás foglalkozott a kérdéssel, hanem például Kodály Zoltán is, akinek 1965-ben készült el *Mohács című a capella* vegyeskarra komponált kórusműve, amelyhez Kisfaludy Károly – a 6.5. fejezetben bemutatott – *Mohács* című híres versének szövegét használta fel. (Ozsvárt 2019, 531–532.)

Ekkoriban – voltaképpen Nemeskürty István *Ez történt Mohács után: tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről (1526–1541)* című, 1966-ban megjelent ismeretterjesztő kötetére válaszképpen – formálódott meg ún. Mohács-vita. Az évekig tartó (illetve más, hasonló társadalmi, kultúr- és emlékezetpolitikai viták által előkészített) polémia a szűkebb történész, hadtörténész szakmán túl az irodalmárokat, publicistákat és a tágabb értelmiséget is érdekelte, nagy mennyiségű cikkben, esszében reflektáltak Nemeskürty munkájára. Hiszen nem egyszerűen a csata elbeszéléséről esett benne szó, hanem annak rövidebb és hosszabb távú következményeiről, arról, hogy mi veszett vagy mi nem veszett el Mohácsnál, sőt általában is a nemzeti sorskérdésekkel, emlékezetpolitikai problémákkal és a magyar identitással. Elsősorban ezek felvetése miatt volt rendkívül népszerű a könyv. Viszont több jeles történész számára (Perjés Géza, Szakály Ferenc, Barta Gábor és mások – bár közöttük is erős viták voltak) már a megjelenését követően világosak voltak Nemeskürty nagy befolyást gyakorló munkájának és majd azt folytató újabb köteteinek – a korszakismeret ellenére is – súlyos szakmai tévedései, moralizáló narratívája, Habsburg-ellenessége, a forráskritika hiányosságai, s többen erősen vitatták az állításait. Mára pedig több minden tudható a szerző (aki „a magyar nacionalizmus mételyé”-ről írt, megkérdőjelezte a mohácsi csatát mint nemzeti katasztrófát, illetve szinte kizárólag a pártoskodó, széthúzó nemességet hibáztatta) félig rejtőzködő, félig érzékelhető kapcsolatairól a pártállami doktrínákhoz. De másfelől tudható az is, hogy Nemeskürty a könyvét – allegorikusan – a kortárs magyar történelmi amnézia kritikájaként, a saját korabeli válságával szembenézni nem tudó értelmiség bírálataként írta meg. Távolabbról pedig az őt szintén foglalkoztató témákhoz kötötte Mohácsot: a Don-kanyarban elesett II. magyar hadsereg, illetve az 1956-os forradalom fájó és feldolgozatlan kérdéseihez. Ekképpen munkáját az egész nemzetért is mondott requiemnek, az idegen megszállással szemben felmutatható függetlenség apológiájának is szánhatta. (Nemeskürty 1966, 345–346; Erős 2013; B. Szabó 2019b, 351–355; szemelvények a Mohács-vitából, illetve historiográfiai értékeléseiből: B. Szabó – Farkas 2020, 747–805, illetve 806–820.)

A 450 éves jubileumot előkészítendő, a Honvédelmi Minisztérium kezdeményezésére – a Hadtörténeti Intézet és Múzeum keretei között – megalakult egy kutatócsoport a csata rekonstruálásának céljából. A régészeti kutatások során feltárták az első keresztény tömegsírokat. A munka következményeként tarthatjuk számon, hogy megíródott egy jelentős hatású, elsősorban hadtörténeti szempontú, a mohácsi csatával mint katonai eseménnyel, annak előzményeivel, illetve az oszmánokkal való viszonnyal foglalkozó,

jelentős monográfia, Perjés Géza Mohács-könyve. (Perjés 1979.) A történésznek e munkájában, illetve több fontos tanulmányában kifejtett véleménye szerint a csatára készülő, ám reménytelen helyzetű Magyar Királyságnak ki kellett volna egyeznie a túlerőben lévő oszmánokkal, még ha Perjés szerint – aki nem védekező, hanem támadó magyar harcrendet vélt rekonstruálni – némi remény volt is a sikerre. A szakmunkát, megjelenését követően, többen Magyarország II. világháborús szerepvállalása, szovjet megszállása allegóriájaként is olvasták. E szempont az egykori katonatiszt, bár a középkori hadtörténetet tekintve alapos szerzőtől sem lehetett egészen idegen: ő ugyanis a II. világháború összefüggésében talán a román politikát tartotta volna követendőnek, amennyiben a háborúból való kiugrással, illetve átállással meg lehetett volna próbálni csökkenteni a Magyar Honvédség és az ország veszteségeit a túlerőben lévő szovjet hadsereggel szemben. Az 1976-os Mohács-évfordulóhoz kapcsolódva, majd a következő években Perjésen kívül Szakály Ferenc, Rázsó Gyula, Kubinyi András és mások publikáltak fontos írásokat a török túlerőről, a csatáról, annak történeti előzményeiről és következményeiről, talán valamivel kevésbé aktualizálható módon. (Hausner 2005; Erős 2013; B. Szabó 2019b, 355–358.)

Az 1976-os évforduló és az augusztus 29-i emlékünnepség – a kor politikai vezetésének felfogása szerint Mohács emlékezetének „nacionalista" és „irredenta" kockázata miatt – korántsem kapott olyan kormányzati támogatást (illetve emlékév-meghirdetést), mint az ötven évvel korábbi. A helyi (mohácsi, baranyai) értelmiség identitása szempontjából, valamint tudományosan – elsősorban régészeti és történetírói eredményeit tekintve – viszont jelentős fordulópont volt. Igen nagy beruházással kialakították az emlékhelyet, amelynek azonban volt néhány utalása a trianoni békeszerződésben elvesztett területekre, illetve határozottabban jelenítette meg a magyar nemzeti jelleget, mint magának a hatalomnak az emlékezetpolitikája. Az évfordulót követően szükség lett volna további régészeti és történeti kutatásokra, amelyeket azonban a Kádár-korszak utolsó másfél évtizedében, illetve a rendszerváltást követően sem folytattak. Sőt, Mohács jelentősége emlékezetpolitikai szempontból is az 1990 táján jóval nagyobb figyelmet kapott Trianon mögé sorolódott. (Hóvári 2019, 555–562; a mohácsi emlékhelyről lásd fent, az 1. fejezetet is.) Különösen elgondolkodtató, hogy egy, a 2010-es évek elején elvégzett, a közösségi emlékezetre vonatkozó, kiterjedt társadalompszichológiai projekt kutatásai közül egyetlenben sem fogalmazódott meg az adatfelvételek során önálló kérdésként Mohács emlékezete. (Kovács J. – Münnich Á. 2012.)

A 2000-es évek elejétől viszont lassan megélénkült a kutatás, s a fentebb említett történészek és régészek tanítványai, valamint irodalom- és művészettörténészek, geográfusok és klímatörténészek, illetve más tudományterületek képviselői egyrészt a mohácsi csatateret és környékét, a csata lefolyását, annak előzményeit és következményeit minden korábbinál szisztematikusabban vizsgálják, másrészt a korszak nemzetközi kontextusával, különös hangsúllyal az Oszmán Birodalommal foglalkoznak alaposan, harmadrészt pedig a mohácsi csata emlékezetét dolgozzák fel. A mohácsi csata 500. évfordulójára készülve ezek a kutatások – például az interdiszciplináris Mohács 500 Kutatócsoport irányításával – jelentős mértékben hozzájárulhatnak a mohácsi csata, illetve ennek időbeli és térbeli kontextusainak feltárásához: eddig nem ismert történeti és régészeti

kérdéseinek vizsgálatához, s az új ismeretek következményeképpen talán az emlékezeti hagyományok formálásához is. (S. Varga et al. 2013b; Fodor – Varga Sz. 2019b; Bertók et al. 2020.)

Mohács vonatkozásában különös figyelemmel kell lennünk arra, amit az utóbbi fél évszázadban egyre több emlékezetkutató kiemel. Ezek szerint: szemben a nemzet fogalma által uralt monologikus emlékezettel, „amely kizárólag a nemzeti heroizmusra és az áldozatvállalásra figyel", számba kell venni az ellenemlékezeteket (Foucault 1971/1998, 88.), a kontrasztív emlékezeteket, még akkor is, ha a hagyományos (monologikus és homogén) nemzeti identitás szempontjából nem egyszerű efféle attitűd kialakítása. Ám Aleida Assmann és e felfogás más képviselői amellett érvelnek, hogy a többféle emlékezeti gyakorlat megbecsülése elvezethet a régiók, nemzetek, népcsoportok és nyelvek közötti párbeszédhez, egymás megértésének, elfogadásának lehetőségéhez is. (Vö. Assmann, A. 2012.) Ennek jelentősége aligha alábecsülendő egy olyan történelmi időszakban, amikor jelentős mértékben megnőtt a veszélye a már kirobbant háborúk eszkalációjának.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ágoston 2016

Ágoston Gábor, *Mohács és Szulejmán szultán magyarországi hadjáratai = Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, szerk. Horn Ildikó et al., Bp., L'Harmattan, 2016, 59–73.

Assmann, A. 2012

Aleida Assmann, *Az emlékezet átalakító ereje*, ford. Máté Éva Gyöngy, Studia Litteraria (*Emlékezethelyek*), 2012/1–2, 9–23.

B. Szabó 2006

Mohács, szerk. B. Szabó János, Bp., Osiris, 2006 (Nemzet és emlékezet).

B. Szabó 2013

B. Szabó János, *A mohácsi csata*, Bp., Corvina, 2013 (1. kiadás: 2006).

B. Szabó 2015

B. Szabó János, *Mohács: Régi kérdések új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában*, Bp., Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2015.

B. Szabó – C. Tóth 2018

B. Szabó János, C. Tóth Norbert, *„Árnyékboksz az árnyékkereggel" – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás: A magyar elit 1526. évi katonai szerepvállalásáról Botlik Richárd új könyve kapcsán*, Hadtörténelmi Közlemények, 2018, 287–320.

B. Szabó 2019a

B. Szabó János, *II. Lajos halálának helyszíne: táj és orális hagyomány*, Hadtörténelmi Közlemények, 2019, 443–453.

B. Szabó 2019b

B. Szabó János, *A mohácsi csata a modern kori történetírásban (historiográfiai vázlat)* = Fodor – Varga Sz. 2019a, 337–379.

B. Szabó 2019c
B. Szabó János, *Pap Norbert pécsi földrajzos kutatócsoportjának a mohácsi csatával kapcsolatos „felfedezései" hadtörténész szemmel*, Hadtörténelmi Közlemények, 2019/3–4, 946–956.
B. Szabó 2022
B. Szabó János, *Magam mentségére: Még egyszer II. Lajos halálának helyszínéről* = Varga Sz. – Türk 2022, 73–77.
B. Szabó 2023
B. Szabó János, *„Belebukott Csele patak árkába": Adalékok II. Lajos halála lehetséges helyszínének kutatásához – egy „többéves vita" margójára* = Varga Sz. 2023a, 177–182.
B. Szabó – Farkas 2020
Örök Mohács: Szövegek és értelmezések, szerk. B. Szabó János, Farkas Gábor Farkas, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.
B. Szabó – Fodor 2019
Új korszak határán: Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában, szerk. B. Szabó János, Fodor Pál, Budapest, MTA BTK, 2019.
Bárány 2013
Bárány Attila, *Adalékok Mohács emlékezetéhez a Habsburgok államaiban: II. Lajos ábrázolásai a brüsszeli katedrálisban* = S. Varga et al. 2013b, 367–384.
Batsányi 1953
Batsányi János *Összes művei*, I, *Versek*, kiad. Keresztury Dezső, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1953.
Békéssy et al. 2019
Békéssy Lili et al., *Zene a kulturális emlékezet szolgálatában: Magyar zeneművek a mohácsi csatáról a 19. század végéig* = Fodor – Varga Sz. 2019a, 463–506.
Bertók et al. 2020
Bertók Gábor, Szabó Máté, Haramza Márk, Szajcsán Éva, Simon Béla, *Mohács 500 csatatérkutatási program* = Haramza et al. 2020, 107–118.
Bertók–Neményi–Simon 2023
Bertók Gábor, Neményi Réka, Simon Béla, *Az 1526. évi mohácsi csatához köthető tömegsírok felfedezésének története és a III. számú tömegsír új feltárásának eredményei* = Varga Sz. 2023a, 9–19.
Bethlen 2000
Bethlen Farkas, *Erdély története*, I, *A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538)*, ford. Bodor András, szerk. Pálffy Géza, utószó Jankovics József, Bp.–Kolozsvár, Enciklopédia–Szeged, 2000.
Bíró 1994
Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994.
Bitskey 2006
Bitskey István, *Mars és Pallas között*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006.
Bitskey 2013
Bitskey István, *Mohács emlékezete egy kora újkori hitvitában* = S. Varga et al. 2013b, 203–207.

Brigovácz 2013
Brigovácz László, *Intések az utókornak: Mohács hagyatéka reformkori szentbeszédekben* = S. Varga et al. 2013b, 250–258.
Brodarics 1977
Brodarics István, *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről = Humanista történetírók*, szerk. Kulcsár Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977, 289–328. (Ugyanez: B. Szabó 2006, 134–155; B. Szabó – Farkas, 2020, 301–325.)
Csonki 2019
Csonki Árpád, *Etédi Sós Márton műve Mohácsról (1792)* = Fodor – Varga Sz. 2019a, 259–277.
Csorba 2003
Csorba Dávid, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza*, Studia Litteraria, 2003, 132–154.
Csorba 2012
Csorba Dávid, *Mohács egy „mesemondó" szemével: Szerémi György világképe*, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2012.
Csorba 2013
Csorba Dávid, *Az Angyalok kápolnája mint emlékezeti hely* = S. Varga et al. 2013b, 387–396.
Csorba 2015
Csorba Dávid, *A Mohács-szindróma, avagy II. Lajos halála (1526) historiográfiai nézőpontból*, Magyar Könyvszemle, 2015/4, 425–442.
Csorba 2016
Csorba Dávid, *II. Lajos király halála historiográfiai nézőpontból* = Farkas – Szebelédi – Varga B. 2016, 155–175.
Csorba 2024
Csorba Dávid, *A szabadságharc történelmi tablója Orlai Petrich Soma szemével = Petőfi: Költészet, kultusz, emlékezet*, szerk. Bényei Péter, Fazakas Gergely Tamás, Lakner Lajos, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024, 121–152.
Csörsz 2019
Csörsz Rumen István, *A „mohácsi nóta" és közköltészeti rokonai a 18. században* = Fodor – Varga Sz. 2019a, 233–258.
Dávidházi 2004
Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Universitas–Akadémiai, 2004.
Debreczeni 2009
Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009.
Debreczeni 2013
Debreczeni Attila, *Nemzeti nagylét, nagy temető – és Batsányi* = S. Varga et al. 2013b, 208–226.
Eisemann 2005
Eisemann György, *Nemzeti sztereotípiák mint történelmi allegóriák a romantikus és modern magyar lírában*, Alföld, 2005/1, 68–75.
Esterházy–Birnbaum 1991
Esterházy-kalauz: Marianna D. Birnbaum beszélget Esterházy Péterrel, Bp., Magvető, 1991.

Farkas 2000, 2001
Farkas Gábor Farkas, *II. Lajos rejtélyes halála, 1–2*, Magyar Könyvszemle, 2000, 443–463; 2001, 33–66.
Farkas 2015
Farkas Gábor Farkas, *Új kérdések II. Lajos rejtélyes halálával és temetésével kapcsolatban*, Magyar Könyvszemle, 2015/4, 381–396.
Farkas 2016
Farkas Gábor Farkas, *II. Lajos király temetései* = Farkas – Szebelédi– Varga B. 2016, 125–138.
Farkas – Szebelédi – Varga B. 2016
„Nekünk mégis Mohács kell…" II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései, szerk. Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett, Bp., MTA BTK – OSzK, 2016.
Fodor – Varga Sz. 2019a
Több mint egy csata: Mohács – Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben, szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs, Bp., MTA BTK, 2019.
Fodor – Varga Sz. 2019b
Fodor Pál, Varga Szabolcs, *Bevezető* = Fodor – Varga Sz. 2019a, 7–10.
Foucault 1971/1998
Michel Foucault, *Nietzsche, a genealógia és a történelem*, ford. Romhányi Török Gábor = M. F., *A fantasztikus könyvtár: Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*, Bp., Pallas Stúdió – Attraktor, 1998, 75–91. (Eredeti megjelenése: 1971.)
Gyalókay 1926
Gyalókay Jenő, *A mohácsi csata, 1526. augusztus 29.* = Lukinich 1926, 193–276.
Gyáni 2010
Gyáni Gábor, *A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történeti tudás* = Gy. G., *Az elveszíthető múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010, 85–102.
Györkös 2013
Györkös Attila, *Mohács és a török–francia szövetség, avagy a „Nyugat árulásá"-nak mítosza* = S. Varga et al. 2013b, 339–351.
Haramza et al. 2020.
Eke mentén, csata nyomában: A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei, szerk. Haramza Márk, Kovaliczky Gergely, Bertók Gábor, Simon Béla, Galambos István, Türk Attila, Bp., Martin Opitz Kiadó, 2020.
Hasanović-Kolutácz 2019
Hasanović-Kolutácz Andrea, *1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban* = B. Szabó – Fodor 2019, 563–617.
Hasanović-Kolutácz 2020
Hasanović-Kolutácz Andrea, *Az 1526. évi mohácsi csata a mohácsiak emlékezetében* = Haramza et al. 2020, 237–247.
Hasanović-Kolutácz 2022
Hasanović-Kolutácz Andrea, *A mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából rendezett emlékkiállítás a Kanizsai Dorottya Múzeumban* = Varga Sz. – Türk 2022, 159–176.

Hausner 2005
Az értelem bátorsága: Tanulmányok Perjés Géza tiszteletére, szerk. Hausner Gábor, Bp., Argumentum, 2005.
Horváth 1936/2007
Horváth János, *Kisfaludy Károly* = Horváth János *Irodalomtörténeti munkái*, szerk. Korompay H. János, Korompay Klára, III, Bp., Osiris, 2007, 703–770. (Eredeti megjelenése: 1936.)
Hóvári 2019
Hóvári János, *A mohácsi csata két emlékműve: 1926 versus 1976* = B. Szabó – Fodor 2019, 539–562.
Imre 1995
Imre Mihály, *„Magyarország panasza": A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
Kanász 2020
Kanász Viktor, *Kanizsa és a mohácsi csata* = Haramza et al. 2020, 93–105.
Kasza 2014
Kasza Péter, *Egy elveszett kiadás nyomában: Brodarics István* Historiájának első kiadásáról = *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Tóth Gergely, Bp., MTA BTK, 2014, 39–65.
Kasza 2015
Kasza Péter, *Holttest a patakban*, Magyar Könyvszemle, 2015/4, 397–412.
Kasza 2016
Kasza Péter, *Holttest a patakban* = Farkas – Szebelédi – Varga B. 2016, 69–83.
Kenyeres 2024
Kenyeres István, *A Magyar Királyság fiskális politikája és katonai kiadásai a mohácsi csata előtt* = Varga Sz. 2024, 105–120.
Kerepeszki 2013
Kerepeszki Róbert, *Horthy Miklós mohácsi beszéde, 1926* = S. Varga et al. 2013b, 309–320.
Keserü 2013
Keserü Katalin, *Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1848/49 után?* = S. Varga et al. 2013b, 274–284.
Kiss–Katona 1979
Mohács emlékezete, szerk. Kiss Károly, Katona Tamás, Bp., Európa, 1979.
Kovács G. 1996
Kovács Gábor, *A mohácsi történelmi emlékhely: Szimbolikus harc a történelmi emlékezetért* = *Magyarok kelet és nyugat közt: A nemzettudat változó jelképei*, szerk. Hofer Tamás, Bp., MNM–Balassi, 1996, 283–303.
Kovács G. – Mester 2019
Kovács Gábor, Mester Béla, *Mohács szerepe a modern magyar politikai eszmetörténetben* = Fodor – Varga Sz. 2019a, 279–335.
Kovács J. – Münnich Á. 2012
Nemzeti emlékezethelyek: Attitűdök, reprezentációk, élmények, funkciók, struktúrák, szerk. Kovács Judit, Münnich Ákos, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

Kovács Sz. 2013
Kovács Szilvia, *Mohács – a történettudomány és a kulturális emlékezet narratívái (Krúdy Gyula: Mohács)* = S. Varga et al. 2013b, 325–335.
Közköltészet 2013
Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom, kiad Csörsz Rumen István, Küllős Imola, Bp., Universitas, 2013, 25–29, 334–338.
Lakatos 2008
Lakatos Bálint, *Pannoniae luctus – Egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete, 1544*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008/3, 259–286.
Listius 2006
Listius László, *Magyar Márs, avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete (1653)*, http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/55Orlovszky/listius/index.html
Luffy 2015
Luffy Katalin, *„Romlás építőinek fognak neveztetni": Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelem válsága idején*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.
Lukinich 1926
Mohácsi emlékkönyv 1526, szerk. Lukinich Imre, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926.
Máté 2020
Máté Gábor, *A tájjal kapcsolatos népi emlékezet struktúrája és jelentősége a mohácsi csatatér kutatásában* = Haramza et al. 2020, 209–221.
Máté Gábor, *Népességcsere, nyelvi viszonyok, faluhatárok a 18. századi tanúvallomások fényében, Mohács térségében* = Varga Sz. – Türk 2022, 129–143.
Mészöly 1939
Mészöly Gedeon, *Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje*, Bp., MTA, 1939.
Mezei 1958
Mezei Márta, *Történetszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., MTA ITI, 1958.
Museum 2004
Első folyóirataink: Magyar Museum, kiad. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, I–II.
Négyesi 2013
Négyesi Lajos, *Mohácsi emlékhely*, Rubicon, 2013/11, 54–59.
Négyesi 2022
Négyesi Lajos, *A mohácsi csata emlékhelyei* = Varga Sz. – Türk 2022, 177–194.
Nemeskürty 1966
Nemeskürty István, *Ez történt Mohács után: tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről (1526–1541)*, Bp., Szépirodalmi, 1966.
Neumann – C. Tóth – Pálosfalvi 2019
Neumann Tibor, C. Tóth Norbert, Pálosfalvi Tamás, *Két évszázasd a sztereotipiák fogságában: Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról* = Fodor – Varga Sz. 2019a, 11–74.
Orbán 2013
Orbán László, *Az útbaigazított emlékezet Kazinczynál* = S. Varga et al. 2013b, 227–239.

Orovicz 2023
Orovicz Viktor, *Újabb adatok II. Lajos király haláláról* = Varga Sz. 2023, 183–193.
Orpheus 2001
Első folyóirataink: Orpheus, kiad. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.
Ozsvárt 2019
Ozsvárth Viktória, *Mohács és más történelmi szimbólumok megjelenési formái a 20. századi magyar zenében* = Fodor – Varga Sz. 2019a, 507–537.
Őze 1991
Őze Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet": Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.
Pálffy 2011
Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2011.
Pálffy 2016
Pálffy Géza, *Mohács – fordulópont Magyarország és Közép-Európa történetében* = Farkas – Szebelédi – Varga B. 2016, 28–34.
Pap et al. 2018
Pap Norbert, Fodor Pál, Kitanics Máté, Morva Tamás, Szalai Gábor, Gyenizse Péter, *A mohácsi Törökdomb*, Történelmi Szemle, 2018/2, 325–346.
Pap 2020
Modortól Mohácsig: A mohácsi csatatáj történeti földrajzi kutatása, Bp., HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.
Papp J. 2019
Papp Júlia, *Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója* = Fodor–Varga Sz. 2019a, 149–193.
Papp J. 2023
Papp Júlia, *„A mohácsi temetés": Perényi Imréné Kanizsai Dorottya az irodalomban és a képzőművészetben* = Varga Sz. 2023, 271–288.
Papp J. 2024
Papp Júlia, *Kép és emlékezet: A mohácsi csata és II. Lajos a képzőművészetben*, Bp., Libri, 2024.
Papp L. 1979.
Papp László, *A mohácsi csatahely kutatása* = Kiss–Katona 1979, 432–469.
Perjés 1979
Perjés Géza, *Mohács*, Bp., Magvető, 1979.
Péter 1994
Péter László, *A Magyarok Istene*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXVI, 1994, 101–107.
Porkoláb 2005
Porkoláb Tibor, *„Nagyjainknak pantheonja épül": Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005.
Pukánszky 1926
Pukánszky Béla, *Mohács és az egykorú német közvélemény* = Lukinich 1926, 277–294.

Restás 2013
Restás Attila, *„Inter idiotas et rusticanos”: Szövegalakítás és tanítás egy bölöni unitárius kéziratban*, Studia Litteraria, 2013/3–4, 189–203.
Romsics 2014
Romsics Ignác, *Mohács emlékezete*, Rubicon, 2014/10, 70–81.
S. Laczkó 2019
S. Laczkó András, *Új nap, régi fény: Mohács a reformkori magyar lírában*, Pécs, Pro Pannonia, 2019.
S. Laczkó 2022
S. Laczkó András, *„Nemzeti nagy bűnnek nagy torolója Mohács”: Czuczor Gergely Mohács-epigrammájáról* = Varga Sz. – Türk 2022, 151–158.
S. Laczkó András, *Az állandóság változatai: A Mohács-toposz használata a 18–19. századi kötlészetben* = Varga Sz. 2023a, 261–270.
S. Varga 1998
S. Varga Pál, *„...az ember véges állat...”: A kultúrantropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey*, Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1998.
S. Varga 2013
„...keressetek alkalmat a múltra visszanézhetni...”: Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában = S. Varga et al. 2013b, 240–249.
S. Varga et al 2013a
The Theoretical Foundations of Hungarian 'lieux de mémoire' Studies, ed. by Pál S. Varga et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Loci Memoriae Hungaricae, 1).
S. Varga et al. 2013b
A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai, szerk. S. Varga Pál et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Loci Memoriae Hungaricae, 2).
Seláf 2016
Seláf Levente, *A mohácsi csata visszhangja kortárs tudósító énekekben* = Farkas – Szebelédi – Varga B. 2016, 147–153.
Solymossy 1926
Solymossy Sándor, *Mohács emléke a néphagyományban* = Lukinich 1926, 335–348. (Ugyanez: B. Szabó 2006, 517–527 és B. Szabó – Farkas 2020, 870–880.)
Száraz 2012
Száraz Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
Szauder 1970
Szauder József, *Az estve és az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1970.
Széchenyi 1830
Széchenyi István, *Hitel*, Pest, Trattner, 1830.
Szerémi 1961
Szerémi György, *Magyarország romlásáról*, Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László, bev., jegyz. Székely György, Bp., Magyar Helikon, 1961 (Monumenta Hungarica, 5).

Szilágyi A. 2004
Szilágyi András, *Két humanista főpap a barokk kor emlékezetében = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. Bitskey István, Oláh Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 83–98.
Szilágyi E. R. 2019
Szilágyi Emőke Rita, *Mohács emlékezete a magyarországi latin nyelvű levelezésekben és beszámolókban a csatát követő évtizedekben* = Fodor – Varga Sz. 2019a, 195–208.
Szörényi 1978
Szörényi László, *Szenci Molnár Albert latin versei = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, szerk. Csanda Sándor, Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1978, 245–253.
Szörényi 1993
Szörényi László, *Hunok és jezsuiták*, Bp., Amfipressz, 1993.
Szörényi 2019
Szörényi László, *A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban* = Fodor – Varga Sz. 2019a, 209–231.
Tarnai 1969
Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969.
Tóth G. 2019
Tóth Gergely, *Bűnbakképzés és propaganda: Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: A 16. század történetírása)* = Fodor – Varga Sz. 2019a, 75–148.
Tóth I. Gy. 1998
Tóth István György, *Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból*, Századok, 1998/4, 837–858.
Tóth Zs. 2006
Tóth Zsombor, *The Making of... hogyan készül(t) Mohács*, valamint *Heltai-galaxis: Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában* = T. Zs., *A történelmem terhe*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006, 9–52, 82–118.
TSz 2020
Az 1526-os mohácsi csata helye [tematikus blokk hét írással], Történelmi Szemle, 2020/1, 57–202.
Varga Sz. 2016
Varga Szabolcs, *„Devictus vincit": A Magyar Királyság sorsfordulói a közép- és kora újkor határán, 1439–1566*, Magyar Tudomány, 2016/9, 1030–1041.
Varga Sz. 2017
Varga Szabolcs, *Emlékpark és kulthely között: Mohács a 21. századi magyar emlékezetkultúrában*, Századok, 2017/5, 1161–1174.
Varga Sz. 2022
Varga Szabolcs, *Brodarics István és Istvánffy Miklós mohácsi csatáról szóló leírásának összehasonlítása* = Varga Sz. – Türk 2022, 61–71.
Varga Sz. 2023a
Elsüllyedt Mohács: Újabb tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből, szerk. Varga Szabolcs, Bp., Martin Opitz Kiadó, 2023.

Varga Sz. 2023b
Varga Szabolcs, *Megjegyzések a mohácsi csata utáni kivégzések kérdéséhez* = Varga Sz. 2023a, 107–115.
Varga Sz. 2024
Temetetlen Mohács: Az 1526. és az 1687. évi csata új kutatási eredményei, szerk. Varga Szabolcs, Bp., Martin Opitz Kiadó, 2024.
Varga Sz. – Türk 2022
Mohács szimfónia: Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből, szerk. Varga Szabolcs, Türk Attila, Bp., Martin Opitz Kiadó, 2022.
Varga I. – Pintér 2000
Varga Imre, Pintér Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2000.
Veszprémi 2013
Veszprémi Nóra, *A mohácsi csata képi ábrázolásai a 18. század végén és a 19. század elején* = S. Varga et al. 2013b, 261–273.

A protestáns gályarabok emlékezete

Fazakas Gergely Tamás

BEVEZETÉS

Magyarországon és a tágabb kelet-közép-európai régióban erősen, néhány nyugat- és észak-európai országhoz, régióhoz képest szorosabban függ össze még manapság is a nemzeti és a vallási emlékezet, illetve térségünkben meghatározóbb e két identitáskonstrukció kapcsolata. (Bahlcke–Rohdewald–Wünsch 2013; S. Varga P. 2016, 4, 8–11.) Igaz lehet ez a megállapítás a 17. század végi, üldözött magyarországi protestánsok, különösen a gyászévtized (1671–1681) idején jogtanul a pozsonyi „vésztörvényszék" elé idézett, koncepciós perekben elítélt, majd gályarabságra hurcolt református és evangélikus lelkészek és tanítók későbbi emlékezetére is. Ez a kommemorációs gyakorlat nemcsak a 17–18. század fordulója táján és majd a Rákóczi-szabadságharcot követő évtizedekben, hanem a 19. században, főképpen a szabadságharc leverése után kezdett túlnőni a felekezeti határokon. Ekképpen a protestáns értelmiségiek – katolikusok és Habsburgok általi – perzekúciójának 17. század végi története nemcsak egy szűkebb felekezeti csoport emlékezetében öröklődött tovább, hanem szinekdochéként a magyarságra is értődött: amennyiben analogikusan gondolkodtak a 17. századi felekezeti elnyomásról és a 19. századi szabadságharc nemzeti küzdelmeiről. Ennek következtében a protestánsok és katolikusok szembenállásának narratívája bizonyos mértékig a kuruc–labanc, illetve magyar–osztrák (Habsburg) ellentétet is képes volt elbeszélni, s e szemlélet nyomai nemcsak az irodalmi művekben, művészi alkotásokban, kommemorációs terekben és megemlékező alkalmakon, valamint népszerű történeti munkákban („public history") voltak felismerhetők, hanem még a 20. századi professzionális – protestáns gyökerű, noha szekuláris – történetírásban is.

AZ EMLÉKEZET TÁRGYÁNAK KORA

Az 1671-től 1681-ig tartó tíz évet hagyományosan, már a 18. század eleje óta *persecutio decennalis*nak, azaz az üldözés évtizedének, magyarul „gyászévtized"-nek szokás nevezni. A 17. századi katolikus megújulás korábbi évtizedeihez képest ezt az időszakot erőszakos katolizálás és protestánsüldözés jellemezte, elsősorban a magyar katolikus klérus irányításával, illetve részben válaszképpen a leleplezett Wesselényi-féle összeesküvésre (1665–1670). A pápa bécsi követe szintén biztatta I. Lipót császárt és királyt (1657–1705) a protestánsokkal szembeni erélyes fellépésre, aki 1673-ban jóváhagyta a prédikátorok letartóztatását.

1. A pozsonyi „vésztörvényszék”

Leopold Kollonich (1631–1707) püspök, a Magyar Kamara elnöke, valamint Johann Caspar von Ampringen (1619–1684) magyarországi helytartó, továbbá Szelepcsényi György (1595–1685) esztergomi érsek kezdeményezésére megvádolták, majd 1674. március 5-re Pozsonyba idézték Magyarország (Hódoltságon és Erdélyen kívüli) vármegyéinek, vagyis összesen mintegy 30 vármegyének minden, azaz nagyjából 2600 lutheránus és kálvinista lelkészét, valamint tanárát (rektorát). Közülük ténylegesen 700-nál is több személynek kellett megjelennie Pozsonyban, és kb. 330-an valóban a bíróság („vésztörvényszék”) elé is álltak. Koncepciós vádakat fogalmaztak meg ellenük, a következő pontokat hozva fel velük szemben: a király ellen szítottak lázadást; felkelőkkel leveleztek; nem tisztelték a tekintélyt és a törvényeket; becsmérelték a szenteket, Szűz Máriát és a katolikus egyházat; gúnyiratokat terjesztettek; a prédikációikban lázították a hallgatóságot; katolikus papokat gyilkoltak; istenkáromlók lettek; az oszmán hatalommal kerestek szövetséget; külországi fejedelmeket tájékoztattak megtévesztő módon a magyarországi állapotokról.

Számos vád hamisságának maga a hatóság is tudatában volt, valamint a támadás szembe ment a magyarországi törvényekkel, hiszen személyes vádak nem voltak, konkrétumok sem, csupán az összes protestáns lelkészt és tanárt kollektívan érintő vádaskodás. Az is árulkodó gesztus volt, hogy büntetlenséget ígértek a protestáns lelkészeknek és tanároknak, amennyiben: katolizálnak, vagy a protestáns papi, illetve tanítói hivatalukat feladják, vagy külföldre emigrálnak.

A protestáns vádlottak azzal védekeztek, hogy szerintük valójában nem a vád indokaként megnevezett, egyébként sem igazolható lázadásért (*rebellio)*, hanem pusztán felekezeti hovatartozásuk miatt *(religio)* ítélte el őket a vésztörvényszék. Éppen ezért erős volt a per protestáns identitásképző ereje. Ugyanis a per résztvevői (vádlók és vádlottak), azaz a korabeli katolikusok és protestánsok között nagy különbségek voltak a fentiek megítélésében. Sőt, sokáig meghatározóak voltak (részben máig hatnak) az egymással szemben álló emlékezetek a magyarországi protestáns és katolikus megközelítésekben, illetve a „kurucos” és „labancos” hagyományban, történetírásban. Érdemes azonban figyelembe venni, hogy e kategóriák gyakran keveredtek is, az értelmezések határai képlékenyek, némileg átjárhatóak voltak, már a 17. század végétől fogva.

2. A per következményei

Sok megvádolt protestáns lelkész és tanár megtört a per alatt. Néhány tucatnyian már a börtönökben (mai kifejezéssel: a vizsgálati fogság alatt), mások az ítélet 1674. április 4-i kimondását követően választották kényszerűen a felkínált három lehetőség valamelyikét. A *rebellio* vádjával perbe idézetteket végül felségsértés és hűtlenség vétkében találták bűnösnek, ezért mindnyájukat halálra és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Az ítéletet gályarabságra enyhítették, ez a döntés végül mintegy 120 személyre vonatkozott. Az ítélet végrehajtása után mintegy tíz Pozsony környéki és nyugat-magyarországi

várbörtönben őrizték őket. Egy év múltával a raboskodók közül jelen tudásunk szerint mintegy hetvenen maradtak életben. Néhányukat továbbra is fogva tartották, a többségüket viszont elindították szekéren és gyalog Nápoly irányába, hogy gályarabnak adják el őket. Dalmáciában szétválasztották őket: a gyengébbeket Bakarban, a volt Frangepán–Zrínyi-kastély várbörtönébe zárták, a többségüket hajóval Itáliába vitték, a keleti partról áthajtották a foglyokat az Appennineken Nápolyig, ahol végül 1675. május elején hadigályákra kerültek. Ezek a nagy evezős hajók a 17. században hatalmas számban voltak jelen a Földközi-tengeren, a holland, francia, spanyol, angol, itáliai és török flották között folyamatosan zajló tengeri csaták miatt. Az 1895-ben felállított debreceni gályarab-emlékoszlopon (erről lásd később) – egyéb elemek mellett – egy bronzgálya látható, illetve az elhurcolt 41 személy neve szerepel.

3. A szabadítás

Már a per és várfogság alatt, aztán a gályarabság idején is jelentős nemzetközi protestáns közbenjárás, összefogás indult a magyarországi református és evangélikus prédikátorokért a bécsi udvarnál. Előbb a svéd és holland, majd a holland és svájci állami diplomácia, a protestáns egyházi vezetők, számos tekintélyes protestáns professzor, valamint a holland tengeri flotta Földközi-tengeri hajóin szolgáló lelkészek jártak közben. 1676 februárjára sikeresnek látszott a szabadító akció. Hollandia ekkor – Franciaországgal szemben – a spanyol Habsburgok szövetségese volt a Földközi-tengeren, így a németalföldiek áttételesen szövetségi viszonyban álltak az osztrák Habsburgokkal is. Ekkor a holland flotta rendkívül tehetséges, sokat tapasztalt parancsnoka Michiel de Ruyter (1607–1676) volt.

Az admirális korábban a spanyolok ellen, illetve az Anglia ellen vívott két háborúban megerősítette Hollandia tengeri tekintélyét, valamint visszaállította a kereskedelmi útvonalait is. Haditettei miatt, illetve azért, mert egyszerű emberként (egy sörkihordó fia volt), kvalitásainak köszönhetően felemelkedett, nemzeti hősként ünnepelték Hollandiában: már életében és majd a halála után is. Óriási síremléket emeltek számára az amszterdami Nieuwe Kerkben, festmények, szobrok készültek róla, a 19. században különösen felerősödött a kultusza.

De Ruyter a földközi-tengeri harcok idején, 1675 őszétől közbenjárt Spanyolország nápolyi alkirályánál (aki ekkor Fernando J. Fajardo, Los Velez 6. márkija volt), hogy szabadítsák ki a magyarországi protestáns gályarabokat. A Nápolyig eljutott 30 személyből 26-an (21 református és 5 lutheránus) maradtak életben, amikor 1676. február 11-én a holland admirális kiszabadította őket. Fejenként igen komoly összeg volt a váltságdíjuk, ezt a bécsi holland követ intézte, és svájci protestáns kereskedők fizették ki, a gyógykezelésüket pedig a velencei német kereskedők állták, valamint hatalmas összeget gyűjtöttek számukra a svájci protestáns gyülekezetek. A szabadítás után de Ruyter rövid beszédet mondott a vallási tolerancia jelentőségéről, illetve arról, hogy a jövőben a lutheránus és református lelkészeknek össze kell tartaniuk, *emlékezve közös szenvedéseikre:* ennek betartása lesz számára a legnagyobb köszönet. Illetve tudunk arról, hogy az admirális

a szabadítás emlékére többeknek érmét adományozott. Ezeket néhány magyarországi prédikátorcsalád generációkon át őrizte, a gályarabság emlékezetének egyik sajátos, egyszerre tárgyi és szellemi megnyilvánulásaként.

A gályarabok, illetve a börtönben és kórházban sínylődők a szabadítást követően, 1676 tavaszán-nyarán, két csoportban Velencébe érkeztek, és onnan indultak el a református többségű Zürichbe. A svájci városban nemcsak örömmel fogadták őket, hanem hosszabb idejű tartózkodást is lehetővé tettek számukra. A közösség testileg erősebbik fele két útvonalon indult nyugat-európai (német, dán, illetve holland, francia, angol irányban) diplomáciai körútra: protestáns királyok, fejedelmek, parlamentek és gyülekezetek előtt beszéltek a magyarországi protestánsüldözésekről. Az élő mártíroknak tartott tanúk végül hazatértek: a magyarországi börtönökben rabosítottak 1676 májusában, a svájci csoport tagjai 1678 elején, a diplomáciai úton lévők 1678 szeptemberére, és mindannyian újra szolgálni kezdtek lelkészként, legtöbbször a régi gyülekezetükben.

(Az eddigiekhez, az emlékezet tárgyának korát áttekintő fejezethez lásd főképpen Thury 1912; Miklós 1918; Payr 1927; Makkai–Fabiny–Ladányi 1976, 7–23; Gál 1982; S. Varga K. 2002, 11–37; S. Varga K. 2008; Pusztai 2008; Imre M. 2012; Bujtás 1999; Bujtás 2014; Mihalik 2015; Csorba 2018a; Csorba 2018–2021/2024; Tóth Zs. 2023, 137–160.)

AZ EMLÉKEZÉS KORA

1. A magyarországi kéziratos emlékezet és a nyugat-európai nyomtatott nyilvánosság a 17–18. században

Magyarországon a 17. század utolsó évtizedeiben csupán kéziratban terjedhettek a gályarabokról szóló emlékező szövegek. Nem változott ez a 18. században, a Rákóczi-szabadságharcot (1703–1711) követően, ahogyan az 1848–49-es szabadságharc utáni években sem. A Habsburg és katolikus politikai, egyházpolitikai nyomás és cenzúra egészen a 19. század második feléig, a kiegyezésig lehetetlenné tette az üldözöttekről szóló protestáns mártírnarratívák nyilvános forgalmazását. Kettévált a publikus és a magán (kisközösségi) emlékezet. Amit nem lehetett nyomtatásban megjelentetni, a tágabb nyilvánosság elé tárni, arra csak a szűkebb felekezeti közösség, a család, a magánszféra szintjén, a szóbeli és kéziratos kultúrában lehetett emlékezni.

Kocsi Csergő Bálint, Pápa város református kollégiumának rektora, a gályarabok egyike 1676 őszén kezdte, s a következő évben fejezte be latin nyelvű emlékezését Zürichben, ahová a kiszabadítás után érkezett számos társával együtt. Emlékirata címe: *Narratio brevis de oppressa libertate ecclesiarum Hungaricarum* (Rövid elbeszélés a magyarországi egyházak szabadságának elnyomatásáról). Ezzel párhuzamosan készült Hollandiában egy másik gályarab visszaemlékezése, Otrokocsi Fóris Ferenc (1648–1718) *Furor bestiae…* (Fenevad dühöngése…) című írása, szintén latin nyelven. Ezek a 17. század utolsó negyedében csak kéziratos másolatokban lehettek ismertek Magyarországon. Bár Kocsi Csergő munkájának egy részét már a 17. század végén magyarította egy ismeretlen fordító,

a cenzúra miatt azonban nemcsak az eredeti latin szöveg, hanem a fordítás is csak kéziratban cirkulálhatott Magyarországon.

Külföldön viszont, protestáns közegben, számos nyelven és több kiadásban jelenhettek meg nyomtatásban a magyarországi prédikátorok beszámolói. Sőt, Kónya Péter szerint annak, hogy a gályarab lelkészek története emlékezethellyé vált, ez a médiumváltás volt a feltétele. (Kónya 2013, 928.) Kocsi Csergő és Otrokocsi műveit lefordították hollandra, majd ennek nyomán az előbbit franciára és angolra, utóbbit németre és angolra, s ki is adták e nyelveken, több ízben kivonatolva, utóbbit gyakran rézmetszetekkel együtt (1677, 1684). Segítve a nemzetközi közvélemény tájékozódását, néhány tekintélyes svájci és németalföldi teológus, egyháztörténész – a két magyar szerző munkáit is figyelembe véve – összefoglalókat, illetve prédikációkat írt az európai vallási üldözések történetéről. Többen mártíriumként értelmezték a magyarországi protestánsok szenvedését. A legfontosabb szerzők, illetve kiadók: a zürichi Johann Heinrich Heidegger, a holland Balthasar Bekker, Abraham van Poot, Florentius Costerus, Melchior Leydekker, Bernard Somer, Simon de Vries, valamint a francia Jean LeClerc, Pierre Jurieu.

Kocsi Csergő *Narratio brevis*ének latin nyelvű szövege 1728-ban jelent meg nyomtatásban, szintén Hollandiában, s nem is önállóan, hanem a magyar református prédikátor, Debreceni Ember Pál (1660–1710) egyháztörténeti munkájának részeként, amelyet Friedrich Lampe, holland református prédikátor a saját neve alatt adott ki Utrechtben. (Ebben Kocsi Csergő könyvének eredetileg tizenkét fejezetéből csak kilenc olvasható.) A 18. század későbbi évtizedeiben visszaszorult a magyarországi gályarabok emlékezete a nyugat-európai protestáns hagyományban (szemben a hugenotta gályarabok ekkor is zajló eseményeinek élénk visszhangjával), bár ismert például egy 1782-ben megjelent holland dráma, amely Michiel de Ruyter admirális gályarab-szabadításának történetéről szól. (Makkai–Fabiny–Ladányi 1976; Bujtás 2003; Bujtás 2004; Bujtás 2007; Bujtás 2015; Imre M. 2012; Tóth Zs. 2023, 142–144.)

Kocsi Csergő Bálint munkája Lampe- és Debreceni Ember-féle kiadásának (tehát kilenc fejezetnek) magyar nyelvű fordítását 1738-ban készítette el Bod Péter (1712–1769), *Kősziklán épült ház ostroma* cím alatt, ám nem ismerve a korábbi magyar nyelvű fordítás(töredéke)t. A külföldi tanulmányútjáról akkor nemrég hazatért református teológus, majd a 18. századi Erdély egyik legjelentősebb református lelkipásztora és egyháztörténésze részben átdolgozva, a *Toldalék*ban újabb adatokkal kiegészítve végezte el a munkát. Bod e vállalkozását szomorú esemény inspirálta, amelyről a fordítás előszavában beszámolt patrónájának, Árva Bethlen Kata grófnőnek (1700–1759). Eszerint a munka megkezdésének kiváltó oka a 17. század végi protestánsüldözések és gályarabsors visszatérésének félelmét okozó esemény volt: Szigeti Gyula István erdélyi református püspök és hitsorsosai 1738-as váratlan és teljesen indokolatlan, nagy port kavart, Habsburgok általi bebörtönzése. Bár a foglyokat a következő évben szabadon engedték, a *Kősziklán épült ház ostroma* fordításának – a Habsburg és katolikus dominanciájú cenzúra miatt – kéziratban kellett maradnia. A fordító parallelizmusként értelmezte saját korát és a gályarabüldözést:

> „Mely szomoru historiának [mármint a gályarabok elhurcolásának] kezdete igen megegyez, ha ki rá figyelmez, ez jelen való esztendőben [1738] történt kedvetlen dolgokkal; mert akkor is a törökkel hadakoztak, és a rebelliónak neve alatt fogták el az urakat és papokat. Ez historiát, nem tudván légyen-e valahol magyarul vagy nem? szomoru napokban magyarra forditottam, néhol adván hozzá másunnan is világositásnak okáért, és hogy a benne levő dolgok inkább szem eleibe akadjanak, laistromba szedtem: e mellé ragasztottam némely városoknak azután való üldöztetéseket, lévén egyszinü materia."

Bod fordításkéziratának eredetije később elveszett, de mivel már korábban, a 18. század közepén számos alkalommal lemásolták, ezért sok másolat maradt ránk, például a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában is több példányt őriznek. Bod fordítása csak 1866-ban jelent meg nyomtatásban, de az is Lipcsében. (Bretz 2004; Bitskey 2008; Fazakas 2015.)

Három szlovák ajkú lutheránus prédikátor, a felföldi Tobias Masnicius (1640–1697), Johannes Simonides (1648–1708) és Georgius Lani (1646–1701) megszökött a Nápolyba tartó úton, így ők már nem jutottak gályarabságra. A saját és a társaik hányattatásairól számos műben számoltak be latin és német nyelven, ezek közül több nyomtatásban is megjelent Németországban, a szabadulásuk utáni években. Masnicius útinaplóját németül adták ki 1676-ban, Lipcsében; később további, latin nyelvű könyvei szintén megjelentek, illetve kéziratban is maradtak szövegei a fogságról és a kiszabadulásról. Simonides *Exul praedicamentalis* című, jórészt disztichonokban megfogalmazott műve a mártírium és az exilium szempontjából dolgozta fel az átélt eseményeket, mitologikus, fikcionalizált keretben, jelentős irodalmi apparátust mozgatva; e munkáját 1679-ben, majd 1680-ban publikálták Wittenbergben. Kéziratban maradt a *Galeria omnium sanctorum* című összefoglalója, ebben részletesebben számolt be a szökésről. (A 19. század elején jelent meg németre fordítva, majd latinul is, magyar nyelven pedig 1976-ban.) Masniciussal közösen is írt összefoglalót Simonides a megpróbáltatásaikról, amely szintén kéziratban maradt. Viszont emlékirataik átformált és egybedolgozott szövege megjelent Wittenbergben, 1681-ben. A harmadik prédikátor, Lani német és latin nyelvű, Lipcsében kiadott munkáiban cáfolta a pozsonyi vésztörvényszék fentebb már említett, koholt vádjait, miszerint a protestáns lelkészeket – a koncepciós per állításaival ellentétben – éppen nem a vallásuk (*religio*), hanem lázadás (*rebellio*) vádja miatt ítélték el. Beszámolóiban mártíriumként jelenítette meg a katolikusok fogságában szenvedő üldözöttek sorsát. (Lásd Makkai–Fabiny–Ladányi 1976; Kowalska 2010; Imre M. 2015; Tóth Zs. 2023, 153–160.)

A gyászévtizedet, illetve a gályarabok történetét számos iskoladrámában dolgozták fel, s játszatták el a protestáns kollégiumok diákjaival, már az 1670-es évek elejétől kezdve. Ezek közül az 1667-ben megnyílt eperjesi evangélikus kollégiumhoz kötődő darabok voltak a legnagyobb számúak és a legjelentősebbek, illetve ezekről maradt ránk a legtöbb adat. A nagyszabású barokk drámák allegorikus keretben, de a kortárs eseményekre reflektálva beszélték el a vallásüldözések történetét. Meglehetősen nehéz körülmények között, ugyanis a császári csapatok megszállták a protestáns iskolákat és a templomokat, s előbb 1673-ban üldözték el a tanárokat és diákokat a városból, majd néhány évnyi

visszatérést követően, 1687-ben fosztották meg őket újra intézményeiktől. (Varga–Pintér 2000, 175, 177–187; Pintér 2015.)

A gályarabok emlékezetének fenntartása szempontjából sajátos elemként veendő számba, hogy a 18. század folyamán (1717 és 1797 között) a Sárospataki Református Kollégiumból számos diák járt Zürichben, Csécsi János (1689–1769) pataki tanár ösztöndíjának támogatásával. A generációkon átívelő emlékezet erejét mutatja, hogy közülük többen a megszabadított, majd 1676-ban Svájcba érkezett gályarab prédikátorok leszármazottai voltak. (Lásd Csorba 2018b.) Sőt, bizonyos családokban a gályarabok emlékezete a 20. századig, vagy akár máig is elér, s ezek a famíliák évszázadokon át akár tárgyi emlékeket is megőrizhettek. (Bujtás 2017; Csorba 2018–2021/2024: a Családfa fejezet.)

2. Aktualizáló és allegorizáló emlékezés a 19. században

A gályarabokról szóló, szisztematikus egyháztörténeti feldolgozást Magyarországon először Tóth Ferenc, pápai teológiai tanár készült írni a 18. század végén, ezért információkat gyűjtött, s ez ügyben kiterjedt levelezést folytatott, főképpen a leszármazottakkal. A munka ugyan nem valósult meg, de bizonyos adatok bekerültek a Tóth által 1808-ban és 1812-ben megjelentetett református püspökéletrajzokba. (Csorba 2016.)

A protestáns gályarabok (és tágabb értelemben a reformáció ezt megelőző másfél évszázada) iránt az 1848–49-es szabadságharc utáni évtizedben kezdett növekedni az egyszerre történeti és egyszerre allegorizáló érdeklődés. Sőt, már ezt megelőzően, 1846-ban készült egy festmény az egyik gályarabságra ítélt református prédikátorról: *Jablonczai Pethes János leányától búcsúzik a leopoldvári börtön ablakánál 1674-ben* címmel. Kiss Bálint (1802–1868) a kor neves festője volt, a pesti Magyar Képtár felügyelője, aki a szentesi lelkész fiaként, illetve ismerve a Jablonczaiak leszármazottját, családi hagyományok alapján tudott a 17. századi tragikus eseményről. Az általa festett képről (amelyet jelenleg a Magyar Nemzeti Galériában őriznek) számos művész készített kópiát, és népszerű volt az erről készült, folyóiratokban terjesztett litográfia. Különösen a levert szabadságharcot követő években érzékelhető a kép iránti érdeklődés: a festményen megjelenített felekezeti üldözés témáját aktualizálták, és Habsburg-ellenes összefüggésben értelmezték. (Imre Gy. 2002; Csorba 2016; Csorba 2018a.)

A protestantizmus 16–17. századi múltját a saját (egyház)politikai kontextus felől is szemlélő attitűd az ún. protestáns pátensharc (1859–1860) körüli időkben, a Habsburg-abszolutizmus első megrendülésekor erősödött meg, majd a kiegyezés utáni időszak szabadabb (egyház)politikai helyzetében nyert teret. Balogh Ferenc (1836–1913), a Debreceni Református Kollégium egyháztörténeti tanszékének első professzora utólag így beszélte el az 1850-es, 60-as években még érvényes történelmi analógiát:

> „Ismét szomorú időknek kellett előbb ránk borulni, mely odaterelt, hogy a történelem földjében nyugvó bajnokok erejéből táplálkozzunk. Egy *újabb gyászévtized* (1849–1859) zordon korszaka nyomult nemcsak a reformáció egyházára, hanem a hazára is. [...] Mikor a jelen elkomorul, a múltba szállunk vissza erőt meríteni." (Balogh F. 1898, kiemelés tőlem.)

Antalfi János, sárospataki ügyvéd, jogtanár, a *Sárospataki Füzetek* munkatársa, szerkesztője 1858-ban közölte lapjukban Harsányi M. István (1630–1691) és Séllyei M. István (1627–1692) protestáns gályarab prédikátorok arcképét a Zürichben őrzött, Konrad Meyer festette olajportréjuk nyomán. A festmény latin nyelvű szövegeit és verseit viszont – a mártirológiai utalásrendszerük miatt – még nem lehetett publikálnia. Ezeket a feliratokat egyébként maga Antalfi másolta le, amikor az előző tanévben, 1856–57-ben, ösztöndíjasként, Zürichben tanult. A festmény Johann Jakob Horner, a városi könyvtáros nagy becsben őrzött családi tulajdonában, otthonában volt ekkor (azóta – végrendeletének megfelelően – a könyvtárban őrzik). Ő fogadta 1857 januárjában szívélyesen a festményt tanulmányozó Antalfit (aki minden bizonnyal az 1851-ben Zürichben tanult id. Révész Imre [1826–1881] teológus-egyháztörténésztől értesült a festményről), s fényképeztette le Antalfi kérésére. Antalfi ennek alapján készíttetett kőmetszetes rajzot a korszak egyik legnevesebb festőjével, grafikusával, Barabás Miklóssal (1810–1898), majd Bécsben sokszorosíttatta, s előfizetési felhívást bocsátott ki ezekre (Rácz 1874, 77.). Barabás képe nagyon keresetté vált, például kultikus eleme lett a korabeli református teológusok szobáinak. Az enyhülő politikai légkört jelzi, hogy a *Sárospataki Füzetek* szerkesztői az 1860-as évek elejétől kezdve már publikálták a pozsonyi vésztörvényszék jegyzőkönyveinek egy részét. Szintén ebben az időszakban írta Tompa Mihály *A gályarab fohásza* (1865) című versét.

Az 1867-es kiegyezést követően még nagyobb lendületet kapott a gályarabokra való emlékezés, illetve a tudományos (egyháztörténeti) kutatás: forrásközlések, tanulmányok, monográfiák, valamint szépirodalmi feldolgozások láttak napvilágot az 1860-as évektől kezdve. Például 1869-ben jelent meg Farkas József (1833–1908) magyar fordításában Theodor Fliedner magyar egyháztörténeti vonatkozású, eredetileg 1858-ban Kaiserwerthben kiadott munkája (*Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak életéből*). Újra kiadták magyarul 1884-ben és 1923-ban. Fliedneren kívül számos kortárs, a 19. század harmadik harmadában publikáló német és francia egyháztörténész fontos lépéseket tett a 16–17. századi magyarországi reformációtörténet és a gályarabság külföldi reprezentációjában (Gelzer, Häne, Hirsche, Mohnike, Mörikofer, illetve d'Aubigné, Sayous és mások). E szerzők egy részével néhány pesti, sárospataki és debreceni magyar teológus – külföldi ösztöndíjaiknak köszönhetően – személyesen is kapcsolatban volt a 19. század középső harmadában. Farkas Józsefen kívül például a fentebb már említett id. Révész Imre, illetve az 1865-ben francia és angliai ösztöndíjak után hazatért Balogh Ferenc, valamint az ausztriai és németországi tanulmányút után 1867-ben Debrecenbe visszaérkező Rácz Károly (1842–1925) lelkész. Noha a gályarabok történetére irányuló kutatásaik szakmailag jórészt megalapozottak voltak, ezzel együtt a saját jelenük vagy a közelmúltjuk politikai, egyházpolitikai és missziológiai helyzetértelmezése felől, allegorizáló módon is megemlékeztek a reformáció és a protestánsüldözés történetéről: a jelenük reformátusságát a múlt tapasztalataira építve akarták megújítani. Az első látványos alkalmat 1876. február 11-én tartották, amikor a debreceni teológia Balogh Ferenc által irányított Hittanszaki Önképző Társulata megünnepelte a szabadítás 200 éves évfordulóját, kollégiumi tanárok, diákok és mások részvételével. Bár a február 11-i ünneplés a későbbi évtizedekben nem tért vissza Debrecenben, a gályarabokra való

emlékezés az 1880-as években a reformáció október 31-i évfordulójához, emlékünnepéhez kezdett kötődni, illetve ez az alkalom fontos lépés volt az emlékoszlop-állítás felé. (S. Varga 2008, 12–16; Csorba 2017; Fazakas 2015; Fazakas 2020.)

3. Az emlékezés térbeliesítése: a gályarabok emlékoszlopának felállítása (1895) a debreceni Emlékkertben

A 19. század középső harmadában Magyarországon is egyre gyakoribbá vált a történelmi emlékművek, szobrok emelése. A megelőző évszázadban még csak a szenteknek, illetve a királyoknak állítottak szobrokat: előbb templomi vagy temetői térben, később már köztereken is. A 19. század második felétől (Magyarországon az 1860-as évektől, különösen a kiegyezéstől kezdve, 1867 után) világi személyeknek is emeltek emlékműveket köztereken, utcákon is. Fontossá vált ezek közösségépítő, identitásformáló szerepe. Egyrészt a láthatóság, valamint az állandóság („megörökítés") képzete, másrészt az (elképzelt) ideális múlttal való kontinuitás felmutatása. Nemcsak a felállítók számára adhatott tekintélyt, erkölcsi erőt, hanem rendszeresen elzarándokolhattak ide az azonos ideológiát vallók, megkoszorúzhatták, megemlékezhettek, valamint az emlékmű környezete is szimbolikussá válhatott.

A kiegyezés után készült szobrok, emlékművek a felállítás korának (főképp hatalmi tényezőinek) történeti köztudatát, politikai-kulturális viszonyait, történelemképét jelenítették meg, tehát propagandacélt is szolgáltak. A történeti emlékmű ugyanis félúton van a művészet és a propaganda között. Nem annyira művészettörténeti elemzésre hív, sőt lényegében ki is zárja a művészi többértelműséget, inkább a felállító (lokális vagy országos) közösség múltértelmezését jeleníti meg. (Kovalovszky 1993; Hatos 2006.)

Ahogyan az előző fejezetben láthattuk, a 19. század utolsó harmadától a protestáns felekezetek megemlékezési gyakorlata szabadabbá vált, nyilvánosan beszélhettek a kora újkori hitsorsosaik üldözéséről: immár nemcsak irodalmi szövegekben és egyháztörténeti munkákban, hanem a megemlékezéseket a térbeliesített memorializációs struktúra is lehetővé tette. Azon túl, hogy ekkoriban nem tiltották, a 19. század végi, felekezeti szempontú ünnepléseknek aktualitást adott, hogy – a nemzetközi egyházpolitikai változások következtében – Magyarországon is újra megerősödött, egyre nagyobb teret nyert a római katolikus egyház, s ennek következtében nőtt a protestáns ellenállás, az egyházpolitikai feszültség.

A protestáns gályarabok emlékezetének térbeliesítése először 1895-ben, Debrecenben történt: monumentumot emeltek a gályarabok tiszteletére. Viszont már az 1870-es évek elejétől több olyan tanulmány, emlékbeszéd, valamint naplóbejegyzés és levélszöveg olvasható az előző fejezetben említett id. Révész Imrétől, Balogh Ferenctől és Rácz Károlytól, amelyeket a gályaraboszlop majdani felállításnak előkészítő gondolataként lehet értelmezni. Ez azt jelenti, hogy az említett kutatók számos egyháztörténeti jellegű, illetve az ezekhez sokszor közel álló, református identitáserősítő munkája – legalábbis nyelvi síkon – az emlékezés *tárgyi megnyilvánulása felé* mutatott. Ha ezek nem is mindig fejeztek ki konkrét emlékmű-állítási igényt, a 20 évvel később, 1895-ben felállítandó

monumentum alább bemutatandó ikonográfiájának és szövegeinek elemei e korai írásokban tűntek fel először. E tendencia hasonlónak látszik ahhoz, ahogyan a 19. század elejétől kezdve Európa számos országában és nálunk is jellemzővé vált a *nemzeti panteonizáció* folyamata, azaz a „nemzet kollektív emlékezetét reprezentáló (imaginárius) dicscsarnok" *nyelvi, retorikai* megalkotása. Majd ennek nyomán (tervek szintjén legalábbis) egy valódi panteon felépítése és működtetése lett a cél, amellyel a „nemzet kollektív emlékezetét" akarták megjeleníteni. (Porkoláb 2005, 5–6, 55, 69.)

A protestáns gályarabok emlékoszlopát 1895. szeptember 21-én állította fel a református egyház, a megelőző három évtizedben – az Emlékkert Társulat 1861-es alapítása óta – formált debreceni Emlékkertben, a Református Nagytemplom és a Református Kollégium közötti térségben. Elsőként Rácz Károlynak a gályarabokról szóló sikerkönyve adta az inspirációt, illetve tanárának, Balogh Ferencnek, a kollégium egyháztörténész professzorának volt fontos hatása a gazdag debreceni református polgárasszonyra, özvegy Hegyi Mihályné Józsa Eufrozinára (1828–1906) az alapítványtételben, valamint a gályarabok emlékoszlopának ikonográfiáját is Balogh alakította ki. Az emlékművön a mártíromságra utaló szimbólumok és szövegek szerepelnek. Egyrészt a mártírok koronáját láthatjuk rajta, másrészt annak a 41 lelkipásztornak a nevét (utalva ezzel a mártírlisták kora újkori hagyományára is), akiket a dedikáció szerint „az evangéliumi hitükért és szabadságukért Magyarországról a nápolyi gályákra hurcoltak". Egy nápolyi három evezősoros hadigályát (triremis) ábrázoló bronzdombormű alatt kinyitott bronzbiblia áll. A lapjain Pál apostol Timóteushoz írott második leveléből vett idézet (2Tim 4,7) olvasható, a mártíriumvállalók egyik gyakran választott textusa, Károlyi Gáspár fordításában: „Ama nemes harczot megharczoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam". Szintén olvashatjuk az életben maradottakat 1676. február 11-én kiszabadító Michiel de Ruyter holland tengernagy nevét. Az oszlop tetején látható golyóbis a csillagokkal a mártíriumvállalás egyetemes jellegére utalhat.

Balogh Ferenc az oszlopavató beszédében azt bizonyította, hogy miért indokolt, ha ahhoz a Debrecenhez kötődik a gályarabokra való emlékezés, amely éppen magukban az üldöztetésekben nem volt érintett. Egyik érve szerint a gályarabságról szóló első jelentős emlékirat szerzője, Kocsi Csergő Bálint fiatalon Debrecenben tanult (ugyanígy további tizenhárom gályarab is, vö. Csorba 2018–2021/2024, Stációk: Iskolavárosok: Debrecen fejezet). Sőt, Kocsi Csergő a nápolyi hajóról éppen a debreceni lelkészeket tájékoztatta 1675. október 5-i levelében, elpanaszolva rettenetes helyzetüket. Balogh másrészt azért is tartotta indokolt helyszínnek Debrecent az emlékezésre, mert a gyászévtized idején, éppen védettsége miatt, a város menhelye lett az üldözötteknek.

Az 1895-ben elkészült gályaraboszlopot a már közel három évtizede, 1867 óta szintén a debreceni Emlékkertben álló, a szabadságharc 1849-es leverésének mementójaként megformált Haldokló oroszlán szoborral (Marschalkó János alkotása) együtt is lehetett értelmezni: a két emlékmű kölcsönösen felerősítette egymás jelentését. A felekezeti és a nemzeti küzdelmek (*religio reformata – rebellio Hungarica*) nézőpontjai egymásra csúsztak, ahogyan a kettő viszonya az 1674-es per során is vitatott kérdés volt (lásd fent, az emlékezet tárgyának korát bemutató rész 1. fejezetében: a *rebellio* vagy a *religio* az üldözés oka?). Ez a kettős interpretációs lehetőség azután sem illant el, hogy a Haldokló oroszlán

szobrát 1899-ben az Emlékkertből áthelyezték a Hősök temetőjébe. Ugyanis három évvel később, 1902-ben a Haldokló oroszlánhoz valamelyest hasonló jelentésű, hiszen szintén a *nemzet*re utaló szobrot állítottak fel az Emlékkertben. A Tóth András debreceni szobrász által alkotott hatalmas méretű Szabadságszobor allegorikus nőalakja ugyanis Hungariát formázta, vassisakkal a fején, sodronyingben, amint jobb kezében a szabadság fáklyáját, bal kezében pajzsot tart. Mivel a szobor esztétikai szempontból kezdettől nehezen volt elfogadható a város lakossága számára, 1906-ban eltávolították. Előbb a Városháza udvarára szállították, ahol évekig letakarva hevert, majd az I. világháború idején ágyút olvasztottak belőle. (Fazakas 2020.) Ugyanabban az évben, 1906-ban készült el, és került a Szabadságszobor helyére Holló Barnabás Bocskai szobra, a budapesti Andrássy úton álló alkotás másolata. Ez a mű nemcsak továbbvitte az ugyanezen a helyen álló korábbi munkák Habsburg-ellenes jelentését, hanem magában foglalta az egyszerre nemzeti és egyszerre vallási alapú küzdelmek összefüggését megjelenítő történelemszemléletet is. Bocskai mint az első református fejedelem 1604–1606 közötti Habsburg-ellenes felkelését ugyanis a 19–20. század fordulóján egyszerre értelmezték függetlenségi küzdelemként és vallásháborúként. E szempontokat a mellette álló gályaraboszlop jelentése még inkább felerősítette. Ezt a szoros összefüggést mutatta meg Boldisár Kálmán történész a Bocskai-szobor avatásakor elmondott beszédében, 1906 novemberében, a bécsi vallásbéke megkötésének 300. évfordulóján. A szobor Erdély és Magyarország választott fejedelmét a fejedelmi buzogánnyal és a bécsi békére utaló irattal jeleníti meg, ez utóbbi jelzi, hogy Bocskai biztosította a vallási szabadságot, az alkotmányos és vallási jogokat és privilégiumokat a protestánsok számára. (Kaplonyi 1943, 11–13, 19–24, 105–107, 118–119, 175–181; Varga 1986.)

A Bocskai-szobor felállításával hosszú időre állandósult emlékkerti memorializációs struktúra némileg módosította az Emlékkert Társulat eredeti, 1861-es célkitűzéseit. Egyrészt a *nemzeti* szabadságharcos narratíva a második helyre került a *vallási küzdelmek* hangsúlyával szemben, a protestáns narratíva javára, illetve lehetővé tette azt a szinekdochikus értelmezést, hogy a protestánsok testesítik meg a nemzetet a Habsburgokkal szemben. Másrészt lokális szinten is háttérbe szorította a katolikusokat az emlékezési mechanizmusok lehetséges gyakorlásában. Az ekképpen megjelenített debreceni emlékezetpolitika 1906-tól kezdve – az eredetileg tervezettnél és a 19. századi térstruktúrához képest – erőteljesebben *református szempontúvá* vált.

Ezt az emlékezési hagyományt formálta át némiképpen II. János Pál (1920–2005) pápa egyháztörténeti jelentőségű gesztusa 1991. augusztus 18-án. Azt követően, hogy ökumenikus igeliturgiát tartott a Nagytemplomban, s ennek során a katolikus egyház korábbi vétkeit is említette, kíséretével meglátogatta az Emlékkertet, és engesztelésképpen megkoszorúzta a gályarabok emlékoszlopát. Az esemény 15. évfordulóján állított bronz koszorú emlékeztet az azóta már szentté avatott II. János Pál pápa cselekedetére. (Fekete 2021.) Az Emlékkert terében felekezeti szempontból homogenizáló, református nézőpontú múltszemléletet újra erősebbé tette a 2017-ben, a protestáns hitújítás 500. évfordulóján felállított reformációs emlékmű. De ez a kommemorációs elem úgy is értelmezhető, hogy a református jellegzetességek középpontba állítása mellett (úrvacsora, igeközpontú liturgia, gyülekezetorientált szemléletet) a katolikusokkal közös örökség vállalására is

utal. Az emlékmű fő tömbje ugyanis a Nagytemplom helyén egykor állt gótikus istenháza, a Szent András templom továbbélését, a középkori egyház folytonosságát jeleníti meg szimbolikusan.

4. A gályarabok emlékezete a 20. század első felében

A gyászévtized és a protestáns gályarabok iránti országos figyelem megnövekedése a 19–20. század fordulóján egyrészt további jelentős történeti kutatásokat inspirált, ezek közül a legfontosabbnak a pápai Thury Etele, a pozsonyi lelkész, Balogh Elemér (1866–1938), valamint az evangélikus Payr Sándor szisztematikus feltárásai bizonyultak. (Lásd erről Balogh E. 1900; Csorba 2015; Payr 1927; Thury 1912.) Másrészt nagyszámú esszéisztikus összefoglaló és irodalmi szöveg keletkezett ekkoriban, ezeket az országos evangélikus és református sajtóban, illetve antológiákban publikálták, ünnepségeken szavalták (Lampérth Géza, Szentantalfai Nagy Lajos, Váradi Antal, Bihari Kálmán, Baja Mihály, Jánossi Zoltán és mások versei). A debreceni kollégiumban tartott október 31-i évfordulókon szintén elhangzottak alkalmi költemények, valamint a kollégiumi diákok a gályarabok történetét tárgyaló beszédeket is fogalmaztak. Megemlítendő továbbá, hogy a debreceni emlékoszlop adományozója, özv. Hegyi Mihályné 1900-ban alapítványt tett, melynek kamatját évente a legjobb írás elkészítőjének ítélték oda, aki az október 31-i ünnepélyen felolvashatta szövegét az emlékoszlopnál. (Fazakas 2020.)

A debreceni gályarab-emlékoszlop után további mementók állítása csak később folytatódott. 1926 tavaszán ünnepelték a gályarab-szabadítás 250. évfordulóját. Az Evangélikus Egyházban adományokat gyűjtöttek azoknak a településeknek, amelyek emlékállítást terveztek. Így kapott emléktáblát – számos más üldözött mellett – például Borhidai Miklós, a Nápolyban, 1675-ben elhunyt gályarab lelkipásztor az egykori szolgálati helyén, Rábaszentandráson (Győr-Moson-Sopron megye), az evangélikus templom főbejárata felett. (Payr 1926; Balogh E. 1926.) Egy évtizeddel később, 1936-ban, a 260. évfordulón állított emléktáblát Sárospatakon a Pataki Diákok Országos Szövetsége. Budapesten pedig, a központi Kálvin-ünnepség keretében a Magyarországi Református Egyház konventi (ma: zsinati) székházában helyeztek el mementót, márvány emléktáblát, Marjay Károly mezőtúri lelkipásztor három évvel korábban tett javaslata alapján. Szintén ekkortájt, 1938-ban készítette Tamássy Miklós Michiel de Ruyter szabadító tettét ábrázoló festményét is, amely jelenleg a Debreceni Református Kollégium Kistanácstermében látható (s melyet a Holland Királyság támogatásával 2007-ben restauráltak). Az emléktáblákhoz, festményekhez képest kevésbé látványos, vizuális rejtettségében, de auditív erejében mégis izgalmasan összetett tárgyi kiábrázolásai a gályarab-kommemorációnak az emlékükre készült templomi harangok. Például az 1932-ben felszentelt keszthelyi református templom tornyába ugyanabban az évben került fel az ún. „Gályarab-harang", Komáromi Süllye István (1625–1686 e.) gályarab ükunokája, Előri Szabó Jenő adományaként. Komáromi Süllye Ács (Komárom-Esztergom megye) lelkésze volt, az ottani református templom legkisebb harangja egyébként szintén a gályarabokra emlékeztet: Komáromi szabadulásának emlékére öntetett. (Csorba 2018–2021/2024, Családfa fejezet, további

tárgyi emlékekkel; valamint az Emléktáblák és az Emlékhelyek fejezetek, 20–21. században készült művészi mementók fotóival, teljességre törekedve.)

A debreceni gályarab-emlékezések iskolai tradíciójának feleleventéseképpen írta Szabó Lőrinc (1900–1957), aki 1910–1918 között kollégiumi diák volt, a *Testvérsiratók* című drámai költeményét (1922): itt „négy gályarab nem sokkal korábban meghalt ötödik társukat siratja". Ez a megjegyzés a szerző élete utolsó éveiben (1955–1957 között) készült *Vers és valóság*ból származik, melyben így idézte fel a keletkezés körülményeit:

> „Ez a hagyomány Debrecenben még élénken élt a fiatal diákság lelkében, noha a tanáraink nem lázítottak vele túlságosan. A Nagytemplom és a Kollégium közötti Emlékkertben állt a gályarabok emlékoszlopa – »Qui deportati sunt...« [= *akik elhurcoltattak...* – a gályaraboszlop feliratának részlete] A fehér világ és a katolikus reakció elleni tiltakozásom (noha Horthy maga református volt) jelentkezett ebben a versben is, amelyet egy pápaellenes német történetíró könyvének olvasása után írtam a valdensekről. A verset két és fél nap alatt írtam, még az Üllői úti lakásomban. Igen éretlen alkotás, átdolgozva már tűrhető. Osvát a Nyugatban lelkesen leadta [1922/13–14. szám]. Egyébként előadásban nagyon hatása alatt áll Coleridge *Vén tengerész*ének, melyet nem sokkal előbb fordítottam (részben Móricz Zsigmond leányfalusi házában). Ugyanarról a debreceni emlékkerti oszlopról később a *Tücsökzene*ben is írtam, Rómát szidva, de már tapasztaltan és reális elnyomók ellen." (http://krk.szabolorinc.hu/02/49c.htm, utolsó letöltés: 2025. március 20. – a dátum a további internetes oldalakra is vonatkozik; lásd Kabdebó 2011–2018.)

Szabó Lőrinc utóbbi megjegyzése a *Gályarabok éneke* című 1947-es versére, a *Tücsökzene – Rajzok egy élet tájairól* ciklus 110. darabjára vonatkozik.

Mik vagyunk? Kutyák? Mért? Eretnekek?
Kis szobor állt a Nagytemplom megett:
a Gályarabok! – Hősök? Mennyi gyász!
És mintha a titkos nyomozás.
a távoli, az Inkvizíció,
az iszonyúnak hitt központi szó
engem vert volna őseim helyett
vasra, kínpadra, olyan rémület
markolt szívembe. Fürkész gondolat,
ott kezdtem álmodni álmaidat,
ott csatáztam veled (s mily naivan!),
fekete Róma! Gyanú s ami van
emberség bennem, minden abból fakadt,
hogy sirattam áldozataidat;
mert hiszek benned, jóság, türelem,
hiszek benned, isteni értelem, –
hiszek benned, szabadság szeretet,
s hiszem, hogy győztök, tiszta fegyverek.

5. A gályarabok emlékezete a 20. század utolsó harmadától

A gályarabok emlékezete visszaszorult a kommunista fordulatot (1948) követő negyedfélszáz esztendőben. Majd csak a 300. évforduló táján, az 1970-es években kaptak nagy lendületet a témára vonatkozó kutatások és kommemorációs alkalmak. Elsősorban a protestáns egyházak szervezésében több tudományos és népszerűsítő konferenciát tartottak, illetve számos történeti munka jelent meg, nemcsak hazai, hanem több külföldi kutató részvételével. Vagyis az alapvető szakmai eredményeken túl diplomáciai és egyházpolitikai jelentősége is volt az emlékév kapcsán megvalósult programoknak és kiadványoknak. (Lásd például Makkai–Fabiny–Ladányi 1976; Barton–Makkai 1977.)

Több irodalmi feldolgozás is készült ekkoriban, most csak a legjelentősebbek közül említek néhányat. Szabó Magda például ismétlődően írt a gályarabok emlékoszlopáról. Részletesebben az 1970-es években keletkezett *Ókút*, illetve *Régimódi történet* című regényeiben, valamint *A holtig haza: Debrecen* című esszéjében. Többször utalt arra a családi hagyományra is, mely szerint az anyai ág felmenője volt az Emlékkertben álló monumentumon felsoroltak között is olvasható egyik üldözött, Jablonczai Pethes János. Arról is szólt, hogy a családjukban ismert volt Kiss Bálint fentebb már említett, 19. század közepi festménye Jablonczairól.

A gályarabok történetének legnépszerűbb 20. századi irodalmi feldolgozása Moldova György (1934–2022) *Negyven prédikátor* című, 1973-ban megjelent regénye. Az utószóban a szerző jelzi, hogy ugyan 1959-ben olvasta el alaposabban a protestáns gályarabság szakirodalmát, illetve Kocsi Csergő Bálint fentebb hivatkozott *Narratio brevis*ének Bod Péter általi fordítását és más írásokat, viszont azt állította, hogy már 1957 tavaszán beszélt erről egykori tanárának: „Azt a hármas választást szeretném megírni, amit a törvényszéken elébük raktak, úgy érzem, benne van évszázadok magyar értelmiségének sorsa. […] ez a könyv egy idegen nyomásnak ellenálló és önmagával is viaskodó közösség története; ha úgy tetszik, nevezhetjük prédikátorok csapatának, ha úgy tetszik, Magyarországnak." Kérdés, hogy hihető-e a szerző utólagos datálása, hiszen különösen az 1956-os forradalom után valóban allegorikus jelentése lett volna annak a választásnak, hogy a 17. századi gályarabok az emigrációt, a lelkészi hivatástól való visszavonulást (de megmaradást *protestánsnak*), a római katolikus hitre való áttérést (de megmaradást *prédikátornak*) választják, vagy pedig a hűséget az eszmékhez, ekképpen a mártírhalált, illetve a rabságot.

Noha Moldova az idős Kocsi Csergő Bálint egyes szám első személyű emlékiratakén írta meg a regényt, mert állítása szerint „egy személy sorsán belül így tudom kifejezni, hogy a vallási köntösben induló küzdelem valójában egy egész nemzet háborúja volt", az utószóban azt is kifejti, hogy a megírást megelőzően három másik narrációs lehetőség is felmerült benne. Egyrészt Nicolaus Kellio, a gályarabokat vallató jezsuita páter szemszögéből, másrészt a katolikus hitre áttért Otrokocsi Fóris Ferenc aspektusából, harmadrészt egy hitvalló prédikátor és az áttért Otrokocsi nézőpontját váltogatva. (Moldova 1973/1983, 311–318; Bitskey 2008.) Mindhárom – meg nem valósult – felvetés azért érdekes, mert a magyar/protestáns emlékezeti gyakorlat mellett lehetőséget adhatott volna az ellenemlékezetek megszólaltatásának, illetve a dialogikus emlékezet megjelenítésének. (Lásd erről Foucault 1971/1998, 88; Assmann 2012.)

A gályarabok kiszabadításának 300. évfordulójára több feldolgozást is komponáltak jelentős kortárs zeneszerzők, melyek azóta is fontos darabjai a protestáns egyházi muzsikának. A legfontosabbak: Szokolay Sándor: *Gályarab kantáta*; Vass Lajos: *Furor bestiae*; Gárdonyi Zoltán: *Memento – Kantáta a gályarab prédikátorok emlékére*. (Berkesi 1978.)

Legújabban, a protestáns gályarabok pozsonyi beidézésének (1674), illetve megszabadításának (1676) 350. évfordulóira készülve több emlékprogram indult. Az emlékezet térbeliesítésének egyik sajátos mai változata az a Fabók Julianna által megszervezett túraútvonal-program, amely – mint a Nemzeti kincseink kupamozgalom hét útvonaltervei egyike – összesen húsz magyarországi emlékhelyet érint. (Lásd http://mtsz.org/turamozgalmak/protestans_galyarab_predikatorok_emlekezete_magyarorszagon) Több magyarországi és határon túli egyházi és világi intézmény, illetve személy összefogásával, s közülük is jelentős mértékben Csorba Dávid irányításával készült el, illetve formálódik jelenleg is egy részint szakmai, részint az – elsősorban református és evangélikus egyházi, gyülekezeti – emlékezést segítő és koordináló, kárpát-medencei és európai emléktúrákat is inspiráló gyűjtőhonlap, illetve kutatási projekt. (Csorba 2018–2021/2024.) A debreceni Emlékkertben álló monumentumnál pedig az utóbbi időben rendszeresen koszorúznak a Debreceni Református Hittudományi Egyetem és a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének oktatói, hallgatói: minden év február 11-én megemlékezve a magyarországi gályarabokról és Michiel de Ruyter szabadítóról.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Assmann 2012

Aleida Assmann, *Az emlékezet átalakító ereje*, ford. Máté Éva Gyöngy, Studia Litteraria, 2012/1–2 *(Emlékezethelyek)*, 9–23.

Bahlcke–Rohdewald–Wünsch 2013

Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa: Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff, hg. Joachim Bahlcke, Stefan Rohdewald, Thomas Wünsch, Berlin, Akademie, 2013.

Balogh E. 1900

Balogh Elemér, *Az evangyéliom vértanúi*, Pozsony, Wigand, 1900.

Balogh E. 1926

Balogh Ernő, *A rábaszentadrási gályarab-emléktábla leleplezése*, Harangszó, 1926. július 11., 237.

Balogh F. 1898

Balogh Ferenc, *A nápolyi gályarabságot szenvedett magyar hitvallók Emlékoszlopáról*, Szabad Egyház – Független magyar református lap, 1898. július 1., 16.

Barton–Makkai 1977

Rebellion oder Religion? Die Vorträge des Internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12. 2. 1976, hg. Peter Barton, László Makkai, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977.

Berkesi 1978
Berkesi Sándor, *A gályarab évforduló kantátáiról: Szokolay Sándor: Kantáta; Vass Lajos: Furor bestiae; Gárdonyi Zoltán: Memento*, Confessio, 1978/3, 118–122.
Bitskey 2008
Bitskey István, *De Ruyter admirális és a magyar irodalom (Négyszáz éve született a magyar gályarabok szabadítója)* = Bitskey–Pusztai 2008, 167–173.
Bitskey–Pusztai 2008
Michiel de Ruyter és Magyarország, szerk. Bitskey István, Pusztai Gábor, Debrecen, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2008.
Bretz 2004
Bretz Annamária, *Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint* Narratio brevis*éből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2004/3, 340–347.
Bujtás 1999
Bujtás László Zsigmond, *A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása*, Lymbus, 1999, 35–74.
Bujtás 2003
Bujtás László Zsigmond, *A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban*, Könyv és Könyvtár, 2003, 115–157.
Bujtás 2004
Bujtás László Zsigmond, *Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai*, Könyv és Könyvtár, 2004, 225–266.
Bujtás 2007
Bujtás László Zsigmond, *Florentius Costerus gályarab-vonatkozású prédikációja (1685)*, Lymbus, 2007, 95–106.
Bujtás 2014
Bujtás László Zsigmond, *A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában = Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. Bozzay Réka, Debrecen, Printart-Press, 2014, 10–68.
Bujtás 2015
Bujtás László Zsigmond, *A gályarab prédikátorok mártíromsága és a holland közvélemény a 17–18. században* = Fazakas–Imre–Száraz 2015, 137–153.
Bujtás 2017
Bujtás László Zsigmond, *Adalékok a gályarab prédikátorok emlékérméihez*, Egyháztörténeti Szemle, 2017/1, 118–122.
Csorba 2016
Csorba Dávid, *A gályarabok emlékérméi*, Egyháztörténeti Szemle, 2016/3, 90–95.
Csorba 2017
Csorba Dávid, *A gályarabkultusz töredezett emléke*, Sárospataki Füzetek, 2017/1, 23–32.
Csorba 2018a
Csorba Dávid, *Jablonczai Petes János gályarab emléke = Világosító lámpás: Tanulmányok a 60.* éves Győri L. János tiszteletére, szerk. Fazakas Gergely Tamás et al., Debrecen, TTRE–DRK, 2018, 247–258.

Csorba 2018b

Csorba Dávid, *A reformáció 1717-es ünnepe Patakon = A reformáció emlékezete a kora újkorban*, szerk. Száraz Orsolya et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 49–58.

Csorba 2018–2021/2024

Gályarab-emlékút: A magyar református gályarabok emlékezete – honlap, szerk. Csorba Dávid, Budapest–Debrecen, Károli Gáspár Református Hittudományi Egyetem – Debreceni Református Kollégium, 2018–2021/2024. https://galyarabok.drk.hu/

Fazakas 2015

Fazakas Gergely Tamás, *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében* = Fazakas–Imre–Száraz 2015, 179–193.

Fazakas 2020

Fazakas Gergely Tamás, *Október 31. emlékezete és a Debreceni Református Kollégium: Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, szerk. Fazakas Gergely Tamás et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 111–142.

Fazakas–Imre–Száraz 2015

Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.

Fekete 2021

A kiengesztelődés koszorúja: Pápalátogatás Debrecenben, 1991, szerk. Fekete Károly, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2021.

Foucault 1971/1998

Michel Foucault, *Nietzsche, a genealógia és a történelem*, ford. Romhányi Török Gábor = M. F., *A fantasztikus könyvtár: Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*, Bp., Pallas Stúdió – Attraktor, 1998, 75–91. (Eredeti megjelenése: 1971.)

Gál 1982

Gál Lajos, *A magyarországi protestáns gályarab lelkészek utóélete, emlékük ápolása, a pozsonyi törvényszék főszereplői*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinatának Tanulmányi Osztálya, 1982.

Hatos 2006

Hatos Pál, *Az 1909-es Kálvin-jubileum = Reformátusok Budapesten*, szerk. Kósa László, Bp., Argumentum, 2006, 1163–1177.

Imre Gy.

Imre Györgyi, *A leány azonosítása: Kiss Bálint Jablonczai Pethes János leányától búcsúzik a leopoldvári börtön ablakánál 1674-ben című festményén = A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve (1997–2001): Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére*, szerk. Király Erzsébet, Jávor Anna, Bp., MNG, 2002, 153–159.

Imre M. 2012

Imre Mihály, *Consolatio és reprezentáció – Mártírok vigasztalása Zürichben*, Studia Litteraria, 2012/3–4 (*Protestáns mártirológia a kora újkorban*, szerk. Csorba Dávid et al.), 161–188.

Imre M. 2015
Imre Mihály, *Johann Simonides Nápolyban: A mártirológiai elbeszélés egy változata a 17. században* = Fazakas–Imre–Száraz 2015, 121–136.
Kabdebó 2011–2018
Szabó *Lőrinc: Vers és valóság: A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének és az MTA Könyvtárának Szabó Lőrinc-honlapja*, projektfelelős Kabdebó Lóránt, http://krk.szabolorinc.hu/ Budapest, 2011–2018.
Kaplonyi 1943
Kaplonyi György, *Debreceni ércemberek, márványnévjegyek: Színes tanulmánysorozat Debrecen összes műemlékéről*, Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat Rt., 1943.
Kónya 2013
Péter Kónya, *Die ungarischen Galeerensklaven* = Bahlcke–Rohdewald–Wünsch 2013, 924–930.
Kovalovszky 1993
Kovalovszky Márta, *„Bronzba öntött halhatatlan": A historizmus emlékműszobrászata = A historizmus művészete Magyarországon*, szerk. Zádor Anna, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993, 79–98.
Kowalska 2010
Eva Kowalská, *Das Reformiertentum in Ungarn zwischen Annahme und Ablehnung am Beispiel von Slowaken und Deutschen vom 16. bis 19. Jahrhundert = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, hrsg. Márta Fata, Anton Schindling, Münster, Aschendorff Verlag, 2010, 91–110.
Makkai–Fabiny–Ladányi 1976
A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete, szerk. Makkai László, Fabiny Tibor, Ladányi Sándor, Bp., Magyar Helikon, 1976.
Mihalik 2015
Mihalik Béla Vilmos, *Az 1674. évi gályarabper előzményei és a bécsi udvar* = Fazakas–Imre–Száraz 2015, 111–120.
Miklós 1918
Miklós Ödön, *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680)*, Pápa, Főiskolai nyomda, 1918.
Moldova 1973/1983
Moldova György, *Negyven prédikátor* (1973), Bp., Magvető, 1983.
Payr 1926
Payr Sándor, *Borhidai Miklós, rábaszentandrási lelkész, a gályarab*, Harangszó, 1926. július 11., 235–237.
Payr 1927
Payr Sándor, *A magyar protestáns gályarabok*, Bp., Luther-Társaság, 1927.
Pintér 2015
Pintér Márta Zsuzsanna, *Theatrum Eperjesiensis: A gályarab-sorsok színpadi narrációja* = Fazakas–Imre–Száraz 2015, 154–165.
Porkoláb 2005
Porkoláb Tibor, *„Nagyjainknak pantheonja épül": Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005.

Pusztai 2008
Pusztai Gábor, *Michiel Adraenszoon de Ruyter, a holland nemzeti hős* = Bitskey–Pusztai 2008, 99–120.
Rácz 1874
Rácz Károly, *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*, Sárospatak, Steinfeld, 1874.
S. Varga K. 2002
S. Varga Katalin, *Vitetnek ítélőszékre...: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, s. a. r., bev., szerk., jegyz. S. Varga Katalin, Pozsony, Kalligram, 2002.
S. Varga K. 2008
S. Varga Katalin, *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve: Textus és értelmezés*, Bp., Universitas, 2008.
S. Varga P. 2016
S. Varga Pál, *Vallási emlékezethelyek Kelet-Közép-Európában*, Klió, 2016/2, 3–26.
Thury 1912
Thury Etele, *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*, Bp., Athenaeum, 1912.
Tóth Zs. 2023
Tóth Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében: Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Bp., BTK ITI, 2023.
Varga 1986
Varga Júlia, *Emlékkertek Debrecenben: Kossuth tér – Emlékkert – Kálvin tér térszerkezet*, Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1986, 249–303.
Varga–Pintér 2000
Varga Imre, Pintér Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2000.

Az 1848–1849-es szabadságharc emlékezethellyé válása

Bényei Péter

BEVEZETŐ

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történelem egyik kiemelkedő és sorsfordító eseménysora volt, amely kollektív nemzeti emlékezetünknek mind a mai napig elevenen ható forrása. 1848–49 a magyar nemzet modern értelemben vett létrejöttének kiindulópontja, visszavonhatatlan alapozó eseménye lett. (Gerő 1998, 9–15; Gyáni 2000, 98.) Némileg leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy a magyar nemzet az 1848–49-es szabadságharc hatására „létesült": 1848-ban lett ugyanis „tömeges érzelmi és szociológiai realitássá a reformkorban kiformálódó modern magyar nemzet. A rendies, származási alapon működő előjogokban részesülők politikai és szimbolikus közösségét ekkor váltotta fel a jogegyenlőség ideájától átitatott, kulturális és részben új szimbólumokat is választó magyar nemzet". (Gerő 1998, 9.) Mint látni fogjuk, 48–49 szimbolikus emlékezeti jelentéstartalmainak nemzeti egységet generáló hatása – változó súlypontokkal – folyamatosan jelen volt, s mindmáig kitart. Ennek markáns példája, hogy az 1989–90-es rendszerváltást követően az újjászerveződő demokratikus, független magyar köztársaság első parlamentje az államalapítás, Szent István király ünnepe (augusztus 20.), illetve az 1956-os forradalom kitörésének dátuma (október 23.) mellé harmadiknak március 15-ét vette fel az állami-nemzeti ünnepek sorába. (Gerő 1993, 412–413; Körner 2000, 19.)

Igaz, napjainkban 48–49 emlékezetének elevensége valamelyest megkopott, s gyaníthatóan ma már nem lenne akkora tömegeket mozgósító ereje, mint 1956-ban volt, amikor a forradalmi események megértéséhez, a cselekvési reflexek kiváltásához nagyban hozzájárult 1848 forradalmának kollektív emlékezete, amely a „felidézett jelképrendszerrel, emlékhelyekkel sokak számára egyet jelentett az események megértésével". (Keszei 2010, 29.) Bár 48–49-et valamennyi magyar államalakulat sajátjának tekintette (vagy éppen kisajátította), igazi, eleven hatóereje minden esetben a társadalom egészét felforgató, közösségi cselekvést igénylő pillanatokban mutatkozott meg, s ma talán kevésbé élünk ilyen korban. Ahogy Gerő András fogalmaz: 48–49-re a „rendszer megváltoztatása után már nincs akkora szükség, mint amekkora igény volt rá a rendszer megváltoztatásához". (Gerő 1993, 413.) Ugyanakkor mindmáig elvitathatatlan orientációs pont nemzeti identitásunk, közösségi énünk meghatározásában, táplálásában.

48–49 hosszú távon tehát olyan emlékezethellyé vált, melyet rengeteg hordozó tesz ma is érvényessé és aktuálissá: olyan új, érzelmi összetartozást erősítő nemzeti szimbólumok létesültek a korszakban (például a piros–fehér–zöld nemzeti zászló), melyek a mai napig elevenen hatnak. (Gerő 1998, 9–15.) Az egymást követő magyar politikai rendszerek mindegyike számára megkerülhetetlen viszonyítási ponttá vált 1848–49:

többé-kevésbé kisajátították, s a maguk képére formálták azt. (Gerő 1993, 404–413.) 48–49 emlékezete és ideológiai használata megfelel annak a gyakorlatnak, melyet az emlékezetkutatást új alapokra helyező francia történész, Pierre Nora az emlékezethelyek legfontosabb strukturális kritériumának tekint. Az emlékezethely a norai koncepció szerint a hagyomány és a történelem metszéspontján jön létre, s a legfontosabb feladata, hogy elevenségben tartsa a múlt kitüntetett eseményeinek emlékezetét, beépítse azokat egy nemzeti közösség történeti tudatába. 48–49 a magyar történelem olyan szimbolikus értelmi képzetekkel telítődő helyének tekinthető, melynek számos szellemi és materiális hordozójában „megragadható és kikristályosodik az emlékezet". (Nora 2010, 13.) „Szent a történelem, mert szent a nemzet. A nemzet révén maradt fenn emlékezetünk a szentség terén belül" – írja később a szerző (Nora 2010, 17.), s 48–49 mindmáig a nemzeti összetartozást, s az egyes egyének kollektív identitástudatát erősítő szimbolikus eseményként funkcionál: szilárd emlékezeti pontot jelöl ki a magyar történelemben, melyet ünnepek, rituálék, kultuszok vésnek be a kollektív emlékezetbe. Az 1848-as megemlékezések, legkülönfélébb emlékezeti aktusok teljesítik az emlékezethely legfontosabb strukturális elvárásait is: 48–49-et számos, jól meghatározható *anyagi és virtuális hordozó* tartja folyamatos elevenségben, melyek világosan körülhatárolható *szimbolikus jelentéseket* közvetítenek, állandóan aktualizálódó *funkcionális jelleg*gel párosulva. (Miru 2017, 1283; M. Lovas 2017, 1224.)

48–49 több ok miatt lett kitüntetett emlékezethely, kollektív identitásunk mai napig meghatározó forrása. Egyszerre volt szimbolikus eredője és következménye az európai kultúrát alapjaiban átformáló két – máig meghatározó – tendenciának: a polgári társadalom meggyökerezésének és a nemzeti alapon szerveződő államok létrejöttének, az egyes egyének „mi-tudatában" beálló változásnak. A polgári társadalom az emberi szabadságon, önelvűségen alapuló formáció, amelyet a szigorúan szabályozott erkölcsi, vallási normák visszavétele jellemez. A 18–19. században beköszöntő korszak – patriarchális társadalmak nyűgeitől megszabaduló – társadalmi csoportosulásainak viszont szüksége volt egy olyan hitelvre, összetartozás-tudatot létrehozó és folytonosan fenntartó szimbólumra, mely az individuumokat érzelmileg is egybeköti, a mi-tudatukat egy pontra fókuszálja. Ez lett a nemzet, melynek legfontosabb értéke a közösség, legfőbb megtestesülése pedig a közösséget szimbolikusan és államszervezetileg is egységbe szervező haza. (Elias 2002, 138–143.) 1848–49 emlékezete azért válhatott már a kezdetektől általánossá, széles körben elterjedtté (majd később ennek köszönhetően a kollektív emlékezet elidegeníthetetlen részévé), mert a társadalom szinte valamennyi rétegét elementáris erővel érintette: egyszerre hozta el a polgári átalakulás kezdeti vívmányait, valamint a társadalom nemzeti egységbe szerveződését.

Egyfelől tehát a forradalom és szabadságharc szociális vívmányai (a jobbágyfelszabadítás, a törvény előtti egyenlőség, a köztherviselés, a választójog bevezetése stb.) gyökereiben alakították át a társadalom szerveződését, s így minden egyes ember életét. Másfelől pedig a polgári társadalom térhódításával karöltve járt a nemzetállam létrejötte és a nemzeti identifikáció térhódítása, melyet értelemszerűen felerősítettek a 48–49-es események: a nemzeti függetlenség deklarálásáig eljutó küzdelem a magyarság nemzeti szabadságáért. (Gyáni 2000, 98; Hermann 1999, 62; Gerő 1993, 397–398.) Az Európában

meggyökeresedő valamennyi modern nemzetállamnak – így az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Magyarországnak is – szüksége volt „saját, a közös nemzeti állami identitást erősítő önreprezentációra, saját szimbólumokra és ünnepekre, olyanokra, amelyekkel a szélesebb, a nemzetbe újonnan beemelt tömegek is azonosulni tudtak" (M. Lovas 2017, 1225.): ezt a szerepet 48–49 tökéletesen betöltötte.

48–49 mindezeken túl azért válhatott nemzeti történelmünk egyik eleven emlékezethelyévé, mert fokozatosan beépült a magyar nemzet kollektív emlékezetébe: a honfoglalás, Mohács (török kor), Rákóczi-szabadságharc (később Trianon, 1956) stb. mellett nemzeti nagyelbeszélésünk egyik meghatározó fejezetévé vált. 48–49 emlékezete olyan közös tudássá formálódott, mely a nemzethez tartozók számára az esemény időbeli kiterjedtségében is cselekvést generáló, érzelmeket kiváltó, közösségformáló jelentéssel rendelkezett. Csak egyetlen példát hozok ennek alátámasztására: első világháborús békevágyát demonstráló vezércikkében Krúdy Gyula a magyar kollektív nemzeti nagyelbeszélés aktualizálásának részeként utal 48–49 emlékezetének egyik irodalmi hordozójára, *A kőszívű ember fiai* című Jókai-regényre, illetve annak példaadó szereplőjére, Baradlayné alakjára. Miután nyomatékosítja, hogy „az *Árpádok nemzetségéből* való magyarság elveszítette a hadjáratot", s „[e]gy *új Mohácsot* mutat a kalendárium", az asszonyokhoz fordul, „akik a *honfoglalásból* bennük maradt csillagos bátorsággal végezték itt a férfiak dolgát", s akik képesek elérni a békét. „[I]tthoni asszonyhadseregnek kell kiáltani, hogy vessen véget a háborúnak, mert a haza veszélyben van. *Özvegy Baradlayné szöktesse haza a fiát Bécsből*, mint a Jókai-regényben; a hitvesek hívják haza férjüket, azzal a paranccsal, amely minden asszony szívében él. [...] A nők hívják haza a férfiakat, mert a megcsúfolt hazának a hangja már nem hallatszik el hozzájuk." (Krúdy 1918 – kiemelés tőlem: B. P.) Az anya–nemzet allegória Baradlaynéban összpontosuló képzete – a 48–49-ben megformálódott nemzeti identitás egyik szimbolikus jelölőjeként – a kollektív emlékezetnek bármikor előhívható részévé vált.

A kollektív emlékezet szimbolikus eligazodási pontokat hordozó narratívák folyamatos átöröklésében fejti ki hatását az egyes nemzeti közösségek számára. Ezekben az elbeszélésekben nem a tényszerű, hanem a közösségi identitást meghatározó, emlékezetes történelem kel életre (Assmann, A. 1999, 53.), legfontosabb funkciója pedig egyrészt az identitásképző történet mindenkori jelenbe emelése, másrészt a befogadó érzelmi azonosulásának a kiváltása a színre vitt mintákkal: az olvasás során „[k]épzeletben átéljük, amit valójában nem éltünk át; azonosulunk: az emlék közösségi identitásunk részévé válik". (Keszei 2015, 226.) Az 1848–49 hagyományát rögzítő narratívák többsége is tömörít, leegyszerűsít, gyakorta mitologizál, annak érdekében, hogy ezt a kollektív emlékezeti alapfunkcióját minél hatékonyabban betölthesse: szimbolikus jelentést rögzítsen és közvetítsen, az emlékezés tárgyának időbeli koordinátáin messze túlterjedve. A mitologizálás legfontosabb jellemzője, hogy „archetipikus helyzetek és alakok időtlenné tett, voltaképpen erkölcsi vonatkozású küzdelmeként írja le az alig néhány évvel korábbi eseményeket" (Szilágyi 2016, 422.), melynek következtében a konkrét tér-időhöz kötött történelmi események morális példázatokká válnak, s így szimbolikus jelentésüket képesek kiterjeszteni az időben. „Nemcsak fiktív események teremtenek mítoszt, hanem a történelmi események kollektív emlékezetbe történő transzformációja is. A mítosz

ebben a »közösségi emlékezetben hordozott történelem« értelemben egy semleges fogalomként értendő." (Assmann, A. 2008, 68.)

A kollektív nemzeti emlékezet ilyen mitizált elbeszélésévé vált 1848–49, számos – Nora fogalmai szerint – szimbolikus funkcióval ruházva fel azt. 48–49 emlékezethelyéhez társuló narratívák legfontosabb szimbolikus jelentése *a vereségből győzelem képzete*: a vesztes szabadságharc „győzelemmé" transzformálása, egészen pontosan egyfajta eredetalkotás a nemzet katasztrofális-traumatikus történelmi kudarcából. Maga a vereség az emlékezet katalizátora volt a bukás utáni évtizedekben is: mivel 48–49 történelmi ígérete sokáig megvalósulatlan vágyként élt a közösségi tudatban, így „könnyen kiválthatta a ráemlékezés szakadatlan áradását és kollektív emlékezetté kristályosodásának a folyamatát". (Gyáni 2000, 98; vö. M. Lovas, 2017, 1245.) A folyamat betetőződéseként a századfordulótól kezdődően „a szabadságharc annak szomorú végkifejlete – leverése – ellenére dicsőséges, a nemzet büszkeségét és öntudatát növelő küzdelemként élt az emlékezetben, amelylyel a nemzet kifejezte életerejét és létjogosultságát is". (Miru 2017, 1277–1278.) Ennek következtében 48–49 nemzeti sorstragédiájának kollektív emlékezete nem az áldozatlétbe merevedés, nem a „választott trauma" aspektusait hordozza, melynek lényege, hogy a traumatizáló esemény elszenvedése és feldolgozatlansága a közösségi identitás egyik alappillére lesz, s válságos helyzetben aktivizálódhat is, szélsőséges kollektív reakciókat idézve elő. (Volkan 2001, 79–97.) Ezt a funkciót sokáig Mohács, majd a 20. századtól kezdődően Trianon töltötte be a kollektív nemzeti emlékezetben. 48–49 ezzel szemben inkább a nagyság, az ellenállás, a közösségi összetartozás-tudat szimbólumává, nemzeti mitologémájává szelídült – annak példázatává vált, hogyan lett a nemzet tragikus megosztottságából nemzeti egység. Így 48–49-nek mint emlékezethelynek a funkciója is jól körülhatárolható: a nemzeti identitás fenntartása a változó körülmények között; a múlt hozzáigazítása a változó jelenhez.

Ez a konszenzus azonban hosszú folyamat eredménye: a tankönyvfejezet további része elsősorban arra fókuszál, hogy milyen történések eredményeképpen született meg ez a letisztult szimbolikus jelentés.

AZ EMLÉKEZET TÁRGYÁNAK KORA: A KOMMUNIKATÍV EMLÉKEZET SZEREPE 48–49 EMLÉKEZETHELLYÉ FORMÁLÁSÁBAN

48–49 eseményeit, tanulságait, az egyes egyénekre gyakorolt hatását sokáig csak a személyes emlékezés aktusai tartották életben. Emlékezeti képe ennek megfelelően ingatag és megbízhatatlan volt: jó ideig nem lehetett eldönteni, hogy „kinek vagy minek higgyenek a múltra emlékezve". (Gyáni 2000, 100.) Ez a jelenség természetesen nem szokatlan: egy-egy jelentősebb történelmi eseményt követő bő nemzedéknyi időszakban (40–80 év) az eseményeket átélő személyek sokasága rögzíti, ahogyan ő megélte, látta a (közös) „történelmet": így az eltérő társadalmi csoportok és nemzedékek nagyban eltérő, egymásnak sokszor ellentmondó (akár szándékosan torzító) emlékezeteit alkotják meg ugyanannak az eseménynek. „Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival

osztozik. [...] Az emlékezetnek ez a válfaja történetileg tapad a csoporthoz; az idők során keletkezik és idővel – pontosabban hordozóival – elenyészik." (Assmann, J. 1999, 51.) A kommunikatív emlékezet jellege spontán, szabályozatlan és széttartó: rengeteg narratíva verseng a lehetséges jelentések uralásáért. Az 1848–49-et követő harminc-negyven évben is a legkülönfélébb érdekeltségű, műfajú narratívák tettek kísérletet a szabadságharc szimbolikus értelmének szubjektív rögzítésére. 1883-ig nyolcvannál több visszaemlékezés (napló és memoár) született, a lehetséges történelmek sokaságát formálva az „egyetlen" történelmi eseményből, de a győztesek és a vesztesek, az emigránsok és az itthon maradottak nézőpontjából született történelmi összegző munkák is jelentősen eltérő múltképeket formáltak. (K. Horváth 2015, 21–43; Miru 2017, 1280.) A politikailag (is) motivált emlékezetkultuszok megsokszorozódása jellemezte tehát ezt az időszakot. (Gyáni 2000, 100.)

Az írásos emlékezetek áradatában természetesen nem elhanyagolhatóak a népi emlékezet szimbolizáló eljárásai, de a hétköznapi emlékezés szóbelisége is döntő fontosságú ebben az időszakban. A 19. század végén, 20. század elején nagy népszerűségnek örvendő író, Herczeg Ferenc jegyzi meg egyik visszaemlékezésében, hogy „gyermekkoromban az öregek többet beszéltek a negyvennyolcról, mint ma a világháborúról". (Herczeg 1985, 91.) A reformátalakulásokat ellenzők, a szabadságharcot leverők (vagy azok hatalmi hálójába kerülők) ellenemlékezetei is sorra láttak napvilágot a korszakban. Az osztrák oldalon harcoló katonatisztek közül többen (Wilhelm Ramming ezredes, Ludwig von Welden táborszernagy, August von Heydte őrnagy) – részben parancsra, részben saját elhatározásból – megírták memoárjukat, az osztrák nézőpontból megalkotva az esemény narratíváját, s annak végső kicsengését. Ugyanakkor az „osztrák összefoglalók elkészítésében volt honvédtisztek is részt vettek. [...] az aradi várbörtönben kisebbfajta szerzői munkaközösség jött létre, amelynek tagjai, közel harminc volt honvédtiszt nekilátott a szabadságharc történetének feldolgozásához". (Hermann 1999, 65.) Nyomtatásban ezek közül csak kevés jelent meg: a legjelentősebb a szépíró Asbóth János édesapjának, Asbóth Lajosnak az 1862-ben megjelent emlékirata, amely Görgei árulóvá minősítésében töltött be jelentős szerepet. (Asbóth 1862.) Értelemszerűen igen aktív volt az emigrációba szorultak emlékezeti munkája is, akik szerették volna, hogy az európai és amerikai közvélemény az ő nézőpontjukból ismerje meg a magyarországi események történetét. 1850-ben Waltherr Terézia, Pulszky Ferenc felesége, valamint Klapka György vezérőrnagy, Komárom védője jelentette meg emlékirat jellegű munkáit, de szintén az emigrációban készült az események első – már a történetírói emlékezet felé elmozduló – átfogó eseménytörténeti leírása, Horváth Mihály tollából. (Horváth 1871.) A változatosságot és a széttartó szólamokat mi sem jelzi jobban, mint hogy az ellenemlékezetben és az emigráns memoárokban egyaránt támadott Görgei Artúr maga is igen korán hozzáfogott emlékei rögzítéséhez, s műve németül 1852-ben Lipcsében meg is jelent (magyarul először csak 1911-ben látott napvilágot, a teljes változat pedig 1988-ban). (Görgey 1988; Hermann 1999, 67.)

A kommunikatív emlékezet kibontakozásában, emlékrögzítő aktusaiban szépíróink is komoly szerepet vállaltak. Két legjelentősebb korabeli regényírónk, Kemény Zsigmond és Jókai Mór közvetlenül az események után vállalkozott 48–49 történéseinek rögzítésére és értelmezésére, igaz, teljesen eltérő narratív sémákat mozgósítva. Kemény Zsigmond

a röpirat műfajában, higgadt helyzetértékeléssel, inkább történetírói attitűddel, reálpolitikai megszólalással reagált a sorsfordító történelmi eseményre 1850-ben publikált *Forradalom után* című művében. (Kemény 1850.) Kemény legfőbb célja a megbékítés volt: mind a személyes és közösségi veszteségek feldolgozása, mind pedig az osztrák hatalom vonatkozásában. Ezért nem cselekményesíti a szabadságharc eseményeit, s kevés a nyoma a közösségi akarat által szentesített háborúságnak, hősiességnek, valamint az áldozatiságnak és az elszenvedésnek az elbeszélésben. (Bényei 2015, 80–86.) A *Forradalom után* legfőbb szólamában a szabadságharc során megtört hagyományfolytonosság újraépítése kap kulcsfontosságú szerepet: Keménynek „kiemelt célja, hogy egy olyan múlt emlékezetére építse a magyarság jövőjét, amelynek révén a revolúció által egészséges útjáról letérített história folytonossága helyreállhat". (Török 2014, 21.) Merőben más utat választ 48–49 narratív megragadásában a pályakezdő Jókai Mór. Szintén 1850-ben (Sajó álnéven) publikált *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből* című novellaciklusában szélsőséges fikciós és műfaji stratégiákat mozgósítva igyekszik megragadni a közelmúlt traumatizáló eseményeit. (Jókai 1850.) A szabadságharc rapszodikus és mozaikos eseményreprezentációja a novellákban részleteiben rögzíti a megtörténtség tényét, az események sodrában egymásnak feszülő tendenciák mibenlétét, a történések heroikus és kisszerű aspektusait, s feltérképezi a „bennelét", az érintettség eltérő érdekeltségi köreit. (Bényei 2018a, 31–74.) (A novellaciklus emlékezeti munkájának részletesebb elemzését lásd a fejezet végi esettanulmányban.)

Persze, a parttalan memoárírással, a szóbeli hagyományozódás burjánzásával, a legkülönfélébb narratívák versengésével ellentétes tendencia is gátolta 48–49 emlékezeti képének letisztulását, kollektív emlékezetbe integrálódását. Az osztrák intézmények ugyanis sokáig tiltották 48–49 nyilvános megemlékezését, a drasztikus eszközöktől sem visszariadó abszolutista hatalom minden nyílt ünneplést ellehetetlenített: de például március 15. később sem válhatott hivatalos nemzeti ünneppé Ferenc József hosszúra nyúlt uralkodása miatt. Ugyanakkor éppen az ünneppé alakulás folyamatában követhető nyomon leginkább 48–49 emlékezethellyé formálódása, kollektív emlékezetbe íródása: a folyamatos igény 48–49 hivatalos megünneplésére ugyanis állandó mozgásban tartotta az emlékezés legkülönfélébb regisztereit, s ezek a törekvések jól leírható lépésenként jutottak eredményre.

Kezdetben tehát „a forradalom és a szabadságharc emlékezete nyilvános eseményként hosszú időn át egyáltalán nem intézményesülhetett" (Gyáni 2000, 98.), ugyanakkor a kortársak tisztában voltak 1848–49 jelentőségével, ezért a szereplők egy részének (Kossuth, Petőfi) szakralizálása vagy deszakralizálása (Görgei) azonnal el is kezdődött: memoárokban, irodalmi szövegekben egyaránt. A kisközösségi emlékezések felerősödésében és 48–49 nemzeti ünneppé emelésében fontos szerepet játszott az 1860-as spontán megemlékezés, amikor is egy ötszáz fős – diákokból, kézművesekből és mesterlegényekből álló – társaság a Kerepesi temetőben szeretett volna tisztelegni a szabadságharc halottai előtt, ám a kivezényelt katonaság a tömegbe lőtt, halálra sebezve Forinyák Géza joghallgatót. (Gyáni 2000, 99.) A tragikus esemény ugyanakkor katalizálta az eseményeket, s egyben mintát és kezdetleges rítusrendet (istentisztelet, temetői koszorúzás) is kínált az emlékezésnek. Gerő András szerint 1860. március 15. az ünnepválasztás nyilvános

aktusa volt (Gerő 1993, 401.): innentől kezdve egyre intenzívebbé váltak a közösségi megemlékezések március 15-én. 1870 és 1890 között elsősorban a különféle társadalmi egyesületek játszottak kulcsszerepet a közösségi emlékezésben és rituáléjának kialakításában, melyek társasvacsorák és/vagy nyilvános utcai tömegrendezvények keretében ünnepeltek, vidéki nagyvárosokban és a fővárosban egyaránt. (Gyáni 2000, 99; M. Lovas 2017, 1232; Gerő 1993, 403.)

A hivatalos – bár még nem kompromisszum nélküli – áttörésre a szabadságharc 50. évfordulóján került sor: az 1898. évi V. törvénycikknek köszönhetően 48–49 bekerül a nemzeti emlékezet hivatalos kánonába és rítusrendjébe, lehetőséget adva a nemzetnek, hogy ünneppel emlékezzen 48–49-re; még ha – hosszas vita után, főleg az uralkodó személyére tekintettel – nem a szinte mindenki által óhajtott március 15., hanem az 1848-as áprilisi törvények kihirdetésének időpontja, április 11. lett is az ünnep napja. (Gyáni 2000, 98; M. Lovas 2017, 1226–1230; Gerő 1993, 404.) A döntés persze nem váltott ki osztatlan örömöt: április 11. kötelező, kényszeredett, hivatalos ünneppé vált, bojkottal, ellenünnepekkel, s ahogy az ellenzéki képviselők, ugyanúgy a liberális sajtó is egyértelművé tette a magyar nemzet választását. (M. Lovas 2017, 1230.) A parlamenti vitában Eötvös Károly hangsúlyozta, hogy „Márczius 15-ikének megválasztása a nemzet ünnepnapja gyanánt minden jogosultságát abban leli, de egyéb jogosultsága azután nincs is semmiféle nemzeti ünnepnek, hogy maga a nemzet több, mint harmincz, körűlbelűl negyven esztendő óta ezt a napot jelölte meg annak, a melyen meg kell emlékeznünk az 1848-iki alkotásokról" (idézi Gyáni 2000, 98.), világossá téve azt, amit a sajtó már régóta hangoztatott, nevesül, hogy „a modern magyar állam 1848. március 15-től számítja a maga dicsőséges, diadalmas újjászületését". (*Nemzet*, 1894. március 15., 1.)

48–49 megünneplésének valódi alternatívája inkább egy másik áprilisi időpont, a Habsburgok trónfosztását kimondó, s így a magyar nemzet önállóságát deklaráló Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetésének az időpontja lehetett volna, ám április 14. mögött soha nem állt osztatlan társadalmi és politikai konszenzus: leginkább azért, mert a nyilatkozat nem szól a független Magyarország államformájáról, nincs tehát olyan társadalmi szabadságtartama, mint március 15. üzenetének. (Gerő 1993, 404.) A március 15. köré összpontosuló ünnepségek a kollektív emlékezet legtermészetesebb megnyilvánulási formái, megtestesülései lettek, a fokozatosan ünneppé terebélyesedő megemlékezések pedig egyre több hordozóját hozta létre 48–49 emlékezetének – a magyar társadalom életgyakorlatába mélyen beágyazódó emlékezethellyé formálva azt.

AZ EMLÉKEZÉS KORA: 1848–49 MINT EMLÉKEZETHELY

Hasonlóan más emlékezeti stratégiákhoz, 48–49 emlékezete és kultusza is olyan rituálékat alakított ki, amelyek szellemi vagy materiális hordozókhoz – tárgyakhoz, szimbólumokhoz – kapcsolták a múlt megjelenítését. (Miru 2017, 1290.) A 48–49-es emlékezethelyet szellemi mozgásban tartó, a történések szimbolikus képét a változó történeti korszakokban újra és újra a jelen távlatába emelő hordozók nagy része akár

önálló emlékezethelyként is értelmezhető. Így jelenik meg az ünnep szimbolikus dátuma, március 15. emlékezethelyként a történészi diskurzusban („Ma norai értelemben március 15-e egyértelműen emlékezethelynek tekinthető", Miru 2017, 1283; „Alapvető kérdésünk: hogyan vált a március 15-ei ünnepnap kiemelt 1848-as »emlékezethellyé« [...]?, M. Lovas 2017, 1223.), de lényegében önálló emlékezethelyként funkcionálnak a forradalom és szabadságharc kultikus figurái is.

Közülük is kiemelkedik Kossuth Lajos, aki hamar a magyar forradalmi panteon centrális figurájává nőtte ki magát. A népvezér Kossuth kultuszának kezdeti sarokpontjai a negyvennyolcas törvényekkel megalapozott új korszak megteremtése és a szabadságharc vezetése volt, majd ezek az attribútumok váltak – az emlékezés mitologizáló eljárásai révén – toposzokká, az egész magyar történelem egyik szimbolikus alakjává emelve Kossuthot (Miru 2017, 1277–1278.): a kvázi magyar nemzetvallásban a megváltó szerepkörét betöltő népvezér alakjához így társulnak a „nemzet apja" és az „Isten második fia" attribútumai. (Gerő 2004, 53–57.) Ez az eljárás persze nem volt mentes a túlzásoktól. A Hiador álnéven publikáló Jámbor Pál például *Kossuth* című költeményében (erős képzavarral élve) a nemzet–szülőanya mitologéma kontextusában ragadja meg Kossuth figuráját: „Ha sors volnál, s jövőnket hordanád – / Méhed, tudom, te felszakítanád." (Szilágyi 2016, 422.)

A jó (a nemzeti megváltó) ellenpólusán – a bukás racionálisan irracionális okaként – szinte törvényszerűen meg kell jelennie a rossznak és a gonosznak, s ezt a szerepet a kollektív emlékezet ösztönösen mitizáló regisztere Görgei Artúrra osztotta ki. A szabadságharc – ebben az univerzumban nem feltétlenül elkerülhetetlen – bukásának magyarázatául igen hamar megjelent az áruló mitologémája. Ezt a szerepet Görgeire az elsők között maga Kossuth osztotta ki, aki 1849. szeptember 12-én Vidinből egy körlevelet küldött a külföldön dolgozó magyar diplomáciai ügynökökhöz, azt sugallva, hogy „az ország képes lett volna megbirkózni két nagyhatalom egyesült fegyveres erejével is, ha a hadsereg fővezére, Görgei Artúr tábornok nem áruló". (Hermann 1999, 64; vö. Szilágyi 2016, 422–424.)

Kossuth Lajos mellett igen hamar bekerült a panteonba a mártírhalála révén szinte azonnal mitikus alakká avanzsáló Petőfi Sándor is. Petőfi – többé-kevésbé mindmáig ható – kultuszát nem kizárólag költői teljesítménye alapozta meg: nagyban hozzájárult a forradalomban és a szabadságharcban betöltött szerepe is, amely 48–49 egyik szimbolikus alakjává avatta a költőt. „Petőfi dicsősége azon a napon érte el csúcspontját, amelyet a nemzet »felébredéseként« tartanak számon, s épp akkor veszett el, amikor a nemzet katasztrófája beteljesült." (Margócsy 2016.) A Petőfi-kultusz és 48–49 eszmeiségének összefonódását nagyon jól példázza, hogy amikor 1956-ban a Petőfi Kör 12 pontba foglalta forradalmi követeléseit, a reális politikai célkitűzések sorába bekerült egy önmagában nehezen értelmezhető – ám cselekvésre buzdító, érzelmi-szimbolikus hatásában annál erőteljesebb – jelszó is: „Éljen Petőfi ifjúsága!" (Margócsy 2016.)

48–49 emlékezete a materiális hordozók, jelképek sokaságát hozta létre. Gerő András szerint a 48–49-es események által szentesített szabadság–nemzet–haza szakralizálódó fogalmi köre veszi át az elsődleges helyet a közösségi identitás formálásában, a korábbi – univerzális vallási és partikuláris rendi – szempontokkal szemben. A korábban közösségteremtő vallási (és rendi) szimbólumrendszer helyét az elvilágiasodott vallás,

a nemzet és a hozzá kötődő jelképvilág vette át; s ahogyan a nemzetvallásnak megszülettek a prófétái is (Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Táncsics Mihály), ugyanúgy a nemesi vagy vallási zászlókat a nemzeti zászló váltotta fel (a piros–fehér–zöld 1848-ban törvény által kijelölten lett nemzeti szín). Az ima pedig nemzeti imádsággá, *Himnusszá* változott. (Gerő 1998, 10–12.) Az 1844-ben Erkel Ferenc által megzenésített Kölcsey-vers ma a nemzeti hovatartozás legfontosabb szimbóluma, bár olyan szorosan nem köthető 48–49 eseményeihez, mint a nemzeti zászló. A *Himnusz* a forradalmi események szerves része lett, de nem ebben az időszakban vált a nemzet szakrális jelképévé: „A forradalmi törvényhozás intézkedett a nemzeti felségjelek, a címer és a zászló ügyében, hivatalos nemzeti himnuszt azonban nem jelölt ki". (Sinka 2012, 111.) Ugyanakkor a szabadságharc bukása után gyakran énekelték a – sokáig titkos vagy nem hivatalos – 48–49-es megemlékezéseken a császárhimnusz (*Gotterhalte*) kézenfekvő alternatívájaként, s fokozatosan a fővárosi megemlékezések ceremóniájának elmaradhatatlan része lett a *Nemzeti dal* és a *Szózat* társaságában.

Az emlékezet kézzelfogható tereinek, helyeinek a bejárható mátrixa is létrejött a 19. század utolsó harmadának – immár hivatalos – emlékezeti gesztusaiban, amely természetes keretet adott a nemzeti ünnepek és rítusok közösségi gyakorlatának. A magyar fővárosban 1872-től kötelező az utcák és terek elnevezése, s ekkortól már zömmel történelmi nevek, köztük a nemzeti függetlenségi harcok idővel szimbolikussá lett alakjai kerültek az utcák névtábláira. (Gyáni 2000, 96.) Ekkortól datálható az emlékmű-állítások első nagy korszaka is: hol közadakozásból, hol törvényhatósági támogatásból sorra jönnek létre a Kossuth-szobrok, s 1882-ben felállítják Izsó Miklós és Huszár Adolf bronzból készült Petőfi-szobrát a pesti belváros Duna-parti részén. (Gyáni 2000, 99; Gerő 1993, 403.) A kitüntetett emlékművek egy része ugyanúgy helyet ad a közösségi megemlékezéseknek, mint a Kerepesi temető a fővárosban, ahova a legelső, eleinte még tiltott emlékezések összpontosultak, vagy az 1898-ban a március 15-i ünnepek számára végre megnyitott Múzeumkert. (M. Lovas 2017, 1239–1241.)

48–49 szervesen beépült a magyar kollektív emlékezetbe: ezt leginkább az igazolja, hogy „1848 nélkül 1848 után senki nem politizálhatott". (Gerő 1998, 10.) 1848 a modern magyar politikai kultúra viszonyítási pontja lett, tiltása, elhallgatása vagy kisajátítása a magyar történelem egymást váltó korszakaiban (természetesen eltérő súlypontokkal) végig jelen volt. 1848 óta legalább négy markánsan különböző, hosszasan regnáló államalakulat követte egymást, s ezek „azt az emlékképet emelték ki 1848 összetett jelentéstartalmából, ami aktuális céljaikhoz legközelebb állt, és az általuk közvetíteni szándékolt üzenetek szempontjából leginkább hasznosítható volt. Minden politikai erő, párt, csoportosulás megtalálhatta a maga emlékezetét 1848-ban". (M. Lovas 2017, 1225.) 48 hatásának, emlékezethely mivoltának ez a megkülönböztető jegye a nemzetközi történetírás távlatából is jól érzékelhető. Az 1848-as európai forradalmak közös és eltérő jegyeit vizsgáló (valamint a forradalmak internacionális és nemzeti aspektusainak a viszonyát is firtató) Alex Körner szerint „Magyarországon 1848 öröksége a legkülönfélébb politikai rezsimek legitimációs bázisaként szolgált: az 1948-as kommunista államcsíny idején a szocialista forradalom előképeként funkcionált, miközben később, 1956-ban és 1989-ben a nemzeti felkelés modellje lett". (Körner 2000, 19.)

Ezt a folyamatot a magyar történettudományban Gerő András követte aprólékosan nyomon, hangsúlyozva, hogy miközben folyamatosan változik március 15. és 48–49 megítélése, minden politikai formáció – sokszor inkább kényszerből – él vele. A rövidéletű Tanácsköztársaság természetesen a nemzeti (és egyéni) szabadság, a társadalmi egyenlőség előképét látja benne, annál nagyobb fejtörést okozva ezzel a jóval tovább regnáló Horthy-rendszernek, amely igencsak kényelmetlen helyzetbe került: 48–49 forradalmi jellegével, szellemével nem azonosulhatott, a 48-as gondolatkör liberális-demokratikus elemeit érthető ellenszenvvel fogadta. Ugyanakkor nemzeti egységteremtés (és hatalmi legitimáció) egy kézenfekvő aspektusaként megpróbálta saját képére formálni azt. Közvetlenül a trianoni sokkhatás után eszmei-ideológiai erőforrásként minden nemzeti tartalmú elemre szüksége volt, s ebben a kontextusban 48–49 elsősorban az irredenta eszmék és a militarizálás melletti elkötelezettség hangsúlyozására vált alkalmassá. Ennek szellemében lett Kossuth-szobor a Parlament épülete előtt, Klebelsberg Kuno törvényjavaslata alapján pedig először lett hivatalos nemzeti ünnep március 15. (Gerő 1993, 405–407.)

A Horthy-rendszerhez hasonlóan 1948 után a kommunista rendszer is arra kényszerült, hogy kisajátítsa, (eltorzítva) sajáttá tegye 1848–49-et: nekik is elsősorban 48–49 kendőzetlenül demokratikus szellemisége, a nemesi világból kinövő polgári társadalom és a gazdaság liberalizmusa volt zavaró, amit egy határozott gesztussal azzal írtak felül, hogy nemcsak az 1848-as eszmekör kizárólagos örökösének, hanem a 48-as forradalom folytatójának és beteljesítőjének állították be magukat. Az internacionalista szemléletű szovjet kommunizmust 48–49 emlékezethelyének nemzeti örökségével próbálták igazolni, s így (kényszerűen) kommunista prófétákat kreáltak az arra alkalmasnak tűnő figurákból (Kossuth, Petőfi, Táncsics), valamint internacionális jelleget adtak a megünneplés rítusainak. E kettős beágyazottság eredményezte azt a paradox helyzetet, hogy bár március 15. végig nemzeti ünnepnapnak számított, 1951-től megvonták az ünnep munkaszüneti jellegét, ezzel is gyengítve az esemény közösségi-emlékezeti hatókörét. (Gerő 1993, 408–410; vö. Hermann 1999, 75.) A „politikai ünnepi kalendárium a szocializmus évtizedeiben nemcsak hogy vallástalanította, de egyszersmind nemzetietlenítette is történelmi ünnepeinket". (Gyáni 2002, 109.)

A kisajátítás retorikáját tökéletesen visszaadja Rákosi Mátyás újévi nyilatkozatának egyik passzusa: „A jövő év első felére mély benyomást fog gyakorolni az 1848-as forradalom centenáriumának megünneplése. A magyar nép az elmúlt száz esztendő alatt most van először abban a helyzetben, hogy *valóra váltsa azokat az eszméket, amelyeket az 1848-as forradalom zászlóira tűzött*. Ennek a felismerésnek kétségkívül meglesz egész demokráciánkat erősítő hatása. [...] Az 1848-as centenáriumot pedig használjuk fel arra, hogy tettekkel igazoljuk, hogy *a magyar demokrácián belül mi vagyunk azok, akik legkövetkezetesebben és legeredményesebben váltjuk valóra Kossuth, Petőfi, Táncsics eszményeit és vágyait*: a szabad, erős, virágzó, népi Magyarország megteremtését!" (Rákosi 1948 – kiemelés tőlem: B. P.) A kommunista kisajátítás legnagyobb kudarcát viszont 1956 igazolta: a felkelésben a 48-as szimbolikának alapvető szerep jut (nemzeti zászló, 48-as nemzetőr karszalag, Kossuth-címer stb.), s ahogy más összefüggésben már jeleztem, 48 szellemisége és szimbolikája az események megértésének és mozgatásának egyaránt legfőbb katalizátora volt.

(Gerő 1993, 410.) Részben talán ennek köszönhető, hogy a forradalom bukását követő Kádár-rendszer már jóval visszafogottabban próbálta sajáttá tenni a 48-as hagyományt.

ESETTANULMÁNY: 1848–49 EMLÉKEZETHELLYÉ FORMÁLÓDÁSA JÓKAI MÓR NOVELLACIKLUSÁBAN

Az irodalmi szövegek folytonosan aktualizálható médiumai a kollektív emlékezésnek, hiszen érzékileg is megtapasztalható, „látható" közelségbe hozzák, így a mindenkori jelenben tartják a kitüntetett történelmi múlt eseményeit: a „kollektív emlékezet működése nagyban függ a történelemnek az emlékezetbe való átmenetétől, amely magában foglalja a történelmi események átlényegítését érzelmekre ható, szimbólumokat mozgósító narratív történetekbe". (Assmann, A. 2008, 67.) 48–49 emlékezethelyének megmunkálásában, a nemzetalapítás narratív rítusaiban, az emlékezés folytonosságának megőrzésében kiemelkedő szerep hárult a korszak írói és költői teljesítményeire, így többek között Jókai Mór életművére is. Hansági Ágnes hangsúlyozza, hogy „Jókai forradalomelbeszéléseinek csupán egy része szépirodalmi szöveg, vagyis olyan elbeszélés, amelyet az olvasó a fikció szabályai szerint (is) olvas. A forradalomelbeszélések másik csoportja keletkezésekor nem az irodalmi szövegek hálózatába lépett be: újságba szánt tudósítás, vagy a szemtanú visszaemlékezése". (Hansági 2014, 268.) Ez utóbbi szövegkorpusz jelentősége is meghatározó 48–49 emlékezete szempontjából, hiszen mind a mai napig ezekre a Jókai-tudósításokra épülnek például azok a forgatókönyvek, melyek alapján a március 15-i nemzeti ünnepnaphoz kapcsolódó megemlékezési szertartások lezajlanak. (Hansági 2014, 269–270; Szilasi 2000, 33.) A szépirodalmi művek közül két szöveg emelkedik ki: a közvetlenül az események után írt *Forradalmi és csataképek* című novellaciklus, mely 1850-ben látott először napvilágot, a másik pedig *A kőszívű ember fiai*, amely húsz évvel az események után, a magyar politikai élet konszolidációjának idején jelent meg, 1869-ben. Közülük csak az előbbi rövid elemzésére vállalkozom, elsősorban azért, mert a novellaciklus emlékezeti munkáját kettős dinamika határozza meg: a kollektív traumára adott első interpretációinak egyikeként az eleven emlékezet közvetlenségébe ragadja az olvasót, ugyanakkor a novellaciklus befogadásának aktualitásában a közösségi identitás folytonossága is átélhető. Kiemelkedő szerepe van tehát abban, hogy a múlt kitüntetett eseményeit hozzáigazítsuk jelenünk változó állapotaihoz – Pierre Nora emlékezethely-koncepciójának szellemében. A *Forradalmi és csataképek*et tehát a kommunikatív emlékezet egy alternatív narratívájaként olvashatjuk, ami viszont az emlékezet irodalmi hordozójának kanonizált státusa, valamint az irodalmi kommunikáció időbeli kiterjedése miatt nem „enyészik el". Ennek köszönhető, hogy a kollektív trauma színre vitelének műveletei 1848–49 emlékezethelyének legfontosabb kontúrjait is kirajzolják (s egyben árnyalják) a mai olvasó számára. Rövid elemzésemben elsősorban arra fókuszálok, hogy a novellaciklus emlékezeti munkája milyen módon aktivizálódhat a mindenkori olvasásban, hol kapott/kaphat helyet a kollektív emlékezetben.

Jókai novellaciklusa egyfajta közösségi gyászmunka kezdeményezésére és – lehetőségeihez mérten – annak elvégzésre is vállalkozik: legfontosabb narratívaképző stratégiája éppen ezért nem a vigasznyújtás vagy a bukás heroikus felmagasztalása lesz, hanem a szembenézés a történtekkel, a veszteség mibenlétének feltérképezése, az egyénekben és a közösségben dúló fájdalmak, indulatok színre vitele. Fiktív narratív kódokkal, az elbeszélésmód rapszodikusságával és a legkülönfélébb műfaji sémák együttes alkalmazásával az átélés és az elszenvedés közvetlenségének visszaadására vállalkozik a novellaciklus, számos nézőpontból.

Az események narratív színre vitelének meghatározó eljárása a Dominick LaCapra által *acting out*-nak (eljátszásnak) nevezett művelettel ragadható meg: ez nem más, mint a traumatizáló események kiváltása és újraélése az esztétikai kommunikáció közegében. Legfőbb célja, hogy sokkolja a közösség azon tagjait is, akik távol maradtak az események fő sodrától, s ezáltal a közös elszenvedés élményévé tegye a megélt eseményeket. LaCapra szerint az ilyen elbeszélésben a „traumatizáló jelenetek folytonos ismétlése" (LaCapra 2001, 21.) játszódik le, melyben az átélés és elszenvedés feszültségei berobbannak. Ez a narratív színre vitel segíti az érzelmi azonosulást a közösség valamennyi tagjában, ám a traumatizáló jelenetek áradása lezárhatja a jövőbeli kibontakozás útjait, s azzal a veszéllyel jár, hogy az érintett közösségben az aggodalom és a melankólia érzéseit állandósítja. (LaCapra 2001, 22.)

Az *acting out* szellemében kapnak kitüntetett szerepet a novellákban a csataképek, a háborús helyzetek cselekményesítései, melyekben a hősiesség, az áldozatiság rítusai ismétlődnek. A „csataképek" (például *A gyémántos miniszter*, *A két menyasszony*, *A tarcali kápolna*) megidézik a háborús szituációk véres jeleneteit, veszteségeit, ám egyúttal annak az emberfeletti egyéni és közösségi erőfeszítést felmutató tapasztalatnak a megérzékítői is lesznek, amely végigkíséri a kollektív trauma elszenvedésének folyamatát. A „csataképek" reprezentációja közös tematikai és poétikai mintázatra fűződik fel: a gyilkolás infernális képeiben, a halál kaotikus tobzódásában erőteljes életenergiák mutatkoznak meg, egy magasabb rendű erő megnyilatkozásaiként. A pusztító események azonban túlmutatnak a csatatereken, ezért az *acting out* narratív műveleteinek fontos része lesz az egyéni veszteségek szörnyűségeinek, az elszabaduló erőszak határtalanságának színre vitele. *A Bárdy család* című novellában például egy teljes arisztokrata család brutális kiirtása kerül a történetmondás középpontjába, akiket az oláh felkelők – javarészt saját jobbágyaik – végeznek ki. A novellaciklus teremtett világában a nemzeti érzésektől áthatott tömegindulat gyakorta fordul fékeveszett gyilkolásba: az eredménye a hétköznapi tudattal felfoghatatlan – ám egy lélektani törvényszerűség matematikai következetességével realizálódó – genocídium, mely irracionális módon rombolja szét a világban való eredendő otthonosságtudat szerkezetét. A *Szenttamási György*ben például egymással korábban lokálpatrióta társiasságban élő emberek ölik halomra egymást: előbb a rácok irtják ki Szenttamás magyarjait, majd a szegediek bosszúból a rác nemzetiségű polgártársaikat.

A *Forradalmi és csataképek* traumaelbeszélése azonban nem áll meg a veszteségek bemutatásánál: tudatosan vagy ösztönösen, de továbblép a közösségi fájdalom és reményvesztettség rögzítésének elsődleges szándékán. Az összetett narratíva számos pontja az elszenvedés olyan aspektusait veti fel, melyek jelentősen árnyalják az áldozatlét

egyoldalú beállítását. Az intenzív újraélés halmozó, asszociatív emlékezetáradásában helyet kap a nemzeten belüli megosztottság, a gyengeség vagy éppen a magyar erőpolitizálás kendőzetlen bemutatása. A heroizálás és áldozatiság szólamai ezekben az elbeszélésegységekben a háttérbe szorulnak, s helyüket a társadalmi párbeszédre késztetés veszi át: olyan kérdéseket bocsát a nyilvánosság terébe a novellaciklus, melyek megválaszolása a közösség újjászerveződése, a kollektív gyógyulás érdekében elkerülhetetlen. Ennek első lépéseként a szöveg mozaikkockákra szedi a kollektív identitás alapjait, a magyarság közösségi összetartozásának pilléreit, hogy aztán közvetett javaslatot tegyen az újraformálásukra.

A novellaciklus olvasásának egyik meghatározó tapasztalata, hogy *nem húzódik éles határvonal elkövető és áldozat között*: a háborús helyzet elszabadult erőinek és a megzavarodott kollektív lelkiség mibenlétének revelatív színre vitele világosan megmutatja, hogy a gyilkost és áldozatát, a győztest és a vesztest gyakorta ugyanazok az egyéni és kollektív lélektani mozgatórugók uralják. *Az ércleány*ban a székelységet az oláhok lázadó-gyilkos indulata hozza kiszolgáltatott helyzetbe, a Bárdy családot szintén az oláhok pusztítják el: ugyanakkor a bosszú tébolyában a szegediek ugyanúgy kiirtják a védtelen szerb lakosokat, mint ahogy korábban a szerbek a magyarokat Szenttamáson, és az értelmetlen öldöklés kezdeményezésére a magyar oldalon is van példa. *A gyémántos miniszter*ben az egyik magyar katonatiszt a béketárgyalásra megjelenő békés oláh tömegbe lövet, kiváltva az ellenfél erőszakos önvédelmi mechanizmusát.

Árnyalt módon jelenik meg a szabadságharc reprezentációjában *a nemzetiségi–magyar ellentét* is. A háborúság több frontján ugyanis a magyarság nemcsak az osztrákok ellen küzdött, hanem azok ellen a szerb (rác) és román (oláh) felkelők ellen is, akik éppen a magyarsággal szemben igyekeztek kivívni saját nemzeti önállóságukat. Így – bár az oláhok és a rácok gyakorta mint ellenséges, pusztító erő jelennek meg – revelatív felismerésként hat, hogy a magyar–nemzetiségi háborúságban a magyarság a rác és az oláh népcsoport öntudatosodási törekvéseinek kíméletlen ellenlábasaként lép fel. Ezt a szólamot képviseli *A Bárdy család*ban az oláh felkelők vezérének, Numa decuriónak az alakja. „Ami téged hevít, az hevít engemet is. Te szereted nemzetedet, én is szeretem az enyémet. A tied míveltebb, nagyobb, az enyém elhagyatottabb, mostohább; annál keserűbb az én szerelmem hozzá. Téged boldogít a te honszerelmed, engem nyugalmamtól foszt meg" (Jókai 1989, 214.) – mondja Numa a magyar szabadságért küzdő Bárdy Imrének, aki a saját kollektív identitása ösztönével reagál: „Nem értem fájdalmaidat." A helyzet igencsak paradox, hiszen hogyan lehet hitelesen és következetesen képviselni egy olyan ügyet, mellyel szemben a történések sodrában ő maga is elnyomóként lép fel.

A novellaciklus a magyar közösségi összetartás feszültségeit is több ponton tematizálja. Az események sodrában például *kevésbé heroikus közösséglélektani reflexek* is gyakran megmutatkoznak: *Az ércleány*ban a novella főhőséhez érkező menekülteket ugyanúgy nem fogadják be saját magyar sorstársaik (Jókai 1989, 103.), mint a megbecstelenített lányával földönfutó Szenttamásit (*Szenttamási György*, Jókai 1989, 169–170.), vagy miközben az ország egyes területein zajlik a háború, az élet igencsak békés mederben zajlik máshol (Debrecenben – *A gyémántos miniszter*). A visszahúzódás, a félelemből fakadó közöny, a sorsközösség felvállalásának hiánya, vagy éppen a közösségi áldozathozataltól való

távolmaradás tehát ugyanúgy az átélés és/vagy elszenvedés része volt, mint az önfeláldozó, heroikus tettek sokasága. A magyar szabadságharc alapvető jellemzője, hogy *magyar magyar ellen is harcolt*: de nem feltétlenül mint hazafi és hazaáruló, hanem pusztán azért, mert az osztrák seregbe korábban besorozott magyarok egy része nem akarta megszegni katonai hűségesküjét (*A két mennyasszony*), vagy egyszerűen csak nem támogatta a forradalmi önállósodás útját. Néhány kitüntetett novellában ezért egy-egy epizód erejéig önálló és teljes érvényű szólamhoz jut a forradalmat és a szabadságharcot ellenzők megszólalása is. A *Szenttamási György* osztrák oldalon harcoló magyar kapitánya ösztönös belső meggyőződésből utasítja el a magyar forradalmi utat, rámutatva annak benső ellentmondásaira: „Szeretni tudok, de ábrándozni nem. Én azoknak elveiből, kik a forradalmakat képezik, egy szót sem értek, de annyit tudok, hogy a forradalmaknak sohasem volt jó kimenetele. Sok vér, kevés dicsőség és örökös bánat." (Jókai 1989, 184.) Szintén integer személyiségével hitelesített ellenérveket fogalmaz meg a reformok fegyveres kivívása ellen az arisztokrata Bárdy Tamás, a szabadságharchoz csatlakozó fiával folytatott párbeszédében: „Azzal ámítjátok magatokat, hogy újat építetek, midőn lerontjátok a régit. Szentségtörők! Ki bízta rátok a haza sorsával Istent kísérteni? Ki mondta nektek, hogy mindent elvessetek, ami van, reményben azért, ami lesz. Századokon át ok nélkül küzdött annyi becsületes ember e régi roskadozó alkotmány mellett?" (*A Bárdy család*, Jókai 1989, 174.) A jelenet beállítása gyökeresen eltér a szabadságharc mitizáló narratíváját (is) megalkotni óhajtó *A kőszívű ember fiai*tól, melyben a kompozíció egyik fő szála a maradi apák és az újjászülető nemzet fiai közötti feloldhatatlan ellentétre épül. (Bényei 2018b, 105–110.) Itt a konzervatív eszméhez kötődés hatalmi gesztusa helyett a nemzet jövője iránt elkötelezett hang szólal meg: Bárdy nem mond átkot a fiára, de víziója a forradalom apokaliptikus jövőjéről, családja sorsáról jóslatszerűen beteljesedik.

A szabadságharc eseményeinek részletező reprezentációja, a szembenézés a történtekkel a kollektív psziché, a nemzeti egység hasadásait is felmutatja: az új nemzeti identitás, jövőbeni változás csak ezek tisztázásával érhető el. A novellaciklus – a háborús szituáció reprezentálásának a keretében – maga is javaslatot tesz a széttartó közösségi erők szimbolikus újraszövésére. A mai olvasó számára pedig a visszakapcsolás lehetőségét kínálja fel a szöveg, részben kollektív identitásunk gyökereihez, részben pedig ahhoz a többszólamú közösségi párbeszédhez, melyet a kollektív trauma színre vitele során kezdeményez a novellaciklus. Egyfelől tehát bevezet a sorsfordító történelmi esemény megélésének elevenségébe, másfelől viszont a párbeszéd folytonosságát is fenntartja, s kollektív identitásunk aktuális alapjaira kérdez rá. De a legfontosabb, hogy a novellaciklus befogadásában a távoli, elidegenedő múlt újból jelenné és ezáltal jelentéstelivé válik, az olvasó saját identitásának formáló közegévé lényegül át.

Mary Fulbrook szerint „autentikus személyes emlékekkel csak azok rendelkezhetnek, akik átélték a szóban forgó eseményeket, azok viszont, akik nem voltak jelen, vagy nem éltek abban az időben, egyrészt a kollektív emlékezet, vagyis a szóban forgó tapasztalatok elképzelt rekonstrukciói által lehetnek résztvevői a dolgoknak, másrészt úgy, hogy részt vesznek az ezekről zajló kollektív diskurzusban". (Fulbrook 2001, 208.) A Jókai-novellaciklus kezdeményezte közösségi diskurzus, amely a saját kortársait, az események átélőit szólította meg, áthelyeződő súlypontokkal, de az emlékezet történetileg kitáguló

időbeli folytonosságában is fenntartja a párbeszéd-kezdeményező szerepét: immár azok számára, akik nem éltek a sorsfordító történelmi időben. Főként annak köszönhetően, hogy nem a 48–49-es ünnepi megemlékezések kiüresedett rituáléba szürkült képét tárja az olvasó elé, hanem egyfelől elevenné teszi a múlt letűnt történéseit, „ahol még megragadható és kikristályosodik az emlékezet" (Nora 2010, 13.), másfelől viszont kritikai attitűdöt is igényel a mindenkori (magyar) olvasó részéről, mind 48–49 megítélése tekintetében, mind pedig – a többek közt 48–49 történelmi hagyományára is épülő – kollektív identitás vonatkozásában. A novellaciklus nemcsak árnyalt képét adja a történéseknek, s nemcsak az emlékezés üres rítusait kínálja fel, hanem a nemzeti hovatartozás, közösségi identitás személyes és intézményes vetületeiről is gondolkodóba ejt. S megerősíti Aleida Assmann új emlékezetpolitikáról alkotott belátását, amely szerinte „nem abban különbözik a régebbitől, hogy eltörli a nemzeti emlékezet képzetét: inkább újragondolására és újraalkotására törekszik. Ez az emlékezéstípus a monologikus modelltől egy jóval dialogikusabb struktúra felé mozdul el." (Assmann, A. 2012, 16.)

Nagyon sokáig *A kőszívű ember fiai* töltötte be 48–49 kollektív emlékezetének hordozó funkcióját a Jókai-életműben. Úgy vélem, ma erre a szerepre a novellaciklus sokkal alkalmasabb: 48–49 reprezentációjának árnyaltsága, az emlékezeti aktusok többnézőpontúsága (részben ellenemlékezeteket is beengedő gesztusai) miatt nagyon cizellált emlékezetét adja a nemzetalapító eseménynek, s egyben a nemzeti-kollektív identitás lényegi aspektusaira, de ellentmondásaira is rávilágít. A traumaelbeszélés – a gyászmunka, a veszteségélmény demonstrálásának időbeli szűkösségét átlépve – így tágul a múltat jelenbe emelő, s a mindenkori jövőt is értelmező szöveggé.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Asbóth 1862

Asbóth Lajos, *Emlékiratai az 1848-iki és az 1849-iki magyarországi hadjáratból*, Pest, Heckenast, 1862, I–II.

Assmann, A. 2008

Aleida Assmann, *Transformations between History and Memory*, Social Research, 2008/1, 49–72. (A közölt idézetek fordítását a fejezet szerzője, Bényei Péter készítette.)

Assmann, A. 2012

Aleida Assmann, *Az emlékezet átalakító ereje*, ford. Máté Éva Gyöngy, Studia Litteraria, 2012/1–2 (*Emlékezethelyek*), 9–23.

Assmann, A. 1999

Jan Assmann, *A kulturális emlékezet*, ford. Hidas Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999.

Bényei 2015

Bényei Péter, *1848/49 mint kollektív trauma (Kemény Zsigmond:* Forradalom után*)*, Alföld, 2015/12, 75–88.

Bényei 2018a

Bényei Péter, *„az elhantolt kor irodalma a legelevenebb emlék": Kollektív trauma, kommunikatív emlékezet: 1848–49 mint emlékezethely Jókai Mór novellaciklusában* (Forradalmi és csata-

képek 1848- és 1849-ből) = B. P., *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 19–74.

Bényei 2018b

Bényei Péter, *„Nagy idő múlt a nagy harc óta!": A kőszívű ember fiai emlékezeti munkája* = B. P., *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 97–156.

Elias 2002

Norbert Elias, *A nacionalizmusról*, ford. Győri László = N. E., *A németekről*, Bp., Helikon, 2002, 111–156.

Fulbrook 2001

Mary Fulbrook, *A német nemzeti identitás a holokauszt után*, ford. Valló Zsuzsa, Bp., Helikon, 2001.

Gerő 1993

Gerő András, *Március 15.* = G. A., *Magyar polgárosodás*, Bp., Atlantisz, 1993, 397–416.

Gerő 1998

Gerő András, *Bevezető = Az államosított forradalom: 1848 centenáriuma*, szerk. Gerő András, Bp., Új Mandátum, 1998, 7–22.

Gerő 2004

Gerő András, *A nemzet apja, „Isten második fia": Kossuth és kultusza* = G. A., *Képzelt történelem*, Bp., Eötvös–PolgART, 2004, 53–73.

Görgey 1988

Görgey Artúr, *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*, kiad. Katona Tamás, Bp., Európa, 1988, I–II.

Gyáni 2000

Gyáni Gábor, *Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? = Történelem – Kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 92–102.

Gyáni 2002

Gyáni Gábor, *A történelmi emlékezet rítusai = A történész szerszámosládája: A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*, szerk. Szekeres András, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2002, 103–116.

Gyarmati 1998

Gyarmati György, *Március hatalma, a hatalom márciusa: Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*, Bp., Paginarum, 1998.

Hansági 2014

Hansági Ágnes, *„A többit úgyis untig tudja már mindenki": Jókai forradalomelbeszélései a 19. századi printmédiumokban* = H. Á., *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció, 2014, 267–303.

Herczeg 1985

Herczeg Ferenc *Emlékezései* [*A Várhegy, A gótikus ház*], szerk. Németh G. Béla, Bp., Szépirodalmi, 1985.

Hermann 1999
Hermann Róbert, *Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban*, Aetas, 1999/1–2, 62–85.
Horváth 1871
Horváth Mihály, *Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben*, Pest, Ráth Mór, 1871, I–III.
K. Horváth 2015
K. Horváth Zsolt, *Naplók es memoárok mint lehetséges történelmek: az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái* = K. H. Zs., *Az emlékezet betegei: A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*, Bp., Kijárat, 2015, 21–43.
Jókai 1850
Jókai Mór, *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből*, Pest, Heckenast, 1850.
Jókai 1989
Jókai Mór, *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* = Jókai Mór *Összes művei, Elbeszélések* (1850), 2/A. kötet, s. a. r. Győrffy Miklós, Bp., Akadémiai, 1989.
Kemény 1850
Kemény Zsigmond, *Forradalom után*, Pest, Heckenast, 1850.
Keszei 2010
Keszei András, *Az emlékezet rétegei*, Korall, 2010/41, 5–34.
Körner 2000
Axel Körner, *The European Dimension in the Ideas of 1848 and the Nationalization of Its Memories = 1848 – A European Revolution? International Ideas and National Memories of 1848*, ed. Axel Körner, London – New York, Macmillan Press, 2000, 3–28. (A közölt idézet fordítását a fejezet szerzője, Bényei Péter készítette.)
Krúdy 1918
Krúdy Gyula, *A honleányhoz*, Déli Hírlap, 1918. október 27.
LaCapra 2001
Dominick LaCapra, *Writing Trauma, Writing History* = D. L., *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 2001, 1–42.
M. Lovas 2017
M. Lovas Krisztina, *Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepségek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében*, Századok, 2017/6, 1223–1246.
Margócsy 2016
Margócsy István, *„...hány helyen nincsen Petőfi?": Amit a Petőfi-legendák hátteréről tudni lehet*, 2000, 2016/1. http://ketezer.hu/2018/01/margocsy-istvan-hany-helyen-nincsen-petofi/2016 (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 1.)
Miru 2017
Miru György, *A nemzet emlékezik, Kossuth emlékeztet, születésének 80. évfordulóján*, Századok, 2017/6, 1269–1290.
Nora 2010
Pierre Nora, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. Horváth Zsolt = P. N., *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, Bp., Napvilág, 2010, 13–33.

Rákosi 1948
Rákosi elvtárs újévi nyilatkozata, Szabad Nép, 1948. január 1.
Sinka 2012
Sinka Judit, *A Hymnustól a Himnuszig*, Studia Litteraria, 2012/1–2 (*Emlékezethelyek*), 103–120.
Szilasi 2000
Szilasi László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris – Pompeji Alapítvány, 2000.
Szilágyi 2016
Szilágyi Márton, *A bűnbakképzés mechanizmusai a 19. századi irodalomban: Görgei Artúr megítélései az 1860-as évekig*, Irodalomtörténet, 2016/4, 421–430.
Török 2014
Török Lajos, *Forradalom – Tapasztalat – Várakozás (Kemény Zsigmond:* Forradalom után*)*, Studia Litteraria, 2014/3–4 (*Emlékezet és irodalom: Kemény Zsigmond*), 18–24.
Volkan 2001
Vamik D. Volkan, *Transgenerational Transmissions and Chosen Trauma: An Aspect of Large-Group Identity*, Group Analysis, 2001/1, 79–97.

Ajánlott irodalom

Emlékezet, kultusz, történelem: Tanulmányok az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából, szerk. Hudi József, Tóth G. Péter, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum – VEAB, 1999.
1848 – A European Revolution? International Ideas and National Memories of 1848, ed. Axel Körner, London – New York, Macmillan Press, 2000.
Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából, szerk. Kríza Ildikó, Bp., Néprajzi Társaság, 1998.

Trianon mint emlékezethely

Baranyai Norbert

BEVEZETŐ

A közösségi emlékezet az első világháború nyomán kötött trianoni békét (1920. június 4.), pontosabban annak területi következményeit a 20–21. századi magyar történelem legnagyobb hatású eseményeinek egyikeként tartja számon. Jelentőségét jelzi, hogy Trianonnak a mai napig eleven kultusza van mind a politikai, mind a civil nyilvánosságban. Az eltelt közel száz esztendő miatt nem a kommunikatív, hanem a kulturális emlékezet része: a róla kialakult kép ugyanis ma már nem közvetlen tapasztalatból származik. A legtöbb értelmező Trianont olyan traumaként írja körül, melynek elevenségét az adja, hogy a mai napig nem sikerült a történtekkel kapcsolatban a gyászmunkát elvégezni. Más vélemény szerint a traumajelleg megkérdőjelezhető, nemcsak a fogalmat használó elemzések terminológiai bizonytalansága miatt, hanem azért is, mert a korabeli egyéni, családi sérelmeket nehéz volna a nemzeti közösség egészére és a jelenkor viszonyaira általánosan vonatkoztatni. (Kovács 2010, 51.)

Trianon egyedülálló hatástörténetének magyarázata négy meghatározó összetevőre vezethető vissza. (Gyáni 2014, 30.)

1. A békekötésnek fizikai, materiális következményei vannak: a döntés következtében Magyarország korábbi területének körülbelül kétharmada és a magyar lakosság közel egyharmada új országhatárok mögé került (ráadásul az elcsatolt területeken kb. 3 millió magyar élt a határhoz közeli területeken).
2. Néhány évtizedtől eltekintve (1945–1989) nagyon intenzív és élénk az emlékezete.
3. Tragikusként elbeszélhető esemény, mely beilleszthető a nemzeti múlt hanyatlástörténeti perspektívájú narratívájába. Ezért is gyakori Trianon együtt emlegetése Moháccsal, illetve Világossal és Araddal (lásd tankönyvünkben a vonatkozó fejezeteket: Mohács mint emlékezethely; Az 1848–1849-es szabadságharc emlékezethellyé válása).
4. Értelmezhetővé teszi Magyarország és a Nagyvilág (vagy még inkább a Nyugat) ellentétesként tételezett mindenkori viszonyát. Ebben a relációban a Nyugat a magyar sors iránt közömbös erőnek mutatkozik, a szomszédos országok pedig a magyar nemzet ellenségének képével azonosítódnak.

Trianon mint emlékezethely viszont nem szimbolizálhatja a nemzet egységét, ugyanis a róla formálódó emlékezet rendkívül sokszínűnek mondható. Mivel a Trianonra irányuló emlékezés sokféle, különböző érdekeltségű, összetettségű és egymást kizáró narratívából építkezik, a róla való beszéd a mai napig rengeteg vitát generál. Arra, hogy áttekintsük,

miképpen alakult Trianon emlékezettörténete, illetve feltárjuk, hogy milyen kulturális, hétköznapi gyakorlatok alakították az emlékezés reprezentációit, sokféle aspektus érvényesítésére van szükség. Ebből következően a további fejezetek a meglehetősen változatos szakirodalmi feldolgozások legfontosabb megállapításainak, következtetéseinek összegzésére, szintézisére épülnek.

AZ EMLÉKEZET TÁRGYÁNAK KORA: A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI EMLÉKEZET ÉS A TRIANON-LEGENDÁK

Trianon egyike azoknak a történelmi eseményeknek, amellyel kapcsolatosan az akadémiai történetírás által formált „szaktudományi" narratívák és a köztudatban hagyományozódó emlékezeti konstrukciók között alig van átfedés. A konszenzus kialakítását nehezíti, hogy a *public history* körébe sorolható intézmények, folyóiratok (például a várpalotai Trianon Múzeum, a *Nagy Magyarország* és a *Trianoni Szemle* című folyóiratok, illetve a Trianon Kutatóintézet) sok esetben keverik a tudományos professzionalizmus és a legendaképzés elemeit. A széttartó emlékezetekből fakadó differencia elsősorban a trianoni döntés lehetséges magyarázatainak különbségében, illetve következményeinek megítélésében, értékelésében mutatkozik meg. Ennek megfelelően először a történettudományi következtetések összefoglalásával, majd a Trianonnal kapcsolatban kialakult, napjainkban is élő legendák rövid felvázolásával érzékeltetjük az emlékezeti narratívák eltérő magyarázatait.

1. A trianoni döntés előzményei, okai a történeti kutatás kontextusában (Romsics I. 2005 alapján)

A történeti kutatás alapvetően négy történelmi-társadalmi folyamat összefonódásaként, együttes hatásaként magyarázza, hogy mi vezetett az 1920. június 4-én aláírt békéhez és az ország számára nehezen elfogadható rendelkezéseinek kényszerű elfogadásához.

1.1. A nemzetiségi kérdés

Magyarország az oszmán hódoltság megszűnése óta, a 18. századi migrációs mozgásokat, illetve betelepítéseket követően olyan soknemzetiségű állam volt, ahol a kisebbségben élő népcsoportok összaránya a 19. században már meghaladta a relatív többségű magyarokét. E nemzetiségek a kiegyezést (1867) követő dualista államberendezkedést kritikusan szemlélték, mivel a megerősödő nacionalizmus eszmeiségétől vezéreltetve a nemzeti önrendelkezés megvalósítását tűzték ki maguk számára célként. Az udvar bizonyos körei pedig (például Ferenc Ferdinánd) szorgalmazták a cseh „kiegyezés", a trializmus megvalósítását. Az örökös tartományokban már a századfordulón kiterjesztették a választójogot – erre a magyar elit (részben) azért nem volt hajlandó, mert tartott a nemzetiségi

szeparatizmustól. Ugyanis a magyar politikai elit és a magyar ajkú társadalom túlnyomó többsége elutasította a magyar szupremácia feladását. Az ország első világháborús veresége viszont lehetőséget adott a nemzetiségeknek a korábbi követeléseik érvényesítésére, amihez a békekonferencia támogatást nyújtott számukra a határrendezésekkor.

1.2. A háborús rendezés stratégiai célkitűzései

Az antanthatalmak katonai céljai között eredetileg nem szerepelt a Monarchia felbontása. 1918-ra azonban a nemzeti önrendelkezés támogatása, és így az ország szétdarabolásának igénye került előtérbe. Ennek okaként említhető többek között az ezt támogató Georges Clemenceau hatalomra jutása Franciaország miniszterelnökeként (1917–1920), illetve az a félelem, hogy a Németország mellett elköteleződő Monarchia politikai „ellensúlyként" hosszú távon nem lenne képes a közép-európai erőegyensúly biztosítására.

1.3. Belpolitikai viszonyok a háború utáni Magyarországon

1918 őszétől különféle kormányok és politikai berendezkedések váltották egymást, ami lehetetlenné tette egy egységes külpolitikai koncepció képviseletét a béketárgyalások előtt. A Károlyi Mihály vezette kormány törekedett a győztesek által megfogalmazott követelések teljesítésére, abban bízva, hogy hozzáállásuk méltányos megítélésre fog találni. Ennek kudarcát követően a Tanácsköztársaság kommunista vezetése a Szovjet-Oroszországgal való együttműködésre építette külpolitikáját, és ezért nyitottabb volt az antant támogatta megszállókkal szembeni fegyveres ellenállásra is (ennek köszönhető a Felvidék egy részét visszaszerző északi hadjárat sikere). Ekkorra, 1919 tavaszára azonban már nagyjából kialakultak a majdani határok. Ugyanis a cseh(szlovák), a román és a szerb csapatok beözönlése Magyarországra már 1918 novemberétől folyamatos volt, s a Felvidék és a Délvidék megszállása 1919 januárjára megtörtént. A románok pedig 1919. május 1-jén már a Tiszánál álltak, a Tanácsköztársaság bukása után pedig Budapestet is megszállták. Vagyis rendkívül kedvezőtlen pozícióból készült a béketárgyalásokra a magyar küldöttség.

1.4. A béketárgyalások

A magyar békedelegációt későn hívták meg, ezért csak 1920 januárjában érkezhetett meg a tárgyalásokra, amikor már az etnikai elv figyelembevételét szorgalmazó Egyesült Államok kivonult a tanácskozásokról. A magyar küldöttség minden igyekezete ellenére sem tudott változtatni a súlyos feltételeket szabó, előzetesen előkészített tervezeten. Ennek számos oka volt, többek között a környező országok és a hazai nemzetiségek komoly befolyással bíró diplomáciai lobbija, és feltételezhetően egy közel-keleti kérdés nyomán a francia akarattal szemben engedékenyebb brit hozzáállás.

2. Trianon-legendák (Ablonczy 2015 alapján)

Már a két világháború közt is számos olyan legenda terjedt el a trianoni békéhez kapcsolódva, amelyek az elfogadhatatlan döntéseket magyarázták vagy színezték ki nehezen igazolható történésekkel. Ezek sok esetben napjainkig továbbélnek, sőt újabbakkal egészülnek ki. Alább ezek közül olvasható néhány példa.

2.1. Clemenceau magyar menye

Noha a Határkijelölő Bizottságok 1919 tavaszára már voltaképpen véglegesítették az új határokat, a vonatkozó legenda szerint a francia miniszterelnök azért volt elutasító a magyar küldöttséggel szemben, sőt, azért nem vette figyelembe a magyar szempontokat és érdekeket megfogalmazó érveket, mert magyar származású menyét okolta fia megromlott házasságáért. Azonban egyrészt a nagyhatalmi érdekpolitikára nem igazán tud ilyen mértékű hatást gyakorolni a magánszféra, másrészt a házasság nem a magyar feleség, hanem az ifjú Clemenceau miatt jutott válságba. Ezt bizonyítja, hogy a család később is gondoskodott a fiatalasszonyról.

2.2. A szabadkőműves összeesküvés

Trianon emlékezetében Magyarország leginkább áldozati szerepben mutatkozik meg, aminek megfelelően a bekövetkező események valamilyen külső erő vagy belső árulás következményei. Az egyik legnépszerűbb ilyen magyarázat szerint a hazai és a nemzetközi szabadkőműves összeesküvés okolható az ország szétdarabolásáért. Bár Károlyi Mihály kormányában valóban voltak szabadkőművesek, sem az országot feláldozni igyekvő szándékuk, sem nemzetközi politikai befolyásuk nem bizonyítható. Ugyanez mondható el a Monarchia-ellenes érzelmeket tápláló francia szabadkőművesekről is: elképzelhető ugyan, hogy számos más lobbicsoport mellett ők is igyekeztek befolyásolni a végső döntést, azonban annak bekövetkeztét erre az egyetlen tényezőre redukálni nem más, mint a történelmi mítoszképzés egy látványos példája.

2.3. Hazafias román örömlányok

A legenda szerint államilag „támogatott” román kurtizánok igyekeztek a románok számára kedvezőbb belátásra bírni a béketárgyalások döntéshozóit. A nehezen igazolható feltételezést az is kétségessé teszi, hogy a nacionalista román sajtóban ugyanez a gondolat a magyarokra vonatkozóan kerül elő.

2.4. A századik évforduló

A közösségi portálokon rendre felbukkanó elgondolás volt a 2010-es években, hogy a békeszerződésnek volt egy titkos záradéka, amelynek megfelelően 2020-ban érvényét veszti a trianoni döntés. Ezt nemcsak a záradék létének hiánya cáfolja, hanem az a tény is, miszerint a trianoni béke az 1947-ben kötött párizsi béke életbe lépése óta nincs hatályban.

AZ EMLÉKEZÉS KORA: A POLITIKAI INSTRUMENTALIZÁCIÓ VÁLTOZATAI

Az, hogy a trianoni béke következményei sokak számára máig sem bizonyulnak kész tényként elfogadhatónak, azzal is összefügg, hogy az esemény emlékezettörténete a 20. század folyamán nem alkotott egy lineáris, szervesen építkező folyamatot. Az elmúlt száz év politikai berendezkedései eltérő módon viszonyultak Trianonhoz, ami kezdettől fogva alapjaiban határozta meg az emlékezés (illetve felejtés) mindennapokban formálódó változatait. A továbbiakban azt vesszük számba, hogy az egyes korszakok politikai berendezkedései miképpen instrumentalizálták Trianont, rámutatva így arra, hogy miként befolyásolták a hozzá kapcsolódó kultusz alakulását.

1. A Horthy-korszak (1920–1944)

A korszak vezető politikai elitje és a teljes magyar társadalom döntő része olyan történelmi igazságtalanságként tekintett Trianonra, mely szervesen nem illeszkedik a magyar múlt korábbi eseményeihez. A két világháború közti időszakban nem volt olyan politikai párt, amelynek a programjában ne szerepelt volna a határok újragondolásának szándéka (még ha az eltérő mértékű követeléseket eltérő ideológiai indokoltsággal fogalmazták is meg). A korszak politikai törekvéseinek és a Trianonról formálódó kommunikatív emlékezetnek a két kulcsfogalmává – a sokszor helytelenül szinonimaként használt – *revízió* és *irredentizmus* vált.

Az *irredentizmus* olyan politikai törekvés, mely békés vagy erőszakos módszerekkel az idegen uralom alatt álló nemzeti területek visszaszerzését tűzi ki célul, miközben e terület/lakosság lokalizálása általában önkényes kijelölésen alapszik. Ezzel szemben a *revizionizmus* egy nemzetközi szerződés újratárgyalását célozza, vagyis kompromisszumokra hajlandó módon, diplomáciai úton és a nemzetközi jognak megfelelően igyekszik rendezni a kérdést. (Zeidler 2002, 11–12.) A korszak revizionista törekvéseinek három típusát szokás elkülöníteni. A baloldali politika által képviselt *etnikai alapú revízió* a határ menti, magyarlakta területek visszaszerzését célozta meg, míg a konzervatív kormányzati politika *optimális revízió*ra, vagyis a diplomáciailag elérhető legkedvezőbb megoldásra törekedett. A közvéleményt meghatározó, legradikálisabbnak tekinthető *területi (totális*

vagy integrális) revízió pedig az elcsatolt országrészek egészét kívánta visszaszerezni. A Horthy-korszakban a hivatalos magyar külpolitika revizionista volt, a Trianon-ellenes közhangulatot kihasználva belpolitikai propagandája viszont az irredentizmusra épült. Ennek is következménye, hogy a revizionista politikai gyakorlat ellenére a két világháború között a kommunikatív emlékezetet a kulturális életben és a hétköznapokban is az irredentizmus alakította legerőteljesebben.

2. A koalíciós időszak (1945–1947)

A második világháborút követően hatalomra került koalíciós pártok politikai ideológiáját a mérsékelt revíziós törekvések határozták meg. A trianoni határokat visszaállító (pontosabban három további északnyugat-magyarországi, Pozsony környéki települést stratégiai okokból Csehszlovákiához csatoló) 1947-es párizsi béke után azonban egyre világosabbá vált, hogy az etnikai revízió is megvalósíthatatlan. Mielőtt azonban ez a belátás társadalmi szinten is áthatotta volna a Trianonról való gondolkodást, és hozzájárulhatott volna a következmények kívánt feldolgozásához, a bekövetkező kommunista fordulat ezt alapjaiban lehetetlenítette el.

3. A kommunista diktatúra időszaka (1948–1990)

A kommunista diktatúra évtizedei törést képeznek Trianon emlékezetének történetében. A Horthy-korszak politikai törekvéseit elítélő pártideológiának megfelelően, illetve a szovjet nemzetiségpolitikai iránymutatás magyar politikai elit általi elfogadásának következtében tabuvá vált a Trianonról való beszéd. Egységes emlékezetpolitikáról mégsem beszélhetünk a korszak egészére vonatkozóan, hiszen az évtizedek alatt történtek módosulások a pártvezetés(ek) értékítéletét illetően.

3.1. A Rákosi-diktatúra (1948–1956)

Trianon kérdése és a határon túli magyarság helyzete nem válhatott a közbeszéd részévé, mivel a kormányzati propaganda a nacionalizmus elleni harcot hirdette meg. A hivatalos álláspont szerint Trianon bekövetkeztéért a külső ellenség tehető felelőssé (akiket a nyugati imperialistákkal azonosítottak), vagyis a korabeli ideológia az elhallgatás ellenére sem írta felül a korábbi korszakban meghatározó magyarázattá vált áldozatnarratívát.

3.2. A Kádár-korszak (1956–1990)

1956 után az új kommunista vezetés megpróbálta a vele szemben kinyilvánított nemzetközi elutasítást azáltal is csökkenteni, hogy a szomszédos szocialista országok bizalmát

minden áron igyekezett elnyerni. Ennek érdekében kinyilvánította a területi követelésekről való lemondást, és elismerte, hogy a kisebbségi politika az adott állam belügye. Ezzel nemcsak megszakított mindenféle együttműködést a határon túli magyarokkal, de még fokozottabban érvényesítette Trianon emlékezetének tabusítását. Az 1960-as években a román politika szovjet mintától eltérő különutas törekvései miatt a magyar külpolitika valamivel bátrabban lépett fel az erdélyi magyarság érdekében (mivel nem kellett tartania a moszkvai pártvezetés rosszalló reakciójától). Az 1970-es évek további enyhülést hoztak Trianon tabuként való kezelésében: többek között megkezdődhettek a témával kapcsolatos történészi kutatások, tudomásul vették a romániai magyar irodalom létét, a meginduló táncházmozgalom nyomán pedig szubkultúraként kialakult egyfajta Erdély-kultusz. A nyolcvanas évekre – a Kádár-rendszer gyengülésével párhuzamosan – egyre nagyobb figyelem irányult a határon túli magyar kisebbségekre, aminek következtében például 1988 nyarán tízezrek vettek részt a romániai falurombolás elleni tiltakozáson a budapesti Hősök terén. Összességében azonban ezek sem tudtak radikálisan változtatni a hazai közgondolkodást meghatározó Trianon-felejtésen.

4. A rendszerváltás utáni időszak (1990-től napjainkig)

A kommunista korszakot követően nem volt akadálya, hogy a Trianonról való emlékezés és az ország egykori feldarabolásával való számvetés újra a közgondolkodás tárgya lehessen. Ebben az időszakban a 2010-es évek kezdete egy újabb határt jelöl ki, amikor is a Trianon-kultusz a korábbiakhoz képest nagymértékű újraéledése történt meg, egyrészt a szélsőjobboldali szervezetek, másrészt a hivatalos kormányzati politika kezdeményezésének hatására.

4.1. A trianoni emlékezet újraéledése (1990–2010)

A rendszerváltást követően Trianon emlékezetére irányulóan a Horthy-rendszerre jellemző napirenden tartás és a Kádár-korszakot meghatározó elhallgatás egymást váltogatva, illetve egyszerre érvényesült. (Feischmidt 2014, 79.) Ennek megfelelően a határon túli magyar kisebbségek kulturális tekintetben az összmagyarság részeként definiálódtak, viszont a revíziós követeléseknek jó darabig nem volt helye a politikai közbeszédben. Általánosságban érvényesült az a konszenzus, hogy a Trianonnal való foglalkozás leginkább a történettudomány vagy a szépirodalom privilégiuma, és nem a politikáé. (Feischmidt 2014, 74.) Trianont esetlegesen mégis tematizálva, kezdettől fogva láthatóvá vált, hogy az egyes politikai irányzatok, pártok retorikája eltérő emlékezeti modell alapján formálódott. A népi ideológia tradícióit követő jobbközép irányzatok Trianont történelmi sérelemként, míg a baloldali pártok káros történelmi hatásokat okozó eseményként emlegették. (Romsics G. 2006, 50–51.) Egyedül a nemzeti radikalizmushoz kötődő pártok (az 1990-es évek közepétől a MIÉP, a 2000-es évek derekától pedig a Jobbik) megnyilatkozásaiban került elő nyíltan a revizionizmus képviselete.

4.2. A Trianon-kultusz felerősödése (2010-től napjainkig)

A 2000-es évek végétől – elsősorban nemzeti radikális szervezetek, mozgalmak hatására – újjáéledt a két világháború közti időszak revizionista retorikája és irredenta kultúrája. A trianoni megemlékezések, a populáris kultúra tárgyi és szellemi termékei, illetve a népszerűsítő történeti munkák mind-mind a leegyszerűsített Trianon-mítoszok felélesztését szolgálták. Ezzel összefüggésben Trianon a kulturális-társadalmi ellenállás, vagyis a politikai rend felforgatására irányuló szándékok szimbólumává vált. Az ilyen irányú politikai instrumentalizáció feléledésének magyarázata az lehet, hogy a társadalom számára a Horthy-korszakban kidolgozott szimbolikus szereprepertoár alapján Trianon könnyen azonosítható a válságba jutott Magyarország képével. Hozzá kapcsolódóan pedig Nagy-Magyarország a múlt dicsőségeként azonosított nemzeti nagyságnak és felemelkedésnek a(z illuzórikus) vágyaként értelmeződhet. (Feischmidt 2014, 57–58.)

A feléledő kultuszt a konzervatív kormányzati politika is erősíti, miközben az emlékezést más irányba igyekszik terelni. Ennek megfelelően a Trianonra való emlékezés középpontjában az országrészek szétszakítottságát szimbolikusan felülíró összetartozás hangsúlyozása áll, amit legnyilvánvalóbban június 4. emléknappá nyilvánítása jelez (A nemzeti összetartozás napja néven). Így 2010 óta Trianon „az állami emlékezetpolitika részévé vált, míg bizonyos vonatkozásai továbbra is a nacionalista ellenkultúra részei maradtak". (Feischmidt 2014, 80.)

5. Jelentés és funkció

5.1. A Trianon-emlékművek

A köztéri emlékművek a mindenkori politikai propaganda és a nyilvánosság emlékezeti reprezentációinak metszéspontjában helyezhetőek el: miközben az aktuális hatalom szándékait jelenítik meg, mindenki számára megtapasztalható mementóként az emlék tárgyáról kialakult közvélekedést is befolyásolni képesek. Vagyis az *emlékművek, köztéri szobrok mint emlékhelyek* azt (is) reprezentálják, hogy *Trianon mint emlékezethely* hogyan van jelen a közösség tudatában. Többségük célja a könnyen hozzáférhető, direkt üzenetközvetítés, ami a közhelyes jelképek nehézség nélküli dekódolása által valósul meg. Így a Trianon-emlékművek nagy része esztétikai értelemben nem jelentős alkotás, inkább a giccshez áll közel, történetük viszont az emlékezés változásainak materiális hordozóiként válhat vizsgálat tárgyává. Ennek érzékeltetéseként először a Horthy-korszak néhány mementójának későbbi történetét tekintjük át, majd kitérünk napjaink köztéri emlékműállításának rövid jellemzésére.

5.1.1. A Szabadság téri „Trianon-skanzen"

A Horthy-korszak köztérelnevezéseinek jó része azáltal reflektált Trianonra, hogy az utcanevekben határon túli városok, területek nevei köszöntek vissza. A központi Trianon-emlékhely kialakítására Budapesten a Szabadság téren került sor. A tér különböző

pontjain négy, allegorikus alakokat megjelenítő szobor (*Nyugat, Észak, Kelet, Dél*) az elcsatolt országrészeket szimbolizálta, míg az *Ereklyés Országzászló* egyszerre fejezte ki a veszteségből fakadó gyászt és a revíziós vágyat. Ennek jeleként a talapzatban elhelyezett ereklyetartóban a vármegyékből és nemzeti kultuszhelyekről származó rögöket helyeztek el. Az előtte kialakított virágágyás vizuális és szöveges megoldásai is hasonló jelentéseket sugalltak. Az antanthatalmak megbánását és jóindulatát volt hivatott érzékeltetni a téren elhelyezett Magyar Fájdalom és Harry Hill Bandholtz tábornok szobra. Előbbi angol ajándékként kapott francia alkotás közvetítette e jelentést, utóbbi az 1919-es román megszállás túlkapásai ellen fellépő amerikai tábornok alakját emelte példázatossá.

1945 után a szobrokat eltávolították: néhányat más környezetbe áthelyezve fosztottak meg eredeti jelentésüktől, más részük sorsa ismeretlen. Ezt követően itt, a Trianon-kultusz központi helyszínén állították fel a szovjet hősi emlékművet.

5.1.2. A Magyar Fájdalom szobrai (Kerepeszki 2010 alapján)

A két szobor „története" talán a leglátványosabb példája annak, ahogyan egy emlékmű sorsa leképezi az egyes korszakok Trianonra irányuló emlékezeti stratégiáit. A francia szobrász, Émile Guillaume által készített alkotásokat az a Lord Rothermere ajándékozta Budapestnek és Debrecennek, aki a trianoni békét a brit sajtóban élesen bíráló véleménye révén a Horthy-korszak kultikusan tisztelt alakjává vált Magyarországon. A Hungáriát jelképező két szobor meztelen női testeket ábrázolt: a testtartásból fakadó fájdalmat a debreceni esetében fokozták az országrészek elcsatolását jelképező hiányzó végtagok is. A budapesti szobrot 1947-ben távolították el a Szabadság térről, majd egy év múlva a margitszigeti Palatinus Fürdő előtt, 1973-as áthelyezését követően pedig a balfi fürdőben állították fel újra, ahol az eredeti kontextusból kiemelve teljesen más asszociációkat keltett a női alak látványa. A debrecenit 1945-ben távolították el a Magoss György (később: Bem) térről, és a Déri Múzeum szenespincéjében rejtették el. Innen került Hajdúböszörménybe, majd 1986-ban vissza Debrecenbe, és végül 2000-ben állították vissza eredeti helyére.

5.1.3. A rendszerváltás utáni évek emlékművei

A neotradicionalizmus jegyében az emlékműveken a két világháború közti ikonográfia köszön vissza, ami kiüresedett közhelyekként viszi színre az emlékezést. Az áldozati szerepértelmezés fenntartása, Nagy-Magyarország óhajtása, a veszteség hangsúlyozása miatt az emlékművek nem vesznek tudomást az eltelt időről, vagyis nem reflektálnak az előző évtizedekben végbement feledésre, illetve az emlékezet sokféleségére. Ráadásul csak a csonka-Magyarország fájdalma hangsúlyozódik bennük, így semmiféle együttérzést nem mutatnak a határon kívül rekedt magyarok iránt. A kortárs művészet formanyelve szinte egyikben sem jelenik meg, vagy ha igen, akkor az éles kontrasztban áll a múlt század eszmeiségével. (György 2014, 196–197.)

5.2. Oktatás, publicisztika, populáris kultúra

5.2.1. Horthy-korszak

Nem túlzás azt állítani, hogy ebben az időszakban a hétköznapi élet szinte minden színterét áthatotta az irredentizmus szellemisége. A béke életbelépésekor az újságok fekete gyászkerettel jelentek meg, a templomokban gyászmisét tartottak, a nemzeti lobogót pedig félárbocra húzták 1920 júliusától. Az oktatáspolitika a hazafias nevelést az irredentizmus ideológiájával társította: az elemi iskolák tankönyvei elsősorban az érzelmi hatáskeltés retorikai fogásaival érzékeltették a történelmi igazságtalanságként értett eseményeket, míg a középiskolai pedagógia mindezt már racionálisabb érvekkel egészítette ki. Amely tantárgyak esetében lehetséges volt, azok Nagy-Magyarország vonatkozásában dolgozták fel a tananyagot. Az emlékezés ismétlődő rítusaként pedig kötelezővé tették, hogy az ún. Magyar Hiszekegyet (vagyis Papp-Váry Elemérné népszerű versének kezdő és záró strófáját) „imaként" mondják el a tanulók minden iskolában, valamint ismételjék B. Szabó Mihály nyugalmazott főispán „jelmondatát" is: „Csonka Magyarország – nem ország, / Egész Magyarország – mennyország", továbbá a „Nem, nem, soha!" közkeletű jelszót.

Trianon emlékezete a folyóiratok hasábjain is állandó témaként jelentkezett: nemcsak a publicisztikai írások visszatérő tárgyaként, hanem a trianoni döntést, annak felelőseit és haszonélvezőit (vagyis a szomszédos népeket) kigúnyoló karikatúrák révén is. Az irredentizmus a kor populáris kultúrájában is éreztette hatását: az alább, külön fejezetben tárgyalandó irodalom mellett talán a zene gyakorolta a legnagyobb befolyást a közvélekedésre. Az önálló műdalként, megzenésített versként vagy színdarabok betétdalaiként született „slágerekben" a dalszövegek közhelyes képeihez illeszkedett a zene igénytelensége, mely akár a szomorú tónust, akár az indulójelleget az egyszerű előadhatóságnak és a könnyű befogadásnak rendelte alá. Az irredenta jelképekkel, feliratokkal ellátott használati tárgyak (képeslapok, kitűzők, dísztárgyak, társasjátékok, magyar sors kártyái, szódáspalack stb.) árusítása pedig valóságos üzletággá nőtte ki magát: e tárgyak a legegyszerűbb, hétköznapi tevékenységeket is hazafias gesztussá avatták. (Zeidler 2002, 74.)

A felsorolt emlékezeti produktumok közös jellemzője, hogy az emlékművekhez és a politikai közbeszédhez hasonlóan bennük is az irredentizmus szimbólumkészletének jól ismert elemei ismerhetők fel: a krisztusi szenvedéstörténettel való analógia, a revíziós törekvés azonosítása a nemzeti szabadságharccal, ami a honfoglalás és honvédelem kettős szándékával kapcsolódik össze. (Zeidler 2002, 14–15.)

5.2.2. A rendszerváltás utáni időszak

A megerősödő Trianon-kultusz magával hozta a Horthy-korszak közhellyé vált szimbólumainak újjáéledését a mindennapok nyilvánosságában is. A Trianon-mítoszokat újrageneráló „történeti elemzések", „irodalmi" antológiák, könyvkiadványok vagy a nemzeti radikális szellemiségű honlapok médiatartalmai ugyanúgy hordozói ennek, mint a Nagy-Magyarországot ábrázoló matricák, kitűzők vagy az irredenta szimbólumokkal, jelszavakkal díszített ruhadarabok. Mindezek mellett Trianon visszatérő motívuma a sokak körében népszerű nemzeti rockzenekarok (Kárpátia, Egészséges Fejbőr, Romantikus

Erőszak stb.) dalszövegeinek is, amelyekben – eltérő hangsúllyal – az áldozatdiskurzus, a revízió harcias követelése és a szomszédos népek elleni gyűlölet egyaránt hangot kap. E daloknak alapvetően három hatásmechanizmusát lehet elkülöníteni: emlékeztető szerepük következtében megidézik a két világháború közötti Magyarország világát, performatív hatásuk révén ellenállásra, harcra buzdítanak, míg lírai, emocionális reakciókat kiváltva a nemzetet, a hozzá tartozó örökséggel együtt, szeretet tárgyává teszik. (Feischmidt–Pulay 2014, 276–277.)

5.3. Trianon emlékezete a magyar irodalomban

Trianon szépirodalmi reprezentációiban is az emlékezet sokfélesége mutatkozik meg, ami több vonatkozásban is érzékelhető. A béke következményeinek különböző megtapasztalásai, a kulturális nyilvánosság eltérő adottságai az anyaországi és a határon túli régiókban csakúgy megmutatkoznak az alkotásokban, mint a szerzők szubjektív látásmódja vagy a szövegek esztétikai összetettségéből fakadó különbségek. A Trianon utáni helyzet tematizálása elsősorban lírai művekben meghatározó. A próza- vagy drámairodalomban legfeljebb példázatos áttételességgel (mint például a két világháború közti történelmi regényekben), vagy csupán egy-egy rövid epizód erejéig találkozhatunk ez irányú reflexiókkal, sőt, még ennél is nehezebben hozzáférhető, kriptikus, de éppen ezért maradandó hitelességű emlékállításként jelenik meg, például Kosztolányi *Pacsirtá*jában. (Bucsics 2020, 95–102.) Mindez arról árulkodik, hogy Trianon irodalmi emlékezetében sem az elemző számvetés óhaja, mint inkább az erőteljes érzelmi érintettség dominál.

Az irodalmi élet közvetlenül a békekötés után már reagált az eseményekre. Ekkor is jellemző azonban, hogy a szövegek, kötetek nagyon különböző színvonalon fogalmaztak meg érzéseket, gondolatokat. Irányadó példa lehetett volna Kosztolányi Dezső 1920-ban összeállított, majd 1928-ban megjelent *Vérző Magyarország* című antológiája, amelyben a kor legnevesebb alkotóinak szövegei is olvashatóak voltak. (Szénási 2019.) A szerzőkre jellemző mértéktartó hang, a reflexív szemlélet és az árnyalt értelmezés sokkal inkább hozzájárulhatott volna a közösségi trauma feldolgozásához, mint a jóval nagyobb népszerűségnek örvendő, egyoldalú retorikai sémákat mozgósító irredenta propagandaszövegek, melyekben általában a keresztény szimbolika jól ismert analógiái domináltak. Ezek sorában sajátos „műfajt" képeztek a direkt módon fogalmazó, nevelési célzattal íródó irredenta gyermekirodalmi alkotások (versikék, mesék, színdarabok). Arra is akad azért példa, hogy igényesebb szövegek is közismertté váltak: Reményik Sándor Végvári néven írt, szenvedélyes hangú költeményei nemcsak Erdélyben, de Magyarországon is nagy népszerűségnek örvendtek. Árulkodó azonban, hogy a költőnek a radikálisabb hangot kétségbe vonó, későbbi versei sokkal kisebb visszhangot váltottak ki. Csakúgy, mint az erdélyi magyar kulturális életben formálódó *transzszilvanizmus* mozgalma, amely az európai szellemi értékek képviseletét és a román értelmiséggel való együttműködést hirdette a nacionalista alapú konfrontálódás helyett.

Bár a kommunista rezsim hatalomra jutása után Trianon az irodalomban is tabutéma lett, megjegyzendő, hogy az 1960-as, 1970-es évektől kezdődően a kérdést a szépirodalom

és – a kisebbségi magyar irodalmak vizsgálata révén – az irodalomtudomány hamarabb kezdte újragondolni, mint például a történeti kutatás. A rendszerváltozás utáni időszakban ugyan Trianon a nyilvános közbeszéd része lett (ami csak fokozódott a 2000-es évektől), viszont a békeszerződés eseményeit és hatásait tematizáló szépirodalmi szövegek száma nem növekedett. Vagyis az irodalom regiszterében „a téma [a] közbeszédben való megjelenéséhez képest meglehetősen alulreprezentált". (Vallasek 2018, 106.)

Trianon szinte soha nem önmagában tárgyalt kérdésként jelenik meg az utóbbi évtizedek prózájában (néhány példa: Szabó Magda: *Für Elise*; Tompa Andrea: *Fejtől s lábtól*; Selyem Zsuzsa: *Moszkvában esik*; Térey János: *Káli holtak*), hanem mindig más összefüggések kontextusában olvashatunk a korabeli történésekre irányuló reflexiókról. Megfontolandó, hogy e regények többsége a Trianon-kérdést elsősorban Erdélyhez kapcsolja, „a régió társadalmi, gazdasági, vallási viszonyrendszere tehát monopolizálja a kortárs próza Trianon-olvasatát". (Vallasek 2018, 128.) Az alkotások sorából „Trianon-regényként" is kiemelkedik Tompa Andrea műve, mivel a *Fejtől s lábtól* a két orvos-narrátor eltérő, szubjektív nézőpontjának érvényesítésével lebontja a jól ismert, traumatizáló Trianon-narratívát, helyet adva a többféleképpen való látás/értelmezés általi, árnyalt megközelítésmódnak.

6. Az emlékezés pluralitása

Mint az eddig is látható volt, Trianon emlékezete nem fűzhető fel egységesen elbeszélhető és mindenki számára azonosulásra alkalmas narratívára, vagyis nehéz volna megkülönböztetni fősodorbeli és alternatív emlékezeteket. Az viszont a mai napig változatlannak mutatkozik, hogy Trianon kollektív emlékezete leginkább egy *áldozatdiskurzus elbeszélésmintái* alapján építkezik. Ennek legfontosabb jellemzői az alábbiak. (Balogh 2014, 55–57.)

- A nemzet áldozatként szenvedte el a külső erők (nagyhatalmak) által irányított történéseket.
- Ezzel nem vesz tudomást a történelmi kontextusról, vagyis a veszteséget előidéző esetleges okokról, előzményekről (és a következményekről sem).
- Ez a szemlélet nem teszi lehetővé a kritikai reflexiót, a felelősséget másra hárítja.
- A kollektív ártatlanságot feltételezi, amelyben az áldozati szerep kizárólagossá válik (vagyis más közösségre nem vonatkoztatható).
- Leegyszerűsítő elgondolásának következtében a politikai, nemzeti közösségeket bűnösökre és ártatlanokra osztja (utóbbi csak a saját közösség privilégiuma).
- Problémamentes azonosulást tesz lehetővé, amelyben a sérelmek miatti panasz könnyedén váddá alakítható.

Összegzésként kijelenthető, hogy bár az áldozatként való önértelmezés hatja át legerőteljesebben a Trianonra irányuló kollektív emlékezetet, azért mégiscsak elkülöníthető négy olyan alapvető diszkurzív stratégia, amely az emlékezést és a közbeszédet szervezi. (Feischmidt 2014, 79–81.)

Erősen emocionális, a gyászt mint érzelmet rekonstruáló diskurzus:

A múltról alkotott képet a sérelmek formálják, amihez gyakorta kapcsolódik a határon túli magyarság kiszolgáltatottsága miatti aggodalom.

A Trianon előtti időket hangsúlyozó emlékezeti diskurzus:

A jelen helyett a múltra irányul a figyelem, amely a mai (mindenkori) értékválsággal szemben a nemzet nagyságával, dicsőségével azonosítható. Ezt reprezentálja a Nagy-Magyarország kultusza, amely a nyilvánosságban a legkülönbözőbb formákban jelenik meg.

Trianon iránt közömbös, az emocionális megközelítésekkel szemben érzéketlen diskurzus:

Az előzővel ellentétben a fókusz a múlt helyett a jelenre irányul, aminek következtében a Trianon-kultusz feléledésével együtt járó mai politikai veszélyekre hívja fel a figyelmet.

Kritikai diskurzus:

Leleplezi a hierarchikus, nemzetállami és birodalmi logikát, illetve szembenéz annak politikai és morális kudarcaival. Mindez reflektív szemlélettel kapcsolódik össze, mely Trianon bekövetkeztét és évszázados következményeit komplex folyamatok és hatásmechanizmusok működéseként közelíti meg. Ez a diskurzív rend nem képes átlépni a tudományos közbeszéd határait.

Mindezek fényében kijelenthető, hogy Trianon máig lezáratlan kérdéseket generáló, megnyugtató válaszokat nélkülöző, megoldatlan problémája nemzeti emlékezetünknek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ablonczy 2015

Ablonczy Balázs, *Trianon-legendák*, Bp., Jaffa, 2015.

Balogh 2014

Balogh László Levente, *A Trianon-emlékművek és az áldozatdiskurzus = A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. Varga Pál, Száraz Orsolya, Takács Miklós, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 45–57.

Bucsics 2020

Bucsics Katalin Beáta, *Egy regény vetületei – Kosztolányi Dezső: Pacsirta* (PhD-disszertáció kézirata), Bp., ELTE BTK, 2020.

Feischmidt 2014

Feischmidt Margit, *Populáris emlékezetpolitikák és az újnacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai = Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája*, szerk. Feischmidt Margit et al., Bp., L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014, 51–81.

Feischmidt–Pulay 2014
Feischmidt Margit, Pulay Gergő, *Élmény és ideológia a nacionalista popkultúrában = Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája*, szerk. Feischmidt Margit et al., Bp., L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014, 249–289.
Gyáni 2014
Gyáni Gábor, *A magyar „emlékezet helyei" és a traumatikus múlt = A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. Varga Pál, Száraz Orsolya, Takács Miklós, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 27–35.
György 2013
György Péter, *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*, Bp., Magvető, 2013.
Kerepeszki 2010
Kerepeszki Róbert, *Trianon emlék(ezet)helye Debrecenben, a Magyar Fájdalom szobra*, Debreceni Szemle, 2010/4, 267–272.
Kovács 2010
Kovács Éva, *Trianon traumatikus emlékezetéről*, Limes, 2010/4, 47–56.
Romsics G. 2006
Romsics Gergely, *Trianon a Házban: A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002) = Az emlékezet konstrukciói: Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*, szerk. Czoch Gábor, Fedinec Csilla, Bp., Teleki László Alapítvány, 2006, 35–52.
Romsics I. 2005
Romsics Ignác, *A trianoni békeszerződés*, Bp., Osiris, 2005.
Szénási 2019
Szénási Zoltán, *Veszteség, nagyság, egység – A textuális tér elfoglalása a Vérző Magyarország című antológiában*, Literatura, 2019/4, 382–391.
Vallasek 2018
Vallasek Júlia, *Gyógyítható-e a Té-szindróma? Trianon alakváltozatai a kortárs magyar prózában*, Pro Minoritate, 2018/ősz, 100–130.
Zeidler 2002
Zeidler Miklós, *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*, Bp., Teleki László Alapítvány, 2002.

Ajánlott irodalom

Ablonczy Balázs, *Az ismeretlen Trianon: Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*, Bp., Jaffa, 2020.
Balogh Róbert, *Trianon az általános iskolai tankönyvekben 1945–1988 = Szemelvények ötszáz év magyar történelméből: A III. modern kori magyar történeti PhD-konferencia tanulmányai*, szerk. Antos Balázs, Tamás Ágnes, Szeged, SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2011, 281–288.
Boros Géza, *Trianon köztéri revíziója 1990–2002*, Mozgó Világ, 2003/2, 3–21.

Borsi-Kálmán Béla, *Megközelítések: Tanulmányok a magyar–román (román–magyar) kapcsolattörténetről és identitásról*, Bp., Lucidus, 2011.
Jaj, hol a múltunk?: A Trianon-jelenség, szerk. Száraz Miklós György, Bp., Helikon, 2005.
Kollai István, Zahorán Csaba, *Trianon a román és szlovák köztudatban*, Kommentár, 2007/3, 35–44.
Kovács Éva, *Trianon, avagy „traumatikus fordulat" a magyar történetírásban*, Korall, 59, 2015, 82–107.
L. Nagy Zsuzsa, *Trianon a magyar társadalom tudatában*, Századvég, 1987/3, 5–25.
Michela Miroslav, *Trianon labirintusaiban: Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*, Békéscsaba–Bp., Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete – MTA BTK TTI, 2016.
Querela Hungariae: Trianon és a magyar irodalom, szerk. Pomogáts Béla, Bp., Széphalom Könyvműhely, 1996.
Romsics Ignác, *Trianon és a magyar politikai gondolkodás*, Limes, 2010/4, 7–16.
Somlai Katalin, *Trianon a marxista történetírásban*, Limes, 2002/2, 51–61.
Szétszaggatott ország: Trianon a magyar költészetben, szerk. Bíró Zoltán, Lakitelek, Antológia, 2010.
Trianon, szerk. Zeidler Miklós, Bp., Osiris, 2008.
Trianon 100 (Vérző Magyarország; Emlékező Magyarország 1–2.), szerk. Gyurgyák János, Bp., Osiris, 2020.
Trianon arcai: Naplók, visszaemlékezések, levelek, szerk. Kunt Gergely, L. Balogh Béni, Schmidt Anikó, Bp., Libri, 2018.
Trianon és a magyar politikai gondolkodás (1920–1953), szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 1998.
Trianon utóélete: Válogatás a magyar nyelvű irodalom bibliográfiájából 1920–2000, szerk. Szidiropulosz Archimédesz, Bp., XX. Század Intézet, 2002.
Trianon utóélete: A magyar társadalom Trianon-képe az ezredfordulón, szerk. Szidiropulosz Archimédesz, Bp., Kairosz, 2004.
Vásárhelyi Mária, *Csalóka emlékezet: A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*, Pozsony, Kalligram, 2007.
Zahorán Csaba, *A trianoni labirintus: A Trianon-jelenség és okai a mai magyar közgondolkodásban = A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*, szerk. Szalai László, Bp., L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2013, 9–54.
Zeidler Miklós, *A revíziós gondolat*, Bp., Osiris 2001.

A Don-kanyar mint emlékezethely

Takács Miklós

BEVEZETÉS

A második világháborúban Magyarország 1941. június 27-től volt hadiállapotban a Szovjetunióval. 1942 áprilisától egészen június végéig tartott a 2. magyar hadsereg kiszállítása a Don vonalára. A szovjet hadsereg 1943. január 12-én törte át a frontot. A kemény téli időjárásban a következő hetekben-hónapokban a magyar katonák jelentős része elpusztult (több becsült adat is van, körülbelül 230 ezer főből 110 ezer katona és 30-40 ezer munkaszolgálatos esett el), illetve fogságba került. Mivel az ország egész területéről hívtak be katonákat, így a lakosság nagy része érintett lett a 2. hadsereg sorsában. (Olasz 2015, 427.)

A tragédiát a közeli nagyváros, Voronyezs miatt szokás „voronyezsi katasztrófának" is nevezni. (Egyébként pontatlan a „Voronyezs" megnevezés, mert ez a város a német hadsereg frontvonalába esett, a „katonaföldrajz" szempontjából a Don-kanyar pedig végképp nem konkrét hely. Olasz 2015, 421.) A háború folyamán a veszteségeket a magyar vezetés igyekezte eltitkolni. 1945 után továbbra is fennmaradt a tabuizálás, de immár más politikai indokokból: a szovjet érdekszférába került Magyarországon a kommunista vezetés elhallgatta a történteket, mivel egyoldalúan elítélte a Horthy-rendszert, és ideológiailag megbélyegezte a Szovjetunió ellen hadat viselő magyar honvédséget.

Változás csak a hatvanas évek végén történt, először Örkény István művei, majd Nemeskürty István 1972-ben megjelent, *Requiem egy hadseregért* című könyvének hatására. A kollektív bűnösség helyett itt már áldozatokként tekintettek a szerzők a katonákra. Hasonlóan járt el Sára Sándor *Krónika – A 2. magyar hadsereg a Donnál* című tévéfilmsorozata és *Pergőtűz* című filmje (mindkettő 1982-ben volt látható először). Ezek az alkotások már valóban széles közönséghez jutottak el, illetve előkészítették a rendszerváltáskor itt is megtapasztalható felszabadult emlékezést. Az utóbbi évtizedekben a magyar kulturális emlékezet áldozatnarratívájába jól illeszkedett a Don-kanyar emlékezethelye, ám a számos megemlékezés ellenére nem lett olyan meghatározó és polarizáló szerepe, mint Trianonnak, valamint a holokausztnak.

AZ EMLÉKEZET TÁRGYÁNAK KORA: AZ EMLÉKEZETTÖRTÉNET ELSŐ SZAKASZA: A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A 2. magyar hadsereg mozgósítása, illetve kivezénylése a Donhoz egyrészt felkészületlenül érte a magyar hadvezetést, másrészt senki nem értette, hogy miért kell kétszázezer

embert az országhatároktól kétezer kilométerre harcba küldeni. Ezért a legtöbben nem érezték magukénak a hadjárat célját, illetve sokan gyors lezárásra számítottak, de ez hamis reménynek bizonyult. (Olasz 2015, 426.) A frontra vitt katonákat sokkolták a kinti körülmények (felégetett föld, úttalan utak, nyomorgó lakosság), mindeközben az otthoniakkal való kapcsolattartás is egyre nehezebbé vált, akiknek pedig – a súlyosbodó háborús helyzet és a családfenntartók távolléte miatt – a saját megélhetésük okozott óriási gondokat. (Olasz 2015, 427–428.) A frontról hazatérő túlélők a több hétig tartó karantén után általában közönnyel és szemrehányásokkal találkoztak, így a tényleges megpróbáltatások már ekkor sem kaptak megfelelő nyilvánosságot. (Olasz 2015, 429–430.). Az elesettekkel és a fogságba esett katonákkal kapcsolatban a legtöbb család a bizonytalanságot jelentő, a „hozzátartozója eltűnt" értesítést kapta, ebből következően nem tudták, hogy hol és hogyan róhatnák le a kegyeletüket az elesett előtt, nem voltak a gyásznak és az emlékezésnek közösségi alkalmai sem. (Olasz 2015, 430–431.)

A második világháború alatt a politikai eliten túli tágabb hazai közvélemény tehát szinte semmit nem tudott meg erről az eseményről (ellentétben az olaszokkal, ahol a vereség hírére lendületet kapott az ellenállási mozgalom). A korabeli lapok nem tudósítottak róla, a hadvezetés parancsba adta, hogy nem lehet erről beszélni. Emiatt a véleményalkotó értelmiség is hallgatott. Vers alig született a korban, ritka kivétel Illyés Gyula *Hullaevők* című 1943-as költeménye, mely a hátországi éttermi idillt ütközteti az elesettek emlékezetével:

Melyiknek kispörköltjét védve
halt meg Beke és Fekete?
Melyik söréért fagyott jégbe
Fábján füle, Kovács keze?
Csillogva cikáz, mint a villám,
kés-villa-pár a csirkehullán;
e szép hölgyért, hogy így ehessen:
melyik Nagy halt meg Voronyezsben?
(Illyés 1993.)

AZ EMLÉKEZÉS KORA

1. Az emlékezés tiltása 1945 után

A második világháborúban harcoló magyar katonák 1945 utáni emlékezete nagyban eltért az első világháborút megjárt elődeikétől. Akkor még volt társadalmi fogadókészség, a résztvevők és az áldozatok sorsa beépült a nemzeti emlékezetbe, és ez bizonyos presztízst biztosított nekik. (Olasz 2015, 423.) 1945 után viszont a szovjet megszállás miatt csak elítélően lehetett beszélni a háborús részvételről. Hiába vettek benne részt kényszerűen a katonák, bűnösökként kezelték őket. (Olasz 2015, 423.) Ennek megfelelően a hatalom új birtokosai, Rákosiék is abban voltak érdekeltek, hogy a Horthy-rendszer minden elemét

súlyos vádakkal illessék, propagandájukban a hadsereg „népellenes” szerepet játszott, külön bűne volt a Szovjetunió elleni hadviselés. A doni bevetés pedig kiváló bizonyíték volt számukra a nemzeti érdekek elárulására és a békés Szovjetunió elleni agresszióra. (Olasz 2015, 431–432.)

A Kádár-korszak elején lassan történt meg az események feldolgozása. Az első tudományos feldolgozás ebben az időszakban született meg: 1959-ben a Horváth Miklós szerkesztette könyv (*A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál*) már adatokkal, dokumentumokkal támasztotta alá a hivatalos álláspontot. (Olasz 2015, 433.)

2. A hallgatás megtörése: az 1960-as, 70-es évek

2.1. Örkény István művei

Irodalmi körökben először Örkény István törte át a hallgatás falát. Munkaszolgálatos volt a Don-kanyarban, 1946-ban térhetett csak haza. Emlékeit az 1947-es *Lágerek népé*ben írta meg. 1944-es korai műve, a *Voronyezs* című dráma először 1948-ban, majd 1969-ben jelent meg, ekkor tévéfilm is készülhetett belőle. „Voronyezs minékünk második Mohácsunk” – ezt az adaptáció elé készült bevezetőben mondja a szerző. (Örkény 2016, 436.) A párhuzam felmutatásával nincs egyedül: Trianon mellett leginkább a Don-kanyart vált szokássá a magyar történeti tudat egyik legmeghatározóbb emlékezethelyéhez, Mohácshoz hasonlítani. (Lásd a Mohácsról és Trianonról szóló fejezeteket tankönyvünkben!) A párhuzam nem csupán az ismerőssé tétel eszköze, hanem az emlékezethelyek kánonjába való beemelés gesztusa is. (A *Voronyezs*ből viszont azért nem rendezhetett 1946-ban Várkonyi Zoltán filmet, mert megengedhetetlen volt, hogy egy orosz tanítónő beleszeressen egy magyar katonába.)

Örkény a *Voronyezs*nél jóval ismertebb és sikeresebb darabja, a *Tóték* előszavában is a Don-kanyarban elesett katonatársaknak állított emléket: „1943. január 13-án, a Don-kanyarban, elkezdett lefelé görögni az a szikla, mellyel a magyar hadsereg sziszüphoszi sorsa elvégeztetett. […] Hatvanezer ember fagyott meg ott, abban az aknatűzben, a jeges szélben, a hóban. Az, hogy én élek, a valószínűségnek egészen kicsike töredéke csak. Talán ezért van az, hogy az ő telük, az ő sorsuk azóta sem hagyott megnyugodni. A *Tóték* nem róluk szól, vagy nemcsak róluk, sőt, talán egészen másról, de én írás közben mégis mindig rájuk gondoltam. A legtöbben ülve fagytak meg, s ahogy ott ültek, márványba fagyott arccal, még most is a hátamban érzem a tekintetüket.” (Örkény 2016, 196.)

A *Tóték* alapján készült el 1969-ben a Fábri Zoltán rendezte *Isten hozta, őrnagy úr!* című filmszatíra, mely már egyáltalán nem tematizálta a doni katasztrófát, viszont áldozatként jelenítette meg a második világháborúban harcoló katonát és a hátországban őt visszaváró családját.

2.2. Nemeskürty István: Requiem egy hadseregért (1972)

Pár évvel később, 1972-ben, négy év várakoztatás után jelent meg Nemeskürty Istvánnak (aki 1943–44-ben maga is a katonatiszteket képző Ludovika Akadémia hallgatója volt) *Requiem egy hadseregért* című könyve. Kétségtelenül fontos érdemei voltak abban a tekintetben, hogy pártállami körülmények között egyáltalán lehetségessé vált a magyar katonák elgyászolása. De számos koncepcionális, tendenciózus tévedés terhelte a szöveget, amelyek viszont mítoszokként kerültek be a köztudatba. Például: nem igaz, hogy rosszul lettek volna felfegyverezve a katonák; nem a halálba küldték őket; a szovjetek számára sem voltak veszteségmentesek az ütközetek stb. A könyv színpadi adaptációját Örkény István készítette el, a *Holtak hallgatása* címmel (nem engedték Nemeskürty eredeti címével bemutatni), 1973-ban volt a bemutatója. (Olasz 2015, 434.)

Nemeskürty könyve mellett Kádár Gyula vezérkari ezredes 1978-ban megjelent memoárja is nagy szerepet játszott a hallgatás megtörésében. (Sárközy 2012, 165.) Különlegessége abban rejlik, hogy így egy „horthysta" katonatiszt kaphatott nyilvánosságot.

2.3. Csoóri Sándor: A magyar apokalipszis (1980)

Csoóri Sándor *A magyar apokalipszis* című, 1980-ban, a *Tiszatáj* című folyóiratban megjelent esszéjében (egyértelműsítő alcímmel: *Töprengések a második magyar hadsereg doni összeomlásáról készülő dokumentumfilm anyaggyűjtése közben*) arra lesz figyelmes, hogy a kiskunsági tanyavilágban élő szemtanúk még harminchét évvel később sem szívesen emlékeznek vissza az eseményekre, illetve Nemeskürty könyvéről se hallottak: „A második világháború történeteit azonban lelakatolt szájak őrizték. Fájdalmasak és tilalmasak voltak egyszerre." (Csoóri 1994, 912.) Az írás egyébként nemcsak a Don-kanyarról szól, hanem arról a zsákutcás magyar politizálásról, amely már a kiegyezéssel elindult, és a második világháború veszteségeiben érte el tetőpontját.

2.4. Sára Sándor: a Krónika és a Pergőtűz (1982)

Csoóri – Hanák Gábor mellett – Sára Sándor alkotótársa volt, együtt készítették a *Krónika – A 2. magyar hadsereg a Donnál* című tévéfilmsorozatot és a *Pergőtűz* című rövidített, ötrészes mozifilm-változatot. Mindkettő 1982-ben készült el. A sorozathoz felvett filmanyag százhúsz interjút tartalmaz (Sárközy 2012, 170.): az 1942 januárjától 1943 nyaráig lezajlott eseményekre, a Don-kanyarbeli összeomlásra emlékeznek közkatonák, volt vezérkari tisztek, volt munkaszolgálatosok (ők megalázottságuk miatt eleve másként tekintettek a hadseregre – Sárközy 2012, 175.). A dokumentumanyagból összesen huszonöt részes, a kronologikus szerkesztési elvet követő tévésorozat készült.

Nemeskürty könyve nagy hatással volt az alkotókra, ahogyan Kónya Lajos 1956-ban kiadott naplója is, illetve forrásként használtak még további, kiadatlan emlékiratokat is. (Sárközy 2012, 174, 180.) Öt portré is színesítette a sorozatot: Zelk Zoltán költő és Fazekas

György újságíró (utóbbinak 1979-ben jelent meg a memoárja) a munkaszolgálatosok perspektívájából emlékeztek vissza. A Zelkről szóló rész elején elhangzik tőle a *Dorisici alkony, 1943* című verse, melynek már a kezdő versszaka bevezet a munkaszolgálatosok szenvedéseibe:

> A gödörben harminchárom halott.
> És suhant már a harmincnegyedik.
> Mennyit temettünk! S két hónapja már!
> rakhattuk volna föl, az egekig.
> (Zelk 1986, 327.)

Boldizsár Iván író sorozatbeli szerepeltetésére a baloldallal már a világháború idején szimpatizáló értelmiségiként volt szükség. (Sárközy 2012, 184.) Sigmond Olivér a hivatásos ludovikás tisztréteget képviselte, Gallyas Ferenc pedig a szélsőjobboldali eszmék által megtévesztett írástudókat szimbolizálta. (Sárközy 2012, 185–186.) A különbségek ellenére sok közöset lehet felfedezni nemcsak ennél az öt, hanem az összes visszaemlékezőnél. Bár amiatt, hogy a német hadsereget egységesen elítélte mindegyik interjúalany, felmerülhet a hivatalos álláspontnak való megfelelés kényszere. (Sárközy 2012, 191.) Kiemelkedik a sorozatból a memoárját már korábban megjelentető Kádár Gyula interjúja, hiszen mindenkivel ellentétben ő többes szám első személyben vállal felelősséget a munkaszolgálatosok szenvedéseiért és haláláért: „rettenetes szégyenünk" – mondja. (Sárközy 2012, 194.)

Már az 1982-es tévépremier folyamán botrány kerekedett Gellért Sándor visszaemlékezéséből. Az ukrán tanítónővel egykori magyar honvédként folytatott szerelmi viszonyának elbeszélése miatt tiltakozott a Szovjetunió (azonos kifogást találtak annak idején Örkény István *Voronyez*sénél is). A sorozatot levették a műsorról, a könyvet, amely a riportalanyok vallomásaiból adott volna válogatást, bezúzták (csak 1988-ban adták ki újra). A cenzúra kihúzta ugyan a botrányt okozó visszaemlékezést a dokumentumfilm-sorozatból, de Sára visszatette azt a *Pergőtűz*be. (A mozifilm-változat egyébként abban is különbözik a *Krónika*tól, hogy az özvegyek közül is többen szerepelnek benne. Sárközy 2012, 177, 198.) Végül a sorozat mind a huszonöt részét csak 2002-ben tűzte műsorára a Magyar Televízió.

3. A nyolcvanas évek és a rendszerváltás utáni első évtized

A nyolcvanas évek végére a második világháború, a honvédség harcai és a háborús veszteségek a közbeszéd részeivé váltak, megnőtt a történettudományi feldolgozások száma is. (Olasz 2015, 436.) Az évtizedben jelent meg két volt tiszt visszaemlékezése, Zsigmondy Lászlóé (eredetileg 1981-ben, Münchenben, aztán 1995-ben, átdolgozva, Székesfehérváron) és a Lajtos Árpádé (1968-ban írta, 1984-ben átdolgozta, végül 1989-ben jelent meg). (Olasz 2015, 437.) Für Lajos esszéje a második világháborús magyar veszteségekről is fontos esemény volt a Don-kanyar emlékezettörténetében, az *Alföld* folyóiratban jelent meg 1984-ben, 1987-ben könyv formában is kiadták. (Olasz 2015, 437.)

A rendszerváltás után két másik dokumentumfilm is megpróbálta orvosolni a Sára Sándoréknak felrótt hibát, nevezetesen, hogy nem szólaltatták meg a front másik oldalán álló felet, a szovjet katonákat és az ukrán lakosokat. 1990-ben készült Kóthy Judit dokumentumfilmje, a *Valahol Oroszországban*, amely műfaját tekintve úti beszámoló, hiszen a túlélőknek és az elesettek rokonainak egy csoportja utazik vissza a Don-kanyarba, ebből adódóan itt már létrejött a dialógus a helyiek és az odalátogató magyarok között. (Sárközy 2012, 203.) Erdélyi Péter pedig 2003-ban készítette el a *Krónika* ellenpontját, *Doni tükör* címmel. Ebben csakis a helyi lakosságot szólaltatták meg, arról kérdezve őket, hogy ők hogyan emlékeznek a magyar hadseregre. (Sárközy 2012, 200.)

4. A jelenlegi helyzet

2013-ban a hetvenedik, 2018-ban a hetvenötödik, 2023-ban pedig a nyolcvanadik évfordulón is számos megemlékezés volt, de kisebb rendezvényeket minden évben tartanak január 12-én. A híradásokból az látszik, hogy az állami intézmények közül a mindenkori honvédelmi minisztérium és a hozzátartozó Hadtörténeti Múzeum a legaktívabb, a leggyakrabban megemlített helyszín pedig a pákozdi Mészeg-hegyen 1993-ban átadott Don-kanyar-emlékkápolna.

A hetvenedik évforduló évében jelent meg Krausz Tamás és Varga Éva Mária könyve: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: Levéltári dokumentumok, 1941–1947*. Eszerint számos háborús bűntettet követtek el a megszálló magyar csapatok. A kutatók ezzel megkísérelték a beágyazott áldozat-emlékezetet a tettes-emlékezet felé elmozdítani. Két évvel később egy szinte azonos főcímmel rendelkező monográfia (*Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944: Esemény – elbeszélés – utóélet*) jelent meg Ungváry Krisztián történész tollából, mely vitatja az előző kötet megalapozottságát. Kézenfekvő volt a két kötet szerzőit vitára hívni és egy asztalhoz ültetni. Ez 2016 februárjában meg is történt a budapesti Kossuth Klubban. A vita vezetője, Gyurgyák János megfigyelése szerint tíztizenöt évente élénkül meg az érdeklődés a magyar honvédség második világháborús szerepvállalása kapcsán. (Csunderlik 2016, 236.) A vita során Krausz Tamás a saját megközelítését „antifasisztának", az Ungváryét pedig „antikommunistának" nevezte, a tendencia szerinte az, hogy az utóbbi narratíva kezdi kiszorítani az előbbit. A vélemények nagyfokú eltérésének az lehet az oka, hogy a megszállók–kollaboránsok–ellenállók „hármas felosztása nem mindig írja le a keleti front egykori történelmi valóságát". (Csunderlik 2016, 240.)

Krausz Tamásék megközelítése a következő évtized emlékezetpolitikai alakulástörténetének ismeretében valóban elszigetelt kísérlet maradt. (A hadtörténész-szakmában továbbra is Szabó Péter monográfiáját tekintik a legfontosabb tájékozódási pontnak.) A fiatalabb történészgenerációból Fóris Ákos például igen reflektált módon tárgyalja a Don-kanyar emlékezetét, de ő is egyértelműen áldozatoknak tekinti a katonákat, ahogy ez a nyolcvanadik évfordulóra írt tudománynépszerűsítő cikkének a címéből is kitűnik: *Áldozatból áldozat*. (Fóris 2023.) Az egy évvel később, szintén az évforduló környékén vele készült interjúban pedig ugyan színre vitte azt az erkölcsi dilemmát, hogy a magyar katonák helytállása a keleti fronton egyben a náci Németország támogatását

is jelentette, illetve történeti dokumentumok alapján szót ejtett a Szovjetunióban állomásozó 2. magyar hadsereg bűnösségéről is, azonban az emlékezetpolitikában továbbra is csak két tendenciát, a széles körben elterjedt áldozatnarratívát és az újabban feltűnő, a katonákra hősként tekintő „nagy elbeszélést" tartotta meghatározónak. (Lugosi 2024.) Ványai Márton munkája sem jelent ebből a szempontból újdonságot, pedig kihasználta azt az újonnan adódó lehetőséget, hogy immár az orosz hadműveleti iratok is széles körben hozzáférhetővé váltak a második világháború korszakából. Könyve az akkori ellenség szemszögéből mutatja be a 2. magyar hadsereget, de ennek jelenleg nincsen semmilyen emlékezetpolitikai következménye, legalábbis az azóta eltelt rövid időben nem volt ilyen hatása. (Ványai 2023.)

Kétségkívül nem találkozunk tartalmi változásokkal akkor sem, ha a Don-kanyar internetes jelenlétét vesszük górcső alá. A találatok döntő része napilapi beszámoló a különféle évfordulós megemlékezésekről, melyeket főként önkormányzatok vagy hagyományőrző egyesületek tartottak. (A regionális eloszlás egyenletes, vannak határon túli megemlékezések is, természetesen nem azok vannak többségben. A nyolcvanadik évfordulóról készült beszámolók enyhe többségben vannak a hetvenötödik évfordulóról írottakkal szemben, ami az emlékezethely beágyazottságának a tartósságát bizonyítja.) Néhány esetben beszámolhatunk formai újdonságokról is, mint például az emlékezés aktívabb módját kikényszerítő emléktúrák, vagy a ma még ritkaságba menő hadijátékok, újrajátszások (*reenactments*), melyek korhű egyenruhákban és fegyverekkel kísérelnek meg színre vinni egy-egy csatajelenetet. Ezekről videók is elérhetők a világhálón, bár a legtöbb felvétel továbbra is hagyományos megemlékezéseket örökített meg. Ugyanakkor a csak digitális formában létező források nagy többsége szöveg, ezt követik a fényképek, s csak azután következnek a videók.

Ezek között a források között is egyre inkább ritkaság számba megy a túlélők megszólaltatása, a nyolcvanadik évfordulón már csak újraközlésekkel találkozhatunk, hiszen talán egyetlen szemtanú sem él már. A Don-kanyar mint emlékezethely történetében tehát immár új szakasz kezdődött, a magyar kulturális emlékezet részévé vált, a történelmi esemény résztvevői már nem tudják befolyásolni az emlékezést. Jelen horizontból az látszik, hogy egyelőre radikálisan nem fognak módosulni a Don-kanyarhoz kapcsolt jelentések, hanem továbbra is a nemzeti áldozatnarratíva szerves része marad – ahogyan abba eddig is beleilleszkedett.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Csoóri 1994

Csoóri Sándor, *A magyar apokalipszis* = Csoóri Sándor, *Tenger és diólevél: Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek, 1961–1994*, vál., szerk. Szakolczay Lajos, Bp., Püski, 1994, 906–940.

Csunderlik 2016

Csunderlik Péter, *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: Krausz Tamás és Ungváry Krisztián vitája*, Múltunk, 2016/1, 234–252.

Fóris 2023
Fóris Ákos, *Áldozatból áldozat – a Don-kanyar emlékezete*, Újkor.hu, 2023. január 12. https://ujkor.hu/content/aldozatbol-aldozat-a-don-kanyar-emlekezete (Utolsó letöltés: 2025. március 12.)
Illyés 1993
Illyés Gyula *Összegyűjtött versei*, s. a. r. Domokos Mátyás, Bp., Szépirodalmi, 1993.
Lugosi 2024
Lugosi Péter, *Áldozatok vagy hősök voltak a Don-kanyar katonái?*, 24.hu, 2024. január 17. https://24.hu/tudomany/2024/01/17/don-kanyar-masodik-vilaghanoru-magyar-hadsereg-aldozatok-hosok/ (Utolsó letöltés: 2025. március 12.)
Olasz 2015
Olasz Lajos, *A Don-kanyar és a történelmi emlékezet = Hely, identitás, emlékezet*, szerk. Keszei András, Bögre Zsuzsanna, Bp., L'Harmattan, 2015, 419–441.
Örkény 2016
Örkény István, *Drámák*, szerk. Radnóti Zsuzsa, Bp., Palatinus, 2016, I.
Sárközy 2012
Sárközy Réka, *Lenyomatok: A Don-kanyar emlékezetének filmes narratívája = Búvópatakok: A feltárás*, szerk. Rainer M. János, Bp., OSZK – 1956-os Intézet, 2012, 166–208.
Ványai 2023
Ványai Márton, *A magyar 2. hadsereg doni katasztrófája: Szovjet hadműveleti iratok és emlékezések tükrében, 1943. január 12–24.*, Keszthely, Peko, 2023.
Zelk 1986
Zelk Zoltán, *„...Elátkozva a hatodik napot..."* = Zelk Zoltán, *Reménykedem és rettegek: Prózai írások, 1963–1981*, vál., szerk. Sinka Erzsébet, Bp., Szépirodalmi, 1986, 327–353.

Ajánlott irodalom

A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: Levéltári dokumentumok, 1941–1947, szerk. Krausz Tamás, Varga Éva Mária, Bp., L'Harmattan, 2013.
Fazekas György, *Miskolc–Nyizsnyij–Tagil–Miskolc*, Bp., Magvető, 1979.
Kádár Gyula, *A Ludovikától Sopronkőhidáig*, Bp., Magvető, 1978.
Kónya Lajos, *Hej, búra termett idő*, Bp., Gondolat, 1996.
Lajtos Árpád, *Emlékezés a 2. magyar hadseregre, 1942–43*, s. a. r. Szakály Sándor, Szabó Péter, Bp., Zrínyi, 1989.
Nemeskürty István, *Requiem egy hadseregért*, Bp., Magvető, 1972.
Szabó Péter, *Magyarok a Don-kanyarban: A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*, Bp., Kossuth, 2024.
Ungváry Krisztián, *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944: Esemény – elbeszélés – utóélet*, Bp., Osiris, 2015.
Zsigmondy László, *A 2. magyar hadsereg a Szovjetunió elleni háborúban, 1942–1943*, Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár, 1995.

A holokauszt mint magyar emlékezethely

Szirák Péter

BEVEZETÉS

A *holokauszt* görög eredetű szó, jelentése: „teljesen elégő áldozat". A náci Németország által uralt területeken a második világháború idején végrehajtott genocídium (népirtás) elnevezése. A kifejezés az 1978-ban az Egyesült Államokban, majd Nyugat-Európában bemutatott *Holocaust* (rendezte: Marvin J. Chomsky) című négyrészes amerikai filmsorozat révén terjedt el, de a túlélők és a téma kutatóinak egy része nem fogadja el illő kifejezésként, hanem helyette a héber eredetű *soá* („csapás", „veszedelem") megjelölést használja, a népirtás elszenvedői közé tartozó cigányság pedig a *pharrajimos* („elemésztés") szót. A történelemben az idők kezdete óta újra és újra megismétlődnek azok a barbár kísérletek, amelyek népcsoportok egy részének vagy egészének kirekesztésére, kitelepítésére vagy akár teljes megsemmisítésére irányulnak. A holokauszt egyedisége az *iparszerű* gyilkolás megszervezésében áll. Egyedítő vonása, hogy nem helyi polgárháborús konfliktushelyzet következménye volt (mint például az örmények elleni genocídium Törökországban, vagy a kambodzsai, illetve a ruandai népirtás), hanem az elkövetők radikális, világjobbítónak hitt antiszemita ideológiájának, szándékaik szerint globális programjának megvalósítása. Sajátossága az is, hogy az áldozatok jelentős részét nem helyben gyilkolták meg, hanem országhatárokon áthurcolva, a népirtás technológiáját biztosító halálgyárakba szállítva. (Laczó 2022, 233.) A megsemmisítő táborok („Vernichtungslager") a nácik által megszállt Lengyel Főkormányzóságban jöttek létre: Auschwitz (Oświęcim), Bełżec, Chelmno, Sobibór, Treblinka és Majdanek. (Az utóbbi öt haláltábornak mindössze néhány tucat túlélője volt.) A második világháború alatt a náci Németország által elfoglalt ukrajnai és belorusz területeken (az ún. „véres övezet"-ben), valamint a már említett megsemmisítő, illetve egyéb koncentrációs táborokban (Bergen-Belsen, Buchenwald, Sachsenhausen, Dachau, Mauthausen stb.) kb. 6 millió zsidót pusztítottak el, de a népirtás a cigányok, a homoszexuálisok, a fogyatékosok, a lengyel és orosz hadifoglyok, a lengyel ellenállók és általában a politikai ellenállók ellen is irányult. A mai Lengyelország területén található, hatalmas méretű és kevert jellegű (egyszerre megsemmisítő és kényszermunkára fogó) auschwitzi táborkomplexum kiemelkedett a többi közül. Első részlege 1940 elején létesült, és először a lengyel ellenállókat gyűjtötték itt össze. 1941-ben ide települt az I. G. Farben gyárkomplexuma, és létrejött a három kényszermunkatábor. 1941 őszén szovjet hadifoglyok építették meg Birkenaut, a legnagyobb náci megsemmisítő tábort, ahol három gázkamra és krematóriumok működtek. Auschwitzban több mint 1 millió embert öltek meg, a többségük zsidó származású volt, rajtuk kívül 70-75 ezer lengyel, 21 ezer roma és 15 ezer szovjet hadifogoly, valamint 10-15 ezer

más nemzetekhez tartozó esett áldozatul. A táborban egyidejűleg kb. 100 ezer fogoly volt. A láger 1945. január 27-én szabadult fel, 30 ezer túlélővel. A 60. évfordulón, 2005-ben ezt a napot az ENSZ nemzetközi holokauszt-emléknapnak nyilvánította. Hogy Auschwitz az egyik legfontosabb összeurópai emlékezethely lett, ahhoz hozzájárult, hogy szinte minden európai nemzet tart számon áldozatokat, s az is, hogy a tábort alkotó épületek szokatlanul nagy hányada maradt meg, és vizuálisan ismertté vált. Auschwitz az emberi gonoszság globális szimbóluma (Laczó 2022, 234.), a holokauszt pedig az egész modern nyugati civilizáció kulturális emlékezetét meghatározó történeti esemény.

AZ EMLÉKEZET TÁRGYÁNAK KORA

1. A népirtás ideológiai alapjai és kezdete

A genocídium ideológiai alapja az *antiszemitizmus* volt, amely a korábbi vallási alapú zsidóellenességet (az ún. antijúdaizmust) váltotta a 19. század harmadik harmadában, s a kapitalizmus elterjedésével párhuzamosan a társadalmi feszültségeket bűnbakképzéssel, a zsidóság kollektív megbélyegzésével és kirekesztésével igyekezett levezetni. Ez az Európában sok helyütt kibontakozó politikai irányzat az első világháború után kiegészült azzal a nemzetiszocialista doktrínával, amely a szociáldarwinizmus, a fajelmélet és az eugenika alapján a társadalom *medikalizálását* (kvázi „orvosi kezelését" „meggyógyítását") tűzte ki célul. Adolf Hitler kezdetektől zsidóellenes náci programjának megfelelően az önmagát „árja fajnak" tekintő többség a társadalom „megtisztítása", s ezáltali „boldogulása" érdekében a zsidó (vagy zsidónak tekintett) kisebbség ellen fordult. Ennek jegyében hozta meg a náci állam 1935-ben a *nürnbergi faji törvényeket*, amelyek a német zsidók állampolgári jogoktól való megfosztását célozták. A nemzetiszocialista diktatúra radikalizálódása aztán elvezetett a nyílt fizikai erőszak alkalmazásához: az 1938. november 9–10-i országos zsidóellenes pogrom („Kristallnacht") már a zsidó származású német állampolgárok eltávolítására (emigrációra kényszerítésükre, kitoloncolásukra) irányult. (Egyébként már 1938 márciusától, az Anschluss után – Adolf Eichmann irányításával – ezt a diszlokatív állami erőszakot alkalmazták Ausztriában is. Sőt, több európai kormányzattal tárgyalva tervet készítettek az európai zsidóságnak Madagaszkárra való kitelepítéséről!) 1939 őszén, Lengyelország elfoglalása után a náci hatóságok több milliós zsidó lakossággal találták szembe magukat, s az ő elkülönítésüket, *gettósításukat* (Varsó, Łódź stb.) végrehajtották. 1940 és 1943 között a náci Németországból (és annak részeként: Ausztriából), valamint a megszállt Cseh-Morva Protektorátusból és a bábállam Szlovákiából a Lengyel Főkormányzóságba deportálták a zsidókat – gettókba és koncentrációs táborokba. Amikor a Wehrmacht 1941 nyarán-őszén behatolt a Szovjetunióba, az egykori kelet-lengyel, valamint belorusz és ukrán területeken megint csak nagyszámú zsidó lakossággal találkozott, akiknek a lakóhelyükön való *fizikai megsemmisítése* egyrészt a helyi nem zsidó népesség egy részének aktív közreműködésével, másrészt az ún. Einsatzgruppék (hátországi rendőrségi erők) bevetésével elkezdődött. Az Adolf Hitler által sugalmazott „végső megoldás" (Endlösung) az európai zsidóság teljes megsemmisítésének programja

volt. Az erre vonatkozó operatív tervet 1942. január 20-án Berlin közelében, az úgynevezett Wannsee-konferencián véglegesítették. E tanácskozáson a birodalom hatóságainak főtisztviselői vettek részt, akik Reinhard Heydrich, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal, a náci elnyomó apparátusokat irányító csúcsszerv vezetője irányításával kidolgozták a genocídium részletes tervét, az egyes országok zsidóságának számszerűsítésétől és összegyűjtésétől a megsemmisítő táborokba szállításon és az elgázosítás technológiáján át a holttestek elégetéséig. (Benz 2012, 469.) A plánum fontos eleme volt, hogy a német katonákat és hivatalnokokat a tömeggyilkosságban való közvetlen részvétel pszichikai-fiziológiai megterhelésétől megkíméljék. Ezért az iparszerű gyilkolásban a fogolytársak közreműködésének, a táborok ún. automatizálásának szántak nagy szerepet.

A globális történelmi összefüggéseket tekintetbe véve a rasszista elméletek elterjedése, a koncentrációs táborok kialakítása és a modern kori népirtások jelensége egyaránt szorosan összefügg az európai gyarmatosítások történetével. Ismert, hogy Észak-Amerikában, Ausztráliában és Afrika középső és déli részein a britek, hollandok, belgák és németek hódítókként való megjelenése teljes őslakos népcsoportok erőszakos elpusztításához vezetett. A diszlokatív erőszak formái: az ellenséges elemek, hadifoglyok és menekültek összpontosított izolálása 1933 előtt is ismert eljárás volt: a modern koncentrációs táborok korábban jöttek létre, így például a 19–20. század fordulóján háborús menekülteket elkülönített területekre zártak Kubában, a Fülöp-szigeteken és Dél-Afrikában. Ebből a távlatból nézve 1939 és 1945 között a nácik Kelet-Európában tettek nagyszabású és könyörtelen kísérletet birodalomépítésre és faji alapú gyarmatosításra, s ez a kísérlet mindegyre radikalizálódott és extrém erőszakhoz vezetett. Ennek része volt az extralegális és dehumanizáló fogva tartás és sanyargatás, valamint a megsemmisítésre törekvés. (Laczó 2022, 233.)

2. A Horthy-rendszer és a vészkorszak

A Horthy-rendszer gazdaság- és társadalompolitikájának voltak *antiszemita* vonásai. A jogkorlátozások terén ez a rendszer első és utolsó éveiben erősödött fel. 1920-ban az ún. *numerus clausus* („zárt szám") törvény korlátozta, a teljes társadalmi részaránynak megfelelően 6%-ban maximalizálta a zsidó származású, izraelita vallású hallgatók arányát. Ezt a törvényt ugyan a Bethlen-kormány 1928-ban visszavonta, de a zsidó származásúak jogainak korlátozása főként a szociálpolitika terén az egész korszakban megfigyelhető volt. (Ungváry 2017, 8–10.)

A társadalmi feszültségek kiéleződése, a szélsőjobboldal megerősödése és parlamenti előretörése az 1930-as évek végén újabb antiszemita politikai hullámhoz és ismét zsidóellenes diszkriminációhoz – ezúttal már radikálisabb jogkorlátozásokhoz – vezetett. Az 1938 és 1941 között meghozott I–IV. ún. zsidótörvény előbb (1938-ban) felekezeti, majd (1939-től) faji alapon fosztotta meg a magyar zsidóságot állampolgári és szabadságjogaitól. Az 1939. évi II. törvénycikk a zsidónak minősített férfiakat eltiltotta a fegyveres katonai szolgálattól, s ugyanakkor rendelkezett fegyvernélküli kisegítő munkaszolgálatra való behívásukról. A munkaszolgálat (korabeli rövidítéssel: MUSZ) esetenként az

átlagos frontviszontagságoknál is súlyosabb töredelmet jelentett, mert a törvények által megbélyegzett zsidó férfiak gyakran váltak a gátlásaiktól szabaduló antiszemita elöljárók és kerettagok áldozataivá. (Ungváry 2004, 119–120.) Munkaszolgálatra hívták be 1940-től több alkalommal például Radnóti Miklóst, s e kötelékben végezték ki 1944 őszén. A munkaszolgálat áldozata lett mások mellett Szerb Antal és Halász Gábor.

A magyarországi zsidóságot ért atrocitások sorában az első tömeggyilkosságra a nácik által elfoglalt ukrajnai Kamenyec-Podolszkijban került sor. 1941 júliusában a magyar hatóságok a visszatért Kárpátalján lévő Kőrösmezőn internálótáborba gyűjtötték azokat a zsidókat, akik a visszacsatolt területeken, illetve az egész országban nem voltak honosak és/vagy papírokkal nem tudták igazolni állampolgárságukat. A mintegy 20 ezer főnyi menekültet a Kárpátokon túlra, a németek által megszállt területre deportálták, és ott sorsukra hagyták őket. A kitoloncoltak nagy többségét egy SS-alakulat 1941. augusztus 27–29-én Kamenyec-Podolszkijban kivégezte.

Az 1941 áprilisában katonai erővel elfoglalt Délvidéket nem sikerült pacifikálni, a szerb ellenállást – különösen a szerb többségű Dél-Bácskában – nem sikerült megszüntetni. Az intenzív partizántevékenység letörése érdekében a magyar honvédség és csendőrség 1942 januárjában Újvidéken és környékén razziát rendelt el. A karhatalmi intézkedések tömeggyilkosságba torkolltak: az igazoltatások során foglyul ejtetteket (szerbeket, zsidókat és magyarokat, köztük nőket és gyermekeket) az újvidéki strandra szállították, s a jeges Dunába lőtték. A környező településekre is kiterjesztett vérengzés mintegy 3300-3800 áldozata közül kb. 700-an voltak zsidó származásúak. A főként civil lakosság ellen elkövetett „túlkapások", atrocitások megbocsáthatatlanok és jóvátehetetlenek, de hozzá kell tennünk: a második világháború történetében példátlan módon a felelősöket 1942–43-ban hadbíróság elé állították, és az áldozatokat, kárvallottakat, illetve hozzátartozóikat pénzsegéllyel kárpótolni igyekeztek. Az újvidéki vérengzés következménye a Bácskába 1944 őszén bevonuló jugoszláv hadsereg és karhatalom által elkövetett megtorlás, amely mintegy 40 ezer magyar áldozatot szedett. Az 1942 januári újvidéki eseményekről szól Cseres Tibor regénye, a *Hideg napok* (1964) és annak Kovács András által készített – azonos című – filmadaptációja (1966).

A magyar zsidók állampolgári és szabadságjogai 1938–41 után súlyosan korlátozottak voltak, de szemben Európa számos más országával, az életük egészen 1944 tavaszáig nem forgott veszélyben. A tragikus fordulatot az 1944. március 19-i német megszállás jelentette, melyet követően a Magyarországra érkező Adolf Eichmann SS-alezredes néhány száz fős Sonderkommandója irányításával és a magyar hatóságok hatékony közreműködésével sor került a zsidóság maradék jogainak felszámolására, a *megbélyegzés* (április 5-től sárga csillag viselése) bevezetésétől a *gettósítás*on át (április közepétől a teljes zsidó népesség, kb. 780 ezer ember kényszerlakhelyre összpontosítása) a *deportálás*ig. A holokauszt összeurópai történetének egyik legnagyobb és leggyorsabb műveletére került sor: május 15. és július 9. között, mindössze 50 nap alatt mintegy 437 ezer vidéki magyar zsidó embert – túlnyomórészt nőket, időseket és gyerekeket (a fiatal és középkorú zsidó férfiak zöme munkaszolgálatos volt) deportáltak – többnyire – Auschwitz-Birkenauba: marhavagonokban szállítottak ki az országból és adtak át a náci német hatóságoknak, egy idegen hatalom önkényének. Csakis a magyar állam teljes releváns apparátusa (az ez idő

szerint cselekvésképtelenné váló Horthy Miklós kormányzótól és az ez ügyben kimondottan aktív Sztójay Döme miniszterelnöktől Jaross Andor belügyminiszteren, Baky László és Endre László belügyi államtitkárokon, valamint a polgármestereken, jegyzőkön, rendőrökön és csendőrökön át a vasúti alkalmazottakig) lehetett képes heteken át naponta átlagosan mintegy 8 ezer honfitársának deportáló vonatokra kényszerítésére. A magyar állam tehát nem volt közvetlenül felelős Auschwitz-Birkenau borzalmaiért, de nagyrészt és közvetlenül felelt – vezető politikusai, a belügyminisztérium és a csendőrség pedig kiemelt módon feleltek – azért, hogy e tábor legnagyobb áldozati csoportja épp Magyarország lakosai közül került ki. A deportáltak kb. 40-50%-át azonnal elgázosították, a többiek kényszermunkát végeztek, átlagos túlélési idejük – az éhezés és a sanyargatás dehumanizációs viszonyai között – kb. 2-3 hónap volt. Auschwitz-Birkenau: a legnagyobb magyar tömegsír. A csaknem a teljes európai kontinensre kiterjesztett zsidóellenes népirtás kb. minden tizedik áldozata származott Magyarországról. Az Auschwitz-Birkenauban elpusztított több mint 1 millió ember közül mintegy 345.000 fő volt magyar állampolgár. Itt gyilkolták meg az 1941–1945-ös országterületen élő teljes zsidóság hozzávetőleg minden második tagját. További 5.000 és 10.000 közti Magyarországról deportált ember halt meg Bergen-Belsenben, Buchenwaldban, Dachauban, Gross-Rosenben, Mauthausenben és Stutthofban. (Laczó 2022, 230–232.) A külföldi és hazai tiltakozások, valamint az egyre nyilvánvalóbb német vereség és a normandiai partraszállás hatására 1944 július elején ugyan Horthy Miklós kormányzó leállította a további deportálásokat (Romsics 2017, 421.), így a budapesti zsidóság nagy részének kiszállítására nem került sor, de az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel után még kb. 50 ezer magyar zsidót hurcoltak el gyalogmenetekben Németországba, az ostromgyűrűbe zárt, kormányzati ellenőrzés nélkül maradt Budapesten pedig 1944–45 fordulóján a nyilasterror szedte áldozatait: az őrizetbe vett, kifosztott, nyilasházakban megkínzott zsidókat a Dunába lőtték. (Az erőszak extrém elszabadulásáról szól Zoltán Gábor 2016-ban megjelent *Orgia* című regénye; a Dunába lövetés áldozatainak állít emléket Can Togay és Pauer Gyula 2005-ös emlékműve, a *Cipők a Duna-parton*.) A vidéki zsidóságnak kb. 10-20%-a, a budapesti zsidóságnak kb. 50%-a maradt túlélő. A veszteség mintegy 500-550 ezerre tehető.

AZ EMLÉKEZÉS KORA

1. A vészkorszak emlékezete a koalíciós korszakban és a Rákosi-rendszerben

A háború utáni néhány évben – korabeli szóhasználattal – a *vészkorszak* emlékeinek rögzítése, az üldöztetésről való tanúságtételek regisztrálása intenzívnek mondható: 1945–1946-ban a náci népirtás dokumentálásának nagyszabású kísérletére került sor Budapesten, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság interjúprojektje keretében például több száz magyar zsidó túlélő is explicite beszámolt szörnyű tapasztalatairól. (Laczó 2022, 234.) Az egyéni tanúságtételek, memoárok sorában 1945-ben jelent meg Szép Ernő *Emberszag* című műve a vészkorszak budapesti átéléséről, 1947-ben pedig Debrecen Város és a Tiszántúli Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata adta ki a nagyváradi

patológus, Nyiszli Miklós *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* című visszaemlékezését. A könyv 1960-ban New Yorkban, 1961-ben pedig Párizsban jelent meg, 2004-ben újra kiadták magyarul. Ez a memoár adta az alapját a *Saul fia* (2015) című film forgatókönyvének. 1945 és 1948 között publikálta a vészkorszakot tárgyaló regényét Rudnóy Teréz (*Szabaduló asszonyok*) és Zsolt Béla (*Kilenc koffer*), memoárját Parragi György, Brenner Sándor, Buchinger Manó, Fenyő Miksa és Gács Teri. (Jablonczay 2019, 41–44.) Kulcsár István pszichiáter 1946-ban adta ki *A maradék zsidóság lelki keresztmetszete* című munkáját, mely szerint a túlélő zsidóság nagy része kollektív járulékos neurózisban szenved, melynek következménye a társadalmi és lelki elszigeteltség. A magyar állami szervek, a magyar elit bűneivel és mulasztásaival, a visszatérő túlélők társadalmi szerepdilemmáival, az újrakezdett együttélés bonyodalmas összefüggéseivel, a „számonkérés", a „jóvátétel" és a szellemi „mérlegtétel" igazságos véghezvitelének ellehetetlenedésével a társadalomtudós Bibó István is igyekezett szembenézni a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (1948) című értekezésében, de írt a problémáról a marxista Lukács György és Molnár Erik is. Az emlékezésnek ez az intenzitása globális jelenség: a közvetlenül a háború után született memoárok, interjúk és feljegyzések száma minden érintett európai országban meghaladta a több ezret. (Cesarani 2014, 261–262.)

Az 1948-ban hatalomra jutott kommunista diktatúra viszont jó időre véget vetett a vészkorszakra való emlékezésnek: a második világháború idején történt zsidóüldözés felidézése csakis az „antifasiszta mozgalom" történetének keretein belül volt elképzelhető, vagyis általában a baloldallal, s főként a kommunistákkal szembeni fellépésként, azaz éppen az egyedi vonásaitól megfosztva. Jellemző példa erre két mozgóképi reprezentáció: az 1954-ben Keleti Márton rendezte *Fel a fejjel* és a rá egy évre bemutatott *Budapesti tavasz* (rendező: Máriássy Félix) egyaránt 1944–45 fordulóján játszódik, mindkettő felidézi a zsidóüldözést, de mindkettő utalásszerűen, alárendelve a politikai ellenállás mozgalmi tematikájának. (Fodor 2019, 204–205.) A sztálini típusú diktatúrák egyébként is instrumentalizálták az üldözötteket: a kommunista pártba és annak erőszakszervezeteibe előszeretettel toboroztak a táborokból és a munkaszolgálatból visszatértek közül, azt az ajánlatot téve, hogy a korábbi zsidó identitást a mozgalomban felválthatja a kommunista azonosságtudat, illetve az egyenlőség társadalma, amely ellenszere lehet minden további megkülönböztetésnek és kirekesztésnek. Ehhez a szenvedést eszközül fölhasználó cinikus politikához még az is hozzá tartozott, hogy a gazdasági konfliktusok kiélezésével a visszatérő túlélők ellen manipulálja a helyi közösségeket, zsidóellenes atrocitásokat kiváltva (lásd az 1946. májusi kunmadarasi és az 1946. július-augusztusi miskolci pogromot!). Mi több: Sztálin antiszemitizmusához alkalmazkodva 1949-ben Dénes Béla és társai ellen „cionistaellenes" koncepciós pert indítottak, majd 1952–53-ban az újabb antiszemita hullám bizonyítéka volt Csehszlovákiában a Slansky-per és a Szovjetunióban, illetve Magyarországon előkészített ún. „zsidó orvosper". Egyébként a háború után nem sokkal jelentkező *tabuizálás* szerte a világon, így Nyugat-Európában és Észak-Amerikában is megfigyelhető volt (Braham 2019, 261–262.), s ott, ahol nem diktatórikus körülmények között jelentkezett, leginkább szociálpszichológiai okok magyarázzák: a túlélők a társadalomba való reintegrációjuk (vagy Európából való kivándorlásuk esetén éppen az új hazájukba való integrációjuk) érdekében a *hallgatást* és a *felejtést* választották. A traumatizált

emlékezetnek ez a vonása (későbbi keletű szóval) a holokauszt művészi felidézésének történetére is jellemző: Jorge Semprún több mint másfél évtizeddel a történtek után írta meg buchenwaldi deportálását (*Le grand voyage*, 1963; *A nagy utazás*, Réz Pál fordítása, 1964); Kertész Imre pedig 1960 körül kezdte el, s csak 1973-ban, a vészkorszak után közel 30 évvel fejezte be a *Sorstalanság*ot. A 25 hónapig Amszterdam belvárosában bujkáló, s végül Bergen-Belsenbe deportált Anne Frank naplója ugyan hollandul már 1947-ben, németül 1950-ben megjelent, 1955-ben a Broadway-en bemutatták musicalváltozatát, 1957-ben osztrák tévéfilm készült belőle, és színpadra állították Budapesten a Madách Színházban, 1959-ben pedig Hollywoodban készült belőle film, de ez idő szerinti interpretációiban döntő mozzanat volt a keretezése, nevezetesen, hogy az ötvenes években a második világháborút az Egyesült Államokban és általában a nyugati blokkban sem zsidó tragédiának tekintették, hanem olyan egyetemes küzdelemnek, amelyben a jók győztek a gonoszak felett, ahol a demokrácia győzelmet aratott a diktatúra felett. Ennek megfelelően a korai naplóadaptációk nem domborították ki a zsidóság tragédiáját, az Anne Frank naplójában személyessé tett kollektív sorsuk az egyetemes emberi szenvedést reprezentálta. (Levy–Sznaider 2006, 60–61.)

2. A vészkorszak/holokauszt emlékezete a Kádár-rendszerben

2.1. A hallgatás megtörése 1958–1966

A szovjet blokk országaként Magyarországon a kulturális reprezentációk praxisainak a kommunista és antifasiszta politikai ideológia intézményi feltételrendszerei szabtak irányt a Rákosi-rendszer után is (az oktatástól a művészetekig), a népirtás emlékezetét pedig a politikai hatalom az elhallgatáshoz kötötte. Magyarországon a hivatalos emlékezetpolitika ugyan nem tette lehetővé a traumák nyílt társadalmi feldolgozását, azonban az ötvenes évek végétől, a hatvanas években már a hallgatás megtörésének nyilvánvaló jeleire bukkanunk. (Jablonczay 2024, 184.) 1958-ban jelent meg Keszi Imre *Elysium* című regénye, amelynek gyermek főhőse az Auschwitzban orvosi kísérleteknek alávetett Szekeres Gyuri, akit végül gázkamrában gyilkolnak meg. A mű újdonsága, egyedi vonása a gyermeki nézőpont (ez később a *Sorstalanság*ban köszön vissza) és a pátoszmentes hangnem által felidézett auschwitzi gyereksors ábrázolása. (A regény 1963-ban és 1976-ban újra megjelent, 1986-ban Szántó Erika rendezésében filmadaptáció is készült belőle.) 1960-ban adták ki Vidor Gáborné memoárját, a *Háborog a sír*t, amely a már említett Rudnóy Teréz könyvéhez, a *Szabaduló asszonyok*hoz hasonlóan a vészkorszakbéli női sorsot állította középpontba. 1960 májusában a Dohány utcai Zsidó Múzeumban megnyitották a *Szolgaságból Szabadságba* című, a náci múltat tematizáló kiállítást, melyet Benoschofsky Ilona történész (1962-től 1993-ig a Zsidó Múzeum igazgatója) rendezett, s amely egyszerre igyekezett megfelelni az antifasiszta koncepciónak és a vészkorszak elhalványuló emlékezete fenntartásának. (Jablonczay 2024, 193.)

Az emlékezés megelevenülése és diszkurzívvá válása a hatvanas években alighanem összefüggésben állt azokkal a globális hatást kiváltó eseményekkel – az 1961-es

Eichmann-perrel, az 1963-as frankfurti perrel és az 1967-es arab–izraeli háborúval – amelyek Magyarországon is befolyásolták a zsidó emlékezeti formák, eljárásrendek alakulását. (Jablonczay 2024, 185.) Egyrészt elkezdődött a szaktörténészeknek szóló adatgyűjtés és dokumentáció: Benoschofsky Ilona és Karsai Elek szerkesztésében 1962-ben megjelent a *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 1.,* valamint Karsai Elek szerkesztésében a *Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön. Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon* című kötet, másrészt szépirodalmi művek és filmek idézték fel a vészkorszak traumáit. Például Gergely Ágnes formátumos költészetében, először *Az ajtófélfámon egy jel vagy* (1963) című kötetében, de másoknál is: így Pilinszky, Tóth Judit és Székely Magda verseiben, vagy például Örkény *In memoriam Dr. K. H. G.* című híres egypercesében. Fekete Gyula *Az orvos halála* (1963) című regényében a nyugdíj előtt álló, megfáradt, szívbeteg vidéki orvost, Weisz doktort épp az a férfi hívja szüléshez egy éjszaka, aki megalázta őt a zsidóüldözés idején. (Mamcserov Frigyes 1966-ban azonos címmel filmadaptációt készített a műből: Weisz doktort az 1944-ben emigrált és 1956 későnyarán hazatért Páger Antal játszotta.) Mezei András *A csodatévő* (1966) című regénye a '40-es évek elején, a zsidótörvények bevezetésének baljós korszakában játszódik, gyerek főhőse egy Joske nevű zsidó kisfiú. Az Olaszországba emigrált túlélő, Bruck Edit *Ki téged így szeret* című – később a globális holokausztkánon részét képező – memoárja 1964-ben Magyarországon is megjelent, s az írónő ebből az alkalomból hazalátogatott. A korabeli mozgóképek is felidézték, illetve tematizálták az üldöztetés korszakát. 1961-ben, Adolf Eichmann (az ő irányításával ment végbe a nácik által megszállt országok, így hazánk zsidóságának deportálása; a háború után Argentínába emigrált, az izraeli titkosszolgálat azonban a nyomára bukkant: 1960-ban foglyul ejtette és Izraelbe csempészte) jeruzsálemi perének kezdete után néhány hónappal mutatták be Fábri Zoltán *Két félidő a pokolban* című filmjét, amely egy sajátos sportesemény, az 1944 tavaszán a megszállt Ukrajnában a magyar munkaszolgálatosok és a német utászok válogatottja között lezajló futballmérkőzés történetét meséli el, de úgy, hogy a többségében antifasiszta-munkás-ellenálló „muszosok" megrendítő hőstörténetében a zsidóság csak mint sajátos kisebbség mutatkozhatott meg. Fábri Zoltán 1966-ban *Utószezon* címmel rendezett filmet, melyben úgy idézte föl a magyar zsidók deportálásának történetét, hogy az áldozatok sorstörténeti különbségeinek hangsúlyozásában nem érdekelt antifasiszta „nagy elbeszéléstől" is igyekezett eltávolodni – az államszocialista rendszerben elsőként – a magyar társadalom és az egyén felelősségének kérdését fölvetve. (Fodor 2019, 214.) A Rónay György *Esti gyors* (1963) című regényéből készült film az Eichmann-per idején játszódik (több jelenetben is felbukkan az aktuális világesemény). A békés öregurakból álló kompánia az „igazolatlanul mulasztó" Kerekest (Páger Antal), a volt gyógyszerészt, jelenlegi szállodagondnokot tréfából beidézi a rendőrségre, akiben ez félelmet kelt, és felébreszti mélyre temetett bűntudatát: 1944-ben rendőrfőnök barátja zsarolására feljelentett egy patikus házaspárt, akiket ennek következtében deportáltak. Az egész nap üldözött Kerekest végül a baráti társaság egy kvázi-bíróság elé állítja, s a zsidó származású Laufer (Kőmíves Sándor) halált kér a vádlottra. Kerekes megpróbál a vonat alá feküdni, de nem sikerül öngyilkosságot elkövetnie. A záróképeken némán ül a restiben az esti krimiről beszélgető társai között. Az egyébként radikális, groteszk-abszurd filmnyelvet használó, tabufeszegető *Utószezon*t

riadalom és elutasítás fogadta a pártközpont részéről: negatív kritikákat kapott, és igyekeztek gondoskodni róla, hogy itthon minél kevesebben lássák. A vészkorszak témája és motívuma ekkortájt több más mozgóképi alkotásban is fölbukkant, például Szabó István *Álmodozások kora* (1965) és *Apa* (1966) című művében, illetve Jancsó Miklós 1965-ben forgatott, de akkor vetítésre nem engedett *Jelenlét I.* című rövid dokumentumfilmjében. Ugyan 1968-ban megjelent még Kardos G. György 1947-ben Palesztinában játszódó, az izraeli állam megalakulása előtti bevándorlás küzdelmes korszakát idéző regénye, az *Avraham Bogatir hét napja*, de az '50-es évek végétől a '60-as évek közepéig tartó viszonylag intenzív emlékezési korszakot az 1967-es arab–izraeli háború zárta le. A Szovjetunió és vele a keleti blokk országai Izrael ellenében foglaltak állást, s ez a külpolitikai-diplomáciai irány emlékezetpolitikai következményekkel járt: a vészkorszak, a zsidóüldözés témája közel egy évtizedre ismét tabuizálódott a nyilvánosságban.

2.2. Az emlékezés megelevenülése a '70-es-'80-as években

Ennek az újabb korlátozásnak és a vulgarizálódott hivatalos marxizmus leegyszerűsítő történeti képletének, az érvényben lévő ún. antifasiszta ideológiának tudható be, hogy a '70-es években a magyar szellemi életből hiányzott a zsidóüldözés irodalmi-művészeti közvetítésének igazán tagolt kontextusa. Aligha véletlen, hogy a koncentrációs táborok irodalmi ábrázolásai közül nálunk a már említett, számos kiadást megért Semprún-mű, *A nagy utazás* vált kanonikussá, s valamelyest a keletnémet Bruno Apitz *Farkasok közt védtelen* című regénye. (1958-ban jelent meg németül, 1960-ban magyarul, 1963-ban filmadaptációja készült. A művet Magyarországon 1963-ban, 1969-ben és 1975-ben is kiadták.) Mindkét regény a buchenwaldi kommunista ellenállás tevékenységét állította a középpontba. Ezzel szemben a Sonderkommandóba besorolt, s Auschwitzot annak távlatából bemutató lengyel író, Tadeusz Borowski negyvenes évek végén írt elbeszéléseiből válogató fordításkötet (*Kővilág*, 1971) legfeljebb a művelt olvasók szűk körében vált ismertté. Hasonló okai lehetnek annak is, hogy a *Sorstalanság* megjelenése előtt egy évvel kiadott magyar holokausztregény, Ember Mária műve, a *Hajtűkanyar* (1974), amely a vidéki magyar zsidók deportálásának és egy részük – vakszerencsén is múló (1944 júniusában a deportáló vonatok egy részét Auschwitz-Birkenau helyett az ausztriai Strasshofba irányították, s az oda szállítottak körében nagyobb volt a túlélés esélye) – történetét mondja el, az irodalomkritikában lényegében észrevétlen maradt, noha e megrendítő könyvre adott válaszként született meg Száraz György figyelemre méltó esszéje (*Egy előítélet nyomában*, Valóság, 1975/8, kibővített változata kötetben: 1984), amely a Bibó-féle kezdeményezés óta a legigényesebb vállalkozásnak bizonyult a magyar–zsidó együttélés vizsgálata tekintetében. (Szirák 2005, 60–61.) A *Hajtűkanyar*nak és Kertész Imre *Sorstalanság*ának eredetisége kapcsolatba hozható azzal, hogy mindkettő szakít az etablírozott „ellenálló-antifasiszta" kánon elvárásaival, s a vészkorszak elszenvedését, valamint nem tisztázott, nyugtalanító körülményeit állítja a középpontba. Ember Mária a vészkorszakot az egységes magyar történelem részeként tárgyaló, s így a történetírás kényszerű mulasztásait is pótolni igyekvő regénye a deportálás állami-közigazgatási dokumentumait montírozza

bele egy kisközösség szenvedéstörténetébe: az elhurcoltak sorsát szembesíti a lezüllött hivatali és mindennapi közeg brutalitásával. A *Hajtűkanyar* a támasz, szolidaritás nélkül maradt, kifosztott, megalázott és kiszolgáltatott vidéki magyar zsidó tömegek tragédiáját mutatja meg: a társadalom, a közösségi értékek és ösztönök teljes összeomlását, s aztán a hazatérők szörnyű meghasonlását.

A holokauszt ábrázolásának világirodalmi szempontból is az egyik legradikálisabb formáját a 2002-ben Nobel-díjjal kitüntetett Kertész Imre dolgozta ki a *Sorstalanság* (1975) című művében. A szerző, akit nem egészen 15 évesen, 1944 júliusában deportáltak Budapestről Auschwitzba, s a buchenwaldi, majd a zeitzi koncentrációs tábort túlélve a következő év nyarán jutott haza, több mint tíz éven át dolgozott ezen a regényen. A főhős-elbeszélő, Köves György a maga félénk és körülményes módján előbb azt meséli el, hogy 1944 áprilisában miként búcsúztatták el a munkaszolgálatra behívott apját, majd arról számol be, hogy két hónappal később őt magát hogyan deportálták Auschwitz-Birkenauba. A főhős kiszolgáltatottságának mértékét Kertész az elbeszélés megszervezésének módjával is hangsúlyozza, amennyiben a regény első felében naplószerű távlatot alkalmaz („Ma nem mentem iskolába"; „Ma furcsa dolog történt velem"). Vagyis az elbeszélő azt a látszatot kelti, hogy az eseményeket akkor, vagy közel akkor jegyezte le, amikor azok történtek. Az elbeszélés nem teremt tehát lényeges távolságot az elbeszélés jelene és az elbeszélt idő között, vagyis a szükségképpen mindig utóidejű elbeszélés jelenidejűséget színlel, ily módon a főhős-elbeszélő nem rendelkezik az utólagos tudás rendező-átszerkesztő elveivel, az elvárás és a tapasztalat közötti szakadék utólagos áthidalásának képességével.

Ezzel áll összefüggésben a regény egyik lényeges tulajdonsága, hogy noha mindent egyetlen nézőpontból láttat, az elbeszélő egyáltalán nincs eszményítve, az olvasó mintegy mögé lát. A regénybeli „színlelt" jelen idő használata mintegy kikapcsolja az utólagos tudás távlatát: a főhős a maga esendő megtévesztettségében és kiszolgáltatottságában avatódik be Auschwitz eddig soha nem tapasztalt világába. Az olvasó ily módon ironikus hatás lehetőségét magában hordozó kettős távlatot nyer: egyszerre láthatja az üldöztetés mechanizmusát színről színre, és érvényesítheti az utólagos ismereteit. A regény ironikus hangoltsága részben abból fakad, hogy az európai irodalom egyik legfontosabb műfaji hagyományát, a nevelődésregényt idézi föl az európai kultúra megszakadásának ábrázolására. A holokausztot tárgyaló művekkel összehasonlítva egyedisége abban áll, hogy a műfaji és hangnemi összetettség kimunkálása révén az események egykori s utólagos megítélése közötti feszültség érzékeltetésével a történelmi trauma megértésének korlátaira emlékeztet. (Szirák 2003, 9–77.) A *Sorstalanság*gal egyidőben jelent meg Gyertyán Ervin *Szemüveg a porban* (1975) című regénye, amely publicisztikus lektűrként irodalmi eredetiségét tekintve jócskán elmarad Kertész Imre művétől, de fontos kordokumentum: a '40-es évek elején a pesti zsidó gimnázium tanulói körében játszódó regény tárgyalja a zsidótörvények által sújtott fiatalok eszmei-politikai útkeresését (hagyományos vallásos életforma, illetve cionizmus és/vagy kommunizmus), miközben egyik társuknak a kamenyec-podolszkiji gettóból való titokzatos kimenekítését is felidézi. (Ez volt az első irodalmi mű, amely szóba hozta a kamenyec-podolszkiji deportálást!) 1977-ben jelent meg Nádas Péter irodalomtörténeti jelentőségű műve, az *Egy családregény vége*, amelyben

az unokáját a hagyományba, a kétezer éves viszontagságos nemzetségtörténetbe beavató nagypapa a zsidó-keresztény tradíció kereszteződési pontjaként, egyesítőjeként értelmezi önmagát. Paradox módon azért avatja be Simon Pétert a mitikus család- és egyszersmind szenvedéstörténetbe, hogy megszabadítsa attól az unokáját. Azért adja át a múltról való tudást, hogy a választásra szabaddá, képessé tegye az unokáját, ezt a sorsválasztást azonban elsodorja a nagyapát eláruló apa által is támogatott kommunista rezsim, sejthetően a Rákosi-rendszer.

A már említett, az Egyesült Államokban 1978 áprilisában négy egymást követő este a televízióban bemutatott *Holocaust* című filmeposzt, amely 1935 és 1945 között kíséri végig a zsidóüldözés eseményeit, a keleti blokkban nem mutatták be, az NSZK-ban és Ausztriában viszont igen. Ez a film nagyszámú közönség, voltaképpen az egész nyugati közvélemény számára ismertté tette a második világháború alatt Európában végbement népirtás szörnyűségeit, és világszerte elterjesztette a *holokauszt* kifejezést. 1982-ben Arnold Schwartzman dokumentumfilmben dolgozta fel a genocídium történetét (a *Genocide*, vagyis *Népirtás* című filmet nálunk 1989-ben mutatta be a televízió). Magyarországon egy másik film, Gyöngyössy Imre és Kabay Barna alkotása, a bibliai és történelmi utalásokat egymásba szövő *Jób lázadása* (1983) váltott ki erős hatást a művelt közönség soraiban. A hét gyermekét sorban elveszítő falusi szatócsboltos, Jób (Zenthe Ferenc) és felesége, Róza (Temessy Hédi) tartván az utódnélküli öregségtől és az elhurcoltatástól, egy keresztény lelencgyereket fogadnak örökbe, abban bízva, hogy méltó örökösük lesz, s ápolni fogja a zsidó hagyományt. 1944 tavaszán deportálják az idős házaspárt. A magára maradt, a történtekből semmit sem értő Lackó (Fehér Gábor) karakterével azonosulva érthetjük meg igazán a vészkorszak kíméletlen könyörtelenségét. 1984-ben jelent meg Somlyó György önéletrajzi ihletésű tudatregénye, a *Rámpa*, amelyben 1944 őszi, munkaszolgálatosként való deportálásáról emlékezik meg.

A nyolcvanas évek közepe a holokausztemlékezésben új korszakot nyitott: körülbelül ettől az időszaktól figyelhető meg ugyanis a közvetlen kapcsolaton alapuló *kommunikációs* emlékezetnek a *kulturális* emlékezetbe való átmenete. Persze mindez rendkívül bonyodalmas emlékezetpolitikai szituációban: a hallgatás és a felejtés egyébként is töredékessé vagy akár némává, megszakítottá tette a családok (nagyszülők-szülők-unokák) emlékezetét (különösen igaz volt ez a számos történelmi traumával küszködő magyar társadalomra). Ezzel együtt az átmenet világszerte azzal magyarázható, hogy a túlélők generációjából egyre kevesebben éltek, így a személyes tanúságtételek esélye egyre inkább csökkent, s ezt pótlandó szükségessé vált az ún. *külsődleges, archiváló* emlékezet médium- és intézményrendszerének kiépítése. A „másodlagos emlékezet" (Reinhart Koselleck) intézményesülése, vagyis az emlékeknek memoárokban, szépirodalmi művekben, mozgóképen, emlékhelyeken, múzeumokban való archiválása alapvetően akkor indul meg, amikor a trauma erős szorítása fölenged, s az idő múlásával az a veszély fenyeget, hogy a túlélők eleven emlékezete végképp elenyészik.

Az *irodalom*, *film* és *múzeum* – s az így értett emlékezethelyek – általi emlékezés egyre inkább előtérbe került. 1985-ben mutatták be Claude Lanzmann 11 éven át forgatott monumentális dokumentumfilmjét, a *Shoah*-t. A rendező úgy idézte fel a holokausztot, hogy egyáltalán nem használt archív felvételeket, hanem többnyire lengyelországi

helyszíneken forgatva a túlélőket és a szemtanúkat szólaltatta meg. A rendkívül puritán film legalább annyira szól az emlékezésről, mint az emlékek megkopásáról, felidézhetetlenségéről. (A filmet nálunk csak 1993-ban mutatták be.) Magyarországon a művelt közönség soraiban ez idő szerint egy másik mozgókép hatott: Gazdag Gyula a vészkorszak 40. évfordulóján, 1984-ben forgatta, és 1985-ben mutatták be a *Társasutazás* című dokumentumfilmet. Az évforduló alkalmából a Coopturist társasutazást hirdetett Auschwitzba, a jelentkezők négy Ikarusz buszt töltöttek meg: túlélők és a túlélők leszármazottai voltak, akik (újra) szembesültek szenvedéseik helyszínével. Lanzmann filmjéhez hasonlóan Gazdag Gyula sem használt archív felvételeket: a visszafogott filmes eszközökkel dolgozó alkotás középpontjában az utazók és a terek viszonya, visszaemlékezéseik, lelki és testi reakcióik állnak, így a film a személyes tanúságtétel (oral history) és a másodlagos emlékezet közvetítő közegét ötvözi.

1986-ban egy magyarországi holokauszt-túlélő, a Máramarosszigetről deportált, később amerikai íróvá vált Eli Wiesel kapta a Nobel-békedíjat. A második világháborúval, a nemzetiszocialista múlttal való német szembenézés, a „múltfeldolgozás" („Vergangenheitsbewältigung") fontos eseménye volt az NSZK-ban 1986–87-ben lezajlott úgynevezett „történészvita" („Historikerstreit"), ahol a holokauszt egyediségéről és az ezzel járó történelemszemléletnek a német identitásban betöltött szerepéről csaptak össze a különféle vélemények megfogalmazói. Magyarországon a Bibó István és Száraz György nevéhez fűződő tisztázó vita kezdeményezése Márton László nagyesszéje (*Kiválasztottak és elvegyülők*, 1989) révén vett új lendületet. A szerző 1988 nyár végén készítette el vitairatát, egy olyan folyamat részeként, amelyet a főként a budapesti fiatal generációt érintő „zsidó identitás-reneszánszként" (Kőbányai 2001, 8.) is értelmezhetünk, valamint egyrészt az államszocialista rendszer ideológiai megrendülésével, másrészt a kulturális emlékezet fellendülésével hozhatunk kapcsolatba: a '80-as évek végén jelent meg magyarul Randolph L. Braham könyve a magyar holokausztról, 1989-ben esszégyűjtemény látott napvilágot *A zsidókérdésről* címmel, tematikus számokkal jelentkezett a *Medvetánc*, a *Századvég*, a *Valóság*, a *Világosság* és a *Mozgó Világ* című folyóirat. Az adatbázis- és archivációalapú emlékállítások globálisan fontos mérföldköve volt a washingtoni Holokauszt Múzeum megnyitása 1993-ban.

3. A holokauszt emlékezete 1990 után

A deportálások ötvenedik évfordulóján, 1994-ben *Holocaust Magyarországon* címmel nagyszabású kiállítást szerveztek a Budapesti Történeti Múzeumban, s megjelent az impozáns, szerzőként többek között Göncz Árpád köztársasági elnököt, valamint tekintélyes írókat, művészeket és tudósokat (Mészöly Miklós, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Karsai László, Ember Mária, Csalog Zsolt, Szita Szabolcs, Balassa Péter, Konrád György, Székely Magda, Kertész Imre stb.) felsorakoztató *Holocaust Emlékkönyv*. Az amerikai és az európai filmművészet egész sor alkotással emlékezett meg a zsidóüldözésről és népirtásról: a leginkább emlékezetes – s egyszersmind legtöbbet vitatott – filmek sorába tartozik Steven Spielberg mozija, a *Schindler listája* (1993), Roberto Benigni rendezése, *Az élet szép* (1997) és Radu

Mihâileanu filmje, az *Életvonat* (1998). E három, jócskán eltérő felfogásban készült művet nem könnyű összevetni. Az amerikai rendező egy valóságos történelmi szereplő, a náci konjunktúralovagból lett zsidómentő megdicsőülését állította a középpontba, Benigni és Mihâileanu alkotásában viszont nagyobb szerepe van a kitaláltnak. Míg Spielberg filmjét maga Kertész Imre azért bírálta, mert a realitás-effektusokkal dolgozó, ugyanakkor heroizáló példázatot a holokauszt egyfajta megszelídítéseként, így meghamisításaként értelmezte, addig Benigni erősen melodramatikus „meséjét" hitelesebbnek gondolta, mert az a zsidóüldözés abszurd, ennélfogva ábrázolhatatlan valóságától mintegy elemelkedik. Tudtommal nem nyilatkozott a román rendező nemzetközi produkcióban készült alkotásáról, pedig annak narrációjában, cselekményvezetésében és modalitásában megnyilvánuló groteszk-képtelen jellege még közelebb áll ahhoz a nézethez, amely az esztétikai tapasztalat szabadságfokát (a „szép hűtlenséget") fölébe helyezi a dokumentatív történeti hűségnek. Ezeket a filmeket a nemzetközi kulturális fogyasztásba bekapcsolódó magyar közönség már egyidejűleg láthatta, *A napfény íze* (1999) pedig az Oscar-díjas Szabó István rendezésében készült, és a magyar holokausztot állította a középpontba.

A kilencvenes években érdemi hazai fogadtatásban részesült és nemzetközi – elsősorban németországi – sikert is ért el Kertész Imre *Sorstalanság*a és a holokauszt kulturális jelentőségét taglaló esszéi. (Szirák 2003, 196–209.) Az író német kiadók felterjesztésének köszönhetően 2002-ben elnyerte az irodalmi Nobel-díjat. A magyar országgyűlés 2000-ben hozott döntése értelmében a magyarországi holokauszt emléknapját minden évben április 16-án kell megtartani, mert 1944-ben ezen a napon kezdődött meg a vidéki magyar zsidóság deportálása. A hatvanadik évfordulón, 2004-ben nyitotta meg kapuit a Holokauszt Emlékközpont a Páva utcában. 2005-ben állították ki Can Togay és Pauer Gyula *Cipők a Duna-parton* című vészkorszak-installációját. Ugyanebben az évben mutatták be a *Sorstalanság* nemzetközi koprodukcióban készült, a nemzetközi hírű operatőr, Koltai Lajos által rendezett filmadaptációját. Míg a regényben az olvasó kettős távlatából fakadó irónia kelt erős hatást, s számottevő szerepe van annak a paradoxonnak, amely az üldöztetés *hasonlíthatatlanságát hasonlítás útján* ábrázolja, például az „élet" és a Köves György által korábban olvasott irodalmi művek (Dosztojevszkij: *Feljegyzések a holtak házából*; Mark Twain: *Koldus és királyfi*) összehasonlítása révén, vagy azáltal, hogy a *Sorstalanság* a Bildungsroman és az utazási regény sematikáját idézi, addig a film alapjául szolgáló és Kertész Imre által írt forgatókönyv megelégszik a történet külső nézőpontú, szukcesszív és többnyire homogén (érzelmes) modalitású elbeszélésével. Ez a döntés számottevő módon csökkentette a film alapjául szolgáló szöveg diszkurzív és hangnemi összetettségét, s a dokumentatív hűségre törekvő „partitúrát" el is távolította a Benigni vagy a Mihâileanu képviselte, a fikciós karakter kockázatait inkább vállaló művészi beállítottságtól. Koltai Lajos filmes alkotóköre – a forgatókönyv alapvetően lektűr-sugallataitól, szokványosabb érzelmességétől nem mentesen – inkább a tömegízlést célozta meg. Merészebb filmnyelvi megoldások helyett egy szenvedéstörténet ábrázolásának konvencionális eljárásaihoz fordult: a holokauszt ábrázolásában mindenekelőtt az érzelmi effektusokra épített, s így – kevés kivételtől eltekintve – a már korábban is ismert mozgóképi klisékre hagyatkozott. Ezen az áron a regény értő olvasóinál vélhetően szélesebb körben közvetítette a vészkorszak tapasztalatát, s ez persze nem kis dolog. Legfeljebb

az sajnálható, hogy az emberi szenvedés embertelen mértékéről nem tudta elmélyíteni a „filmes" tudásunkat. (Szirák 2009, 51–52.)

A vészkorszak 70. évfordulója alkalmából a magyar kormány a 2014-es évet *holokauszt-emlékévvé* nyilvánította. Áder János köztársasági elnök 2014. április 28-án az Élet Menete auschwitzi megemlékezésén *a magyar állam felelősségével való szembenézés és a közös tragédia* jelentőségét hangsúlyozta: „1944 tragédiájának a megértéséhez önmagunkkal kell szembenéznünk. Még akkor is, ha tudjuk, hogy a végső megoldás kikényszerítése a német megszállók ördögi terve volt. Máig ható fájdalom, hogy a magyar állam nem szegült szembe ezzel az akarattal, sőt annak kiszolgálójává vált. Az 1944. március 19-én megszállt Magyarország nem védte meg polgárait. Hatóságai azok szolgálatába szegődtek, akik honfitársaink elpusztítására szövetkeztek. Nem jelent sem mentséget, sem magyarázatot, hogy ez Európa sok más országában is így történt. Mert halottainknak semmilyen magyarázat nem adhatja vissza az élet lehetőségét. Senki sem adhatja vissza őket nemzetünknek. Ez közös veszteség, közös fájdalom, közös gyász nekünk, ma élő magyaroknak. És közös gyász, közös veszteség, közös fájdalom az utánunk jövőknek. Közös a sorsunk. Közös a sorstalanságunk. Mert akik zsidó honfitársainkat megalázták és halálba küldték, azok a magyar nemzetet is megalázták, egész nemzetünknek okoztak pótolhatatlan veszteséget. Mindegy, hogy náci németként vagy a hitleri ideológiát kiszolgáló magyarként tették, amit tettek. Nincs bocsánat arra, ha egy állam a saját polgárai ellen fordul."

Az állami szintű megemlékezés mellett egy sor civil kezdeményezés is indult, ilyen volt például a *Csillagos házak*-projekt (www.csillagoshazak.hu – utolsó letöltés: 2025. március 20. – a dátum a további internetes oldalakra is vonatkozik). A vidéki települések többségétől eltérően a fővárosban eleinte nem zárt gettóba kényszerítették a zsidókat, hanem sárga Dávid-csillaggal megjelölt lakóépületeket jelöltek ki számukra. Közel kétezer budapesti épületről volt szó, ahová 1944 júniusában a főváros több mint kétszázezres zsidóságát kényszerítették a magyar hatóságok. 1944 november végén, december elején még magmaradt lakóikat a nyilas kormány az ekkor létesített pesti „nagy" gettóba, illetve az ún. „nemzetközi" gettóba költöztette át. A projekt megemlékezéseket szervezett a fennmaradt mintegy 1600 ház elé. Egy másik emlékezeti projekt keretében *A Holokauszt és a családom* elnevezéssel Facebook-csoportot (https://–www.–facebook.–com/groups/holokauszt.csaladom/) hoztak létre, ahol a túlélőknek és hozzátartozóiknak módjukban állt saját családtörténetüket, privát emlékeiket a nyilvánosság elé tárni. A spontán módon összeverődött emlékezők bejegyzéseiből – az „alulnézeti perspektíva", a mikrotörténelem, a személyes emlékezet megjelenítése céljából – később könyvet (*A holokauszt és a családom*, 2015) állítottak össze. Ez idő tájt honosodott meg Magyarországon az ún. „botlatókövek" („Stolpersteine")-projekt, amely Gunter Demnig német szobrász nevéhez fűződik. A holokauszt áldozatai előtt tisztelegve egykori lakhelyük előtt járdába süllyesztett 10 × 10 centiméteres réz emléktáblákat helyeznek el, feltüntetve rajtuk az elhurcoltak nevét, valamint születésük dátumát és meggyilkolásuk idejét és helyszínét. A koncepció szerint ezek a kövek a mindennapokban teszik láthatóvá és kézzelfoghatóvá a történelmet. Rövid időre megállítják és emlékezésre késztetik az arra

járókat, a véletlenül „beléjük botlókat". A koncepció szerint egy folyamatosan növekvő, s az egyes kövek hálózatából összeálló óriási, decentrált „emlékmű" jön létre. Mindezidáig Magyarországon több mint 50 településen helyeztek el botlatókövet.

2015-ben mutatták be a Nemes Jeles László rendezte *Saul fia* (2015) című filmet, amely 2016-ban a legjobb idegen nyelvű alkotás kategóriájában Oscar-díjat kapott. A forgatókönyvírásban a rendező társszerzője Clara Royer volt, a film cselekménye támaszkodik Nyiszli Miklós már említett, először 1947-ben megjelent memoárjára, amely az auschwitzi Sonderkommando és a Mengele-féle laboratórium világát idézi föl. Saul (Röhrig Géza) a fokozottan dehumanizáló Sonderkommando tagja Auschwitzban, a tábor sajátos „önműködése" jegyében az a feladata, hogy segítse a halálgyár zavartalan működését: beterelje társait a gázkamrába, szelektálja hátrahagyott ruháikat és értékeiket, hullákat égessen, hamut lapátoljon a Visztulába. Egy nap felismerni véli a fiát egy halott gyermekben, s elhatározza, hogy eltemeti. Auschwitz-Birkenauban, az emberi méltóságtól, az egyedi haláltól, a végtisztességtől való megfosztatás világában, s még akkor is, ha ezzel akadályozza a sonderesek szerveződő fegyveres felkelését. A rendező és alkotótársai e szélsőségesen rendkívüli állapotot és ebben Saul lázadását radikális és egyedi filmnyelven közvetítették. A képi világ sajátossága, hogy a kamera a főhősre fókuszál, mozgása Saul nézőpontjához egészen közel esik, a kép szélét és hátterét viszont homályban hagyja. Az ottlét illúzióját és vele szorongását keltő szűk perspektíva a futószalagon folyó tömeggyilkosságot voltaképpen nem mutatja meg színről színre, csak annak járulékos körülményeit, s a többit a néző fantáziamunkájára bízza. A szintén egyedi módon kialakított hangkép a tábor bábeli zűrzavarát, magyar, lengyel, jiddis, német stb. nyelvi foszlányokból származó állandó, zsongásszerű zaját jeleníti meg. Nemes Jeles László filmje azért vált a holokausztra való művészi emlékezés fontos alkalmává, mert alkotói képesek voltak a felülmúlhatatlan gonoszság ábrázolhatatlanságával szembenézni. A lehetetlen lehetőséggel, vagyis azzal, hogy érezzük ugyan a szörnyűségek atmoszféráját, de mégse látjuk az emberi / emberen túli gonoszságot színről színre. Mert nagyon is kétséges, hogy az elbeszélhető-e, ábrázolható-e, közvetíthető-e egyáltalán. De éppen ez a *magas szinten megformált korlátozottság* az, ami megőrzi és így megérteti a holokauszt megérthetetlenségét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Benz 2012

Wolfgang Benz, *Auschwitz = Europäische Erinnerungsorte 2 (Das Haus Europa)*, hrsg. von Pim den Boer, Heinz Duchhardt, Georg Kreis, Wolfgang Schmale, München, Oldenbourg, 2012, 465–477.

Braham 2019

Randolph L. Braham, *Hungary: The Assault on the Historical Memory of the Holocaust = The Holocaust in Hungary: Seventy Years Later*, eds. R. L. B., Kovács András, Bp., Central European University Press, 2016, 261–309.

Cesarani 2014
David Cesarani, *A „hallgatás mítoszának" megkérdőjelezése: Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására = Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*, szerk. Szász Anna Lujza, Zombory Máté, Bp., Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014, 261–287.
Fodor 2019
Fodor Péter, *Újrajátszás: Adalékok a sport mozgóképi és irodalmi emlékezetéhez*, Debrecen, Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2019.
Jablonczay 2019
Jablonczay Tímea, *Traumatikus és szomatikus emlékezet egy korai holokausztregényben (Rudnóy Teréz:* Szabaduló asszonyok*) = Holokauszt, csend, beszéd, emlékezet, üzenet*, szerk. Kelemen Zoltán, [Szeged], Universitas-Szeged, 2019, 41–68.
Jablonczay 2024
Jablonczay Tímea, *Lau tiskoch (Ne felejts!) és Soha többé fasizmust! Zsidó és antifasiszta holokausztemlékezet a hatvanas évek kulturális nyilvánosságában*, Regio, 2024/3, 181–227.
Kőbányai 2001
Kőbányai János, *A halott arcán növekvő szakáll: A magyar zsidó történet vége?*, Bp., Múlt és Jövő, 2001.
Laczó 2022
Laczó Ferenc, *1944. A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenauba deportálják. Magyarország, a holokauszt és a népirtások globális története = Magyarország globális története 1869–2022*, szerk. L. F., Varga Bálint, Bp., Corvina, 2022, 231–235.
Levy–Sznaider 2006
Daniel Levy, Natan Sznaider, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia, Temple UP, 2006.
Romsics 2017
Romsics Ignác, *Magyarország története*, Bp., Kossuth, 2017.
Szirák 2003
Szirák Péter, *Kertész Imre*, Pozsony, Kalligram, 2003.
Szirák 2005
Szirák Péter, *Magyar–zsidó-sors: Tiltás, szokás és kezdeményezés a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmi köztudatában = Művészet és hatalom: A Kádár-korszak művészete*, szerk. Kisantal Tamás, Menyhért Anna, Bp., József Attila Kör – L'Harmattan, 2005, 55–67.
Szirák 2009
Szirák Péter, *Helyettesíthetetlenség: A Sorstalanság filmen*, Mediárium, 2009/3–4, 48–56.
Ungváry 2004
Ungváry Krisztián, *A magyar honvédség a második világháborúban*, Bp., Osiris, 2004.
Ungváry 2017
Ungváry Krisztián, *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege: Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*, Bp., Jelenkor, 2017.

Az Aranycsapat

Fodor Péter

BEVEZETÉS

Tankönyvünk fogalomtisztázó bevezető fejezetében S. Varga Pál kétszer is említi a „hathármat" – előbb azok között a kifejezések között, amelyeket hallva „egy nagyobb [...] közösség tagjainak rögtön »beugrik« valami a múltból", majd a magyar emlékezethelyek csoportosítása során azok körében, amelyeknél esemény adja a hordozót. (25.) A hat–háromként elhíresült labdarúgó-mérkőzést 1953. november 25-én Londonban, a Wembley Stadionban rendezték. Besorolását tekintve barátságos mérkőzésről volt szó, sportszakmai értelemben leginkább a két csapat presztízse forgott kockán. A vendéglátók esetében az volt a kérdés, hogy az angol futball történetében először legyőzőre talál-e a válogatott hazai pályán nem brit európai csapatban, míg a magyar nemzeti együttes olimpiai bajnokként és az Európa-kupa győzteseként érkezett (az Aranycsapat ezt a két aranyérmet nyerte el története során), olyanként, mely már évek óta alig veszített meccset, 1948 óta mindösszesen öt alkalommal. Miközben a londoni mérkőzésen nem osztottak sem pontot, se érmet, nem volt versenysorozat része, s mint ilyen, ha ma játszanák, aligha tartana számot különösebb érdeklődésre, az egykori nyilvánosságban több ok miatt is jelentős súllyal bírt. Az Angol Labdarúgó Szövetség alapításának 90. évfordulójára időzített meccsen a múlt és a (jövőt inspiráló) jelen találkozott: a végeredmény bebizonyította, hogy a futball föltalálói lemaradtak a stratégiai és taktikai szempontból is újítónak számító magyar válogatott mögött (erről bőségesen megemlékezett akkoriban a nemzetközi sportsajtó). Másfelől a két válogatott a szimbolikus harcmezőn két politikai berendezkedést is képviselt: a nyugat-európai kapitalizmus vezető hatalma csapott össze az ekkor már fél évtizede a szovjet típusú kommunista diktatúra mindennapjait élő Magyarországgal. A mérkőzés megrendezésének egyik feltétele az volt, hogy Rákosi Mátyás, akit a magyar szövetségi kapitány, Sebes Gusztáv meggyőzött arról, hogy a csapat győzni fog, hozzájárult a kiutazáshoz.

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk: a londoni győzelem úgy őrzi vezető helyét nem csupán a magyar futball, de általános értelemben a magyar sport emlékezettörténetében, hogy nála sokkal nagyobb téttel bíró eseményeket volt képes háttérbe szorítani. Ki tudja például a sporttörténészeken kívül azt, miképp állt föl a válogatott 1938. június 19-én Párizsban a világbajnoki döntőben (!) Olaszország ellen? Különösebb kétely és kockázat nélkül rávághatjuk: nagyjából senki. Miközben a Wembley-ben pályára lépett játékosok nevei közül több a *Magyar emlékezethelyek* című egyetemi kurzus mai látogatói számára is ismerősen cseng. (Az Aranycsapat klasszikus felállásán a londoni kezdő tizenegyet szokás érteni: Grosics Gyula, Buzánszky Jenő, Lóránt Gyula, Lantos Mihály,

Zakariás József, Bozsik József, Budai László, Kocsis Sándor, Hidegkuti Nándor, Puskás Ferenc és Czibor Zoltán.) Ez a mérkőzés nem csupán más korszakok, de magának az 1950-es évek magyar válogatottjának eredményei közül is kiemelkedik az emlékezet szempontjából – gondoljunk akár az 1952-es olimpiai győzelemre vagy épp az angol–magyar 1954-es budapesti „visszavágójára", pedig utóbbinak több mint 90 ezer honi szemtanúja volt, ráadásul nagyobb különbségű győzelem született (7:1). 1993-ban a hathárom 40. évfordulóján a Magyar Labdarúgó Szövetség úgy döntött, hogy november 25-ét a magyar labdarúgás napjává teszi. Arra a kérdésre, hogy miért épp ekkor, s nem jóval korábban, akkor tudunk válaszolni, ha vázlatosan áttekintjük, hogy alakult a „londoni hősök" emlékezettörténete a Rákosi-, majd a Kádár-korban, valamint az 1989-es rendszerváltozást követően.

AZ EMLÉKEZET TÁRGYÁNAK KORA: AZ ARANYKOR

A londoni mérkőzés végén a korszak legendás sportriportere, Szepesi György fölszólította a rádiót hallgató költőket, hogy írjanak verset a győzelemről. (Szepesi 1998, 18.) E spontán irodalmi „pályázat" ötlete sokat elárul a korszak mediális viszonyairól. Mint tudjuk, a Magyar Televízió 1957-ben kezdi meg működését, vagyis épp abban az évben, amikor az Aranycsapat megszűnt létezni. Legnagyobb sikereinek kevés honfitársunk volt szemtanúja, akár a Helsinkiben rendezett olimpiára, akár az 1948 és 1953 közötti Európa-kupa külföldi mérkőzéseire gondolunk. A Népstadion 1953-ban készült el, addig Budapesten egy-egy mérkőzésen legfeljebb 40 ezer néző szurkolhatott a helyszínen, ekkortól kezdve ez megkétszereződött. Ezzel együtt is a legfontosabb tömegmédium a rádió volt: annak élő közvetítéseit hallgatták az országban általában csoportokba verődve, illetve a sajtó tudósításaiból tájékozódtak. Ebből adódóan az Aranycsapat már működése korában is leginkább a nyelvi közvetítés révén volt ismert – inkább hallottak róla a kortársak, mintsem a saját szemükkel vagy mozgókép révén látták a csapatot. Szepesi fönt említett fölhívásának eleget téve jeles költők is készítettek szöveget, köztük Zelk Zoltán, aki *Rímes, üdvözlő távirat* című alkotásában (melyet 1953. november 27-én a *Szabad Nép* adott közre) nagyon találóan írja le ezt a mediális helyzetet: „a rádiót fülelve lestük / Puskást, ahogy lefut cselezve". Zelk e sorokat fogalmazva még nem tudhatta, hogy a Wembley-ben aratott győzelem azért is lesz az Aranycsapat emlékezettörténetének kiemelkedő eseménye, mert arról a csapattal Angliába kiutazó három operatőr riportfilmet forgatott (*Az évszázad mérkőzése*), amelyet a magyar mozikban 1953 év végétől kezdve sokan megnézhettek, s később több mint 100 országban vetítettek. (Baski 1953.)

Az Aranycsapat egyidejű megítélését és későbbi emlékezetének alakulását is nagyban meghatározta és alakítja mind a mai napig az a kérdés, hogy „[m]it jelent az, hogy a történelem egyik legundorítóbb rendszerében virágzott a történelem legszebb futballcsapata?" (Esterházy 2000.) A Rákosi-rendszer korszaka, nem csupán a futball terén, rendkívül sikeres időszaka volt a magyar sportnak: 1952-ben Helsinkiben olimpikonjaink összesen 42 érmet szereztek – ez mind a mai napig a legeredményesebb magyar szereplést jelenti

a nyári olimpiák történetében. A honi sportéletnek a második világháború után kezdődő, majd 1949-tól fölgyorsuló, szovjet típusú átalakítása, mely egyszerre jelentette az egyesületek államosítását, politikai ellenőrzés alá vonását, a sport társadalmi üggyé tételét és a sikerek propagandisztikus fölhasználását, kiemelten kezelte a labdarúgást. (Majtényi 2011.) A legnépszerűbb sportág intézményi kereteit úgy alakították át, hogy egyfelől az 1945 előtti eredményesség folytatódhasson, másfelől viszont teljes legyen a fölé kiterjesztett hatalmi ellenőrzés. A labdarúgók professzionális státusa ekkor már nem létezett, papíron amatőr játékosok voltak, akiknek volt állásuk (vagy valamelyik fegyveres testületnél, vagy gyári munkásként), azt, hogy melyik csapatban játszanak, nem ők döntötték el, külföldre nem igazolhattak. (Tragikus mementója ennek az időszaknak Szűcs Sándor esete, akit disszidálás vétsége miatt perbe fogtak, s 1951-ben, 29 éves korában fölakasztottak. Szűcs 1941 és 1948 között 19 alkalommal lépett pályára a nemzeti csapatban.) A korszak válogatottjának eredményességéhez, tagjainak összeszokottságához bizonyosan hozzájárult, hogy játékosai többsége mindössze két klubcsapatból (Budapesti Honvéd, MTK) került ki, amelyeket ráadásul részben hatalmi szóval verbuváltak és tartottak egyben.

Miközben az Aranycsapat részben tehát a diktatúra terméke volt, sikerei a nemzeti büszkeség olyan megélésére is alkalmat biztosítottak, amelyre a kommunista diktatúra mindennapjaiban más mód aligha akadt. Az újabb vesztes világháború után, a sztálini típusú rezsim révén szabadságától megfosztott, többségében rossz életkörülmények között létező magyar lakosság körében érthető okok miatt komoly érdeklődést és lelkesedést váltottak ki az Aranycsapat győzelmei, amelyek során a magyarnál sokkal nagyobb és gazdagabb országokat sikerült „megleckéztetni". Azt, hogy a sport nem pusztán sport volt sokak számára akkoriban, mintegy a visszájáról igazolja az a reakció, mely az Aranycsapat legfontosabb vereségét követte. Miután Magyarország 1954. július 4-én Bernben, a svájci labdarúgó-világbajnokság döntőjében 3:2-re kikapott a sokkal esélytelenebbnek tartott Német Szövetségi Köztársaságtól, Budapesten tömegtüntetésre került sor (Ember 2001.), a hazatérő csapat tagjait, tartva a szurkolók haragjától, nem a fővárosban, hanem már Tatán leszállították a vonatról, s mint kiderült, ez nem is volt fölösleges elővigyázatosság: a szövetségi kapitány, Sebes Gusztáv mindössze tízesztendős fiát a meccs után iskolatársai olyan súlyosan bántalmazták, hogy maradandó egészségkárosodást szenvedett.

A berni vereséget követő, s voltaképpen a Rákosi-rendszerben ismeretlen utcai megmozdulások (melyekről egyébként a magyar sajtó hallgatott) bőven elegendő okot szolgáltattak arra, hogy a világbajnoki ezüstérem megszerzése körüli kérdések (mi vezetett a vereséghez? ki a felelős?) gyorsan kikerüljenek a nyilvánosságból. Az elveszített döntő tabusításának irodalomtörténeti következménye is lett. Csupán három hét telt el a berni döntő után, amikor Szabó Lőrinc elkezdett dolgozni a *Vereség után* című versén. (Szabó 1988, 318–321.) Augusztus 12-én készült el vele, az alkotás publikálására azonban csak egy évtizeddel később, jóval a költő halála után, a *Kortárs* folyóiratban nyílt mód, s az '50-es évek derekán a Magyar Rádió sem engedélyezte bemutatását. Ezek a tények a hatalomnak a berni vereséggel szemben tanúsított stratégiájáról árulkodnak. Képes Géza így emlékszik vissza erre a mozzanatra: „A verset elhozta nekem [Szabó Lőrinc] – a rádió

irodalmi osztályát vezettem akkor. Műsorra is akartam tűzni a verset, de a vezetőségnek az volt a véleménye, hogy ezzel az eseménnyel ne foglalkozzunk többé, még ilyen formában sem." (Képes 1964, 410.) A *Vereség után* arra vállalkozik, hogy a magyar labdarúgás méltán kulcseseményének tekintett berni döntő lehetséges szimbolikus értelemösszefüggéseit alkossa meg a poézis nyelvén keresztül. Szabó Lőrinc úgy járult hozzá a mérkőzés emlékezetének alakításához, hogy a szöveg maga is költészet- és kultúrtörténeti emlékezethellyé válik: a három részből álló óda egyszerre táplálkozik az antik és a magyar romantikus irodalom hagyományából. Az egyes részek egymással tematikus összhangban, ugyanakkor formai-retorikai-verselési eltérésekkel tesznek nagyívű kísérletet arra, hogy olyan – a szemiotika fogalmát kölcsönvéve – konnotatív teret hozzanak létre, amelyben a konkrét sportesemény összetett nyelvi identitást kap.

A vers már az első strófában jelzi, hogy azért válhat költői témává a berni döntő, mert jelentősége messze meghaladja közvetlen, önelvű, érzéki, esztétikai hatását:

> Szép volt!... Játék csak? Erő? Ügyesség?
> De kik ellen! S hányszor!...
> A diadalát már-már jelképnek hitte a nemrég
> hadvert nép (s vele tán a világ).

A címbe foglalt határozói szerkezet azt az időszakaszt jelöli meg, amikor az esemény (a vereség) nem várt bekövetkezése miatt, az egyidejű befogadás érzelmi telítettségét követően mintegy kikényszeríti a vele való reflexív szembenézést.

A *Vereség után* kezdő strófájának harci lexikája („hadvert nép", „csoda-ütközetek", „jóvátétel arany lobogóját [...] oromra repülni") azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a szöveg a berni eseményeket a vonatkozó magyar történelmi kontextusban értelmezi, s ezt nem individuális alkotói döntésként állítja elénk a szöveg, hanem olyan, majdhogynem össztársadalmi *sensus communis*ként („tizből kilenc millió szorongva leste"), mely nemcsak a választott téma közéleti jelentőségét igazolja, de az Aranycsapat szimbolizációjának alapjára is rámutat. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk: a költészet nyelve akkor lép működésbe, amikor olyan esemény történik, amely fölfüggeszti az addigi értelmezői sémát azáltal, hogy elvárás és tapasztalat távolságát radikálisan megnöveli. A költészet ideje – akárcsak az időszerkezet és a metaforika által megidézett Vörösmarty-vers esetében, az *Előszó*ban, mely a vész kitörésének leírását nem mellesleg épp a labdajáték képével indítja („Vérfagylaló keze / Emberfejekkel lapdázott az égre / Emberszivekben dúltak lábai") – tehát vereség után köszönt be:

> Szép volt, gyönyörű!... S már szinte szellem
> (bennünk); akárcsak a pálya, amely
> mint tenger, az emberi végtelenben
> hetek óta zúgta: –„Föld, figyelj:
> ELSŐ:..." S ekkor...Mi az? Átok?!...Óh, pfuj!
> Szirt? Tört villám? Le, le, roncs hajó!

– Lőtt sas? Vagy a hit, s ami megvalósul? –
gúnyolt a nagy nap búcsuzóúl;
– no, Szabó Lőrinc, a téma jó s uj,
ezt írd meg: tenéked való!

A vereség pillanatának versbeli fölidézése esemény és megnevezés kapcsolatának bizonytalanságát mutatja, a hirtelen váratlansággal bekövetkező bukás klasszikus toposzainak halmozása az esemény autentikus értelmezését lehetővé tevő nyelvi forma hiányára enged következtetni – ezt a hiányt hivatott betölteni a vers második és harmadik egysége.

A második rész időviszonyait tekintve lineárisan követi az elsőt, amennyiben kezdő és záró sorai („Tüntél, eltűntél, Győzelem, / egy perc alatt!"; „És kint már dördült a Siker / nagy himnusza.") közvetlenül a mérkőzés lefújása utánra helyezik a vers történéseit. A költői szövegre itt nem kisebb feladat hárul, minthogy az aposztrophé, az odafordulás-megszólítás trópusa által megszemélyesítse, életre keltse s szóra bírja a Győzelem allegorikus alakját, s az így megteremtett alak, mint külső instancia, teszi lehetővé annak a távolságnak a létrejöttét, mely az esemény reflexív értelmezéséhez szükséges. A lírai én ebben a szövegegységben egyszerre működik érzelemteli és érzékeny szenzorként, s olyan szinekdochéként, mely nem csupán a nemzeti közösség és a csapat helyettesítőjeként szolgál ebben a kommunikációs helyzetben, de a rész-egész viszony alakzataként a nyelv retorizáltságában nem is engedi őket különválni:

De szivem, bent, hallotta még
sóhajodat,

hallotta, mint, néha, halott
kedvesemet,
és mintha én volnék a Nép
s a Tizenegy.

Szabó Lőrinc a berni vereség költői értelmezéséhez a vers második egységében egyszerre nyúl vissza a pindaroszi atléta-ódák hagyományához, amennyiben a sporteseményt mitológiai összefüggésrendszer részeként jeleníti meg (Győzelem, Siker és Jóremény istennőkként említtetnek a szövegben), és a magyar klasszicizmus, illetve romantika irodalmi emlékezetéhez, mely az egységesen fölfelé stilizált nyelvhasználatban (a lírai én és a Győzelem szólama között nincs regiszterbeli különbség), valamint az allegorikus alak színre lépésében (gondoljunk például Kölcsey Ferenc *Huszt* című epigrammájára) érhető tetten. (Imre 2006.) Utóbbi megnyilatkozása a dicséret–vigasz–intés szónoklattani hármasába rendeződve előbb a hallgató/olvasó érzelmeire, majd értelmére kíván hatni, így hozva létre a konkrét sporteseményről egy, a nyelvi megformáltságában artisztikusan anakronisztikus, retorikai szerkezetét tekintve klasszikus mintázatot mutató lírai s narratív értelmezést.

Emlékállítás és a vers textúrájába múltbéli hagyományszálak szövésének társítása a harmadik egységben a vers tematikus síkján is hangsúlyos lesz. A teremtett allegorikus

alak beszéltetése helyett a költői dikció alanya itt auktoriálissá válik: a lírai én még hangsúlyosabban az antik görög olimpiák hőseinek dicsőségét megörökítő Pindaroszt és a reformkori költészetet választja mintául. Az időmérték, az ódához illően válogatott szókincs és hangulati fokozás mellett a tárgyhoz való odafordulás, a tárgy részletező kifejtése és a belőle levonható tanulság megfogalmazásának triásza is megfigyelhető a szövegben. A *Vereség után* harmadik egysége természetesen csak azáltal válhat *győzelmi* (s ekként vigaszt adó) énekké, hogy Szabó Lőrinc benne az Aranycsapatnak a vereség előtti dicsőséges tetteire utal („themzei diadal és rá rögtön a dunai"), így térve vissza a vers első részének nyitó strófáihoz:

> Mert ahogy ott, a bukásod előtt, a modern csatatéren,
> az olimpiász mezein
> küzdöttél fiaidban, előre leverve az Elsőt
> (ki később úgy föléd került)
> s legjava hősét mind a világnak, az Ónak, az Ujnak,
> az tett volt, hősi, igazi!

A csapatnak mint a nemzeti közösség jelképének kibontása történik itt meg, melynek jelentése és jelentősége egyaránt táplálkozik konkrét sporteseményekből, a futball 20. századi sikertörténetéből (vagyis abból, hogy úgy válik a legnépszerűbb közönségsporttá, hogy a nemzetek közötti versengés igazságos és legitim gyakorlatának tekintik) és a magyar társadalom 1940-es–50-es évekbeli, reményvesztett helyzetéből. A vers olyan integratív történelemértelmezést visz színre (az ógörög atlétáktól a magyar őstörténeten át a 20. század közepéig húzódik az ív), melyet a szöveg intertextuális utalásai (az eddig szóba hozottakon kívül például a *Zalán futása* és Csaba királyfi legendájának megidézése), stiláris megalkotottsága és képhasználata, jóformán tehát a költői nyelv minden mozzanata alátámasztani hivatott. Szabó Lőrinc verse abban mutatja a legfőbb rokonságot Pindarosz ódáival, hogy benne az Aranycsapat éppúgy egy kultúra kitüntetett értékeinek megtestesüléseként értelmeződik, mint az antik előd szövegeiben az olümpiai versenyek győztesei. (Gumbrecht 2022, 31–32.)

Arra a kérdésre, hogy az Aranycsapat karrierje lezárult-e 1954 nyarán Bernben, nem egy válasz adható. Az biztos, hogy az az összeállítás, ahogy a válogatott 1953 novemberében kifutott a Wembley gyepére, soha többet nem játszott együtt. Az is igaz ugyanakkor, hogy egyetlen olyan mérkőzés sem volt a labdarúgás történetében, amikor ez a tizenegy futballista végig a pályán lett volna, s mindösszesen négy alkalommal kezdett így a magyar válogatott – például az 1954-es világbajnokság öt mérkőzéséből egyszer sem, de az angolok elleni májusi visszavágón sem. Másfelől a csapat gerince 1956 őszéig együtt maradt, az eredményesség is kitartott ennek az évnek az elejéig, hogy aztán több váratlan vereség is becsússzon. Az Aranycsapat végét azonban nem a pályán nyújtott hanyatló teljesítmény hozta el, hanem az 1956-os forradalom, főként annak vérbe fojtása, s az azt követő megtorlás.

AZ EMLÉKEZÉS KORA

1. A tabuizálás korszaka

Arról, hogy mit jelentett az Aranycsapat a magyar nyilvánosságban közvetlenül a forradalom előtt és az azt követő hónapokban, a legékesebben Keleti Márton *A Csodacsatár* című játékfilmjének keletkezéstörténete árulkodik. Az 1956 nyarán forgatott alkotásban néhány rövid jelenet erejéig felbukkantak a magyar válogatott játékosai, Puskás Ferenc és Kocsis Sándor meg is szólalt a filmben, Puska és Kocsi néven, de tulajdonképpen önmagukat (vagyis világhíres magyar futballistákat) alakítva. A film díszbemutatóját eredetileg november 8-ára tűzték ki, de a fővárosban dúló harcok miatt ezt nem lehetett megtartani. (Méray 2000, 231–232.) Ha meg is tarthatták volna a premiert, azon a sportoló szereplők nem tudtak volna jelen lenni, mivel november 1-jén nemzetközi mérkőzésre utazva elhagyták Magyarországot, s bár többségük 1957 februárjában hazatért, Puskás, Kocsis és Czibor (hárman összesen 176 gólt szereztek címeres mezben) úgy döntött, Nyugat-Európában próbálja folytatni karrierjét. A kultúrpolitika nem kívánta veszni hagyni *A Csodacsatár* elkészítésére fordított összeget, ugyanakkor a disszidálás miatt jogilag bűnelkövetőnek tekintett Puskás és Kocsis természetesen nem maradhatott a filmben, így a velük készült jeleneteket újraforgatták, helyükre egykori csapattársuk, Hidegkuti Nándor került, s 1957 őszén a filmszínházak műsorra is tűzték ezt a változatot. A külföldön maradt labdarúgóknak az eltávolítása a filmből az 1956-os forradalom leveréséből kinövő Kádár-rendszer emlékezetpolitikája szempontjából szükségszerű volt, amennyiben ezek a futballisták ahhoz a közel 200 ezer magyar állampolgár közé tartoztak, akik a forradalom bukása után nem kívántak tovább Magyarországon élni. A hírneves futballisták emlékezetének a kitörlése része volt annak a folyamatnak, mely a forradalom megtörténtét kívánta tabuvá tenni.

Nem csupán *A Csodacsatár*, de a magyar sajtó is igyekezett tenni azért, hogy az Aranycsapat, s főleg annak külföldre távozott tagjai kitörlődjenek az emlékezetből. A honi nyilvánosság illetékeseinek pechére az emigrációt választó trió Spanyolország s egyszersmind a világfutball két főszereplőjénél folytatta pályafutását: Puskás a Real Madrid, míg Kocsis és Czibor az FC Barcelona tagjaként. Arról, hogy új csapataikban milyen sikereket értek el, idehaza vajmi keveset lehetett tudni. Lássunk néhány példát az elhallgatásra! 1960. május 18-án a bajnokcsapatok Európa-kupájának (BEK) döntőjében a Real Madrid győzött, a meccsen Puskás négy gólt lőtt – annyit, amennyit senki azóta (vagyis hetedfél évtized alatt) európai kupadöntőben. A mérkőzésről május 20-án a kor legfontosabb nyomtatott orgánuma, a Magyar Szocialista Munkáspárt lapja, a *Népszabadság* ekként számolt be: „A glasgowi Hampden-parkban szerdán, több mint 131 ezer néző előtt került sor a labdarúgó-bajnokcsapatok döntőjére, a Real Madrid és az Eintracht Frankfurt együttese között. Az első negyedóra eltelte után a spanyol csapat végig fölényben játszott és 3:1-es félidő után 7:3 arányban nyert. A Real Madrid ezzel ötödször lett a torna győztese." Arról, hogy Puskás játszott, nem is akárhogyan, a lap olvasója nem értesült. Egy évvel később ugyanennek a versenysorozatnak a döntőjét az FC Barcelona vívta a Benfica ellen.

A mérkőzés után két nappal a magyar sportnapilap, a *Népsport* hat mondat terjedelemben adott hírt az eseményről úgy, hogy egyetlen személynév sem szerepelt a cikkben, vagyis a magyarországi olvasó nem értesülhetett arról, hogy a vesztes katalán csapat két gólját Kocsis és Czibor szerezte, s velük együtt végigjátszotta a mérkőzést a szintén magyar Kubala László. Mint ahogy arról sem, hogy a kupát megnyerő portugál csapat trénere Guttmann Béla volt, és a meccset az 1954-es vb-döntő helyszínén, a berni Wankdorf Stadionban rendezték, ráadásul ahogy az, ez is éppen 3:2-re végződött. A *Népszabadság* ugyanezen a napon megjelent híréből ez utóbbira fény derült, a többszörös magyar érintettségre nem.

Tekintettel arra, hogy a sport szférája számos egyéb ok miatt épp azért kitüntetett területe a modern hírgyártásnak, mert benne a történések mindig személyhez kötődnek (szemben például a politika vagy a gazdaság közvetettebb, áttételesebb eseményeivel), különösen szembeötlő az efféle anonimizáló újságírói stratégia, amely ráadásul nem csupán az eddigiekben szóba hozott rövid híradásokban bukkant föl a korban. Az 1960. május 22-ei Magyarország–Anglia barátságos mérkőzést a *Népsport*ban ugyanazon a napon fölvezető, *Ne várjunk könnyű győzelmet!* című írás úgy idézi föl az 1953-as és az 1954-es magyar győzelmet, hogy az ezeken pályára lépett tizenhárom magyar játékos egyikének neve sem szerepel benne – a *Népszabadság* hajszálpontosan ugyanígy járt el –, azé a Grosics Gyuláé sem, aki az évtizedfordulón játszott meccsen egyedül képviselte már az egykori csapatot. Van benne viszont egy olyan inszinuáló mondat („Az 1956-os viharban [...] megmutatkozott, hogy az új életünk teremtette kincsestárból inkább csak szakmai értékekkel gazdagítottuk a nagycsapat tagjait, néhány tagjának az erkölcsi tőkéből vajmi keveset osztogattunk."), mely az Aranycsapat emlékezetét nem az eredmények vagy a játéktudás kétségbe vonásával, hanem a „disszidensek" rossz hírbe keverésével kívánta alakítani.

2. Lépések az emlékezethellyé válás felé

Az Aranycsapat emlékezethellyé válásának folyamatában az 1970-es évek eleje kulcsfontosságú időszaknak tekinthető – s ez a Kádár-rendszer kultúrpolitikai enyhülése mellett a honi labdarúgás alakulástörténetével is kapcsolatba hozható. Kétségtelen, hogy az 1960-as évek az eredményesség terén még nem mutatták a visszaesés jeleit: a két olimpiai győzelem (1964, 1968) mellett a magyar válogatott harmadik helyen végzett a spanyolországi Európa-bajnokságon, 1965-ben a Ferencváros megnyerte a Vásárvárosok Kupáját, a csapat játékosa, Albert Flórián két évvel később megkapta a földkerekség legjobbjának járó Aranylabdát. 1969-ben viszont megesett, amire korábban nem volt példa: a válogatott elindult a világbajnoki selejtező sorozaton, de nem jutott ki a tornára. Az akkori jelen hanyatlástörténetével szemközt az Aranycsapatra való nosztalgikus visszaemlékezés olyan médiumokban is teret kapott, amelyeknek egyfelől a célközönsége nem esett egybe a sportsajtó rendszeres olvasóival, másfelől ez utóbbival összevetve tágasabb mediális-műfaji lehetőségei voltak arra, hogy megjelenítsék (és egyszersmind alakítsák) az emlékezés társadalmi kontextusát.

Bár a televíziótörténet szerint Hofi Géza 1972-es szilveszteri produkciójában idézte föl az Aranycsapat legendáját, föltűnő, hogy a humorista a közelmúlt futballeseményei közül csak olyanokat említett, amelyek mindegyike 1971-ben történt. Hofi a május 19-én Szófiában játszott Európa-bajnoki selejtező lehangoló eredményét (három-nullás bolgár győzelem) állította szembe az 1950-es évek sikereivel: „Pedig mi valamikor, kérem, tudtunk ám focizni. Idősebbek emlékeznek rá. Aranycsapat. Ajjaj! Bizony! Hohó! Úgy, ahogy mondom. [...] Egyik alkalommal volt Svájc–Magyarország, félidő 2:0 Svájc javára, végeredmény 4-2 ide. Hogy csinálták? Hát körülbelül ahogy emlékszem..." Tekintettel arra, hogy az 1960-as évek bővelkedett magyar futballsikerekben, ha az előadó egyszerűen csak egy a jelennél fényesebb korszakot kívánt volna fölidézni, akkor nem kellett volna az Aranycsapatig visszatekintenie. Döntése mögött egyfelől nyilván a témának a hatalompolitikai vonatkozásából következő izgalma, másfelől az a technomediális összefüggés állhatott, hogy a nézők közül inkább csak azoknak lehetett valamiféle emlékképe Puskásék játékáról, akik kijártak a mérkőzéseikre, a többieknek maradtak a rádióközvetítések. Hofi épp erre a „hiányra" építette föl számát úgy, hogy egyfelől nem a sportújságírói fordulatokat, inkább a beszélt köznyelvet (pl. „De ezt nem ám három méterről vette észre, hogyne, a falu túlsó végén volt!"), a politikai zsargont („Egészen lement a Korner elvtársig"), a sportközvetítésektől teljesen idegen „szereplői" belső monológot („azt mondja a Budai így magának: – Még megfázom, futni kéne!") és a kontrasztív-nosztalgikus kommentárt („Be is adta. Nem a kapu mögé, nem a félpályára, akkor ez még nem volt divat.") használta, másfelől a futball testi valóságától meglehetősen távoli gesztusokkal kísérte elbeszélését (képzeljük egy pillanatra magunk elé, hogy milyen esélyei lennének egy mai humoristának, aki a hetente képernyőn látható futballcsillagokat próbálná hasonlóképpen „reprezentálni").

Hofi tulajdonképpen nem fölidézett egy valódi mérkőzést, hanem egy általa kitaláltat „adott elő", mintegy a nem létező vagy hiányos vizuális közösségi emlékezetet a fikció révén pótolta. Produkciója nem más volt, mint egy olyan nyilvános emlékezés, mely során az egykori játékosok „megszólaltatása" és „megtestesítése" révén az ebben a formában sosem létezett múlt az itt és most, vagyis a szilveszteri televízióközvetítés előtt ülő több milliós nézőközönség számára megelevenedett, egy olyan Hofira jellemző „kisemberi" perspektívából, mely a hivatalos értelmezéssel szemben helyezte el magát. Bár a műsort indító mondata („Hölgyeim és Uraim! Megmondom úgy, ahogy van: nagyon unom most már azt, hogy állandóan nekem megmagyarázzák a magyar futballt. Most már elég! Elég most már!") a jelennek szólt, ráérthető volt az Aranycsapatot egyszer tabuizáló, máskor viszonylagosító, rossz hírbe keverő diszkurzív eljárásokra is. (Fodor–Sziráк 2012, 118.)

Az 1970-es évek elején a magyar televízió mellett a honi játékfilmgyártás is bekapcsolódott az Aranycsapat emlékezetének fölélesztésébe. Simó Sándor 1971-ben készült *A legszebb férfikor* című játékfilmjének kezdő jelenetében a Latinovits Zoltán által alakított Alker Tamás újságíró napszemüveget viselve, cigarettázva biliárdozik, olykor föl-fölpillantva egy televíziókészülékre, melyben némi képhibával épp egy rajzfilm fut. Közben halljuk a főcímdalt, trombitaszólam vezette lágy szvinget, feliraton olvassuk a készítők névsorát – mindezekből s a vállalati közösségi helyiség ismerős puritánságából

arra következtethetünk, hogy film és világa ugyanahhoz a térhez-időhöz, az akkor Magyarországához tartozik. Ahogy a stáblista véget ér, de a képsáv változatlan marad, az 1970-es években mifelénk is egyre népszerűbb dzsesszmuzsika helyét éles auditív váltást eredményezve átveszi egy anakronisztikusnak ható, női kórus által megszólaltatott, a kommunista mozgalmi nyelvből építkező dal, melyet alig néhány másodpercig hallgatva Alker így kommentál: „Gyerekek, ez a 6:3!", amit rögtön meg is erősít a helyiségben kártyázó társaság egyik tagja: „Te, ez tényleg az!" Nem más történik itt, minthogy néhány taktusból, képeket ekkor még nem látva fölismerik a föntebb már említett, 1953-ban készített, *Az évszázad mérkőzése. Riportfilm a Magyarország–Anglia válogatott labdarúgó-mérkőzésről* című alkotást. Az azonosítás helyességét meg is erősíti, hogy Alker belép a szomszédos filmvetítő szobába, ahol épp kezdődik a riportfilm. Az így fölvezetett „mozijelenet" négy perc hosszú, a megkettőződő közönség, *A legszebb férfikor* szereplői és a Simó-alkotás nézői láthatják az 1953. november 25-i mérkőzés összefoglalóját. A Wembley-ben forgatott fölvételeket használták *A Csodacsatár* 1957-es változatában is, abban viszont nem *Az évszázad mérkőzésé*hez készült kommentár hallható, hanem egy olyan, mely a játékosok közül csak Bozsikot, Budait és Hidegkutit említi, Puskást, Kocsist és Czibort nem. *A legszebb férfikor*ban nincs nyoma efféle cenzúrának, sőt arra lehet következtetni, hogy szándékosan vágták össze és kommentálták úgy a riportfilmet, hogy a Londonban pályára lépett összes magyar futballistának (beleértve a 78. percben csereként a kapuba beállt Gellér Sándort is) elhangozzék a neve. Simó filmjét ugyanakkor nem csupán ez a „közreadó-mediáló" eljárás avatja jelentős emlékezeti tetté: Alker és munkatársai kommentálják a riportfilm képeit, s közben olyan közösséggé válnak, melyben csakúgy evidens az Aranycsapat iránti lelkesültség, mint ahogy a játékosok jelenéről való informáltság is.

Ha elfogadjuk Astrid Erll megállapítását, mely szerint a remediatizáció, vagyis az emlékezetes eseményeknek különböző hordozó közegekben, korokon átívelően megvalósuló reprezentációja tehet valamit egy közösség számára emlékezethellyé (Erll 2008, 392.), akkor azt mondhatjuk, hogy az Aranycsapat a Simó-film bemutatásakor nem volt az. *A legszebb férfikor* azzal, hogy *Az évszázad mérkőzésé*nek zárt körű levetítését egy szocialista nagyvállalat vezetőjének nyugdíjba vonulási ajándékaként prezentálja, éppen azt állítja, hogy az Aranycsapat (leghíresebb) mediális emléknyoma nincs jelen a kor nyilvánosságában (különben nem lenne elég exkluzív a felvétel ahhoz, hogy ajándékká válhasson), miközben nagyon is hozzátartozik a szereplők személyes emlékezetéhez (mindegyikük föl tudja idézni, hol hallgatta az 1953-as meccset: katonaságnál, iskolában, odahaza).

3. Az 1980-as évek – a rehabilitáció időszaka

Az 1970-es évek elején elindult emlékezeti folyamat egy évtizeddel később egy olyan labdarúgó-mérkőzés révén lépett magasabb szintre, mely sokkal inkább volt a múlt előtti főhajtás, mintsem a jelen ünneplése. 1981-ben az Aranycsapat egykori kapitánya, Puskás Ferenc 25 év után először hazalátogatott Magyarországra. Nem spontán utazásról volt szó, hanem a politikai hatalom által jóváhagyott, a Magyar Labdarúgó Szövetség

által megszervezett eseményről. Június 6-án este a magyar válogatott játszott a Népstadionban Anglia ellen világbajnoki selejtezőt, ezt megelőzően egy Budapest-Vidék öregfiú-mérkőzést láthatott a közel 70 ezer néző, melyen pályára lépett az Aranycsapat több tagja is, köztük Puskás. Az egykori legendás csatár hazatéréséről, a régi barátokkal, játékostársakkal való találkozásról, a Népstadionban rendezett ünnepi meccsről nem egy dokumentumfilmes tekintély, hanem az akkor a húszas évei végén járó, jóformán pályakezdő Surányi András forgatott filmet *Aranycsapat* címmel, mely 1982 áprilisában került moziba, s rögvest rendkívül népszerű lett, már az első körben több százezer ember nézte meg.

Surányi alkotása két idősíkon játszódik: a jelenbeli történetszál kiindulópontja az, hogy az ekkor már 75 esztendős Sebes Gusztáv, az Aranycsapat egykori szövetségi kapitánya Budapestről fölhívja Puskást telefonon Madridban, s azzal az indokkal invitálja haza, hogy a filmgyárban néhány fiatalember szeretne egy olyan filmet forgatni, amelynek ő lenne az egyik főszereplője. A telefonbeszélgetést követően mintegy másfél óra telik el a filmből azzal, hogy interjúk és archív fölvételek segítségével idéződik föl az Aranycsapat története, majd tér- és időváltással Sebest látjuk a madridi repülőtéren, ahol összeölelkezik a rá váró Puskással. Sebes a filmben Czibort is fölkeresi Spanyolországban, akivel ellátogatnak Kocsis sírjához. Kocsis 1979-ben hunyt el egy barcelonai kórházban, halála előtt néhány héttel súlyos betegen Magyarországon járt. Czibor föl is idézi Kocsissal való utolsó beszélgetését, amikor Kocsis azt mondta neki, hogy annál többet nem kaphatott, mint amit otthon kapott – s bár ez nyilván nem lehetett Czibor szándéka, a filmben ez a mondat egyszersmind megágyaz Puskás hazatérésének, a hátrahagyott otthon/haza és az emigráns „fiú" egymásra találásának. (Borsi-Kálmán 2008, 160.) A spanyolországi jelenetekben mind Czibor, mind Puskás elérzékenyülve vall a honvágyról, arról, hogy ők magyarok maradtak az emigrációban is. A filmkészítők nyilván azért kérdezték őket arról, hogy mit jelent nekik Magyarország és a *Himnusz*, mert módosítani igyekeztek azt a képet, amit korábban a magyar sajtó kialakított róluk, melyben ők a pénzért hazájukat eláruló, magyar identitásukat elveszítő játékosokként voltak jellemezve. A film úgy nyújtott rehabilitációt az Aranycsapat emigráns tagjainak, hogy közben nem tért ki arra, miért nem vagy csak alig és általában rossz hírüket keltve lehetett ezekről a játékosokról hosszú éveken át Magyarországon a nyilvánosságban hallani. Feltűnő, hogy a film Puskás hazatérésének politikai vonatkozásait nem érinti. Mivel az Aranycsapat kialakulásának, fölívelésének és széthullásának történetét Surányi alkotása a második világháború utáni időszak és az 1950-es évek politika- és társadalomtörténeti kontextusába illesztve mondta el, különösen feltűnő az a depolitizáló gesztus, amellyel a film a jelent színre viszi – ezzel a kontrasztív technikával tulajdonképpen megerősítve azt a Kádár-korban forgalomban lévő értelmezést, hogy sport és hatalom '50-es évekre jellemző szimbiotikus viszonya már megszűnt.

Bár Puskás csak 1991-ben költözött vissza Magyarországra, az 1980-as években rendszeresen járt idehaza: 1985-ben egyfelől interjúfilm készült vele (még ha vetítési engedélyt a Kádár-rendszerben nem is kapott a produkció), másfelől játékfilmben (*Az elvarázsolt dollár*) is volt egy rövid cameója: egy olyan jelenetben szerepelt, melynek az volt a példaértéke, hogy Puskás nemcsak hazatért Madridból Kispestre, de már olyannyira

itthon érzi magát, hogy barátaival (a magyar sport csillagaival) a Balatonnál nyaral. Puskás hazatérését a populáris kultúrának egy olyan terméke is archiválta tehát, melynek célközönsége nem esett egybe a labdarúgás híveinek csoportjával.

4. Emlékezet és kultusz

4.1. Az Aranycsapat mint emlékezeti sziget

Hasonló mondható el arról az 1999-es alkotásról, mely az 1950-es évek világát játékfilmes eszközökkel idézte meg, így igyekezett a szemtanúkhoz kötődő emlékezet kihunyását ellensúlyozni. Amikor 1999-ben bemutatták a *6:3, avagy játszd újra, Tutti* című vígjátékot, az 1953-ban a Wembley-ben pályára lépett tizenkét magyar játékos közül már csak négyen éltek. A Tímár Péter filmjében megvalósuló múltidézés illeszkedik ahhoz a jelenséghez, hogy az ötvenes évek emlékezete a rendszerváltozás utáni magyar társadalomban lényegében egységesen negatív, kivéve, ha a sportról van szó. A kommunista diktatúra és a sport emlékezete mára nemcsak elvált egymástól, de ellenpólusok: a Rákosi-évek negatív emlékezetében a sport (főleg a labdarúgás) szigetet képez, amennyiben az egyetlen pozitív jelentéstartalommal rendelkező alkotóelem. Tímár Péter filmje az emlékezést az időutazással kapcsolja össze: a címszereplő 1953. november 25-én, vagyis épp a londoni magyar győzelem napján született. A „köztisztasági alkalmazottként" dolgozó, futballrajongó férfi egy romos házban lomtalanítás közben rábukkan egy szobára, melyben korábban az MTK ötvenes évekbeli szertárosa élt, és amely tele van az Aranycsapat korából származó emléktárggyal. Itt többek között megtalálja Hidegkuti Nándornak a Wembley-ben viselt mezét, mely, miután magára ölti, visszarepíti az időben, épp a 6:3 napjára. A film dramaturgiája az időutazás mellé az Aranycsapat médiatechnológiai jellegzetességét választja: mivel a film végig Budapesten játszódik, az angolok elleni mérkőzés csak az eredeti rádióközvetítés filmbeli bejátszásai révén idéződik meg, archív filmfelvételek vagy eljátszott futballjelenetek nincsenek benne. London és Budapest filmbeli elválasztottsága, vagyis a Wembley-ben csodálatosan játszó Aranycsapat, s a kommunista diktatúrában élő Magyarország szegénységgel és félelemmel teli fővárosa a rendszer és csapat emlékezetbeli különválását mutatja. Ezen túl a film Szabó Lőrinc föntszóba hozott verséhez hasonlóan egyszerre mutatja az Aranycsapatot a korban (majdnem) mindenkit foglalkoztató jelenségnek és a diktatúrában elfojtott nemzeti érzés megélése egyetlen eszközének.

Az Aranycsapat Tímár-alkotásában nem a kommunista hatalom legitimációs eszközeként, hanem a rezsimmel szembeni apró lázadás szimbólumaként jelenik meg. A film kifejezetten a kultikus beszédmód megszólaltatója: a főszereplő a futballtörténeti relikviákat megtalálva azt mondja a labdarúgásról mit sem tudó beszédpartnerének: „Akinek köze volt az Aranycsapathoz, az mind nagyszerű ember volt, mind, egytől egyig!" – s ezt a kijelentését a film egyetlen részlete sem cáfolja. (Miközben tudható, hogy az Aranycsapat létrejöttéhez olyan véres kezű kommunista pártvezetők is hozzájárultak, mint a Puskásék klubcsapatát, a Budapesti Honvédot irányító Farkas Mihály honvédelmi

miniszter.) A magyar nagyközönség számára az ezredfordulón tehát egy olyan játékfilm igyekezett föleleveníteni az Aranycsapat legendáját, mely nem a történeti hűség vagy a sport- és politikatörténeti összefüggések összetett megmutatásában volt érdekelt, hanem egy olyan egyszerű kép megrajzolásában, amellyel könnyen lehet azonosulni.

4.2. Bern-apokrifek

Míg Surányi András 1982-es dokumentum- és Almási Tamás széles merítésű forrásanyagot fölhasználó *Puskás Hungary* című portréfilmje (2009) az egykori főszereplők visszaemlékezései és archív fölvételek révén igyekezett az Aranycsapat 1956 után feledésre ítélt, politikailag motivált módon retusált emlékezetét helyreállítani, addig az ezredforduló magyar irodalmában olyan műveket találunk, amelyek nem a múlt reprodukálására, hanem az emlékezet radikális, játékos átírására törekednek. Az irodalmi kommunikáció nyújtotta szabadság érhető tetten abban, ahogy az 1954-es világbajnokságot szóba hozó prózai szövegek az újraírás, a tények átrendezésének technikáját működtetik.

Darvasi László 2006-ban megjelent *A másik berni csoda* című írásában a világbajnoki döntő nyugatnémet rádiókommentátorának bakiját („Éljen, éljen, Rahn belőtte a harmadik gólt, tehát 3:2 az eredmény a magyarok javára!") (Darvasi 2006, 57.) történelemlétesítő nyelvi aktusként értelmezve épít föl egy tükörszerkezetű történetet. Ebben a történetváltozatban a mérkőzést a magyarok nyerik, s így a két ország történelmének és futballhistóriájának alakulása helyet cserél egymással. 1956 októberében Németországban forradalom tör ki, Dortmund és Köln városában utcai harcok zajlanak, melyeket az amerikai csapatok vernek le. A forradalom bukását követően „az elvesztett döntő hősei közül Rahn a Budapesti Honvédba igazolt. Kohlmayer a Real Madridban kötött ki, Morlock és Posipal egészen Barcelonáig jutott". Miközben a novella szisztematikusan fölcseréli a német és a magyar (futball)történelem eseményeit, természetesen nagyon is számít arra, hogy az olvasó ismeri a történések valódi menetét. Darvasi szövegében a berni döntő olyan történelemalapító eseményként jelenik meg, mely mind a magyar, mind a német labdarúgás és történelem rá következő évtizedeinek eredetpontja. S olyan emlékezettel bír, mely éppen az átírás aktusában mutatja meg vitalitását.

Esterházy Péter 2006-ban megjelent futballkönyvében (*Utazás a tizenhatos mélyére*) önálló fejezetet formált némely korábbi, az Aranycsapat történetét tárgyaló publicisztikájából. A szerző ekkor már három évtizede próbálkozott azzal, hogy alkalmi szövegeiben a személyes játékosmúlt biztosította beavatottságot az értelmiségi történelmi-közéleti elemzőkészségével társítva írjon a labdarúgásról, mint az őt körülvevő társadalom állapotáról. Az Aranycsapattal egy kifejezetten szimbolikus időpontban, 1989 karácsonyán megjelent írásában foglalkozott először (későbbi kiadása: Esterházy 1991). Rámutatott arra a feszültségre, mely a szellem, az elegancia és az erő hármasát ötvöző csapat nagyszerűsége és a csapatot körülvevő kommunista diktatúra rettentő volta között fönnállt. Esterházy szerint az 1954-es vb-döntő elvesztését Magyarország azért élte meg nemzeti katasztrófaként, mert a futball jelentette akkor a szabadság egyetlen lehetőségét, s a sportkudarc ennek az egyetlen lehetőségnek az elvesztését is jelentette. Az író berni

döntőt tematizáló szövegei a témához való újra és újra való visszatérést négy okkal magyarázzák. 1. Az esemény traumatikus jellegével, vagyis azzal, hogy nem lehet túl lenni rajta, újra és újra ránk kényszeríti magát. 2. Azzal az emberi vággyal, hogy racionális magyarázatot találjon a történések irracionális alakulására. 3. Az elveszített világbajnoki döntő jelentése nem rögzített, az idő előrehaladtával, a történelem változásával maga is változik. 4. Az irodalmi szöveg ironikusan túlbecsült hatásával, vagyis azzal, hogy a mérkőzés végkifejletének átírása igazságot szolgáltathat a világ egykori legjobbjainak.

Az *Utazás a tizenhatos mélyére* című kötetében Esterházy igyekezett az irodalom eszközeivel helyreállítani az igazságot. Darvasihoz hasonlóan ő is megírta saját változatát a berni döntőről. A két apokrif történet közötti legfontosabb különbség, hogy míg Darvasi nem a pályán elért eredményt, hanem annak értelmezését változtatja meg (Rahn lőtte a győztes gólt, a magyarok elveszítették a döntőt, mégis ők lettek a világbajnokok), addig Esterházy a mérkőzés eseménytörténetét írja át (a 84. percben nem Rahn, hanem Puskás lőtt gólt). Ebből következően a hozzájuk rendelhető példaérték is más: Darvasinál a képtelenség válik valósággá, Esterházynál viszont az történik meg, aminek a magyarok szerint meg kellett volna történnie 1954-ben. A két író szövege abban hasonlít egymáshoz, hogy mindkettőben a berni *győzelem* radikálisan változtatja meg a történelem menetét: Darvasi novellájában a két ország története fölcserélődik, Esterházynál a Rákosi-diktatúrát megerősíti a világbajnokság megnyerése, nem lesz 1956-ban forradalom, míg Nyugat-Németországot a vereség visszaveti a fejlődésben, az amerikaiak lemondanak az ország támogatásáról, s egy idő után szovjet nyomásra egyesül az NDK-val. Esterházy és Darvasi szövegei egyaránt abszurd módon értékelik túl egy futballmérkőzés lehetséges hatásait: azt állítják, hogy a két ország, sőt Európa történelme a 20. század második felében máshogy alakult volna, ha más lett volna a végeredmény Bernben. Ez persze olyan ironikus írói eljárás, mely épp az ellenkezőjét szándékozik sugallni annak, mint amit mond. Vagyis miközben történelemlétesítő eseményként használják a berni döntőt, aközben arra figyelmeztetnek, hogy nem érdemes túlbecsülni a sporteredmények pályán kívüli hatását. Mindeközben egyszersmind azt szemléltetik, hogy az Aranycsapat emlékezetében, illetve tágabban, a futball eseményeinek értelmezésében ez sokszor óhatatlanul megtörténik.

4.3. Az emlékezet helyszínei

A Debreceni Egyetem Sporttudományi Oktatóközpontjának épülete előtt 2015 óta áll Buzánszky Jenő szobra. Az Aranycsapat klasszikus felállásából utoljára ő hunyt el, 2015. január 11-én. Buzánszkynak játékosként nem volt kapcsolata Debrecennel, 1947 és 1960 között a Dorog játékosa volt, egyszersmind az 1954-es magyar világbajnoki keret egyetlen olyan tagja, akit vidéki csapatból válogattak be. Debrecenbe az egyetem invitálására idős korában, a 2000-es évek elejétől járt rendszeresen előadást tartani, illetve fővédnöke és névadója volt az egyetemi futballbajnokságnak. Dorogon még életében róla nevezték el a helyi futballstadiont, halála után a budapesti Szent István-bazilika altemplomában helyezték örök nyugalomra, Puskás, Kocsis és Grosics mellé.

Magyarországon ma egyebek mellett több tucat utcanév, köztéri szobrok, stadionnevek, síremlékek, sőt egy, a játékosok portréival díszített mozdony őrzi az Aranycsapat emlékét. Puskás súlyos betegen még megélhette, hogy a Népstadiont, mely a magyarországi kommunista diktatúra szimbolikus építészeti vállalkozása volt, s melyben az Aranycsapat 1953 őszétől játszotta hazai mérkőzéseit, 2002-ben átkeresztelték Puskás Stadionra. A meglehetősen elavult épületet 2016-ban kezdték lebontani, helyére újat építettek, mely 2019-ben nyitotta meg kapuit Puskás Aréna néven. Az egykori Népstadionból mindösszesen az úgynevezett Toronyépület maradt meg, annak felújított falai között nyílt meg a Puskás Múzeum 2024. november 25-én. Az intézmény Puskás Ferenc pályafutását helyezve a középpontba állít emléket az Aranycsapatnak. A benne bejárható kiállítás két rendezőelvről tanúskodik. Egyfelől részletesen foglalkozik a magyarországi kommunizmus éveivel, ráerősítve a korábban Esterházy Pétertől idézett ellentmondásra („legundorítóbb rendszer" versus „legszebb futballcsapat"), az Aranycsapatot (főleg kapusát) az ellenállás példájaként („Rákosi Mátyás nevét hallva mindannyian négyszer pattantunk fel vastapsban. Grosics Gyula [...] ülve maradt"), a szabadság és nemzeti büszkeség megélésének katalizátoraként bemutatva („Abban a törvénytelen világban a válogatott és szurkolói azt hihették, hogy kilencven percig szabadok. S teli torokból énekelhetik a Himnuszt. A magyarság, a hazafiság fogalma egy válogatott-találkozón új értelmet kapott."). Másfelől igyekszik az egykori magyar csapatot a futball modernizálójaként láttatni, melynek hatástörténete egészen napjainkig érzékelhető a földkerekség legjobb klubjainak és játékosainak teljesítményében.

Puskás emlékét hivatott őrizni egy másik stadion is, a 2014-ben elkészült Pancho Aréna. A csatár madridi karrierjére utaló, Puskás spanyol becenevét viselő stadion Felcsúton, egy dunántúli magyar faluban található: a településen kb. 1800 ember él, a Pancho Aréna befogadóképessége 3500 fő. Puskás élettörténetében semmiféle szerepet nem játszott ez a falu, ő ugyanis Kispesten született, ott nevelkedett, Magyarországon kizárólag ennek a budapesti városrésznek a csapatában futballozott. Annál fontosabb helyszíne viszont Orbán Viktor miniszterelnök életének, aki Felcsúton nőtt fel, itt alapított 2007-ben Puskás Ferenc Labdarúgó Akadémia néven utánpótlás-nevelő bázist, a Pancho Aréna az ő háza közvetlen szomszédságában épült. Az akadémia felnőtt csapata 2013-tól egy szezon kivételével a magyar első osztályban szerepel. Azt, hogy Felcsút az Aranycsapat fontos emlékezethelyévé kíván válni, jelzi továbbá a Puskás Intézet megalapítása is, mely az Akadémia projektje, s múzeumként, tudományos és látogatóközpontként hivatott működni. A Puskás Intézet nem csupán a csatár Spanyolországból hazahozott hagyatékával rendelkezik, de Sebes, Grosics, Buzánszky és az Aranycsapat további tagjaitól is kerültek ide tárgyi emlékek az elmúlt években. Az Aranycsapat hagyatékának Felcsútra helyezéséből, abból az igyekezetből, mely a hivatalban lévő miniszterelnök faluját magyar futballtörténeti zarándokhellyé kívánja tenni, legalább két dologra lehet következtetni. Egyfelől tovább erősödik az 1950-es évekbeli kommunista diktatúra és a sport emlékezetének egymástól való elválása. Másfelől, ahogy az Aranycsapat egykori létrejötte nem volt független a kor politikai viszonyaitól, úgy nyilvános emlékezetének alakulása sem az mind a mai napig.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Baski 1953

Baski Sándor, *Az évszázad mérkőzése*, Nemzeti Filmintézet, https://nfi.hu/alapfilmek-1/alapfilmek-filmek/dokumentumfilm/az-evszazad-merkozese.html (Utolsó letöltés: 2025. március 14.)

Borsi-Kálmán 2008

Borsi-Kálmán Béla, *Az Aranycsapat és a kapitánya: Sorsvázlatok a magyar futballpályák világából*, Bp., Kortárs, 2008.

Darvasi 2006

Darvasi László, *A másik berni csoda* = D. L., *A titokzatos világválogatott*, Bp., Magvető, 2006, 57–62.

Ember 2001

Ember Mária, *A kis magyar „focialista forradalom”*, Eső, 2001/1, 40–45.

Erll 2008

Astrid Erll, *Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory* = *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. A. E., Ansgar Nünning, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2008, 389–398.

Esterházy 1991

Esterházy Péter, *A káprázat országa* = E. P., *A halacska csodálatos élete*, Bp., Pannon, 1991, 116–123.

Esterházy 2000

Esterházy Péter, *Puskás, Gödel, passz*, Élet és Irodalom, 2000/4, 3.

Fodor–Szirák 2012

Fodor Péter, Szirák Péter, *A „nagy foci” emlékezete: Az Aranycsapat* = *Kultpontok: Emlékezethelyek a magyar populáris kultúrában*, szerk. Dunai Tamás, Oláh Szabolcs, Sebestyén Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 108–124.

Gumbrecht 2022

Hans Ulrich Gumbrecht, *Szépség a sportban / Tömeg a stadionban*, ford. Csécsei Dorottya, Keresztes Balázs, Vásári Melinda, Bp., Kijárat, 2022.

Imre 2006

Imre László, *Nemzeti trauma és bárdköltői szerepvállalás: Szabó Lőrinc:* Vereség után, Hitel, 2006/10, 103–117.

Képes 1964

Képes Géza, *A „Vereség után”-ról*, Kortárs, 1964/3, 410.

Majtényi 2011

Majtényi György, *Czibor, Bozsik, Puskás: Futball és társadalmi legitimáció az ötvenes években*, Sic itur ad astra, 62, 2011, 219–231.

Méray 2000

Méray Tibor, *Visszavágó* = M. T., *A párizsi vártán: Írások a Szajna mellől*, Marosvásárhely, Mentor, 2000, I, 231–233.

Szabó 1988

Szabó Lőrinc *Összes versei*, kiad. Domokos Mátyás, Bp., Szépirodalmi, 1988, II.

Szepesi 1998
Szepesi György, *Búcsú a mikrofontól*, [h. n.], Paginarum – Dabas Jegyzet, 1998.

Ajánlott irodalom

Benedek Szabolcs, *Focialista forradalom*, Bp., Libri, 2013.
Esterházy Péter, *Utazás a tizenhatos mélyére*, Bp., Magvető, 2006.
Ferdinandy György, *Ólmos eső* = F. Gy., *Szerecsenségem története*, Bp., Magvető, 1988, 5–49.

1956 emlékezete

Szirák Péter

BEVEZETÉS

1956 őszén világpolitikai jelentőségű drámai esemény történt Magyarországon. A szovjet hadsereg által megszállt országban 1945 és 1948 között kiépített sztálini típusú kommunista diktatúra ellen fellázadt a társadalom, s a megdönthetetlennek látszó rendszer néhány óra alatt összeomlott. A szovjet érdekszférába tartozó országokban a megelőző években – Sztálin halálát követően – voltak lázongások az elviselhetetlen önkényuralmi rendszer és a szovjet megszállás ellen. A súlyos szociális válság következtében 1953. június 16-án országos sztrájkba lépett a kelet-német munkásság, s másnap Kelet-Berlinben és több városban zavargások robbantak ki. A tömeg a megélhetési válság orvoslását, majd többpártrendszert és szabad választásokat követelt, mire a karhatalom és a szovjet hadsereg tankjai néhány óra alatt, brutális kegyetlenséggel (sortüzekkel) leverték a felkelést. Kb. 200 tüntetőt gyilkoltak meg, a megtorlás során 5000 embert tartóztattak le, s a rögtönítélő bíróságok 1200 felkelőt ítéltek kényszermunkára az NDK munkatáboraiban. A szovjet állampárt Sztálin bűneit manipulatív módon, zárt ülésen „leleplező" XX. kongresszusa után néhány hónappal, 1956 júniusában a lengyelországi Poznańban került sor hatalmas munkástüntetésre, amely felkelésbe torkollott. A hatalom vérbe fojtotta a lázadást, de a sztálinista rezsim stabilizálása nem sikerült. A társadalmi elégedetlenség nyomán 1956 októberében a reformkommunista pártvezető, Władyslaw Gomułka visszatért elsőtitkári posztjára, s desztalinizációs programot hirdetett: kemény szavakkal bírálta a „személyi kultusz" politikáját, lemondott a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásáról, s megnyitotta a politikai foglyok börtöneit, valamint – legalábbis a látszat szintjén – lazítani igyekezett a szovjet politikától való függésen. A kelet-közép-európai társadalmak közös sorsát bizonyítja az a közismert tény, hogy a magyar fiatalok 1956. október 23-án a lengyelekkel szolidaritást vállalva vonultak az utcára. A komparatív történelmi távlatból az is jól látszik, hogy a kelet-közép-európai társadalmakat egyként sújtotta a sztálinista rezsim gazdaság- és társadalompolitikája: az erőszakos iparosítástól és a mezőgazdaság kollektivizálásától a szociális válságon át a hazugságpropagandáig és a féktelen terrorig.

Ha mindez így volt, akkor mi a magyarázata, hogy a hasonló helyzetben lévő államszocialista országok közül Magyarországon robbant ki a leghevesebb, a leginkább össztársadalmi és a legelszántabb felkelés, amely *forradalmi* jegyeket mutatott és a beavatkozó megszállók elleni *szabadságharccá* vált? A magyarázat alighanem abban áll, hogy a térségben általánosnak mondható sztálinista elnyomáson túl leginkább a magyar társadalmat sújtotta a *nemzeti megaláztatás*. A magyarok ugyanis 1945–48 után lényegében

mindent elvesztettek: úgy kényszerítettek rájuk egy a történelmi hagyományaiktól, az értékrendjüktől és az életformájuktól alapvetően idegen politikai berendezkedést, hogy közben elvették tőlük a nemzeti önrendelkezés jogát, abban a formában is, hogy a magyar többségű határon túli területeket ismét elcsatolták az országtól, s a magyarokat „Hitler utolsó csatlósának" nevezvén kollektíve háborús bűnösnek bélyegezték (ezen alapultak a csehszlovákiai magyarokat állampolgárságuktól megfosztó, át- és kitelepítésre ítélő Beneš-dekrétumok!). Ez meghatározta a trianonihoz képest is újabb területvesztéssel járó 1947-es párizsi békeszerződéseket, az önálló külpolitika hiányát (például hogy a határon túli magyarságot sorsára kellett hagyni), s a Rákosi-rezsim szimbolikus politizálását, amely révén a nemzeti jelképek tiltás alá kerültek. (Természetesen a szovjet kommunizmus exportja jegyében e tekintetben is vannak hasonlóságok a térség „nemzetpolitikái" között, de nem lehet figyelmen kívül hagyni a környező országokat ért különféle kompenzációkat: például Csehszlovákia újra egyesülhetett az 1938-as határok alapján, Románia is visszakapta a trianoni határokat, Lengyelországot az elcsatolt keleti területek fejében „nyugatra tolták".)

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc meghatározó jelentőségű esemény hazánk, a keleti blokk, Európa és az egész világ történelmében. Elbukott ugyan, véresen megtorolták, ám alapvetően befolyásolta a Kádár-rendszer mibenlétét, a kommunista és általában a baloldali mozgalmak történetét és a hidegháborús korszak alakulását. 1956 megmutatta a Nyugat minden propaganda ellenére létező, a hidegháborús status quo- és érdekszféra-politikából fakadó, eredendő tehetetlenségét. A magyar forradalom ugyanakkor megrendítette azokat, akikben bármiféle pozitív képzetek éltek a Szovjetunióval kapcsolatban. Ezzel magyarázható, hogy a '60-as években kibontakozó újbaloldali, majd eurokommunista tendenciák hangsúlyosan elhatárolták magukat a létező szovjet modelltől. A nyugati közvéleménynek szembesülnie kellett azzal, hogy kormányaik kényszerűen passzív politikája – éppen saját társadalmuk érdekeit védve – ilyen helyzetben nem tud megfelelni az évszázadok óta oly nagy becsben tartott európai szabadságeszménynek (ezt a dezillúziót ábrázolja Nádas Péter az *Emlékiratok könyvé*ben). Mindennek tudatosítása valószínűleg jelentős mértékben hozzájárult főként a fiatal generációk '60-as években bekövetkezett radikalizálódásához. A magyar forradalom mint átélt tragédia, csalódottság és megaláztatás Kelet-Közép-Európában viszont a társadalmak pacifikálását, passzivitását eredményezte. (Békés 2022, 276.)

AZ EMLÉKEZET TÁRGYÁNAK KORA

1953. március 5-én meghalt Sztálin. Halála a Szovjetunióhoz hasonlóan Magyarországon is változásokat idézett elő. Az új moszkvai vezetés érzékelte a szatellitországok gazdasági-politikai válságát, s utasítására az addig egyeduralkodó Rákosi Mátyás megosztotta a hatalmát az ugyancsak moszkovita, ám vidéki keresztény családból származó, s a '40-es évek vége óta kevésbé kompromittálódott Nagy Imrével, aki 1953 júliusában miniszterelnök lett. Reformjai enyhítettek a rendszer kegyetlenségén és ésszerűtlenségein. Ugyan a sztálinista gazdaságpolitika összességében megreformálhatatlannak bizonyult,

de a kormány igyekezett visszafogni az erőszakos iparosítást és a mezőgazdasági kollektivizálást, s az erőforrások egy részét átcsoportosítani az ellátás javítására. Különösen nagy súllyal esett latba a terror, a társadalmat sújtó elnyomás mérséklése: a jogtalanul bebörtönzöttek elkezdődő rehabilitálása, az internálótáborok (köztük a legkegyetlenebb recski kényszermunkatábor) felszámolása. A terror tényeinek fokozatos nyilvánosságra kerülése az állampárt tagjai egy részének meghasonlásához, bűntudatához vezetett: ezekből a korábban rendszerhű sztálinista újságírókból, írókból, művészekből jött létre a Rákosi uralmával szembeforduló, a rendszer hibáit kijavítani igyekvő *reformkommunisták* csoportja. Ők Nagy Imre híveivé váltak, akinek törekvéseivel a társadalom túlnyomó többsége rokonszenvezett. Nem úgy a vezetők és a „káderek", akik féltették a hatalmukat, és ragaszkodtak pozícióikhoz. Rájuk támaszkodva és a szovjet vezetők belső harcát kihasználva Rákosi 1955 tavaszán kiszorította a hatalomból Nagy Imrét, akit végül még a pártból is kizártak. Rákosi igyekezett a reformista nyilvánosságot is megrendszabályozni, ez azonban már nem sikerült neki maradéktalanul. Újabb fordulatot az SZKP XX. kongresszusa hozott 1956 februárjában. A moszkvai kongresszus desztalinizációs határozatai Rákosi hatalmát megrendítették, s a hazai kommunista reformértelmiség az egyetemi fiatalsággal karöltve ismét mozgásba lendült: a Petőfi Kör ülésein és egyebütt egyre nyíltabban követelték a koncepciós perek felülvizsgálatát, a bűnösök felelősségre vonását, a sajtó szabadságának helyreállítását. A feszült helyzetre tekintettel a moszkvai vezetés 1956 júliusában elszánta magát Rákosi menesztésére. Utasításukra a magyar pártvezetés minden tisztségéből felmentette a diktátort, akit a szovjet hatóságok ki is szállítottak az országból, és a Szovjetunióban kényszerlakhelyre száműzték. Nagy Imre követői körében azonban nagy csalódást okozott, hogy Rákosi helyére korábbi közeli munkatársa, a szintén súlyosan kompromittálódott moszkovita Gerő Ernő lépett. 1956 őszén feszült várakozás és további politikai erjedés volt jellemző a magyar közéletre. Október 6-án – éppen az aradi vártanúk emléknapján – hatalmas tömeg jelenlétében temették újra Rajk Lászlót és társait, az 1949 szeptemberi hírhedt koncepciós per áldozatait. A temetésnek, amely tüntetésbe ment át, nagyon erős lélektani hatása volt: arra emlékeztetett, hogy a hatalmi tébolyban a kommunisták egymást is legyilkolják. Október 13-án rehabilitálták a rezsimmel szembeni tiltakozást megtestesítő Nagy Imrét. A következő napokban, különösen a lengyel reformkommunista Gomułka előretörésétől ösztönözve, számos (elsőként a szegedi) egyetem hallgatósága fogalmazta meg követeléseit. Ezek közül a budapesti Műegyetem diákjainak október 22-én elfogadott 16 pontos programja vált legismertebbé. Ebben követelték a szovjet csapatok kivonását, Nagy Imre kinevezését miniszterelnökké, többpárti választásokat, a termelés racionalizálását, a mezőgazdasági magángazdálkodás feltételeinek biztosítását és egyebek mellett március 15-e hivatalos ünneppé nyilvánítását. A diákok elhatározták, hogy másnap délután a lengyelekkel való szolidaritást kifejezve békés felvonulással adnak nyomatékot követeléseiknek. (Romsics 2017, 438.)

Hasonló döntés született a *debreceni egyetemen* is, ahol október 23-án az országban legkorábban, már a reggeli órákban gyülekeztek a hallgatók az egyetem főépületében. Tizenegy órakor a tüntetők az egyetemtől a *Hajdú-Bihari Néplap* szerkesztőségéhez vonultak, hogy követeljék 16 pontjuk kinyomtatását: a napilap különszáma a kora délutáni órákban

valóban megjelent. Az időközben középiskolásokkal és gyári munkásokkal jócskán kiegészült tömeg innen a városi pártszékházhoz vonult, egy részük pedig a rendőrség Kossuth utcai épületéhez, ahol követelték a politikai foglyok szabadon bocsátását. Itt dördült az első sortűz az országban: két munkás felmászott az épület homlokzatára, hogy leverje a hatalom gyűlölt jelképét, a vöröscsillagot. Az ÁVH rájuk lőtt, mindketten meghaltak. Ezután a tömegre is rálőttek, többen megsebesültek. A következő napokban a forradalom erői békés eszközökkel átvették a város ellenőrzését. (Filep 2006, 20–31.)

A *budapesti tüntetés* három órakor kezdődött a Petőfi-szobornál, innen a Kiskörúton és a Margit hídon át a Bem térre vonultak a diákok. Kart karba öltve, hogy nehogy provokátorok férkőzzenek soraikba. Közben szónoklatok és szavalatok hangzottak el, s a tömeg által skandált jelszavak is radikalizálódtak („Lengyelország példát mutat, kövessük a magyar utat!"; „Bem apó és Kossuth népe, együtt megyünk kéz a kézbe!" „Azt kérdezik Pesten, Budán, hová lett a magyar urán?"; „Aki magyar, velünk tart!"; „Munkát, kenyeret, Rákosinak kötelet!"; „Rákosit a Dunába, Nagy Imrét a kormányba!"; „Minden ország katonája, menjen saját hazájába!"; „Ruszkik haza!" stb.) A házak ormára időközben nemzeti színű zászlók kerültek, amelyek közepéből kivágták az 1949-es „Rákosi-címert": a „lyukas zászló" lett a forradalom jelképe (ezt a mintát követték a Ceauşescu ellen tüntetők 1989 decemberében Romániában!) A járókelők és a délelőtti műszakból haza igyekvő munkások közül sokan beálltak a menetbe. A Bem-szobornál már mintegy 50 ezren tolongtak, s számuk percről percre nőtt. Amikor megfordultak, és a kora esti órákban a közeli hidakon át a Parlament felé hömpölyögtek, már több mint 100 ezren lehettek. Este 6-7 órától az események a főváros három pontján folytatódtak. Legtöbben a *Parlament előtt* Nagy Imrét akarták hallani. A felfokozódott hangulatra jellemző, hogy amikor Nagy Imre előkerült (annyira váratlanul érte a lázongás, hogy előző éjjel tért haza egy badacsonyi szüretről, s október 23-án este hívei hosszasan győzködték, hogy szóljon a tüntetőkhöz), s beszédéhez a szokásos „Elvtársak" megszólítással kezdett hozzá, az emberek nemtetszésüknek adtak hangot („Nem vagyunk mi elvtársak!"). Közben a Felvonulási téren összegyűlt tömeg ledöntötte az 1951-ben felállított hatalmas *Sztálin-szobrot*, a szovjet megszállás és önkény gyűlölt jelképét. A monstrumot csak úgy tudták porba dönteni, hogy lángvágóval átvágták a csizmája magasságában, majd egy ráfűzött drótkötéllel, teherautó vontatásával törték le. (A forradalmas nép humorérzékére jellemző, hogy a tömeg egy része a szobornak „drukkolt": „Hajrá, Józsi!" felkiáltásokkal – utalva Sztálin, azaz Joszip Visszarionovics Dzsugasvili keresztnevére!) A ledöntött szobrot egészen a Blaha Lujza térig vonszolták, s ki-ki igyekezett levágni belőle egy darabot. Pécsi Sándor, a legendás színész például a fülét (más források szerint csuklója egy darabját) vitte haza, s a forradalom leverése után a kertjében ásta el. A szobor ledöntőit a megtorlás idején a börtönzsargonban „szobrászok"-nak nevezték. A tüntetők harmadik csoportja a *Rádió* épületéhez vonult, hogy követeléseiket bemondassák. A Rádió vezetői ehelyett este 8 órakor Gerő Ernő, az MDP első titkára beszédét sugározták, aki „nacionalista tüntetés"-nek bélyegezte a felvonulást. Az alkalmatlan, rossz taktikai érzékre való beszéd csak olaj volt a tűzre. Az épületben lévő karhatalmisták tüzet nyitottak a feldühödött tüntetőkre. Az addig békés tömegmegmozdulás itt és ezután kezdett átalakulni *fegyveres felkeléssé*. Közben a város számos pontján is fegyveres csoportok szerveződtek, amelyek

felvették a harcot a hajnali óráktól megjelenő szovjet páncélosokkal. A főváros körüli szovjet csapatok beavatkozását Gerő Ernő kérte telefonon, amelyet utólag, 26-án Hegedűs András mint volt miniszterelnök antedatálva írt alá: a fegyveres intervencióról szóló döntést valójában maga az SZKP elnöksége hozta meg 23-án este. (Romsics 2017, 438–439.)

A szovjet tankokkal szembeszálló mintegy néhány ezer fegyveres zöme fiatal munkás vagy ipari tanuló volt. A gyakran tizenéves „pesti srácokhoz" a társadalom más rétegeiből is csatlakoztak, ám jóval kisebb számban. A felkelők jelentősebb bázist építettek ki a Corvin közben, a Baross téren, a Tompa és a Tűzoltó utcában, Budán a Széna téren és a Móricz Zsigmond körtéren, valamint Csepelen és Újpesten. A küzdelem a városi gerillaharc formáját öltötte: a felkelők lesből ütöttek rajta kisebb alakulatokon, semmisítettek meg szűk utcába szorult tankokat. Kézifegyverekkel és benzines palackokkal (házilag készített „Molotov-koktéllal") harcoltak. Egységes vagy akár jól körülhatárolható ideológiával a szabadságharcosok nem rendelkeztek: voltak köztük kommunisták (például az Auschwitzot is megjárt, antisztálinista Angyal István, aki a Tűzoltó utcai felkelőcsoport vezetője volt, hiteles politikusnak gondolván, október utolsó napjaiban Kádár Jánost meginvitálta a forradalmárok közé, hogy jelképesen átvegye a felkelőcsoport vezetését...; a Kádár ingatagságát és árulását jól ismerő Angyalt 1958. december 1-én akasztották fel). Továbbá antikommunisták, hívők és ateisták egyaránt akadtak közöttük. Közös törekvésük a nemzeti függetlenség visszaszerzése és a diktatúra megdöntése volt. (Romsics 2017, 439.)

A pártvezetésbe visszavett és miniszterelnökké kinevezett Nagy Imre eleinte csak kullogott az események után. Október 25-én ismét ezrek vonultak a Parlament elé, s a fegyvertelen tömegen sortűz kaszált végig, amelynek közel száz halálos és rengeteg sebesült áldozata lett. (Megrendítő emléket állított e tragikus eseménynek Beréményi Géza a 2019-ben megjelent *Magyar Copperfield* című önéletrajzi regényében.) Aznap Győrben, másnap Mosonmagyaróváron és Miskolcon is gyilkos sortüzet zúdítottak a tüntetőkre. A véres események hatására a fegyveres harc új erőre kapott, és a népharag brutális erővel az addig is gyűlölt ávósok ellen fordult. Nagy Imrében is tudatosult, hogy vagy a szovjet csapatokra támaszkodva kíméletlenül leveri a felkelést, vagy elfogadva a nemzet többségének követeléseit, a forradalom élére áll. Súlyos lelki tusa után javaslatára a pártvezetés október 28-án „ellenforradalom" helyett „nemzeti demokratikus mozgalomnak" minősítette a történteket, és magáévá tette a tüntetők és a felkelők követeléseit. Október 30-án a felkelők csoportjaiból megalakult a Nemzetőrség, a szovjet csapatok pedig megkezdték a kivonulást Budapestről. Az MDP feloszlott, és Magyar Szocialista Munkáspárt néven alakult újjá. Ezzel egyidőben a koalíciós pártok (kisgazdák, szociáldemokraták, parasztpártiak) is újjászerveződtek, a nagyobb üzemekben pedig megalakultak a forradalom önigazgatási szervei: a munkástanácsok. November 2-án koalíciós kormány alakult, vidéken helyi választásokat tartottak, ahol az emberek a koalíciós korszak demokratikus erőire szavaztak. Október végén, november elején úgy tűnt, hogy Moszkva is elfogadja a kibontakozásnak ezt az útját. Az erre vonatkozó remények azonban nem váltak valóra: az SZKP elnöksége október 31-én a fegyveres beavatkozás, a felkelés leverése és Magyarország vazallus-státuszának helyreállítása mellett döntött. Ebben a Kreml urait alapvetően befolyásolta az Egyesült Államok passzív, sőt megengedő

magatartása: Dulles amerikai külügyminiszter egy választási kampánybeszédében már október 27-én megüzente Moszkvának, hogy „Mi nem tekintjük ezeket a nemzeteket (így a szovjet érdekszférához tartozó Magyarországot sem – megj. SZP) potenciális katonai szövetségeseinknek", amiből a szovjetek megértették, hogy az Egyesült Államok semmit sem fog tenni a lázadozó kelet-közép-európai országok megvédése érdekében. (Békés 2022, 274.) Eközben nemcsak Nyugat-Európában, hanem Lengyelországban és Romániában is tömegek rokonszenveztek a magyar forradalommal. Varsóban nagygyűlésen köszöntötték a fellázadt magyarokat, és segélyszállítmányokat indítottak hazánkba, Temesváron, Kolozsváron és Bukarestben magyar és román egyetemisták fejezték ki szolidaritásukat.

A brutális túlerőben lévő szovjet csapatok második intervenciója – páncélosokat és légierőt is bevetve – november 4-én hajnalban indult meg Budapest ellen. A világ legnagyobb szárazföldi hadserege néhány órán belül felülkerekedett, s néhány napon belül felszámolt minden fegyveres ellenállást. A november 1-én Moszkvába szállított, és a bábkormány alakítását, vagyis az áruló szerepét elvállaló Kádár János november 7-én egy szovjet páncéloson érkezett Budapestre (mivel az első napokban csak szovjet harckocsival tudott közlekedni a fővárosban, ezért a népnyelv a szovjet páncélosokat „Kádár-taxinak" hívta). Megalakult a „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány" – a társadalom túlnyomó többségének heves gyűlöletétől övezve (a kormányban szerepet vállalók neveit felhasználva a rezsim embereit „Kádár Apró Dögei"-nek gúnyolta a népnyelv). 1956. november–decemberben Kádárék leverték a forradalom utóvédharcát, és felszámolták a forradalom intézményeit: a forradalmi bizottságokat és a munkástanácsokat. Már novemberben elkezdődött a megtorlás: bevezették a statáriumot és a rögtönítélő bíráskodást. Budapesten, Salgótarjánban, Miskolcon és Egerben sortüzek dördültek. A Kádár-féle megtorlás brutalitásában és erkölcstelenségében a Haynau-féle megtorláson is messze túltett. 1959 végéig 35 ezer ember ellen folyt eljárás, közülük 22 ezret ítéltek börtönre, és 229-et végeztek ki. 13 ezer embert jogerős bírósági ítélet nélkül internáltak. A megtorlások elől, a jobb élet reményében 200 ezren külföldre menekültek (ők voltak a rezsim kifejezésével: a „disszidálók"). 1958. június 16-án kivégezték a forradalom mellé állt miniszterelnököt és társait: Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst. A forradalommal összefüggésben egészen 1962-ig hoztak jogellenes ítéleteket. A magyar '56-tal való szolidaritás kifejezését – Lengyelország kivételével – az összes keleti blokkba tartozó országban megtorolták. Különösen sok áldozatot szedett a romániai terrorhullám. Az ENSZ közgyűlése elítélte a szovjet agressziót, és egy darabig napirenden tartotta a magyar kérdést. A magyarországi menekültek példás befogadása szerte a világon fenntartotta egy ideig 1956 emlékezetét. Az amerikai német filozófus, Hannah Arendt a magyar események tanulságai alapján írta meg értekezését a forradalomról. A lengyel Zbigniew Herbert és a francia Jules Supervielle versben köszöntötte a magyar hősöket. A Nobel-díjas francia író, Albert Camus a forradalom első évfordulóján *A magyarok vére* című röpiratában kortársai politikai közönyét ostorozta, s határozottan kiállt a magyar felkelés igazsága mellett, Elvis Presley pedig adománygyűjtést szervezett. De idővel a külföld is elhallgatott: a geopolitikai realitások tudomásulvételével 1963-tól oldódott a Kádár-rendszer külpolitikai elszigeteltsége.

AZ EMLÉKEZÉS KORA

1. Az átnevezés és átértelmezés, majd az elhallgatás kora

Az 1956-os forradalom leverését követően felálló új vezetés nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy saját *legitimációjának* alapjait megteremtse. Ennek sarokpontját jelentette az 1956-tal kapcsolatos hivatalos álláspont megjelenítése és elfogadtatása. Annak érdekében, hogy ez gyorsan és hatékonyan történhessen, átszervezték és ellenőrzésük alá vonták a sajtó és a tömegtájékoztatás működését. A Kádár-rendszer legfontosabb legitimációs pillére az 1956-os forradalom „ellenforradalomként" való megnevezése és interpretálása volt. Az ehhez kapcsolódó erőteljes propagandatevékenységet az 1956–57-ben kiadott ún. *Fehér könyvek* alapozták meg. A többkötetes propagandakiadvány-sorozat szerint 1956 őszén egy, a nyugati nagyhatalmak által szervezett, a népi hatalom megdöntését célzó nagyszabású összeesküvés zajlott le. Az „ellenforradalmárokat" részben a börtönökből kiszabadított háborús bűnösök és egyéb bűnözők, részben a nyugati emigráció által a Nemzetközi Vöröskereszt segélyszállítmányaival érkező fegyveres csoportok segítették. Számos fotót tettek közzé megkínzott, megcsonkított és kivégzett emberekről, alátámasztandó az „ellenforradalmárok" brutalitását. A kiadvány az 1956 őszi eseményeket – különösen a Köztársaság téren történteket – a könnyebb befogadhatóság érdekében a célközönség által ismert és értett korábbi eseménnyel, az 1919-es fehérterrorral állította párhuzamba. A propaganda értelmezésében az államrend megdöntésére irányuló polgári restaurációs kísérlet célja Magyarország politikai és társadalmi berendezkedésének megváltoztatása és a korábbi kapitalista rendszer visszaállítása volt. Ennek jeleiként állították be a korábban szétvert és betiltott pártok újjáalakulási kísérleteit, a megélénkült lapkiadási kérelmeket és a börtönből kiszabadított Mindszenty bíboros tevékenységét is. A forradalom emlékének *meghamisítása* a róla szóló tanúságtételek erőszakos befolyásolásán alapult. A pártállami értékelés elfogadtatása a megtorlás pereinek előkészítésében is meghatározó szerepet játszott: aki nem tett engedményt, s a vizsgálati fogságban, majd a bírósági teremben kitartott a forradalomnak forradalomként való megnevezése mellett, az súlyosbította a helyzetét. (Standeisky 2005, 161–165.)

A forradalom hiteltelenítése, átértelmezése az elhallgattatás nyílt fizikai erőszakán túl a propaganda intézményesítése révén ment végbe. A restaurált pártállami nyilvánosság az új valóságmodell kidolgozásához és elterjesztéséhez igénybe vette a művészeteket is. A sztálini típusú diktatúra hagyományosan sokra becsülte az irodalom és a film politikai hadrafoghatóságát, s a „szocialista" tömegkultúra kialakulása előtt az emberek igen sokat olvastak, s gyakran jártak moziba. Az esemény hatalmi szóval („ellenforradalom") való definiálását követte az értelmezési űr kitöltése a propagandagépezetként használt irodalom és film – az esztétikai megjelenítő és hitetőerő által. Megszületett az első népszerű „szocialista kémregény" (Berkesi András – Kardos György: *Kopjások*, 1959; Berkesi a szerzőtársa, Kardos beosztottja volt az ÁVH-nál, aztán egy ideig együtt raboskodtak az ÁVH börtöneiben, majd együtt írták a *Kopjások*at, végül Berkesiből a Kádár-rendszer egyik legsikeresebb ponyvaírója, Kardosból pedig a Magvető Kiadó nagyhírű igazgatója lett...), Szilvási Lajos elindult a „szocialista lektűr" útján (*Csillaghullás*, 1960, *Appassionata*, 1961,

Albérlet a Síp utcában, 1964), Mesterházi Lajos pedig egy szerelmi történet keretében vázolta fel '56 hivatalos értelmezését (*Pokoljárás*, 1959). Hasonlóképpen járt el Révész György, aki a „disszidálás" ellen forgatott erősen tanító célzatosságú mozgóképet (*Éjfélkor*, 1957), vagy Keleti Márton, aki Dobozi Imre forgatókönyvéből készítette el a *Tegnap* (1959) című filmjét, a kádári propaganda összes lényeges kliséjét felsorakoztatva. A virtigli rendszerhű propagandaregények és -filmek a letartóztatások, internálások és akasztások korában önerejüknél nagyobb hatásfokkal funkcionáltak, már csak azért is, mert *monopolizálták* az '56-ról való tanúságtevést.

Az írók nagy része ezzel szemben önként vállalt hallgatásba menekült, s ha mégis megszólalt, akkor a konszolidálódó Kádár-rendszer diszkurzív szabályainak megfelelően – ami alapvetően az *elhallgatás* parancsa volt – kerülte az '56-ra vonatkozó nyilvános állásfoglalást. (Standeisky 2005, 413.) Ettől némiképp eltérő helyzetben voltak azok, akiket forradalmi szerepvállalásuk miatt börtönnel vagy szilenciummal sújtottak. Ezen kevesek közé tartozott Déry Tibor vagy Örkény István, a sztálinistából reformkommunistává lett, s így a kádári restauráció szemszögéből különösen gyanús, mert „renegát" írók reprezentánsai, akik a megtorlás egyik értelmiségi célcsoportjává váltak. Az ő újbóli megszólalásukat erős hatalmi nyomás előzte meg és élénk figyelem kísérte. Az '56 őszén aktív íróktól, akik a novemberi–decemberi szellemi utóvédharcban is nyilvánosan hitet tettek a forradalom mellett, azt várta el a hatalom, hogy nyíltan határolódjanak el az „ellenforradalomtól", s így – az önmegtagadás árán, az „új valóság" hitelesítése révén – illeszkedjenek bele a kádári diskurzusba. E behódolást azonban végső soron egyikőjüknél sem tudták kikényszeríteni. Örkény vállalta a több éves szilenciumot, s a publikálás lehetővé válása, vagyis 1962 után kerülte a forradalom nyilvános szóba hozását, a börtönből szabaduló Déry pedig ugyan érintőlegesen tematizálta '56-ot (*Philemon és Baucis*, 1960; *Számadás*, 1960; *Két asszony*, 1962), de irodalmi színvallása nemigen tette lehetővé a politikai instrumentalizálást. Mindezt úgy is lehet érteni, hogy nem tagadták meg a forradalom emlékét, de egyszersmind kényszerűen alkalmazkodtak '56 elfelejtésének/elfelejtetésének már a konszolidáció korszakára jellemző diszkurzív rendjéhez. A korszak harsány propagandájának és csendes minőségi irodalmának egyenlőtlen küzdelmében egyre fontosabb szerepet játszott a(z) *(el)hallgatás*. A hatvanas évek elejétől – párhuzamosan a társadalom pacifikálásával, teljes kapitulációra kényszerítésével – már a propagandában is fokozatosan elcsendesül az „ellenforradalom" ostorozása. A minőségi irodalomban és a filmművészetben az elkövetkező negyedszázadban kényszerű, mély hallgatás övezte '56 emlékét. „A forradalom evidens közösségi élményének" (György 2000, 86–89.) híre – ha egyáltalán, akkor is csak – a nyilvánosságon kívül, illegálisan és szóban terjedhetett. Túlnyomórészt a *felejtés* áldozatává vált, s éppen ez volt a Kádár-rendszer emlékezetpolitikájának alapvető célja. Ugyanakkor bizonyos értelemben *mindvégig fennmaradt '56 emlékezete*: a Kádár János által kiépített uralmi rendszert, a rezsim „szociálpolitikáját" – amelynek az évről évre növekvő életszínvonal volt az alapja – az a megfontolás vezérelte, hogy '56 nehogy megismétlődjék. Egyre kevésbé volt szükség korbácsra, de egyre inkább mézesmadzagra. Kádár Jánost mindazonáltal egy életen át kísértette a Nagy Imre ellen elkövetett politikai gyilkosság sötét árnya: ezt bizonyítja a már elaggottan és betegen elmondott hírhedt beszéde az 1989. áprilisi MSZMP KB ülésen.

2. Az emlékezés visszatérése

Körülbelül negyedszázaddal a forradalom után, a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején több olyan mozgókép is készült, amelyek az ötvenes évek emlékét elevenítették fel. Gábor Pál Vészi Endre két forgatókönyvét is színre vitte: az *Angi Vera* 1979-ben, a *Kettévált mennyezet* 1982-ben készült. Fábri Zoltán 1981-ben filmesítette meg Örkény István novelláját, a *Requiem*et. Mészáros Márta 1982-ben készítette el később ciklussá váló sorozatának első részét, a *Napló gyermekeimnek*et. E filmek – eltérő művészi értékük mellett is – közös sajátossága, hogy a Rákosi-rendszerről úgy szólnak, mint egy történelmi zárványról. A „törvénytelenségek" általi szenvedésnek, a kor „nyomasztó légkörének" ábrázolása, amelyben rendszerint elv és gyakorlat, eszmény és valóság különbségének jól ismert sematikája érvényesül, ismétlésszerűen azzal a példaértékkel jár, hogy mindennek már nincs folytonossága a jelennel. Ám hogy ebben – így vagy úgy –, de '56-nak meghatározó szerepe volt, arról a múlt filmes feldolgozásai hallgattak. Ugyanebben az időszakban, 1984-ben jelent meg Galgóczi Erzsébet *Vidravas* című regénye. A falujabeli ávós tisztbe beleszerető, tehetséges és az új világ eszményeiben hívő, de osztályidegenként megbélyegzett Orsolya története 1956 nyarán zárul. Az igényes lektűr minden olyan klisét összegyűjt, amely a Rákosi-rendszer múltba utalását megalapozhatja. A Kádár-rendszer emlékezetpolitikája tehát ekkor már részlegesen lehetővé tette a Rákosi-korszak leválasztását, de minthogy '56 lényegében minden vonatkozásában *tabuizált* maradt (a két évtizeddel korábbi propagandával szemben a '70-es évek elejétől már „ellenforradalomként" se tematizálódott), így az '50-es évekről szóló tanúságtételek hitele is csorbát szenvedett. A leválasztás, a Rákosi-rendszer pellengérre állítása már Bacsó Péter 1969-ben elkészült *A tanú* című filmjében is megtörtént. Ám a Rajk-per komédiává transzponálása és az '56-ról való hallgatás mellett is olyan ereje volt a szatírának, hogy az alkotás – mondhatni – túllőtt az ideológiai célon. Kádár János maga volt az, aki a folytonosságot megtestesítette, s így a Rajk-per mintázatának travesztiája megpecsételte a film sorsát. Legalábbis ami a „nép elé tárását" illeti: mint ismert, a film másfél évtizedig nem került nyilvános moziforgalomba, de a '70-es évek végétől zárt körben, a káder-nyilvánosság előtt (például KISZ-táborokban), jutalomként vetíteni kezdték.

Ebben az emlékezeti űrben jelent meg két olyan film, a *Szerencsés Dániel* (1982) és a *Megáll az idő* (1982), amelyek a forradalom emlékezetét kétségkívül újrakontextualizálták. Sándor Pál Mezei András novellájából készült, '56 végén játszódó filmje a kivándorlók útját nevelődéstörténeti keretben mutatja be. A „disszidáló" vonat egyfajta keresztmetszetét nyújtja a társadalomnak: összetalálkozik itt a felkelők oldalára átállt kiskatona, a forradalomban részt vett értelmiségi, az osztályidegenként megbélyegzett család, a volt (vagy azóta is) ávós, a naiv és a dörzsölt szerencsevadász, az egykori és mostani üldözött és üldöző. A film hangulatát egyértelműen átjárja a vereség terhe, a kilátástalanság és a félelem. Kitűnő az atmoszférateremtés, kár, hogy a hitelességet megtöri annak az ideológiai képletnek a bántó túlhangsúlyozása, hogy '56 hátterében voltaképpen a kommunisták belső konfliktusai álltak. *A megáll az idő*, Gothár Péter Bereményi Géza forgatókönyvéből készült filmje, mint „a magukra hagyott pesti srácok családjainak emlékműve" (György 2000, 106–107.), szintén a fegyveres harc bukásakor kezdődik,

középpontjába azonban nem a megtorlás és a menekülés, hanem az apa nélkül maradt Köves család hatvanas évek eleji sorsa kerül. A modálisan igencsak összetett alkotás részletes elemzésére itt nincs mód, legföljebb utalhatok az utóbb kultfilmmé vált ironikus-groteszk példázat néhány hatástényezőjére. Az anya és a két fiú „elárvulása" maga is kettős értékű: egyfelől az '56-ban magára maradt magyar társadalom kis tükre, ugyanakkor a távollévő szabadságharcos és disszidens apa egyszersmind – „ellenforradalmi kísértetként" – a család Kádár-rendszerbéli boldogulásának kerékkötője. A film érzékletesen, sok humorral, bravúros replikákkal viszi színre azt az összefüggést, hogy 1963 Budapestjén minden '56 miatt van, de már senki sem akar/tud/mer a forradalomra emlékezni. Ezért is jöhet létre az a szintén ambiguus kötés, amely az új, nyugatias normák térnyerését (divat, huligánkultúra, televízió), mint *a felejtés új közegét* mutatja meg, miközben ugyanez a kulturalitás teszi lehetővé az ideológiai béklyó lazítását is. '56 kényszerű felejtését tehát úgy példázza Gothár filmje, hogy a kádári világ elég pontos látleletét adva megmutatja: a valódi szabadság helyére a szabadság groteszk, csalóka ígérete került. (Szirák 2014, 544.)

Ismert, hogy Nagy Gáspár 1984 októberében az *Új Forrás*ban megjelent *Öröknyár: elmúltam 9 éves* című költeménye a nyilvánosságban először mondta föl a Nagy Imre elfelejtésére vonatkozó kádári alkut. A tizenhárom rövid soros, széttördelt vers egyszerre hív fel a végtisztesség megadására és az igazságtételre. A szöveg egyszersmind egy rejtvény is, beavatottaknak szóló titkosított üzenet, amelyet egyrészt a bűnről és mulasztásról tanúságot tevő életkorára utaló szám, mint a dátum beazonosíthatósága, másrészt az igenevekben/létigékben kiugrasztott, ragrímként is látványossá tett névrejtés (monogram-rejtés („NIncs sehol"; „egyszer majd el kell temetNI") alapoz meg. A publicisztikai horderejű költemény így színre viszi saját indokoltságát is: titkosítva üzen a titokban tartott testről, sírról, gyászról, politikai gyilkosságról. Míg Nagy Gáspár versglosszája és politikai allegóriái a titkosítás példázatos kódján szólaltak meg, addig Nádas Péter 1986-ban napvilágot látott *Emlékiratok könyve* című regénye a *nyílt színvallás és tanúságtétel* eseményévé vált. A regény névtelen főhős-elbeszélője több fejezeten át mesél gyermekkoráról, a Sztálin halála (1953. március) és a forradalom veresége (1956. december) közötti időszakról. Az ugyanezen regénybeli alakként azonosítható elbeszélő a hetvenes évek elején Kelet-Berlinben a Melchior nevű szerelmével folytatott beszélgetéseiben szintén gyakran szóba hozza a magyar forradalmat. Mire az első, 1986-os kiadás 365. lapjától az október 23-i felvonulás történetét olvassuk, addigra felépül az a *keret*, amelyben a forradalom képe elhelyeződik. Ez pedig a századfordulós német író, az ötvenes évek derekán élt magyar kiskamasz és a hetvenes évek elején Kelet-Berlinben élő magyar fiatalember, valamint mindahányuk családtagjainak, szerelmeinek, barátainak és ellenségeinek – előre és visszatekintő – perspektívájából a szabadságtalanság, az otthontalanság, a meghasonlottság, a szorongás, a félelem és az idegenség világa. A bizonytalan apáké, kiknek nemzetisége-kultúrája (így Melchior esetében), illetve politikai-erkölcsi hovatartozása is ellentmondásos. Ezt hordozzák a főhős-elbeszélő „megkettőződő" apa-figurái: az egyik hóhér, a másik áldozat – az egyikhez, az idegenhez tétova részvéttel, a másikhoz, az ismerőshöz az apagyilkosság képzetével viszonyul. Az utólagosság távlatából a Melchior felidézte berlini és a magyar férfi által elmesélt

budapesti felkeléshez is egyaránt a vereségnek és Európa erkölcsi-kulturális bukásának *melankóliája*, e bukás fölött érzett *gyász* társul. A regény egy részletében az október 23-i tüntetés során a tömeg ellenállhatatlan ereje, áramlása, áradata, a vele és általa való sodródás, melynek leírása a francia forradalom bevett ábrázolásának klasszikus mintázatát követi, az elnyomás és megaláztatás alóli felszabadultság *eufóriáját* kelti föl. A főhős ki is mondja, hogy ez *forradalom*, s ez a minősítés még a késő Kádár-rendszer hivatalos ideológiai keretében is elfogadhatatlan volt. Ezzel szemben azon olvasók számára, akik a forradalom hiteles emlékezetét fenntartották, vagy éppenséggel Nádas Péter e műve révén értették meg annak mibenlétét, azok számára e jelenetsor, illetve a regény egész '56-os (s nem mellesleg '53-as és '68-as) diszkurzusa revelatív *döntés*, *igazsághelyreállító művészi tett* volt. (Szirák 2014, 545–556.)

3. 1956 politikai átértékelése

Az, ami az irodalomban szimbolikusan megtörtént: *'56 tabujának megtörése*, nem sokat váratott magára a nyilvános politikai diszkurzusban sem. A '80-as évek második felében felerősödő gazdasági válság, ötvöződve a szovjet birodalom meggyengülésével (Moszkva egyre kevésbé biztosított garanciát a csatlósok pártállamainak hatalomban tartására) kikezdte a Kádár-rendszer legitimitását, társadalmi elfogadottságát is. Az 1988 tavaszán alakult Történelmi Igazságtétel Bizottság egyre hangosabban követelte Nagy Imrének és társainak a végtisztesség megadását. Az egyre nagyobb nyugati kölcsönökre szoruló, eladósodott államszocialista rendszer a nyugati kormányzatok részéről is szemben találta magát e követeléssel. A belső forrongás következtében 1988 májusában az MSZMP rendkívüli kongresszusán Kádár Jánost megfosztották a tényleges hatalomtól, az első titkár Grósz Károly lett, aki némi lavírozással igyekezett megőrizni a pártállami rendszert. A Nagy Imre-kérdésben azonban kénytelen volt meghátrálni. 1988 júniusában egy titkos állambiztonsági utasítás nyomán megkezdődött Nagy Imre és társai sírhelyének felkutatása. A megtorlás idején a kivégzetteket nem adták ki a hozzátartozóknak, nem részesülhettek a végtisztesség megadásában: a holttesteket a rákoskeresztúri Új Köztemető korábban közönséges dögtemetőként használt 301-es parcellájában titokban hantolták el. Az 1958. június 16-án felakasztott Nagy Imre, Maléter Pál és Gimes Miklós földi maradványait, hogy nyughelyüket senki se ismerhesse, a kivégzés helyszínén, a Kozma utcai gyűjtőfogház udvarán sebtiben földelték el. 1961 februárjában a tetemeket kiásták, és kátránypapírba göngyölve, dróthuzallal átkötve, álnéven (Nagy Imrét például „Borbíró Piroska" néven) jeltelen sírba temették az Új Köztemetőben. A sírhelyek felkutatása több hónapig tartott. Közben a belső és külső politikai nyomás hatására az állampárt kénytelen volt 1956 történelmi értékelésével foglalkozni, ebből a célból az MSZMP KB Pozsgay Imre államminiszter vezetésével egy történész albizottságot kért föl. Pozsgay 1989. január 28-án a Kossuth Rádióban a *168 óra* című műsornak nyilatkozva kijelentette, hogy „1956 nem ellenforradalom volt, hanem egy nemzeti érzékenységében, önbecsülésében a diktatúra által megtiport nép jogos felkelése, *népfelkelés* volt". A bejelentés drámai hatással volt a közvéleményre, párttagokra és párton kívüliekre egyaránt, hiszen ez az

átértékelés a Kádár-rendszer legfőbb legitimációs pillérét ütötte ki. Ha 1956 őszén nem bűnös „ellenforradalom" robbant ki, hanem egy elnyomó rendszer elleni jogos össztársadalmi felkelés, akkor mi értelme volt a szovjet csapatok hazai ágensek általi behívásának, brutális beavatkozásának? Milyen jog- és erkölcsi alapja volt a szörnyű megtorlásnak? Mindezek után hogyan lehet történelmi joga a hatalomhoz a népfelkelést leverő és a társadalmat megbüntető pártállamnak? Az MSZMP tagsága elbizonytalanodott, az ellenzéki erők megerősödtek. Néhány héten belül a sajtónyilvánosságban és a társadalmi vitákon már nem is *népfelkelés*nek, hanem *forradalom*nak nevezték az 1956-os eseményeket: a pártállami értelmezés megsemmisült.

1989. március 29. és április 6. között kihantolták a mártírok arccal a föld felé fekvő földi maradványait (mint a sírások visszaemlékezéséből kiderült, nem gonoszságból, hanem hanyagságból történt így: 1961-ben talicskáról billentették őket a sírgödörbe...). A szakemberek (antropológusok, régészek) és a legszűkebb családi kör jelenlétében zajló exhumálásról *Újmagyar siralom* címmel Ember Judit készített dokumentumfilmet. '56 mártírjait – ténylegesen és szimbolikusan – 1989. június 16-án méltó módon újratemették. A szertartásra a Hősök terén negyedmillió gyászoló jelenlétében került sor. A drámai eseményt a *Harangszó fél egykor* cím film (https://www.youtube.com/watch?v=CFh_aIYt5UE, utolsó megtekintés: 2025. március 20.) dokumentálta. Az igazságtétel, a méltó gyász ország-világ előtt demonstrálta a Kádár-rendszer bűnösségét, és szimbolikusan véget vetett annak. Nagy Imrét azon a napon – 1989. július 6-án – rehabilitálta a Legfelsőbb Bíróság, amikor Kádár János meghalt.

4. Emlékezés 1989 után

1956. október 23-a a demokratikus átalakulás origójává és jelképévé vált. Ezt jelezte, hogy 1989. október 23-án az akkori megbízott államfő, Szűrös Mátyás a Parlamentnél összegyűlt százezres tömeg előtt kiáltotta ki a III. magyar köztársaságot. Az új, demokratikusan választott Országgyűlés nyilvánította hivatalos nemzeti ünneppé október 23-át az 1991. évi VIII. tv. alapján. A tabuizálás megszűnésével, 1989–90-ben a Magyar Televízió számos dokumentumfilmet (Ember Judit: *Menedékjog*; Schiffer Pál: *Engesztelő 1956–1989*; Erdélyi János-Zsigmond Dezső: *Vérrel és kötéllel*; Zsombolyai János: *Halálraítéltek 1956*; Böszörményi Géza – Gyarmathy Lívia: *„...hol zsarnokság van..."*) vetített az 1956-os forradalomról. 1990-ben mutatták be Makk Károly *Magyar requiem* című filmballadáját, amely a kivégzésükre váró forradalmároknak állított emléket. 1991-ben létrejött az 1956-os Intézet, amely mindezidáig kiadványok sokaságával, szakmunkákkal *(Az 1956-os magyar forradalom. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak; A per. Nagy Imre és társai 1958, 1989*; *Pesti utca 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből* stb.) és nagy oral history-gyűjteménnyel (*A forradalom emlékezete. Személyes történelem*) igyekezett feltárni a forradalom és szabadságharc történetét. 1992-ben a rákoskeresztúri Új Köztemető 301-es parcellájában, amely a vértanúk újratemetése után a forradalomra való közösségi emlékezés egyik legfontosabb helyszínévé vált, felavatták Jovánovics György *56-os emlékmű*vét. Az avantgárd mű koncepciója a kivégzése előtt több mint egy évet halálzárkán töltő, az egyén heroizálását

elutasító és a „pesti srácokkal" azonosuló Angyal István kívánságából indult ki, miszerint „Nagy rusztikus kő legyen a névtelen csőcselék emléke, amelyből lettünk, amellyel egyek voltunk, és akikkel együtt térünk meg". (Angyal 1991, 22.)

2002 februárjában avatták fel a Terror Háza Múzeumot, amely az egykori nyilas székházból ÁVH-s központtá átalakuló Andrássy út 60-ban jött létre, s amelyik a Szálasi- és a Rákosi-rendszer terrorjának is emléket állít. A mély politikai megosztottság közegében 2006-ban lezajlott 50. évforduló alkalmából állították fel a Dózsa György úton Emődi-Kiss Tamás, György Katalin, Horváth Csaba és Papp Tamás *56-os emlékmű*vét, amely azonban nem vált a közösség által használt és megszokott emlékezethellyé (a forradalmi tömeget rozsdás vasoszlopok erdeje szimbolizálja, a népnyelv az alkotást „Vaskefé"-nek nevezte el). Az 50. évfordulón mutatták be Goda Krisztina rendezésében a *Szabadság, szerelem* című mozgóképet, amely hollywoodi filmnyelven (direkt dramaturgia, vázlatos karakterek, látványos effektek) beszéli el 1956 heroikus eseményeit. A szabadságharcossá váló egyetemista lány, Viki és a melbourne-i olimpiára készülő válogatott vízilabdázó, Karcsi tragikus szerelmi története mindenesetre olyanok milliói számára is hírt adtak világszerte a magyar '56-ról, akik erről addig semmit sem tudtak. Egészen más vállalkozás volt Szilágyi Andor alacsony költségvetéssel forgatott *Mansfeld* (2006) című filmje. Főhőse: a forradalom egyik ikonja, Mansfeld Péter, akit konok ellenállása miatt a megtorló hatalom 18. születésnapján felakasztott. Leginkább az irodalmi és a színházi közvéleményre hatott és vitát kavart Papp András és Térey János *Kazamaták* (2006) című drámája (a *Holmi* című folyóirat 2006/3-as száma közölte, könyvalakban csak a 60. évfordulón, 2016-ban jelent meg). A darab egy francia riporter nézőpontján keresztül mutatja be az október 30-i Köztársaság téri eseményeket, ahol a pártközpont ostroma után került sor lincselésekre, amelyek során katonák, valamint civil és rendőregyenruhába átöltözött ÁVH-s karhatalmisták haltak meg. A *Kazamaták* ennek a napnak az eseményeit dolgozza fel, egyfelől tényszerűen, történelmi hitelességgel, másfelől mindkét oldal szereplőinek lelkét-tudatát művészi kreativitással és nagyfokú beleéléssel rekonstruálva. Ez a dramaturgia lehetővé teszi egyrészt a pártházon belüli, illetve a kinti, a Köztársaság téri figurák nézőpontjának, perspektívájának állandó szembesítését, másrészt a különböző tudati szinten álló figurák árnyalt karakterizálását. Sok érdeme közül ma alighanem az a legnagyobb, hogy kényes problematikához nyúl, mer sebeket feltépni és mély ellentmondásokkal szembesíteni. Hőse voltaképpen a tömeg, amelyből az egyes alakok időről időre kiválnak, majd visszaolvadnak. Ez a szerep biztosítja azt, hogy a mű kifejezze a történelmi események akcidenciális jellegét, a véletlenek uralhatatlan karakterét, ami deszakralizálja a történelem transzcendenssé magasztosított arculatát. A darabot 2006 tavaszán mutatták be Gothár Péter rendezésében a Katona József Színházban, majd Máté Gábor rendezésében, 2018-ban Szegeden. (Bódi 2021, 165.)

A *Kazamaták* az emlékezet egységének lehetetlenségét példázza („Aztán a múlt mindig jól alakul. / S ha bíráink szeszélye úgy akarja: / Az egyetlen történet szertehull / Ezerkilencszázötvenhat darabra.") Ez az egységes emlékezet '56-tal kapcsolatban sem jött létre mindmáig, ezt jól mutatják az utóbbi évek emlékezetpolitikai fordulatai ('56 politikai-ideológiai egyneműsítési kísérletei, vagy akár annak kétségbe vonása, hogy volt-e értelme a szovjet csapatokkal szembeni ellenállásnak stb.), de ez idáig megmaradt

„– 1848-al együtt – a magyar kollektív emlékezet leginkább számon tartott, tartósan élénk hatású történelmi eseményé”-nek. (Gyáni 2014, 499.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Angyal 1991

Angyal István *Saját kezű vallomása*, Eörsi István előszavával, Bp., Pesti Szalon, 1991.

Békés 2022

Békés Csaba, *A magyar forradalom és a szuezi válság: A magyar kérdés az ENSZ-ben és Magyarország a hidegháborús diplomáciában = Magyarország globális története 1869–2022*, szerk. Laczó Ferenc, Varga Bálint, Bp., Corvina, 2022, 273–276.

Bódi 2021

Bódi Katalin, *A kortárs magyar dráma = A kortárs magyar irodalom*, szerk. Szirák Péter, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021, 139–167.

Filep 2006

Filep Tibor, *Forradalom a debreceni egyetemeken: 1956*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006.

Gyáni 2014

Gyáni Gábor, *1956 mint mnemotörténeti esemény: A félelem mint történelmi erő = A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események kereszteződései*, szerk. Bónus Tibor, Lőrincz Csongor, Szirák Péter, Bp., Ráció, 2014, 499–510.

György 2000

György Péter, *Néma hagyomány: kollektív felejtés és a kései múltértelmezés: 1956 1989-ben (a régmúlttól az örökségig)*, Bp., Magvető, 2000.

Romsics 2017

Romsics Ignác, *Magyarország története*, Bp., Kossuth, 2017.

Standeisky 2005

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Szirák 2014

Szirák Péter, *Hitelt érdemlő: 1956 irodalmi és mozgóképi reprezentációiról = A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események kereszteződései*, szerk. Bónus Tibor, Lőrincz Csongor, Szirák Péter, Bp., Ráció, 2014, 538–556.

A nyolcvanas évek emlékezetpolitikai stratégiái

O. Réti Zsófia

BEVEZETŐ

A Kádár-korszak utolsó évtizede, az 1980-as évek különleges időszak a 20–21. századi magyar kulturális emlékezetben. Nemcsak az emlékezet időszerű logikájával, hanem az 1989-es átmenet töréspont jellegével is magyarázható, hogy talán ezzel az évtizeddel kapcsolatban került és kerül leginkább szembe a felhalmozódó, sokszor nosztalgikus emlékezetek sokasága, a megélt diktatúra történeti tapasztalata, illetve azok a transzformáció-narratívák, amelyek például a kétezer-tízes évek önértését voltak hivatottak igazolni. Ugyanakkor a nyolcvanas évek fő emlékezetpolitikai tétje Magyarországon az 1956-os forradalom hivatalos emlékezetének helyreállítása, a kommunikatív emlékezet megélt tapasztalatával összhangba állítása volt. Több szempontból is megkerülhetetlen tehát az évtized, amely ez esetben az emlékezés koraként, illetve az emlékezet tárgyaként is előáll.

A nyolcvanas évek az Y- és Z-generáció (az 1980-as években születettek, illetve a kétezres években születettek) számára jobbára a populáris kultúrában megjelenő képek alapján hagyományozódik tovább, az időszakhoz kapcsolódó elsődleges értesüléseiket elsősorban a kort feldolgozó filmek, sorozatok, regények alapján szerzik. Ezzel kapcsolatban az évtized magyarországi emlékezetéről szóló gondolkodást érdemes két alapvetéssel – két, az évtizedet érintő lehatárolással – kezdeni.

KÉT ALAPVETÉS

1. A magyarországi „nyolcvanas évek” és az angolszász „eighties” nagyon különbözik egymástól

Bár az angolszász populáris kultúra a közelmúltban kezdte (újra)felfedezni magának a nyolcvanas évek ruházkodási, design-beli, technológiai elemeit mint ihletforrást, az az asszociációsorozat, amelyet a magyar „nyolcvanas évek” hív életre, sok tekintetben nem egyezik az „eighties” angolszász kategóriájával. Természetesen jócskán beszélhetünk olyan kulturális produktumokról, amelyek Nyugatról érkeztek hazánkba (például a punk zene, bár erőteljes kontextusváltással, de szinte késés nélkül jutott keresztül a Vasfüggönyön), vagy magyarországi adaptációjuk rövid idő alatt, nagyon hasonló kulturális kontextusokba ágyazódva jött létre (ilyen lehet a Jane Fondához kapcsolható aerobik-jelenség magyar átvétele Bíró Icával, nagyon eltérő szociokulturális-mediális körülmények

között, azonban mégis a nyugati minta alapján). Más esetekben azonban a különbözőség az „eighties" periódusához kapcsolható kulturális sztereotípiák és a „nyolcvanas évek" magyar kontextusa között látványosabb volt, mint a hasonlóság.

2. A „nyolcvanas évek" nagyon különbözik az „ötvenes évektől" Magyarországon, s ez a különbség elsősorban a diktatúra manifesztációiban érhető tetten

Szintén fontos szem előtt tartani, hogy bár az ötvenes évek reprezentációja az utóbbi időszak hivatalos megemlékezéseiben és a populáris kultúrában egyaránt túlsúlyban van a nyolcvanas évek ábrázolásaival szemben, ebben az esetben fontos kiemelni a két korszak közötti hasonlóságok mellett a számottevő különbségeket is.

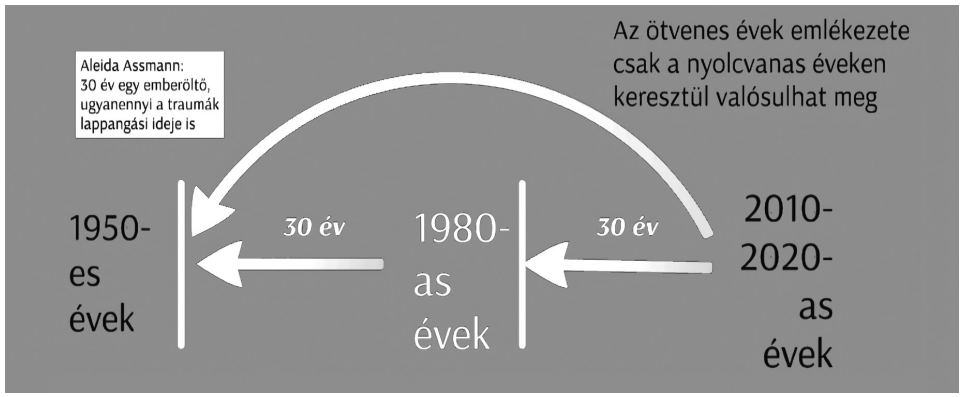
Hasonlóság, hogy még a nyolcvanas évek tekintetében is a sztálini típusú kommunista diktatúra hatalmi struktúráját mindvégig megőrző, ám kevésbé represszív uralmi formát használó államszocialista rendszerről beszélhetünk. Erről tanúskodik például, hogy egyes folyóiratokat betiltottak: a *Mozgó Világ*ot 1983-ban, a *Tiszatáj*t 1986-ban. A kultúrpolitika időszakos szigorításai, a Kádár-kori nyilvánosság kiszámíthatatlan „húzd meg – ereszd meg" játékai időnként olyan döntéseket is megkövetteltek, mint a *Pop-panoráma* című, frissen indult ifjúsági lap első számának módszeres bezúzása 1986-ban. A helyzetet jól összegzi Domány András következő reflexiója, véletlenül még éppen az 1986. április 26-i csernobili katasztrófa elhallgatását megelőzően: „A tájékoztatással minden rendben van, amíg minden rendben van". (Idézi Takács R. 2005.)

Ugyanakkor a puha diktatúra azt is jelentette, hogy látványos és érezhető volt a lazulás az ötvenes, de még a hatvanas és hetvenes évek politikai miliőjéhez képest is.

AZ EMLÉKEZET TÁRGYÁNAK KORA – AZ EMLÉKEZET KORA

A nyolcvanas évek jelentősége napjaink szempontjából kettős: egyrészt saját jogán, „rendszerváltó évtizedként" emlékezünk rá, másrészt azonban – ezzel szoros összefüggésben – az évtizedben és az évtizeddel kapcsolatban később létrejövő emlékezési stratégiák sok szállal mutatnak 1956-ra mint emlékezethelyre is. (Utóbbiról lásd jelen tankönyv vonatkozó fejezetét.) Ennek megfelelően a nyolcvanas évek ebben az esetben egyszerre az emlékezet kora és az emlékezet tárgyának kora.

Ahogy az 1. ábrán is látható, ha egy emberöltőnyi időt körülbelül három évtizedben határozhatunk meg, akkor világosan érzékelhető, hogy a 2010-es években, illetve napjainkban a nyolcvanas évtized megkerülhetetlen instanciaként tűnik fel az 1950-es évek emlékezetét tekintve. Aleida Assmann azon megállapítása, amely szerint a traumák lappangási ideje is nagyjából ugyanennyi, három évtized (Assmann, A. 1999.), ebben az esetben összekapcsolódik azokkal az emlékezetpolitikai változásokkal, amelyek a Kádár-rendszer meggyengülése után lehetségessé és szükségessé tették a „történelmi igazságtételt", azaz az emlékezés nyilvános imperatívuszát.

1. ábra - *A kommunikatív és a kulturális emlékezet határán* (A szerző saját szerkesztése)

Az ábra szintén mutatja azt a két cezúrát, amelyek nemcsak a Kádár-korszak nyilvánosságát, de az erre irányuló emlékezeteket is alapjaikban határozták meg. Az első ilyen cezúra az 1956 utáni kultúrpolitikát írja le, amelyben a közvetlen megtorlások után a „nembeszél"-elv elterjedése játszott kiemelt szerepet: a pax Kadariensis azon alapult, hogy a rendszer születésének története nem képezhette a nyilvános közbeszéd részét. Mindez helyrehozhatatlan törést okozott az élő, kommunikatív emlékezet szövedékében.

A második cezúra jóval későbbre, 1989-re tehető, amikor a demokratikus átmenet után a Kádár-kor nyelve (amelyet zömmel ezek az allegóriák és a rájuk épülő összekacsintások bonyolult rendszere határozott meg) egyre kevésbé működött a beszélői számára, és az emberek hirtelen azt tapasztalták, hogy az addigi életük történelemmé, véglegesen lezárt és befejezett múlttá kezd alakulni. Részben ezzel magyarázható az is, hogy a Kádár-kor után születettek számára miért olyan nehéz a hetvenes–nyolcvanas évek utalásrendszerét felfejteni: mert azok nem írásos módon, hanem éppenséggel a sorok között olvasással, az íratlan szabályok ismeretével terjedtek.

1. 1956 mint cezúra a kommunikatív emlékezetben

1.1. Allegóriák a Kádár-korban

1906-ban a csillagászok egyenetlenséget észleltek a Neptunusz bolygó keringési pályájában, és hamar ráébredtek, hogy bár nem látszik, valószínűleg egy másik égitest zavarja a pályáját: egy megfoghatatlan, formátlan gravitációs erő, amely eltéríti addigi keringési irányától. Ez volt a Plútónak elnevezett (kis)bolygó. A Kádár-korszak nyilvánosságában 1956 valami ilyesmiként tűnt fel. Olyan kimondhatatlan titok, amely mégis ott volt minden megnyilatkozás – és azok olvasatai mögött.

Ha mindezt megkíséreljük az irodalomértelmezés nyelvén elbeszélni, azt mondhatjuk, hogy a Kádár-korszak meghatározó trópusa az allegória volt, azaz a másról való beszéd kényszere és lehetősége által életre hívott megnyilatkozási és olvasási alakzat. Persze,

a kor járatos olvasói és kultúrafogyasztói rögtön tisztában voltak azzal, hogy pontosan mit kell keresni. Ahogy Kukorelly Endre megjegyzi, „a metaforikus beszéd elfed. Abban azonban van konszenzus, hogy mit fed el. A hivatalosan nem is létező kérdéseket." (Kukorelly 2006, 39–40. Az 1980-as évek magyar prózájának 1956-ra történő reflexióiról lásd: Sári B. 2005.)

Az áthallásos megnyilvánulások, könnyen másra vonatkoztatható kijelentések egyik legérdekesebb példája az 1986-ban bemutatott *Egészséges erotika* (rendezte: Tímár Péter) című film egyik jelenete. Miután a ládagyár női dolgozói rájönnek, hogy az öltözőjük be volt kamerázva, sztrájkot hirdetnek. Másnap, amikor a vezetőség megpillantja a gyár kerítésére mázolt „Sztrájk" feliratot, az elnök (Haumann Péter) a szívéhez kapva elterül a fűben. Ekkor szembesül a néző azzal a képkivágással, amelyen egy látszólag élettelenül fekvő emberi alak látható egy olyan SZTRÁJK-felirat alatt, amelyből néhány pillanatig csak annyi látszik: RAJK. Ez egy finom, bár félre nem érthető utalás Rajk László személyére, akit 1949-ben végeztek ki és 1956-ban rehabilitáltak – újratemetése az 1956-os forradalom közvetlen előzményének tekinthető.

Az allegorizálhatóság kérdésének másik, talán leglátványosabb esete az *István, a király* rockoperához kapcsolható. Az 1983-ban bemutatott nagyszabású, látványos előadások interpretációja a kortárs sajtóban nagyon különböző utakat járt be az első, illetve a második (szamizdat) nyilvánosságban. A hatalom által jóváhagyott orgánumok – ha vállalkoztak az allegorizáló olvasásra, akkor – például István és Koppány táborát a „diszkósokhoz" és „rockerekhez" kapcsolták. Mások a mű szellemiségében a „szabadság fuvallatát" vélték felfedezni. Mindeközben a második nyilvánosságban egészen másféle interpretációk kapcsolódtak az előadáshoz. Adva van ugyanis egy áruló, akit kivégeznek, és a testét még a lánya kérésére sem adják ki (hiszen „hitszegőknek itt e földön megbocsátni nem szokás"), és mindeközben ott a tépelődő „jó király", aki egy nagyon nehéz történelmi helyzetben, idegen elnyomás mellett is képes népe jólétét szem előtt tartva kormányozni az országot. Ha így értjük, akkor lehetséges arra a következtetésre is jutni, hogy Koppány alakja Nagy Imrére utalhat, István pedig Kádár Jánosnak feleltethető meg az előadásokban. Amelyek, ezek szerint, nemhogy a szabadság fuvallatát vitték volna el a nézőknek, hanem valójában legitimálták Kádár uralmát – amellett, hogy egyfajta biztonsági szelepet is kínáltak a forrongó indulatoknak. (A *Szállj fel, szabad madár* című dal az *István, a király* rockopera 1983-as, királydombi előadásából, Vikidál Gyula előadásában: https://www.youtube.com/watch?v=Gqyhae7hcaQ; utolsó megtekintés: 2025. március 20. – a dátum a fejezetben hivatkozott további internetes anyagra is vonatkozik.)

> „Úgy szól a fáma, hogy a budapesti pártbizottság első titkára – hála neki is – személyesen fogadta a darab alkotóit, hogy maga, valamint Kádár elvtárs nevében gratuláljon a jól sikerült produkcióhoz, s összekacsintva hozzátegye, hogy „János király" is megértette ám a célzást – bravó! –, sőt, ő még azt is meg tudná mondani, hogy kit jelképez Koppány, ha a hely szelleme – s itt kezével a lehallgató berendezésekre utaló mozdulatot tett – nem késztetné még őt is hallgatásra." (Krasznai 1990, 88.)

1.2. Nyolcvanas évek: az allegóriák sorvadása

A nyolcvanas évek második felére, úgy tűnik, a közönség egyre kevésbé volt vevő az elhallgatás, a képes beszéd, az allegóriák poétikájára – párhuzamosan azzal, ahogy a szólásszabadság határa apró és óvatos lépésekkel, de egyre inkább kitolódott. 1956 mint téma egyre explicitebb módon jelenhetett meg a nyilvánosságban. Ahogy Konrád György írja 1987-ben: „a parabolák is rosszul mennek, az olvasó unja az átvonatkoztatás fáradságát, nem elég gyümölcsöző. Miért nem beszél, kérem, a dologról magáról? Ha az ember többet fogyaszt a kelleténél belőlük, akkor a sejtetés, a célzás, az utalás beszédéből nem kér többet." (Konrád 1987, 123.) Fontos azonban látni, hogy nem egy egyenes vonalú, folyamatos enyhülésről beszélhetünk, sokkal inkább egy hullámokban szigorodó, majd lazuló kultúrpolitikáról.

Az ilyen ingadozásokat jól példázza Nagy Gáspár Kossuth-díjas költő két versének nagyon különböző fogadtatása. Az *Új Forrás* folyóiratban 1984-ben megjelent *Öröknyár: Elmúltam 9 éves* című vers nagyon világosan mondta ki a ki nem mondhatót. Ahogy Nagy Gáspár egy későbbi interjúban nyilatkozta: „Eljött az idő, amikor már nem lehetett metaforák mögé bújni, amikor nyíltan ki kellett mondani, elég a hazugságból. [...] Egyszerűen felrobbantam a méregtől, kimondtam hát: *egyszer majd el kell temetNI!*" (Ádám 1993.) A mű megjelenhetett nyomtatásban, bár botrány lett az eredménye, ami után Nagyot leváltották az Írószövetség főtitkári posztjáról. Innentől azonban valamennyi publikációja „kibiztosított beszéddé" vált, amelyeket a hatalom nagyítóval vizsgált át lehetséges allúziókat keresve. Nagyon nagy részben ennek tudható be a két évvel később a *Tiszatáj* folyóiratban megjelenő, *Egy fiú naplójából* című vers körül kialakuló vihar, amely végül a folyóirat ideiglenes betiltását eredményezte.

Számtalan más alkalommal azonban, úgy tűnik, egyre világosabban lehetett beszélni a rendszer eredendő bűnéről; a figyelmes olvasó például Esterházy Péter 1986-os *Bevezetés a szépirodalomba* című kötetének első soraiban is Nagy Imre 1958. június 16-i kivégzésére vonatkozó utalásokat (avagy kikacsintást a joyce-i Bloomsday felé) fedezhetett fel: „Június 16dikán hétköznap – amely napra a császári dekrétum elrendelte a kivégzést – délelőtt félelme csillapult, mert vagy hat héten át senki sem halt meg." (Esterházy 1986/2004, 8.) Az, hogy Pozsgay Imre 1989. január 28-án kimondta: 1956-ban *népfelkelés* történt (szemben az addig bevett „ellenforradalom" megjelöléssel), az irodalmi nyilvánosság terében végbement változásoknak is következménye a politikai nyilvánosságban. (Pozsgay Imre nyilatkozata Nagy Imre és társai rehabilitációjáról és az 1956-os eseményekről: https://www.youtube.com/watch?v=SQrbDjQ2jZI)

Néhány hónappal később, 1989. június 16-án, Nagy Imre és mártírtársai újratemetésén tehát az újítás nem az volt, hogy addig kimondatlan dolgokat fogalmaztak meg – hiszen a megelőző hónapok szamizdat nyilvánosságában minden elhangzott, amit az újratemetésen csak megismételtek. (Erről részletesen lásd Rainer M. 2001.) Ami igazán újdonság volt, az az, hogy az újratemetés az első nyilvánosság, sőt, egy országosan élőben sugározott médiaesemény „villanófényénél" exponálva legitimálta a kortárs ellenemlékezeteket. (A villanófény-emlékezet olyan, a közösség szempontjából jelentős történéshez

kapcsolódik, melyet jellemzően a tömegmédia közvetít, és amely beragyogja a kortárs egyéni emlékezeteket.) Ugyanakkor azt is jelentette, hogy a rituális kimondás által 1956 mint a Kádár-kor lappangó mester-allegóriája okafogyottá vált.

2. Allegóriák 1989 után

Mindez azt is eredményezte, hogy a Kádár-kor nyelve a rendszer bukása után egyre kevésbé maradt érthető még a beszélői számára is: a korszakra vonatkozó másik emlékezeti cezúra 1989-re tehető. Kicsit más kontextusban, de valami hasonlót szemléltet Anri Sala tiranai videoművész projektje, amelyben egy régi videót talált az édesanyjáról, aki a hetvenes években az albán kommunista párt nagygyűlésén szónokolt – és aki azóta is meggyőződéses kommunista maradt. (Anri Sala egy előadás keretében beszél a projektjéről: https://youtu.be/hp0ORHtBUnI?t=482) A videóhoz kapcsolódó hangsáv az idők során elveszett, így Sala siketnémák segítségével próbálta rekonstruálni, hogy édesanyja pontosan miről beszél a felvételen. Az eredmény épp annyira volt megdöbbentő Anri Sala, mint az édesanyja számára: egy ideológiai hívószavakkal fűszerezett, de teljesen értelmetlen halandzsa szöveg. (Bővebben lásd György 2012.)

Az 1989 utáni újraértések persze sokszor nemcsak az összekacsintások közös rendszerének elvesztéséből, hanem egy másik konszenzuális értelemképző rendszer, a keserédes nosztalgia létrejöttéből fakadtak. Ennek egyik különösen groteszk példája a Beatrice együttes 1987-es, *Boldog szép napok* című számának klipje (https://www.youtube.com/watch?v=sNWUNPg6tzY). Bár a videoklip megjelenésének ideje nem ismert, annyi bizonyos, hogy annak 1993. június 27., a budapesti Memento Park megnyitása után kellett történnie, azaz legalább öt évvel a dal megjelenését követően. Ez ugyanis az a helyszín, amely – egy-egy, akkorra már archívnak számító felvétellel együtt, például az utolsó szovjet katona távozásáról – nagyon is konkrétan referencializálható jelöltet állított a dalban szereplő, nem nevesített „te" mögé: „Azok a boldog szép napok, ég veled, te nem tudod, milyen jó nélküled..." Ebben az esetben látható, hogy a dal megszólítottja a szovjet megszálló, de akár tágabb értelemben a diktatórikus rendszert is ide lehet érteni; erre utal az is, hogy az „ahogy megjöttél, rögtön ősz lett" sor alá az 1956-os forradalmat idéző képsorokat vágtak be a klip készítői.

3. Nyilvánosság és mediális feltételrendszer

3.1. Mediális elrendeződés a késő Kádár-korban

Ahhoz, hogy 1956 mint emlékezethely, illetve a hozzá kapcsolódó, nyolcvanas évekbeli események, például a már említett *István, a király* rockopera (amely önmagában is értelmezhető lehetne emlékezethelyként), illetve Nagy Imre és társai újratemetése a fent vázolt allegóriahálóba ágyazva jelenhettek meg a kortárs nyilvánosságokban, nagyban hozzájárult a Kádár-korszak második felében látványosan változó mediális elrendeződés.

A nyolcvanas évekig mind a televízió, mind a rádió erős állami kontroll alatt álló médium volt (azzal együtt, hogy a Szabad Európa Rádió adását is lehetett fogni). Ugyanakkor a televízió a szocialista rendszer antropológiai küldetését is igyekezett segíteni, melynek középpontjában az ember jobbíthatóságának, fejleszthetőségének tétele állt. A kultúrpolitika ezért is tartotta fontosnak, hogy a televízió – a népszerű kultúra közvetítése mellett: táncdalfesztiválok, kabarék stb. (vö. Tordai 2005.) – a magaskultúra számára is kínáljon új médiumot. Ezt a logikát követik a színházi közvetítések, a megfilmesített regények vagy éppen a népi kultúra népszerűsítését szolgáló *Röpülj, páva* verseny.

A nyolcvanas évektől az állami televízió monopóliuma helyett a lehetőségek tágulásáról beszélhetünk. Vonatkozott ez egyrészt a mozgókép mennyiségére, másrészt pedig mediális eloszlására is. Ami a televíziót illeti, a két állami csatorna, a Magyar Televízió 1-es és 2-es adásideje évről évre nőtt, 1989-re a hétfő is adásnap lett, illetve már 1982-től képújság is elérhető volt. Mindeközben a parabolaantennákkal már néhány külföldi csatornát is fogni lehetett az 1980-as évek legvégétől (például az USA-ban 1981-ben indult Music TV-t, a Sky Channelt a délelőtti mesematinékkal vagy a Super Channelt), a világ tehát lassacskán valóban kinyílni látszott.

Az egyre szélesebb és egyre sokszínűbb kínálat mellett a nyolcvanas évek Magyarországon a mozgókép mediális sokféleségét is jelentette: egyre többféle módon, egyre különbözőbb kontextusokban jelent meg a mozgókép a kor embere számára. A mozgókép szóródása javarészt tehát annak köszönhető, hogy a televízió mint multimediális közeg egyértelmű dominanciája mellett egyre több helyről lehetett audiovizuális információhoz jutni: elterjedtek a VHS-ek, a videoklipek, lehetőség nyílt házi filmfelvételek készítésére, kalózvideókat lehetett vásárolni – elsősorban ideológiailag veszélyes és/vagy esztétikailag erősen megkérdőjelezhető nyugati produktumokat, melyek főleg a horror és a pornográfia műfajai közé tartoztak –, és ezzel elérhetővé vált egy olyan „csináld magad" mediális tapasztalat, amelyre a nyolcvanas évek előtt nem volt példa. Dárday István és Szalay Györgyi 1988-as filmje, *A dokumentátor* a dokumentum- és a játékfilm eszközkészleteinek kombinálásával éppen ezt a formálódóban lévő szubkultúrát viszi színre.

A mozgókép szóródása mellett a nyolcvanas évek volt az az időszak, amikor – a tévékészülékek széleskörű elérhetősége mellett – a „vizuális írástudás" is terjedni kezdett. A kádári vezetés már a hatvanas évektől felismerte, hogy az audiovizuális médiumok nemcsak ízlés-, de akár véleményformálásra is alkalmasak lehetnek. A nyolcvanas évek második felére a formálódó politikai ellenzék is elkezdett élni a médium adta lehetőségekkel: a televíziós viták már ebbe az irányba mutattak. A legjobb példa mégis a Fekete Doboz, az 1988 tavaszán induló, az állami tömegtájékoztatással párhuzamosan, a teljesebb és objektívebb képet kitűző ún. video-folyóirat volt, amely a hivatalos és szamizdat nyilvánosság határán negyedévente VHS-kazettán jelent meg tényfeltáró riportokkal, interjúkkal, mélyelemzésekkel. (Bővebben lásd Révész 2007.)

3.2. A nyolcvanas évek emlékezetének mediális feltételei napjainkban

Ezen a ponton érdemes az emlékezés másik idejét, a 2010-es és 2020-as évek jelen idejét is bevonni vizsgálódásaink körébe. Ha a nyolcvanas évek a mozgókép sokféleségét hozta magával, akkor jelenleg a mozgóképek konvergenciájáról beszélhetünk. (Jenkins 2006.) A késő Kádár-kor mozifilmjei csakúgy, mint a videóklipek, a TV-sorozatok vagy éppen a személyes emlékeket dokumentáló, magánfelhasználásra szánt filmszalagok azonos közegben, megosztható, kommentelhető, lájkolható YouTube-videókként jelennek meg. Amennyire a videómegosztó portál megkönnyíti az elsődleges forrásokhoz való hozzáférést, annyira számottevő módszertani nehézségeket is állít. Azáltal, hogy könnyű hozzáférést biztosít a kor játék- és dokumentumfilmjeihez, ki is ragadja őket eredeti kontextusukból, és ennek következményeképp például az sem feltétlenül világos egy-egy „.flv" kiterjesztésű videofájl esetében, hogy azt keletkezésének idején kik, hol, milyen célból nézték meg. Röviden: éppen a sorok között olvasás, a képek között nézés lehetősége vész el.

4. Politikai instrumentalizáció

Ahhoz, hogy a nyolcvanas évek emlékezethelyeinek politikai instrumentalizációját megértsük, érdemes részletesebben megvizsgálni a következő ábrát a nyolcvanas évek lehetséges emlékezethelyeiről.

Ahogyan a fentiekből is kitűnt, 1956 emlékezete kikerülhetetlen a nyolcvanas évek emlékezete (és a nyolcvanas évek mint az emlékezés ideje) esetében. Olyannyira így van ez, hogy mind 1989 és a rendszerváltozás folyamata, mind pedig a részben már tárgyalt

<table>
<tr><th>EMLÉKEZETHELY</th><th>1956</th><th>1989</th><th>István, a király</th></tr>
<tr><td>HORDOZÓ</td><td>1989,
István, a király, …</td><td>Nagy Imre
újratemetése, …</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="3">SZIMBOLIKUS JELENTÉS</td><td colspan="2">A magyar demokrácia eredetmítoszai</td><td>A magyarság széttartása, majd összefogása</td></tr>
<tr><td colspan="3">A magyar szabadság ethosza</td></tr>
<tr><td>Hősiesség</td><td></td><td>Hősiesség</td></tr>
<tr><td rowspan="2">FUNKCIÓ</td><td colspan="2">A rendszerváltás utáni magyar demokrácia történeti előzményeinek létrehozása</td><td></td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Folytonosság megteremtése, 1956 mítoszának életben tartása</td></tr>
</table>

2. ábra – *Emlékezethelyek a nyolcvanas években* (A szerző saját szerkesztése)

István, a király rockopera bizonyos tekintetben hordozónak tekinthető 1956-hoz képest, miközben önmagukban is emlékezethelyként funkcionálnak. Ez a felismerés megkerülhetetlen, ha a nyolcvanas évek emlékezetéről kívánunk gondolkodni. Ezzel kapcsolatban az emlékezethelyek politikai instrumentalizációjának itt mindössze két rövid példáját tekintjük át.

4.1. Hősiesség

Bár az ábrán szereplő szimbolikus jelentések és funkciók megjelenítése korántsem teljes, ha a három eseményhez kapcsolódó szimbolikus jelentéseket áttekintjük, szembeötlik a táblázat közepén elhelyezkedő üres hely: 1989-hez nem rendelhető a „hősiesség" gondolata. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az 1989–90-es demokratikus átmenettel kapcsolatban sokszor jelent meg mind a kortársak, mint a későbbi elemzők részéről az a kritika vagy megállapítás, amely szerint a változás nem volt elég radikális. Rév István például így kommentálja az eseményeket: „Magyarországon nem volt forradalom, még bársonyos sem. [...] A rendszer úgy olvadt el, mint vaj a késő nyári napon. A kommunizmus még hanyatlásában sem tagadta meg magát. Különös elmúlása megtévesztette az embereket, és megtagadta tőlük azt az élményt, hogy maguk végezzék ki." (Rév 1995, 23–24.) Ugyanerre utal Antall József elhíresült mondása is: „Tetszettek volna forradalmat csinálni!" (Lásd Haszán-Tóth 2009.)

Ebből a szempontból az 1989. június 16-án, Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének napján elmondott beszédek a jelentéstulajdonításért vívott harcot vitték színre. Az újratemetésen hat beszéd hangzott el, a felszólalók sorrendben a következők: Vásárhelyi Miklós (Nagy Imre közvetlen munkatársa, vádlott-társa), Rácz Sándor (a Nagybudapesti Munkástanács egykori elnöke), Mécs Imre (a vele együtt halálra ítélt bajtársai nevében), Zimányi Tibor (az internáltak, a recski rabok és a kitelepítettek nevében), Király Béla (az 1956-os nemzetőrség parancsnoka, a szabadságharcosok nevében) és végül Orbán Viktor (a magyar fiatalok nevében). A felszólalók közül egyedül Orbán Viktornak sikerült Nagy Imre újratemetését valamilyen módon a hősiesség, bátorság fogalmaihoz kapcsolni, legalábbis retorikai szinten visszacsempészni a forradalmiságot a békés átmenet koncepciójába: „Ha van bennünk elég mersz, hogy mindezt akarjuk, akkor, de csak akkor beteljesíthetjük forradalmunk akaratát. Senki sem hiheti, hogy a pártállam magától fog megváltozni." (Orbán Viktor beszéde 1989. június 16-án, Nagy Imre és társai újratemetésén: https://www.youtube.com/watch?v=4YybjROUMu0)

4.2. Szabadság

1989 emlékezetében radikális átalakulást jelzett az átmenet 25. évfordulójára rendezett megemlékezéssorozat és ennek visszhangja. 2014. június 16-ára, az újratemetés egykori helyszínére, a Hősök terére Omega-Scorpions „szabadságkoncertet" szerveztek (vö. a Scorpions *Wind of Change* (*A szabadság szele*) című dalával:

https://www.youtube.com/watch?v=n4RjJKxsamQ), amely elgondolás teljesen összhangban volt mind 1956, mind pedig 1989 egyik szimbolikus jelentésével, a „magyar szabadság ethoszával". A kivégzett mártírok hozzátartozóinak nyilatkozatából azonban úgy tűnik, hogy ezzel párhuzamosan másmilyen jelentések (a magyar demokrácia eredetmítosza) is játékban maradtak, ugyanis a rokonok határozottan tiltakoztak a tömegrendezvény ellen: „Június 16. Nagy Imre és mártírtársai kíméletlen meggyilkolásának, a hazáért hozott áldozatának, vértanúhalálának emléknapja, mely semmiképp sem lehet a »szabadság napja«, és a gyásznapon semmiképp sem táncolhatnak-vigadhatnak katartikus gyászszertartásuk helyszínén!" (https://index.hu/belfold/2014/06/16/nem_kell_scorpions_a_martirok_leszarmazottainak/)

Mindez láthatóan összhangban van egy másik, lényegi változással, amely 1956, s ekként 1989 emlékezetében állt be a 2010-es években. Ahogy az ábrán is látható, 1989 mint emlékezethely egyik funkciója a rendszerváltás utáni magyar demokrácia történeti előzményének megteremtése volt, másrészt azonban 1956 kontextusában a folytonosság fenntartása és 1956 emlékezetének életben tartása, felelevenítése is a feladata volt. Ebben azonban érezhető hangsúlyeltolódás állt be: 1989-ben az ismét kimondható nagyelbeszélés értelmében 1956 főszereplői nagyon világosan beazonosítható egyének: politikusok, újságírók, értelmiségiek voltak. A 2010-es években azonban egy párhuzamos narratíva is megjelenni látszik: ebben a forradalom főszereplője a nép par excellence fia, „a pesti srác" lett. Ehhez kapcsolódik az is, hogy a rendszerváltás 25. évfordulóján a hivatalos megemlékezések igyekeztek a mártírok helyett a szabadság tematikáját kiemelni.

5. Az emlékezet pluralitása

A fentieket áttekintve azt állíthatjuk, hogy a nyolcvanas évek mint *az emlékezés kora* éppúgy teret enged az emlékezés pluralitásának, azaz poliszémiájának vagy sokhangúságának (lásd például a hősiesség példáját és az interpretációért folyó fent említett harcot), mint ahogyan a 2010-es évek és részben a mostani évtized is ezt teszi lehetővé a nyolcvanas évekkel kapcsolatban (a „pesti srác" és Nagy Imre egymásnak feszülni látszó narratívái is ezt illusztrálják). Mindeközben egyre több, az évtizedet tematizáló könyv és film jelenik meg, például Poós Zoltán *Étvágy az imákra* című regénye (Budapest, Pesti Kalligram, 2017). Ezek nemcsak a generációs emlékezeteket – a Török Ferenc 2001-es filmjéről „Moszkva tér-nemzedék"-nek nevezett generáció emlékezési stratégiáit – viszik színre, de az egyéni és kollektív emlékezetek egymásra rakódásával, egymásba mosásával alapjaiban írják át a nyolcvanas évek (és különösképpen az évtized második felének) emlékezetét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ádám 1993

Ádám Tamás, *Mosolyelágazás: Lelkünkben hangos robajlások. Interjú Nagy Gáspár József Attila-díjas költővel*, Ipoly, 1993. május 7., 23.

Assmann, A. 1999

Aleida Assmann, *Erinnerungsräume, Formen Und Wandlungen Des Kulturellen Gedächtnisses*, München, Beck, 1999.

Assmann, J. 2004

Jan Assmann, *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. Hidas Zoltán, Bp., Atlantisz, 2004.

Esterházy 1986/2004

Esterházy Péter, *Bevezetés a szépirodalomba*, Bp., Magvető, 2004.

György 2012

György Péter, *Az elveszett nyelv*, Élet és Irodalom, 2012/15. http://www.es.hu/gyorgy_peter;az_elveszett_nyelv;2012-04-11.html (Utolsó letöltés: 2025. február 17. – A dátum a fejezet minden letöltésére vonatkozik.)

Haszán – Tóth-Szenesi 2009

Haszán Zoltán, Tóth-Szenesi Attila, *„Tetszettünk volna forradalmat csinálni"? – Interjú Rév Istvánnal*, 2009.

http://w3.osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=122&Itemid=303&lang=en

Krasznai 1990

Emericus [Krasznai Zoltán], *János, a király. Avagy árad a kegyelem fénye reánk. (Gondolatok egy ál-történelmi misztériumjáték margójára = Szamizdat, '81–'89: Válogatás a* Hírmondó *című folyóiratból*, szerk. Gyarmathy Katalin, Lévai Jenő, Bp., AB-Beszélő Kft., 1990, 86–91.

Konrád 1987

Konrád György, *A válság dicsérete*, Beszélő, 1987/4, 123–125.

Kukorelly 2006

Kukorelly Endre, *ROM. A komonizmus története*, Pozsony, Kalligram, 2006.

Rainer M. 2001

Rainer M. János, *Nagy Imre újratemetése – A magyar demokratikus átalakulás szimbolikus aktusa = A magyar forradalom eszméi – Eltipratásuk és győzelmük, 1956–1999*, szerk. Király Béla, Bp., Atlantisz, 2001, 240–258.

Rév 1995

Rév István, *Parallel Autopsies*, Representations, 2005/4, 15–39.

Révész 2007

Révész Béla, *A Fekete Doboz – 20 éve*, Beszélő, 2007/7. http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-fekete-doboz-%E2%80%93-20-eve

Sári B. 2005
Sári B. László, *Az 1980-as évek magyar prózájának 1956-ábrázolása társadalomtudományi nézőpontból: Előtanulmány egy kutatáshoz = Művészet és hatalom: A Kádár-korszak művészete*, szerk. Kisantal Tamás, Menyhért Anna, Bp., JAK–L'Harmattan, 2005, 44–54.
Takács 2005
Takács Róbert, *Sajtóirányítás és újságírói öncenzúra az 1980-as években*, Médiakutató, 2005/1. http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/04_sajtoiranyitas.
Tordai 2005
Tordai Bence, *A Kádár-rendszer tömegkultúra-recepciója = Művészet és hatalom: A Kádár-korszak művészete*, szerk. Kisantal Tamás, Menyhért Anna, Bp., JAK–L'Harmattan, 2005, 142–156.

Ajánlott irodalom

Általános áttekintések a témával kapcsolatban

Balassa Péter, *A nyolcvanas évek magyar művészetéről: Takáts József interjúja*, Jelenkor, 2003/12, 1152–1158.
Bujdosó Ágnes, *Szomszédok Reloaded: A Szomszédok mint a késő Kádár-korszak emlékezethelye = Kultpontok – Emlékezethelyek a magyar populáris kultúrában*, szerk. Dunai Tamás, Oláh Szabolcs, Sebestyén Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 31–41.
Csatári Bence, *Az ész a fontos, nem a haj: A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája, 1957–1990*, Bp., Jaffa, 2015.
Gyáni Gábor, *1956 mint mnemotörténeti esemény – A félelem mint történelmi erő = A forradalom ígérete: Történelmi és nyelvi események kereszteződései*, szerk. Bónus Tibor, Lőrincz Csongor, Szirák Péter, Bp., Ráció, 2014, 499–510.
Gyáni Gábor, *Az '56-mítosz, az emlékezet tere* = Gy. G., *Relatív történelem*, Bp., Typotext, 155–166.
György Péter, *Néma hagyomány*, Bp., Magvető, 2000.
Hankiss Elemér, *A magyar modellről – Változástendenciák a mai magyar társadalomban 1950–80* = H. E., *Diagnózisok, 2.*, Bp., Magvető, 1986, 7–98.
Maya Nadkarni, *But It's Ours: Nostalgia and the Politics of Cultural Identity in Postsocialist Hungary = Post-Communist Nostalgia*, eds. Maria Todorova, Zsuzsa Gille, New York, Berghahn Books, 2010, 190–214.
Nóvé Béla, *Cenzúraviták a 80-as évek Magyarországán*, Kritika, 2011/3, 10–13. http://www.kritikaonline.hu/kritika_11marcius_nove.html
O. Réti Zsófia, *Nekünk nyolcvan – Közelítések a nyolcvanas évek magyar kulturális emlékezetéhez*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.
Szirák Péter, *Hitelt érdemlő – 1956 irodalmi és mozgóképi reprezentációiról = A forradalom ígérete: Történelmi és nyelvi események kereszteződései*, szerk. Bónus Tibor, Lőrincz Csongor, Szirák Péter, Bp., Ráció, 2014, 538–556.

Valuch Tibor, *Divatosan és jól öltözötten: A városi öltözködés és a divat néhány jellegzetessége Magyarországon az 1970-es és 1980-as években*, Korall, 10, 2002, 72–95.

Médiatörténet- és elmélet a nyolcvanas évektől napjainkig

A Magyar Televízió története = Magyarország a XX. században, Szekszárd, Babits, 1996–2000. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/516.html
György Péter, *Dáridó* http://www.zoran.hu/printable.php?id=611
Henry Jenkins, *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*, New York, NYU, 2006.
Csernobilról
csernobil.24.hu

A nyolcvanas évek nyilvánosságáról

A fejezetben említett két vers elemzéséhez lásd Görömbei András, *Két rendszerváltó vers*, Új Forrás, 2003/9, 25–36. http://www.jamk.hu/ujforras/030909.htm
A Tiszatáj-ügy dokumentációjának összerendezését Müller Rolf végezte el: Müller Rolf, *A Tiszatáj-ügy állampárti dokumentációja, 1986*, Kortárs, 2001/7, 39–68. http://home.hu.inter.net/kortars/0107/muller.htm.
Réti Zsófia, *The Second Golden Age: Popular Music Journalism during the late Socialist Era of Hungary = Popular Music in Eastern Europe: Breaking the Cold War Paradigm,* ed. Ewa Mazierska, London, Palgrave Macmillan, 2016, 149–169.

KÉPZŐMŰVÉSZET
ÉS LOKALITÁS

A 19. századi magyar történelmi festészet és az emlékezés

Bódi Katalin

ALAPÍTÓ SZÁNDÉKOK

A Magyar Nemzeti Galéria 2010. november 5. és 2011. április 3. között megrendezett *Nemzet és művészet. Kép és önkép* című időszaki kiállításán Ferenczy István *Pásztorlányka* című szobra [Képjegyzék 1. tétel], illetve a szintén általa készített Csokonai-büszt [Képjegyzék 2. tétel] várta a kiállítótérbe lépő látogatót. Ebben az összképben megvalósulhatott Kazinczy Ferenc (1759–1831) művészeteszménye, aki a 19. század első évtizedeiben nem egyszerűen a „régiek utánzásában", hanem az itáliai reneszánsz festőműhelyek formakincséből, illetve mitológiai és vallási témáiból kinövő, úgynevezett akadémiai kánon meghonosításában látta a nemzeti művészet megalapításának lehetőségét. A klasszikus szépségeszmény követésével, a korabeli nyugat-európai művészeti gyakorlat adaptálásával Kazinczy a magyar nemzeti művészet egyenértékűségét és nagyságát látta kifejezhetőnek. A nemzeti nyelvű irodalomért, a nyelv- és ízlésújításért, illetve a magyar kulturális életért nagy vehemenciával dolgozó Kazinczy már az 1806-ban kirobbanó Árkádia-perben egyértelműen a költészeti gyakorlat mellé helyezi a képzőművészetet. A Csokonai Vitéz Mihály síremlékének tervében megfogalmazott klasszikus esztétikai eszményt általános művészeti gyakorlatként hirdeti, amit ellenérzéssel fogadnak a halott költő városában, Debrecenben, ugyanis idegenkednek a nemzeti és a görög-római antikvitás klasszikus hagyományának összekapcsolásától. Képzőművészeti tárgyú írásaiban Kazinczy a megfelelő műértési gyakorlat elsajátítása mellett a műalkotásoknak helyet adó terek (galériák, műgyűjtemények, templomok stb.) látogatását, nyilvános hozzáférését szorgalmazza.

Ferenczy István, a Rómában tanuló magyar szobrász Bertel Thorvaldsen tanítványaként és Canova rajongójaként készíti el a *Pásztorlányka* szobrát, amelyben benne van Winckelmann utánzás-tézisének jól ismert paradoxona: „Az egyetlen út számunkra, hogy naggyá, sőt ha lehetséges, utánozhatatlanná váljunk: a régiek utánzása." (Winckelmann 2005, 33.) A görög szépségeszményt követő *Pásztorlányka* mellett a Csokonai-figura magyaros öltözete és babérkoszorús feje pedig a nemzeti költészet alapításának gesztusát teszi hangsúlyossá. *A szép mesterségek kezdete* címmel is illetett *Pásztorlányká*t Ferenczy 1822-ben hazaküldi Rómából, amely gesztus szimbolikussága nyilvánvaló, s teljes mértékben illik Kazinczy korabeli elképzeléseihez a szépművészetek magyarországi státusáról és a hozzá kapcsolódó feladatokról. A szobrot ugyanabban az évben a budai vár előcsarnokában mutatják be a magyarországi közönségnek. A *Pásztorlányka* címvariációi, vagyis a Kazinczy által használt, illetve az eredetileg Ferenczy által adott megnevezés – a *Graphidion* és *A szép mesterségek kezdete* – képesek metaforikusan sűríteni Kazinczy művészetelméleti téziseit és ízlését, továbbá rámutatni az alapító aktussal a nemzeti

szépművészet nagyságára. Kazinczy a *Graphidion*nal, vagyis a „rajzoló lány" megnevezéssel id. Plinius *Természetrajz*ának történetére utal. A XXXV. fejezetben olvasható egy Butades nevű fazekas története, akinek a lánya körberajzolja szerelme árnyékának körvonalait a falon. (Plinius 2001, 205.) Az anekdota az újkortól a rajz és a festészet eredetének kedvelt alakzatává válik. Míg Kazinczy és Ferenczy a klasszikus hagyományok felől konstruálják meg a szobor jelentését, addig a *Pásztorlányka* cím a népi és a nemzeti hagyományokat mossa később egybe, vagyis más-más episztémén belül képződik meg a szobor jelentése és jelentősége.

Kazinczy és Ferenczy alapító szándékán azonban hamar túllép az idő, vagyis megváltoznak a körülmények, ezért legfeljebb szimbolikus origónak tekinthetők kezdeményezéseik. Az 1820-as évektől, a reformkorban, majd a forradalom és szabadságharcot követően, a 19. század második felében más elvek alapján formálódik a magyar képzőművészet története. Ferenczy hiába települ haza Rómából, keserűen kell tudomásul vennie, hogy megrendelők, támogatók és kiváló minőségű márvány hiányában nem tudja Magyarországon működtetni műhelyét. 1856-ban hal meg elszegényedve szülővárosában, Rimaszombatban (ma: Szlovákia). Végrendeletében azt kéri, hogy koporsójára Eurüdiké haláláról készített szobrát helyezzék. A szoborral való groteszk egyesülés erősen allegorikus: a szobrász számos csalódás és egy jelentős, a reformkori magyar nemzet ügye miatt kiemelten fontos megrendelés elmaradása után bezárja budai műhelyét, s visszavonul szülővárosa magányába. Már ekkor, 1847-ben kész van a fekvő nőalakot ábrázoló márványszobor, amely sajátosan rímel a pályakezdését szimbolikusan jelölő *Pásztorlányká*ra. Míg a római műhelyben készített alkotás a *Szép mesterségek kezdete* címvariációval a magyar nemzeti művészet megszületésére tett ígéret negyed századdal korábban, addig a kígyómarástól a földre hanyatló Eurüdiké a halál bizonyosságának kifejezése. A művész a szobor talapzatára azoknak a vármegyéknek a nevét vési fel, amelyek az 1844. évi országgyűlésen az általa tervezett Mátyás király-emlékmű felállítása ellen szavaztak.

Az 1856-ban elhunyt, jeltelen sírba temetett Ferenczyt 1902-ben exhumálják a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére, jelentőségét hangoztatva. Szimbolikus szerepe a magyar képzőművészet történetében tehát majd utólagosan kap megerősítést. Ami pedig Kazinczy kezdeményezését illeti: csak halála (1831) után jönnek létre Pesten, vagyis a bécsi birodalmi központtól függetlenül azok az intézmények, amelyek a működő művészeti élet alappilléreivé válhatnak. A korabeli képzőművészeti alkotásokat befogadó kiállítások szervezését az 1839-ben alapított Pesti Műegylet vállalja. 1846-ban nyit meg a Nemzeti Múzeum új épülete, amely nyilvános képtárként kezd működni. Ugyanebben az évben alapítja meg egy itáliai festőmester, Jacopo Antonio Marastoni (Marastoni Jakab) az Első Magyar Festészeti Akadémiát. Ezek az alapító események azonban sokkal inkább szimbolikusak és ígéretesek, semmint eredményesek: az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, illetve leverése után a hozzá kapcsolódó emlékezetgyakorlat ugyanis a század végéig erős hatást gyakorol a nemzeti festészeti kánon alakulástörténetére.

MAGYARORSZÁGI FESTÉSZET – NEMZETI FESTÉSZET

Ahhoz, hogy a magyar festészet történetéről mint nemzeti festészet történetéről beszélhessünk, különbséget kell tenni a „magyarországi festészet" és a „nemzeti festészet" között. Egyrészt ugyanis a 18. század végéig legfeljebb magyarországi festészetről beszélhetünk, másrészt szükséges tisztázni, hogy mit is jelent majd később a „nemzeti" jelző. A 18. század végén Magyarországon a késő barokk festészet jellemzően alkalmazott műfajaival találkozhatunk. A templomok, az egyházi intézmények és a főúri kastélyok freskói, a portré- és a csendéletfestészet alkotásai a korabeli európai gyakorlathoz próbálnak igazodni. (Jernyei Kiss 2013, 8–10.) Kétségtelen azonban, hogy a megbízásokat teljesítő festők nem a korszak legnagyobbjai, hanem inkább megbízható mesteremberek, akik jellemzően a festészeti akadémiákon elsajátított műfaji, tematikus és formakészletet alkalmazzák. A Bécs központú festőképzés, a műalkotások megvásárlásának magas költsége és a műértői-műgyűjtői gyakorlat hiánya is erősen közrejátszik abban, hogy erre az időszakra vonatkozóan nehéz számot vetni a festészet magyarországi történetével. Pedig Mányoki Ádám (1673–1757) portréi vagy éppen Bogdány Jakab (1660–1724) csendéletei kiváló példái annak, hogy egyes magyar festők a 19. századot megelőzően is a nyugat-európai kortársaikhoz hasonló színvonalon alkotnak – bár kétségtelen, hogy ehhez mindkettejük számára hosszas külföldi tartózkodás és tanulás volt szükséges. Mányoki ráadásul tökéletesen illeszkedik a nemzeti festészet narratívájába a II. Rákóczi Ferencről készített közismert portréja révén. [Képjegyzék 3. tétel] Az erdélyi fejedelemmé, majd Magyarország vezérlő fejedelmévé választott Rákóczi által a Habsburg Birodalom ellen vezetett felkelést (1703–1711) az 1848–49-es forradalom és szabadságharc előképének tekintették a 19. század közepétől kezdve. E felfogáshoz hasonló az a fejlődéselvű interpretációs stratégia, amely a barokk művészet hatása alatt álló időszakot – mind irodalomtörténeti, mind képzőművészeti szempontból – előzménynek, a fejlődés alacsonyabb fokának tekintette, ahonnan majd a 19. század második felében jutunk el a „nemzeti kiteljesedésig". (Szinyei Merse 2013, 100.) Holott sokkal inkább arról van szó, hogy a 19. században már számos magyar festő Franciaországban, Hollandiában és Németországban tanulja ki a mesterséget, és nekik köszönhetően a magyar festészetben is megjelennek az újító művészeti tendenciák.

Amint a fentiekben említett példák mutatják, a fejlődést középpontba állító narratívában leértékelt 18. századi és 19. század eleji időszak magyarországi festészetének is megvannak a figyelmet érdemlő alkotásai, amelyek korántsem az elmaradottságot példázzák, sokkal inkább azt mutatják, hogy a fejlődéselvű nemzeti művészettörténet *konstrukciónak* tekinthető. A portréfestészet vizsgálata például az egyén társadalmi reprezentációjának nemcsak kultúrtörténeti vagy történeti antropológiai szempontú megértéséhez vihet közelebb, hanem irodalomtörténeti összefüggésben is releváns, hiszen a portré szépirodalmi és sajtóműfajként is népszerű ez idő tájt. A főúri portrék készítésének és nyilvános terekben történő elhelyezésének gyakorlata, a portrék metszetek formájában való terjesztése pedig a nemzeti panteonizáció folyamatára mutat példát, vagyis arra, hogy a közösségi tudat számára a nemzet története és identitása szempontjából fontos emberek arcképeinek és szobrainak segítségével jelölnek ki vonatkozási pontokat. (Porkoláb 2005.)

Két kevéssé ismert festménnyel szeretnék rámutatni egyrészt arra, hogy a 18–19. század fordulója mennyire ismeretlen a magyar(országi) festészet történetében, másrészt felhívni a figyelmet azokra a potenciálokra, amelyek ennek kutatásában rejlenek. Elsőként Johann Michael Millitz 1770-es évekből származó olajképét emelem ki, a *Főúri pár mint Ádám és Éva* című alkotását. (*A restaurálás művészete*, 187.) [Képjegyzék 4. tétel] A 90 × 68,5 cm-es vásznon egy különös portrét láthatunk: a két portréalany Ádámként és Évaként látható a bűnbeesés előtti Édenkert fájának tövében. Az úgynevezett allegorikus vagy mitológiai portré nem ritka a kora újkori festészetben: gyakori, hogy a megrendelők valamelyik mitológiai alak jelmezében állnak modellt a festőnek, erényeik, nagyságuk hangsúlyozása céljából. Kifejezetten ritka azonban, hogy a választott szerep a keresztény képzetkörből származna. Ádám és Éva bűnbeesés előtti kettősét ráadásul a reneszánsz festők a férfi és a nő testének anatómiai tanulmányaként használták fel. A rizsporos paróka és a ruhátlan testek kontrasztja Millitz festményén erőteljesen összezavarja a különböző képi műfajokat a szemlélődés folyamatában. Millitz a bécsi akadémián tanult, a birodalmi központban, illetve Pozsonyban dolgozott később portréfestőként, számos magyar főúri megrendelést is teljesítve. Az első emberpárként pózoló főúri házaspár kilétéről azonban semmit nem lehet tudni. A másik festmény Rombauer János vászna 1803-ból, amely a Csáky-család hotkóci (ma: Szlovákia) birtokán megépített angolkertet ábrázolja 6 × 4, vagyis 24 négyzet alakú kis képen: a teljes festmény mindössze 54 × 81 cm-es nagyságú. [Képjegyzék 5. tétel] A miniatűrök között tájképek, épületábrázolások és életképek egyaránt vannak. A kép megrendelésének részleteiről nincs tudomásunk. Hogy mennyire része ez a két festmény a magyar festészet történetének, az mindenképpen kétséges a fejlődéselvű nemzeti narratíva szempontjából. Az azonban bizonyos, hogy Millitz portréin keresztül a Habsburg Birodalomban élő magyar arisztokraták életmódja és a művészetekhez való viszonya is felvillan. Rombauer miniatúracsoportja pedig a hotkóci angolkert egyedülálló képi dokumentációját adja. A két festmény az angolkert magyarországi történetének és esztétikai vetületeinek tanulmányozása mellett ember és természet kapcsolatának filozófiai, antropológiai és irodalmi vonatkozásaira is teret nyithat.

A fogalmi tisztázások nehézsége mellett hátráltatja a kutatásokat az is, hogy csak igen lassan zajlik a 18–19. századi *magyarországi*, illetve *magyar nemzeti* festészet anyagának digitalizálása, nincs olyan gyűjtőoldal, amely felvállalná a teljességre törekvés szándékát. A Magyar Nemzeti Galéria digitális gyűjteménye elenyésző, a Google Art Project is csak minimális anyagot mutat be, így jellemzően a kiállításkatalógusok, a különféle tematikus, illetve korszakokon alapuló elvek alapján összeállított festészeti albumok adnak valamilyen leegyszerűsített összképet. Figyelemre méltó a *Képzőművészet Magyarországon a kezdetektől a XX. századig* oldal (http://www.hung-art.hu/; utolsó letöltés: 2025. június 20., a dátum a további internetes oldalakra is vonatkozik) projektje a látogatót köszöntő *Bevezetés*ben megfogalmazott elvek szerint a következőkre vállalkozik:

> „A képek között böngészve, a művészek életrajzait és a képekhez fűzött magyarázatot olvasva lehetővé válik a magyarországi festészet és szobrászat teljes vonulatának áttekintése, a töredékesen megmaradt románkori falfestményekkel és faragványokkal kezdve, folytatva a gótikus és reneszánsz miniatúrákkal, szárnyasoltárokkal és síremlékekkel, majd a barokk,

> klasszicista és nemzeti romantikus korszakok alkotásain keresztül eljutva egészen a 19. század végén kezdődő és a 20. század első felében tetőző gazdag stílus kínálatig. A művészek, a művek és az összefüggések megismerését tárlatvezetések segítik elő." (https://www.hung-art.hu/index-hu.html)

A teljességre törekvés igényének hangsúlyozását azonban megelőzi egy különös mentegetőzés Magyarország történelmének viszontagságairól, birodalmi alárendeltségeiről, többször változó határairól, az országból származó művészekről, illetve nemzetközi szinten való ismeretlenségéről: természetesen ez utóbbin próbál változtatni a vállalkozás. A gondolatmenetben benne van az a paradoxon, amelyet az előzőekben már említettem: hogyan lehet valami nemzeti karakterű, ha szorosan követi az európai tendenciákat, hogyan lehet definiálni eredetiségét, nemzeti karakterét, ha a legjelentősebb művészek jellemzően külföldi festőiskolák és mesterek tanítványai voltak?

> „Magyarországon – történelme során többször változó határai között – az európai művészettel erős kölcsönhatásban lévő, annak áramlatait mindig visszatükröző, de sajátos jegyekkel rendelkező képzőművészet jött létre. Ennek a művészetnek egyaránt részesei és alakítói voltak azok, akik – származásuktól függetlenül – az országban alkottak, valamint azok a magyar művészek, akik pályájuk jelentős részét külföldön töltötték ugyan, de működésükkel befolyásolták a hazai fejlődést. Nagy értékei ellenére a magyarországi képzőművészet alkotásai nem eléggé ismertek külföldön, de sajnálatos módon itthon sem. Célunk ezért, hogy az Internet sajátos eszközeinek a felhasználásával mutassuk be az egyes korszakokat, a művészeket és legfontosabb alkotásaikat, a művészettörténeti hátteret és összefüggéseket, tanároknak és diákoknak, a hazai és külföldi érdeklődőknek." (https://www.hung-art.hu/index-hu.html)

Szintén számottevő digitális gyűjteménye van a KOGART-nak, a Kovács Gábor Művészeti Alapítványnak (http://www.kogart.hu/gyujtemenyek/1314). Jelentősége többek között abban van, hogy számot ad a hivatalos, nemzeti kulturális intézmények (például Nemzeti Múzeum, Nemzeti Galéria, Szépművészeti Múzeum) gyűjteményein kívül létező képanyagról, vagyis arról a korpuszról, amely a 19. század végére már rögzített nemzeti kánonból kimaradt.

2018-ban megjelent az Osiris Kiadó gondozásában *A magyarországi művészet története* sorozat *A magyar művészet a 19. században – Képzőművészet* című nagyszabású kézikönyve Papp Júlia és Király Erzsébet szerkesztésében, az MTA Művészettörténeti Intézetének projektjében. A kötet hiánypótló vállalkozás, időrendben és műfaji csoportosításban, intézménytörténeti figyelemmel, illetve alkotói portrékkal tárgyalja a kiemelt művészettörténeti korszakot, rendkívül gazdag képanyaggal, túllépve a hagyományos szemléletmódon és művészeti kánonon.

A NEMZETI FESTÉSZET (MÁSODIK) SZÜLETÉSE

A nemzeti festészet fogalma az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményei után bizonyosan új jelentést kap, hiszen szorosan összekapcsolódik a nemzeti-közösségi emlékezet folyamatával. Az 1850-es évektől kezdődően jelennek meg hangsúlyosan a magyarországi festészetben azok az úgynevezett nemzeti témák, amelyek a magyar történelem nagy eseményeire, sorsfordító tragédiáira és kiemelkedő alakjaira fókuszálnak. Ebben a tematikus egységességben a morális kontextusok (a nemzeti függetlenség lehetőségének elvesztése, a nemzeti identitás morális értékei) sokszor megelőzik a képek esztétikai értékeit, az eszmével való azonosulás fontosabb lesz a művészi értéknél. A jelenkori nézőpont számára úgy tűnik, hogy ettől az évtizedtől kezdődően a magyar festészet a nemzeti emlékezet és a nemzeti identitás kettősségének reprezentációjában teljesedik ki. Ezt a csúcspont-jelleget a korabeli európai festészet nemzeti romantikus, historizáló irányzata is megerősíti.

Orlai Petrich Soma pályafutása összekapcsolódik a magyar nemzeti festészet teleologikusan olvasható történetével. Az 1840-es években több portrét készít Petőfiről, hozzájárulva ahhoz, hogy a költő a nemzeti emlékezetben az 1848–49-es forradalom és szabadságharc szimbolikus alakjává és mártírjává váljon. Orlai Petrich 1846-tól a fentebb említett Marastoni Jakab Akadémiáján kezd festészetet tanulni, majd Bécsben folytatja tanulmányait. 1848 júniusában tér haza Bécsből, honvédként részt vesz a szabadságharcban, harctéri élményeit egy litográfiasorozatban örökíti meg. 1850-től Münchenben folytatja festői pályáját – München festészeti akadémiája ugyanis a szabadságharc bukása után válik a magyar festők körében kedvelt képzési hellyé, sajátos tiltakozásként Bécs ellen. Míg korábban Orlai Petrich jellemzően csak portréfestészettel foglalkozott, az 1850-es évek elejétől látványosan a történelmi tablók felé fordul. Eötvös József író-politikussal és a festő Than Mórral való szoros barátsága is bizonyosan megerősíti festészetének ezt a témaváltását. 1851-ben készíti el *A Mohácsnál elesett II. Lajos király testének feltalálása* című képet, amelyet a Pesti Műegylet mutat be ugyanabban az évben. [Képjegyzék 6. tétel] A festmény jelentősége nem egyszerűen abban áll, hogy a szabadságharc leverését egy korábbi történelmi esemény tematizálásával beszéli el, hanem abban is, hogy a kép által a törökökkel szemben elszenvedett mohácsi vereség (1526) a nemzeti emlékezet kitörölhetetlen részévé válik, és így mindkét esemény nemzeti tragédiává magasztosul. (Lásd erről tankönyvünk vonatkozó fejezetét.) Nagyon lényeges azonban a morális olvasat mellett az esztétikai vonatkozások szemügyre vétele – amelyek sajátos módon visszavezetnek a morális olvasathoz: a kép ikonográfiája jól felismerhetően idézi a Krisztus siratása témát. A halott test gyengéd ölelése, a lábak csókolása és a kép jobb szélén a korona magasba tartása így a (nemzeti) feltámadás ígéretét is megjeleníti.

Székely Bertalan 1860-ban készült azonos című vászna ugyanezt az ikonográfiát követi, nála azonban a király holttestének szinte világító fehérségében és a halotti lepel hangsúlyos jelenlétében nincs meg a feltámadás reménye. [Képjegyzék 7. tétel] Madarász Viktor hasonlóképpen a siratás motívumát használja fel a Hunyadi Lászlót a ravatalon ábrázoló képén (1861), amelynek hatásosságát emellett a romantika gótikus halálkultusza és a fény-árnyék hatás erőteljes játéka is biztosítja. [Képjegyzék 8. tétel]

Hasonló ikonográfiai hagyományt jelenít meg Székely Bertalan *Egri nők* (1867) című képe. [Képjegyzék 9. tétel] Noha a dinamikus kompozícióban könnyen értelmezhető a fény-árnyék, a férfi-nő, a keresztény-muzulmán és a fent-lent ellentétessége, bekapcsolható az interpretációba Mária mennybemenetelének ábrázolási hagyománya is: a Mária országa és a kereszténység védőbástyájának gondolata (lásd erről tankönyvünk vonatkozó fejezetét) jogosan vehető figyelembe az interpretáció folyamatában. Nehéz azonban eldönteni, hogy a festmény koncepciójának kidolgozásában a vallási kontextus mellett volt-e jelentősége Eugène Delacroix festményének, az 1830-as júliusi forradalom ihlette *Szabadság vezeti a népet* című hatalmas vásznának. [Képjegyzék 10. tétel] Annyi bizonyos, hogy a befogadóban összekapcsolódik a kegyességi ikonográfia és az azt felhasználó politikai allegória. Az *Egri nők* sajátos időzavart teremt azzal, hogy 1867-ben egyszerre idézi fel egyrészt a törökökkel szembeni, 16. század közepi ellenállást, másrészt a festmény elkészülte előtt alig húsz évvel elbukott magyar szabadságharc dicsőséges eszméjét, harmadrészt pedig a négy évtizeddel korábbi párizsi eseményeket. Ebben a különös ideológiai keveredésben nemzeti, történelmi, erkölcsi és bibliai jelentésrétegek kapcsolódnak össze, s ne feledjük azt sem, hogy az ikonográfiai elemek mindenekelőtt a klasszicista akadémiai festészetből erednek. Tegyük azonban hozzá, hogy nem minden esetben működik megfelelően ez a rétegződés: a morális vetület és az esztétikai teljesítmény esetenként nem rendeződik a megfelelő hierarchikus struktúrába. Madarász Viktor *Petőfi halála* (*Hazám*, 1875) című képe például azért hat a mai esztétikai érzék számára kifejezetten giccsesnek, mert a hazaszeretet és az önfeláldozás jelentéseit túlzottan könnyen, szájbarágósan teszi hozzáférhetővé a haldokló költő testbeszédében. [Képjegyzék 11. tétel] A segesvári csatában eltűnt költő halála szimbolikusan összekapcsolódik a szabadságharc bukásával, a képen látható jelenet azonban a „szabadságharc költője" metaforáját már-már nevetségessé teszi azzal, hogy Petőfi a saját vérével írja fel a sziklára, hogy „Hazám".

A 17. században még kifejezetten alacsonyrendűnek tekintett tájképfestészetet a 18. században az angolkert kultuszának köszönhetően már nagyobb elismerés övezi, de igazi, morális értelemben vett nagyságát a magyar festészetben a nemzeti identitás metonimikus reprezentációja hozza el. Lotz Károly puszta-képei (*Ménes a zivatarban*, 1862), betyár-ábrázolásai (*Vágtató betyár*, 1850-es évek) az Alföldhöz, illetve Petőfi Sándor tájlírájához rögzítve mutatják meg a magyar nemzeti identitás szabadságfogalmát. [Képjegyzék 12. és 13. tétel] Nemzeti festészet és irodalom összekapcsolódására ettől konkrétabb példákat is találhatunk, ilyenek Orlai Petrich illusztrációi Petőfi *Bolond Istók*jához, vagy Zichy Mihály grafikái Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámai költeményéhez és Arany János balladáihoz.

A magyarországi festészet a 19. század második felétől alakul át egyértelműen nemzeti festészetté, amely folyamatban az esztétikai szempontok mellett megerősödnek a tematikus és a morális kérdések. A festészet alakulástörténetének tanulmányozása, különös tekintettel az ikonográfiai hagyományokra és megoldásokra, rendkívül fontos lehet a kulturális emlékezet mintázatainak kutatásában. Míg a festészet a 19. század elején mindenekelőtt a kultúra fokmérője és a modern nemzetté válás folyamatának egyik kiemelt területe, addig a század második felére egyértelműen a nemzeti identitás egyik médiuma lesz. A balladákban és a történelmi regényekben is működő emlékezeti stratégia

jelenik meg a nemzeti-historizáló festészetben, vagyis egy olyan metonimikus folyamat, amelyben a múlton keresztül válik lehetségessé emlékezni a közelmúltra, a forradalom dicsőségére és a szabadságharc bukásának tragikumára.

Kazinczy Ferenc törekvéseiben a 19. század elején megjelent az eredetkeresés gyakorlata, számára az akadémiai praxis erősítésében és a klasszikus művészeti gyakorlat követésében volt lehetséges a felzárkózás a nyugat-európai kultúrához. A forradalom és szabadságharc után hasonlóképpen eredetkeresés zajlik, a fókusz itt azonban már egyértelműen a nemzeti identitás problémájára irányul, azzal együtt, hogy a magyarországi festészeti gyakorlat hangsúlyosan összekapcsolódik az akadémiai festészeti műfajokkal és az akadémiai művészképzéssel. A század végére, sőt már az osztrák–magyar kiegyezés (1867) utáni periódusban is lassú kiüresedésnek indul a nemzeti romantikus, historizáló festészet, azonban a morális vonatkozások miatt mintha mind a mai napig tiltás övezné a nemzeti kánon kritikáját. Így kapnak kevesebb figyelmet azok a törekvések, amelyek nem értelmezhetők ezen a perspektíván belül, holott rendkívüli módon újító jellegűek és egyéni látásmódúak ugyanebben az időszakban. Ilyen például a tragikus sorsú, 33 évesen elhunyt Paál László, aki Munkácsy Mihály közeli barátja volt: kettejük életműve azonban nem is lehetne ellentétesebb. Míg Paál szakít a kiüresedő akadémiai gyakorlat tájábrázolásával, és 1872-ben csatlakozik a barbizoni festőiskolához (lásd például az *Út a Fontainebleau-i erdőben* című képét, [Képjegyzék 14. tétel]), addig a termékeny sztárfestővé váló Munkácsy visszatér a kimerülő akadémikus-historizáló festészethez a 19. század végén.

KIÁLLÍTÁSOK ÉS NARRATÍVÁK

A Magyar Nemzeti Múzeum *Vonzások és változások. 18–19. századi magyar festészet magángyűjteményekben* című kiállítása, amely 2013 márciusa és júliusa között volt látogatható, a privát kollekciókban őrzött 19. századi magyar festményekből adott válogatást. A kiállítás egyrészt a biedermeier festészet alkalmazott műfajait (portré, életkép) mutatta be széles merítésben, másrészt számos olyan, a nagyközönség számára eladdig ismeretlen képet tett közzé, amelyek teljes mértékben idegenek a nemzeti festészeti kánon képi világától. Például az urbanizálódó-polgárosodó nagyvárosok karakterét, egyéni tragédiákat, nagynevű festők értékelhetetlenül rossz alkotásait stb. A kiállítás kurátori koncepciója eleve a meglepetésre épített azáltal, hogy a magángyűjtemények alig vagy szinte soha nem látható műveit helyezte el a kiállítótérben. Ezeknek a műtárgyaknak a meghatározó része tematikailag, de sokszor esztétikai szempontból is különbözik azoktól a kanonikus, a hivatalos nemzeti és művészettörténeti narratívákba foglalt műalkotásoktól, amelyek a kulturális emlékezet alapjait képezik. Az a néhány kép, amely csatajelenetet, jellegzetes magyar tájat (puszta) vagy éppen a nemzeti identitás jelölőit ábrázolja, szinte idegenként volt jelen a különös portrék, életképek, sőt, mitológiai jelenetek között. Ez a kontraszt ugyanakkor érthetőbbé teszi a 18–19. századi magyar festészet alakulástörténetét. Nem feltétlenül szerencsés azonban a kiállítással kapcsolatban számtalanszor emlegetett *alternatív történelem* fogalmát, illetve a kiállítás falszövegein is többször felbukkanó *fejlődéstörténet* gondolatát túldimenzionálni, illetve ideológiák szolgálatába állítani. Ugyanis

mintha a tárlat (a műgyűjtők tevékenységét is túlhangsúlyozva) kicsit erőltetve kívánta volna bizonygatni a magyar festészet értékeit, az elmaradás, a fejlődés, majd a felzárkózás fázisainak megmutatásával. A képek kronologikus elrendezését olyan címek fogták össze, mint például a *Nemzeti festészetünk kiteljesedése* vagy a *Budapest és München között.* Vagyis a kiállítás, minden innovációja ellenére, újramondta a magyar nemzeti festészet jól ismert narratíváját. Holott a magángyűjteményekből származó festmények részben valóban egy alternatív művészettörténet részesei, nevezetesen tehát az alkalmazott festészeté, amelyben a megrendelők igényei, a közízlés és a piaci elvárások erőteljesebben érvényesülnek, mint az akadémiai hagyományokat követő festői gyakorlatban. A Magyar Nemzeti Múzeum tárlatának egyik jelzője a *furcsaság* lehet, látogatóként pedig az ámulat mellett a zavar és akár a feszengés élménye. (Állítható-e például a nemzetközi hírnevű posztimpresszionista sztárfestő, Rippl-Rónai József biedermeier életképéről, *A nagymama köszöntéséről*, hogy nyomasztóan giccses, vagy Munkácsy Mihály *Milton*-vázlatáról, hogy jobb, mint a hatalmas, historizáló vásznai? [Képjegyzék 15. és 16. tétel])

A kiállításon a magángyűjtemény mint intézmény és az időrend mint lineáris szervezőelv sokszor előre nem kiszámíthatóan ütköztetett jelentéseket, témákat és stílusokat, ami azonban több esetben nem a sokféleség örömét, hanem az eklektikusságból eredő zavart, a professzionalisták és az amatőrök konfliktusait, az akadémiai festészet működőképességének határait tette láthatóvá. Közel egy időből származnak például Székely Bertalan preraffaelita stílust idéző egészalakos portréja lánytestvéréről, valamint Paál László barbizoni tájképei, amely festmények egy térben való elhelyezése feszültséget keltett a rendkívül eltérő stílusuk és esztétikai teljesítményük miatt. Ezt és sok más további ütközést azonban a kiállítás falszövegei reflektálatlanul hagytak. (Ráadásul a két kép közötti térben állították ki Lotz Károly arany hátterű *Diadalmas Neptun*ját, illetve *Ámor és Psyché*jét, amelyek a 19. század végén festészeti témaként már rendkívül elavultnak számítanak. [Képjegyzék 17. és 18. tétel])

Az utolsó teremben, amely az 1850–1900 között keletkezett festményeket mutatta be, végül mégis megkonstruálható az a bizonyos alternatív történet, a köz helyett a privát, a szép mellett a rút, a hivatalos helyett az őszinte, a dicső és a tiszta mellett a szégyellt és a piszkos, a nehezen szavakba önthető, de a képek által mégis világosan rögzített. Míg a terem címe (*Budapest és München között*) és a falszöveg a bajor fővárosban működő képzőművészeti akadémia magyarországi kapcsolódásait, művésztanárainak (például Wágner Sándor, Benczúr Gyula) és irányzatainak (tájképfestészet, történeti festészet) hatását hangsúlyozta, addig a folyosó falain elhelyezett vásznak éppen azt az alternatív történetet tették láthatóvá, amit a kiállítás alapkoncepciója tehát nem volt képes teljes sikerrel véghezvinni. A tér természetéből adódóan itt a képek játékba léphettek egymással, a viszonylag szűk folyosón ugyanis nemcsak az egymás mellett, hanem a szemközt lévő festmények is kontextust biztosítottak egymásnak.

Bár ebben a helyiségben volt látható a tárlat marketingjéért felelős egyik arckép, Vastagh György biedermeier szegfűs leányportréja – amelyet a múzeum homlokzatán elhelyezett molinón a Berzsenyi Dánielként minden bizonnyal tévesen azonosított bajuszos férfiportréjával kapcsoltak össze – [Képjegyzék 19. és 20. tétel], a hosszú folyosón elrendezett életképek és portrék sora korántsem bájt, hanem sokkal inkább súlyos

történeteket keltett életre. Két rendkívül erős atmoszférájú, a 19. század végi festészet válságát és útkereséseit jól kifejező kép volt látható a folyosó elején, az említett szegfűs lányportré szomszédságában. Az egyik a fotográfia technikája és művészeti teljesítőképessége által bizonyosan inspirált *Esti szürkület* című kép (Tull Ödön, 1897) [Képjegyzék 21. tétel], amely a városi tér jelentéseire kérdez rá a hátat fordító emberalakok és a technikai környezet mesterséges fénybe és természetes sötétségbe vont különös atmoszférájával. A másik pedig a kiállítás katalógusának borítóját díszítő Skuteczky Döme-festmény, az 1890 körül festett *Velencei múzeumban* című [Képjegyzék 22. tétel], amelyet a képek között bolyongó látogató és az őt befogadó tér kicsinyítő tükreként lehetett értelmezni. A többi festmény a folyosón azonban szinte kivétel nélkül intim életkép vagy portré volt: ezek lényegében kikényszerítik a történetté formálást, amely el is távolít a közismert (festészeti-kulturális) kontextusoktól.

Ferenczy Károly *Válás* című képén (1892) [Képjegyzék 23. tétel] a puritán házbelsőben a fedetlen asztalra boruló nő alakja, elfedett arca, lelógó karja nem elsősorban érzelmi (szerelmi) konfliktust, hanem egzisztenciális tragédiát fejez ki. A válás polgári intézménye a 19. században a szekularizáció és az emancipálódó nő történetének kiemelkedő eseménye, ugyanakkor az elvált nőt a társadalmi-erkölcsi megvetettség hosszú ideig kíséri. A kezében táskát tartó, indulni készülő férfi tanácstalansága és az ablakon keresztül látható templomtorony tovább erősíti a jelenet tragikumát. Erre a társadalmi kontextusra rímel a Ferenczy-kép szomszédságában kiállított tekintélyes méretű vászon, Csók István *Cselédközvetítőnél* (1892) munkája [Képjegyzék 24. tétel], amely hátterében a falat fedő térképpel a városi tér kiismerhetetlen természetét tematizálja, felidézve egyúttal a 17. századi holland festészet jellegzetes motívumát. A város absztrakt képének rendelődnek alá az előtérben várakozó, reményt, szomorúságot, közönyt, vidámságot egyaránt mutató, különféle korú lányok, asszonyok. A kiállításon Ferenczy festményének másik szomszédja volt – hogy még teljesebbé váljon a látogató által szőtt történet nőről és férfiról – Vaszary János *Udvarlás* (címvariáció: *Szerelmespár teniszütővel*, 1895 körül) című olajfestménye: a nádszálkarcsú, rózsaszín ruhás lánnyal és a felé forduló fehér ruhás, matrózsapkás ifjúval. [Képjegyzék 25. tétel] A lány szüzessége hirtelen áruvá válik: az őt leplezetlenül bámuló ficsúr tekintete ellen a nem kifejezetten szép vonású hölgy arca pirosságát egy kinyitott könyvvel és lesütött szemeivel leplezi. Egyúttal pedig ezáltal lép be a társadalmi szokásrendbe, azokba a kulturális performanszokba, amelyekben szükségképpen részt kell venni, hogy a társadalmi struktúra megfelelő helyére kerülhessen (feleség, anya, rosszabb esetben cseléd vagy elvált nő szerepébe). Ennek a nyomasztó csábításnak a párjaként volt értelmezhető az ugyanezen a falon elhelyezett jelenet, Margitay Tihamér *Az ellenállhatatlan* című képe (1896). [Képjegyzék 26. tétel] Ennek nőalakja és a mellé bújó kislányok kifejezetten csúnyák, így kerül a hangsúly a csücsörítő szájú, gondosan megpödört bajszú, a korabeli divat szerint nyilván csábító külsejű fiatalemberre. Vaszary *Udvarlás*át, illetve Margitay *Ellenállhatatlan*ját megint csak groteszk módon egészítette ki az utóbbi kép másik oldalán elhelyezett *Megjött már a parancsolat* című kép (Vaszary János, 1894) [Képjegyzék 27. tétel], amely azért lehet döbbenetes hatású, mert a kép tere a magyar falu látványvilágát, deszkakerítéseit, vályogházait, nádtetőit ellenpontozza a háttérben elvonuló, illetve visszanéző, még vászongatyát és -inget viselő férfiakkal. Az előteret

a kezeivel az arcát eltakaró lányalak foglalja el, akinek kék-piros ruházata, fejére simuló hajának éles választéka majdhogynem szürrealista hatást kelt.

A kiállítás folyosójának szemközti falán újabb darabbal bővült a férfi és nő alternatív története: Bihari Sándor *Boldog család* című, az 1880-as években készült életképén a szegényes szobabelső előterében, a fehér asztalnál férj és feleség, apa és anya ül, a nő az ölében tartott kisgyereket eteti kanállal (a kék és a piros színekkel megidéződik a Madonna-ábrázolások ikonográfiája is). [Képjegyzék 28. tétel] A férfi jobb karjával az asztalra támaszkodik, a semmibe meredve pipázik, kettejük (hármójuk) között levesestál, kenyér és kés, amelyek immár nem a keresztény ikonográfia, hanem a szegénység és a kilátástalanság jelölői a színre vitt némaságban. Hollósy Simon *Kocsmai jelenet*e (címvariáció: *Áldomás*, 1888) [Képjegyzék 29. tétel] a családi életkép mellé helyezve különösen hatásos: a belső tér sarkában hangszereiket a földre támasztó zenészek bort isznak, míg tőlük balra, a pad másik végében, a csapszék rácsos szegletének közelségében egy fiatal nő ül elnyúlva, kába, mosolyra vonódó arcát a férfiakra fordítva. Hollósy kocsmai képe így sokkal inkább a Degas-féle boldogtalanság vagy függőség egzisztenciális allegóriáját idézi meg, semmint a magyar virtust kifejező duhajkodás vidámságát.

Döbbenetesen erős az eddig említett képeken a tekintetek jelentésképző ereje, a másik személy nézése vagy éppen a semmibe tekintés, ami rámutatás valami nem kifejezhetőre, nem lefesthetőre és nem verbalizálhatóra, s ami erősen nyugtalanító például a kocsmajelenet mellett elhelyezett a *Hulló falevelek* című képen is (címvariáció: *A főhadnagy,* 1895, László Fülöp). [Képjegyzék 30. tétel] A szabadságharc tüzérfőhadnagyát, Répássy Józsefet aggastyánként, katonai egyenruhában ábrázoló portré az őszi park környezetébe helyezi a fehér szakállas férfit, aki botját vagy sétapálcáját tartva az elveszett illúziók kifejezője üres tekintetével, s egyúttal reflexió a század korábbi évtizedeit hivatalosan uraló történeti festészetre. A festmény nyomán készült litográfia megjelent a *Vasárnapi Ujság* 1901. július 14-i lapszámában (457.), amelyet egészében a festő munkái illusztrálnak. László Fülöpnek ugyanezen a falon, a kijárathoz közel még egy különös festménye volt található, az Erzsébetet és Stefanie-t ábrázoló testvérportré (1896) [Képjegyzék 31. tétel], amelyet ugyanaz a világító rózsaszín ural, amit a szemközti falon Vaszary János *Udvarlás*ának lányruháján láthattunk. A két kislány képmása része lehetett ráadásul egy különlegesen szép, utólagosan létrehozható tematikus csoportnak a kiállításon, amely bővelkedik a gyerek-, illetve kifejezetten a testvérportrékban. Nemcsak a korabeli gyerekviseletet dokumentálják ezek a képek, hanem akár a játékok története szempontjából is tanulságosak, illetve a gyermek társadalmi helyének megváltozásáról, felértékelődéséről is vallanak. László Fülöp testvérportréján a korabeli ábrázolásokon kedvelt angolkerti környezet helyett a kislányok egy belső térben, kanapén ülve láthatók, a falat virágminta díszíti, oldalt teáskészlet, amely akár játék is lehet, hiszen igazodik a kicsinyek dimenziójához. A rózsaszín ruhákat viszont radikális kontrasztként törik meg a fekete harisnyákba és fekete lakkcipőkbe bújtatott lábacskák, amelyek a kanapét alágyazó farkasprémet támasztják, egészen pontosan az egyik kislány lába az ordításba merevedett farkasfej tetején pihen. A farkas szájánál a kislányok ruhájának színét idéző nyíló rózsa hever, míg a kanapé lábánál, szintén a prémen egy világoskék ruhába bújtatott, karjait a fejéhez emelő játék baba fekszik. A gyerekportrébа zsúfolt szimbólumok,

amelyek a korabeli képnézők számára a vadászzsákmányt vagy a növénykompozíciókat ábrázoló csendéletekről lehetnek ismerősek, ma már inkább a valóságábrázolástól radikálisan elszakadva archaikus mesei dimenziókat nyitnak.

Az utolsó terem, a kiállítást lezáró, a tárlatról kivezető folyosó végeredményben tehát megkérdőjelezte a kiállítás alapkoncepcióját, amely szerint a 18–19. századi magyar festészet ismeretlen, magángyűjteményekben megbúvó darabjai egy sajátos, alternatív történetet rajzolnak ki, de azok feladata mégiscsak a kanonikus, hivatalosan ismert és elismert nemzeti művészet nagyszerűségének és korszerűségének alátámasztása. Ám ez a megkérdőjeleződés nem veszteség, sokkal inkább lehetőség a létező művészettörténeti narratívák átgondolására, eszmetörténeti, társadalomtörténeti és természetesen irodalomtörténeti kontextualizálására. Az irodalom ugyanis nemcsak a nemzeti költészettörténet kiemelkedő alkotóinak, Csokonai arcképének és a tévesen Berzsenyi portréjának tartott festménynek köszönhetően volt jelen a tárlaton, hanem az utolsó terem életképein és portréin keresztül is, olyan realista és naturalista regényeknek, novelláknak köszönhetően, amelyek a hétköznapi helyzetekből, az emberi kapcsolatokból, a nagyvárosi terekből teremtik meg sajátos, modern mitológiájukat.

A magyar festészet történetét érdemes összekapcsolni a kulturális emlékezet jelenségeinek kutatásával, illetve mindenekelőtt egy józan szemléletmóddal, amelyben a tematikus és a morális vonatkozások nem fedik el az esztétikai jegyeket. A festmények széleskörű digitalizálása például arra adhat lehetőséget, hogy a nemzeti kánon mellé rendelhessük az ugyanebben a korszakban készült festményeket, amelyek jellemzően kevéssé ismertek nyilvánosságuk hiánya következtében. A nemzeti festészet sajátos szentségét szükségképpen meg kell bontani ahhoz, hogy tanulhassunk belőle: a kulturális emlékezési folyamat aktív formáiban a kérdéseknek, a kételyeknek és a játéklehetőségeknek is helyet kell kapniuk. A közelmúltban nyílt két kiállítás ezt sikeresen meg is valósította: a Petőfi-bicentenáriumra készült új, állandó kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban a kurátori koncepció középpontjába helyezte a különféle területekre irányuló kutatások összekapcsolását, így a költő életművének és életútjának bemutatásában irodalom, képzőművészet, sajtótörténet, viselettörténet, társadalomtörténet stb. nem egymásnak alárendelt illusztrációs viszonyban, hanem egy hálózat részeként, termékeny párbeszédben van jelen, a kultusz történetét és a Petőfi-ikonográfiát is megmutatva. A Magyar Nemzeti Galéria időszakos tárlata, a *Biedermeier mindennapok. Művészet és polgárosodás a 19. századi Magyarországon (1815–1867)* című kiállítás (2024. október 29. – 2025. február 16.) pedig egyrészt maga mögött hagyja a stílusirányzatnak a fejlődéstörténeti szemléletben jellemzően negatív megítélését, másrészt pedig tematikus elvek alapján csoportosítja a műalkotásokat (köztük bútorokat, használati tárgyakat, ékszereket), és hangsúlyosan köti a képzőművészeti gyakorlatot az irodalom-, társadalom- és mentalitástörténeti jelenségekhez. A kulturális emlékezet működését a múzeum, illetve a kiállítás mint értelmezési keret jól megmutatja, ugyanakkor az innovatív kurátori koncepciókkal létrehozott tárlatok, a múzeum funkcióinak újragondolása és a művészettörténeti diskurzus megújulása képesek lehetnek visszahatni a kulturális emlékezet merevnek tűnő struktúráira.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A restaurálás művészete

A restaurálás művészete: Kiemelkedő restaurálások a Magyar Nemzeti Galériában 1957–2011, szerk. Boda Zsuzsanna, Jávor Anna, Poszler Györgyi, Verő Mária, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2014, https://issuu.com/szepmuveszeti/docs/a_restaur_l_s_m_v_szete, (Letöltés ideje: 2025. március 27.)

Jernyei Kiss 2013

Jernyei Kiss János, *A 18. század festészete Magyarországon = Vonzások és változások: 18–19. századi magyar festészet magángyűjteményekben*, szerk. Fertőszögi Péter, Szinyei Merse Anna, Bp., KOGART – Magyar Nemzeti Múzeum, 2013, 5–24.

Plinius 2001

Idősebb Plinius, *Természetrajz* (XXXIII–XXXVII.): *Az ásványokról és a művészetekről*, ford. Darab Ágnes, Gesztelyi Tamás, Bp., Enciklopédia, 2001.

Porkoláb 2005

Porkoláb Tibor, *„Nagyjaink pantheonja épül": Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005.

Szinyei Merse 2013

Szinyei Merse Anna, *Nemzeti festészetünk kiteljesedése = Vonzások és változások. 18–19. századi magyar festészet magángyűjteményekben,* szerk. Fertőszögi Péter, Szinyei Merse Anna, Bp., KOGART – Magyar Nemzeti Múzeum, 2013, 63–103.

Winckelmann 2005

Johann Joachim Winckelmann, *Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és szobrászatban* = J. J. W., *Művészeti írások,* ford. Rajnai László, Tímár Árpád, vál., utószó Tímár Árpád, Bp., Helikon, 2005[2], 7–47.

Ajánlott irodalom

A magyar művészet a 19. században: Képzőművészet, főszerk. Sisa József, szerk. Papp Júlia, Király Erzsébet, Bp., Osiris, 2018.

Biedermeier mindennapok: Művészet és polgárosodás a 19. századi Magyarországon (1815–1867), szerk. Prágai Adrienn, Bp., Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, 2024.

Költő lenni vagy nem lenni: A Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ – Petőfi Irodalmi Múzeum állandó kiállításának katalógusa, szerk. Kalla Zsuzsa, Vaderna Gábor, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2024.

Vonzások és változások: 18–19. századi magyar festészet magángyűjteményekben, szerk. Fertőszögi Péter, Szinyei Merse Anna, Bp., KOGART – Magyar Nemzeti Múzeum, 2013.

Képjegyzék
(A képek internetes elérhetőségének utolsó ellenőrzése: 2025. június 20.)

1. tétel
Ferenczy István, *Pásztorlányka*, 1822, fehér márvány, 94 cm, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/60/Little_Shepherdess_2.jpg
2. tétel
Ferenczy István, *Csokonai-büszt*, 1818, fehér márvány, Debreceni Református Kollégium Múzeuma, Debrecen
https://muzeum.drk.hu/assets/uploads/allando-kiallitasok/3/csokonai-emlekszoba_2.jpg
3. tétel
Mányoki Ádám, *II. Rákóczi Ferenc portréja*, 1712, olaj, vászon, 75,5 × 65,5 cm, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5d/M%C3%A1nyoki%2C_%C3%81dam_-_Portrait_of_Prince_Ferenc_R%C3%A1k%C3%B3czi_II_-_Google_Art_Project.jpg
4. tétel
Johann Michael Millitz, *Főúri pár mint Ádám és Éva*, 1770-es évek, olaj, vászon, 90 × 68,5 cm, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
https://www.szepmuveszeti.hu/app/uploads/2020/12/132844-500x635.jpg
5. tétel
Rombauer János, *A hotkóci Csáky-kastély angolkertje*, 1803, olaj, vászon, 54 × 81,5 cm, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/55/J%C3%A1nos_Rombauer_-_English_Garden_in_the_Cs%C3%A1ky_Castle_at_Hotk%C3%B3c_-_WGA20009.jpg
6. tétel
Orlai Petrich Soma, *II. Lajos holttestének megtalálása*, 1851, olaj, vászon, 200 × 290 cm, Református Kollégium, Debrecen
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/52/Orlai_Discovery_of_the_Body_of_King_Louis_II_1851.jpg
7. tétel
Székely Bertalan, *II. Lajos holttestének megtalálása*, 1860, olaj, vászon, 140 × 181,5 cm, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/60/II._Lajos_holttest%C3%A9nek_megtal%C3%A1l%C3%A1sa_%28Sz%C3%A9kely_Bertalan%2C_1860%29.jpg
8. tétel
Madarász Viktor, *Hunyadi László a ravatalon*, 1859, olaj, vászon, 249 × 312,5 cm, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/67/Hunyadi_L%C3%A1szl%C3%B3_a_ravatalon-Madar%C3%A1sz.jpg

9. tétel
Székely Bertalan, *Egri nők*, 1867, olaj, vászon, 226,5 × 176,5 cm, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/ce/Egri_no.jpg
10. tétel
Eugène Delacroix, *A szabadság vezeti a népet*, 1830, 260 × 325 cm, olaj, vászon, Louvre, Párizs
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5d/Eug%C3%A8ne_Delacroix_-_Le_28_Juillet._La_Libert%C3%A9_guidant_le_peuple.jpg
11. tétel
Madarász Viktor, *Petőfi halála – Hazám*, 1875, olaj, vászon, (nincs méretadat), Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/22/Pet%C5%91fi_hal%C3%A1la.jpg
12. tétel
Lotz Károly, *Ménes a zivatarban*, 1862, olaj, vászon, 126,5 × 191,5 cm, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/03/K%C3%A1roly_Lotz_%281833-1904%29_Stud_in_a_Thunderstrom_1862.jpg
13. tétel
Lotz Károly, *Vágtató betyár*, 1850, olaj, vászon, 58 × 92 cm, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4d/K%C3%A1roly_Lotz_%281833-1904%29_painter_Galloping_Outlaw.jpg
14. tétel
Paál László, *Út a fontainebleau-i erdőben*, 1876, olaj, vászon, 91,5 × 63 cm, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e7/Pa%C3%A1l_L%C3%A1szl%C3%B3_Fontainebleau.jpg
15. tétel
Rippl-Rónai József, *A nagymama köszöntése*, 1890, olaj, vászon, 105 × 146 cm, magángyűjtemény
https://viragjuditgaleria.hu/wp-content/uploads/auctions/68/2021/07/vjg_painting_67_9165_original.jpg
16. tétel
Munkácsy Mihály, *Milton I. vázlat*, 1877 k., olaj, vászon, 62 × 74 cm, Kovács Gábor Gyűjtemény
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a8/Munk%C3%A1csy_Mih%C3%A1ly_-_1877_k%C3%B6r%C3%BCl_-_Milton_I._%28v%C3%A1zlat%29.jpg
17. tétel
Lotz Károly, *Diadalmas Neptun*, 1872, olaj, vászon, 75 × 176,5 cm, magángyűjtemény
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/22/Lotz_neptun_framed.jpg

18. tétel
Lotz Károly, *Ámor és Psyché*, 1902, olaj, vászon, 142 × 114 cm, magángyűjtemény
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/13/K%C3%A1roly_Lotz_%281833-1904%29_Amor_and_Psyche_1902.jpg
19. tétel
Vastagh György, *Fiatal lány szegfűvel*, 1880-as évek 2. fele, olaj, vászon, 56,5 × 46,5 cm, magángyűjtemény
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/98/Vastagh_Young_Girl_with_Carnation.jpg
20. tétel
Donát János, *Berzsenyi Dániel arcképe*, 1817, olaj, vászon, 62 × 50 cm, Kovács Gábor Gyűjtemény. Vaderna Gábor tanulmánya elemzi meggyőzően a téves tulajdonítást: semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy a portré a költőt ábrázolná. Vö. Vaderna Gábor, *Korpusz és korporealitások II.: Berzsenyi Dániel igazi arca = Museum super omnia: Tanulmányok E. Csorba Csilla születésnapjára*, szerk. Kovács Ida, Sidó Anna, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2022, 139–142.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9c/Don%C3%A1t_Berzsenyi.jpg
21. tétel
Tull Ödön, *Esti szürkület*, 1897, olaj, vászon, 81 × 65 cm, magángyűjtemény
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4d/Tull-Twilight.jpg
22. tétel
Skuteczky Döme, *Velencei múzeumban,* 1890 k., olaj, vászon, 82 × 62,5 cm, magángyűjtemény
https://www.artmagazin.hu/app/archive-pictures/kepek2/kepek16/pic33.jpg
23. tétel
Ferenczy Károly, *Válás*, 1892, olaj, vászon, 100 × 94 cm, magángyűjtemény
https://64.media.tumblr.com/0c8c6b74a07ac53be94e2dc68aca10f4/tumblr_pujr17I7031u2vtwoo1_1280.jpg
24. tétel
Csók István, *Cselédközvetítőnél*, 1892, olaj, vászon, 116 × 150,5 cm, Kovács Gábor Gyűjtemény
https://kovacsgaborgyujtemeny.hu/alkotas/csok-istvan/cseledkozvetitonel
25. tétel
Vaszary János, *Udvarlás* (címvariáció: *Szerelmespár teniszütővel*), 1895, olaj, vászon, 71,5 × 93 cm, magángyűjtemény
https://viragjuditgaleria.hu/wp-content/uploads/auctions/40/2021/10/vjg_painting_19_7861_original.jpg
26. tétel
Margitay Tihamér, *Az ellenállhatatlan*, 1896, olaj, vászon, 55,5 × 99,5 cm, magángyűjtemény
https://viragjuditgaleria.hu/wp-content/uploads/auctions/38/2021/07/vjg_painting_98_7043_original.jpg

27. tétel
Vaszary János, *Megjött már a parancsolat*, 1894, olaj, fatábla, 94 × 72,5 cm, Kovács Gábor Gyűjtemény
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/df/Vaszary_The_Command_Has_Arrived_1894.jpg
28. tétel
Bihari Sándor, *Boldog család*, 1880-as évek, olaj, vászon, 55 × 86 cm, magángyűjtemény
Támba Renátó, *A család ábrázolása az alföldi iskola festészetében*, Valóság, 2015/9, 20.
https://epa.oszk.hu/02900/02924/00033/pdf/EPA02924_valosag_2015_9_006-031.pdf
29. tétel
Hollósy Simon, *Kocsmai jelenet* (címvariáció: *Áldomás*), 1888, olaj, vászon, 65 × 86 cm, magángyűjtemény
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Holl%C3%B3sy,_Simon_-_In_the_Tavern_(1887).jpg
30. tétel
László Fülöp, *Hulló falevelek* (címvariáció: *A főhadnagy*), 1895, olaj, fatábla, 64 × 80 cm, magángyűjtemény
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Laszlo_-_Falling_Leaves,_1895.jpg
31. tétel
László Fülöp, *Erzsébet és Stefanie*, 1896, olaj, vászon, 140 × 110 cm, magángyűjtemény
https://viragjuditgaleria.hu/wp-content/uploads/auctions/erp_29/1669981324//2022/12/164.jpg

A kortárs irodalom és a városi emlékezet

Balajthy Ágnes

BEVEZETŐ

A nagyváros a 20. század egyik legtöbbet értelmezett jelensége, melyet a róla szövődő diskurzusokban ellentétek és paradoxonok sora övez. Ez a megállapítás érvényesnek tűnik akkor is, ha azokra a városról alkotott elképzelésekre fókuszálunk, amelyek az időhöz való viszony aspektusát helyezik előtérbe: a várost hol a múlttal szakító modernitás helyeként, hol saját történelmi örökségének hordozójaként jelenítik meg. Ez a kettősség az urbánus tereket is áthatja, melyek egyrészt a múlt egymásra rétegződő nyomait viselik magukon – a még el nem tüntetett golyónyomok, az eleve historizáló stílusban megtervezett épületek, vagy éppen a hivatalosan kialakított műemlékek és emlékművek formájában –, másrészt jellegzetes architekturális megoldásaik, a felhőkarcolók, az irodaházak, a plázaépületek a folytonos változást, a jövőre való nyitottságot hivatottak jelképezni. Ahogy Derrida fogalmaz: „egy város egyszerre emlékezet és ígéret, de ez az emlékezet és ígéret sohasem tévesztendő össze azzal a totalitással, amely a város jelenében látható, azzal, ami épül, ami bemutatható, ami lakható". (Derrida 1992, 59.) A város által hordozott emlék, vágy- és (rém)álomképeket többek között az irodalmi szövegek formálják és hívják elő, amelyek egyidejűleg teremtik meg a város imaginárius, a tapasztalati valóságtól eloldódó alakmását, és tudnak visszahatni ugyanezen hely tényleges percepciójára.

A 20. századi városelméletek központi kérdései az elmúlt évtizedekben sem vesztették el jelentőségüket, sőt kifejezetten aktuálisnak tűnnek. A 21. század nagyvárosa egyrészt egy rögzíthetetlen kontúrokkal rendelkező, hibrid és virtuális közegként írható le, másrészt viszont (ahogy azt a „glokalizáció"[1] fogalma sugallja) az utóbbi időben kifejezetten felértékelődött a metropoliszon belüli lokális kisközösségekhez, a hely szelleme által szentesített hagyományokhoz való kötődés identitásképző ereje. Ezeknek a populáris kultúrát, bölcsészet- és társadalomtudományokat egyaránt foglalkoztató tapasztalatoknak az artikulációjába vonódik be a kortárs irodalom: az utóbbi egy-két évtized könyvtermése azt mutatja, hogy a magyar nyelvű közegben is megfigyelhető ez a tendencia. Hogy megértsük, hogyan kapcsolódhat össze a város, az irodalom és az emlékezet fogalmi hármasa – azaz hogyan függ össze a város mint sajátságos emlékező médium és az irodalom mint a város emlékeit hordozó és alakító médium –, ebben a fejezetben először azt tekintjük át röviden, hogy melyek jelenleg a kultúratudományos városkutatás

[1] A „globalizáció" és a „lokalizáció" fogalmak összevonásával megalkotott kifejezés, mely arra a folyamatra utal, ahogy a globális jelenségek (termékek vagy éppen életformák) a helyi kulturális környezethez alkalmazkodnak (és fordítva).

legfontosabb sarokpontjai. A folytatásban pedig azt vizsgáljuk, hogy miként jelenik meg a kortárs magyar irodalomban Budapest, az egyetlen magyar metropolisz.

VÁROSELMÉLETI ÁTTEKINTÉS

A modern nagyvárosok a 19. század szülöttei, a modern irodalom kibontakozása pedig szorosan összefonódott ezzel a folyamattal: ekkor válnak a fővárosok az irodalmi élet központjaivá, és ezzel párhuzamosan megnő irodalmi reprezentációjuk jelentősége – gondoljunk például Dickens Londonjára, Balzac, majd Zola Párizsára. A korábban elképzelhetetlen méretekkel jellemezhető emberi tömeg, épületegyüttes és áruforgalom felforgató tapasztalatának, illetve eme tapasztalat irodalmi színre vitelének egyik legfontosabb, korai értelmezője Walter Benjamin volt. A német filozófus *Párizs, a XIX. század fővárosa* című esszéjében állapítja meg azt, hogy Baudelaire verseiben Párizs már nem tájként, hanem egy olyan lírai költészet tárgyaként jelenik meg, melyet az „elidegenedett ember tekintete" szervez. Ez az újszerű látásmód testesül meg a baudelaire-i költészetben megformálódó *flâneur*, azaz a csatangoló alakjában, aki sehol sincs igazán otthon, ugyanakkor a passzázsokon és áruházi folyosókon kószálva vágyfantáziáit vetíti ki a nagyvárosi terekre: „A tömeg az a fátyol, amelyen keresztül nézve a csatangolónak fantazmagóriaként látszik a megszokott város." (Benjamin 1969, 87.) Benjamin fontos észrevétele, hogy a 19. századi városépítészet architekturális megoldásai is idézetek, olyan vágyképeket rajzolnak ki, amelyek a régmúlthoz kanyarodnak vissza. Számos médiumelméleti belátást előrevetítő gondolatmenetében a város tehát legalább annyira a tudatalatti, illetve az imaginárius működésének színtere, mint a racionális tervezésé. A városlakók mentalitását, az „elidegenedés" jelenségkörét elemző másik rendkívül izgalmas elméleti alapítószöveg Georg Simmelé. *A nagyváros és a szellemi élet* azt tárja fel, hogy a pénzforgalom központjaivá kinövő városokban a külső és belső ingerek megsokszorozódása, felgyorsulása, folyamatos változása újszerű védekezési technikákat vált ki az egyénből: így alakul ki a „szenvtelen" városlakó lelki beállítódása, aki egyszerre törekszik a másoktól való függetlenségre és sajátszerű individualitásának megőrzésére. (Simmel 2001.)

Az a mind Benjaminnál, mind Simmelnél jelentkező gondolat, miszerint a modern nagyvárost nem pusztán a méretarányok számszerűsíthető növekedése jellemzi, hanem az újszerű percepciós kultúra, a későbbiekben is meghatározó marad. A hatvanas években terjedt el az urbanista Kevin Lynch „mentális városkép"-elmélete (Lynch 1960, 2.), mely szerint a városlakók mindennapi tevékenységeik során jól tipizálható képek sorozatát raktározzák el környezetükről, és ezekből áll össze tudatukban az adott hely belső, mentális térképe. Lynch szerint az eszményi város jól „olvasható", azaz koherens és szabályozott struktúrával rendelkezik, ezzel segítve a benne való tájékozódást. Az általa használatba vett – de már az antikvitásig visszanyúló – „város mint szöveg" metafora a későbbiekben hatalmas karriert futott be: a városhoz fűződő viszony és az írás/olvasás/beszéd közötti analógiateremtés visszatérő mozzanata azoknak a szemiotikai érdekeltségű kutatásoknak, melyek elsősorban a kulturális jelentések folytonos termelődésének helyszíneként tekintenek az urbánus térre. Ahogy Roland Barthes fogalmazott: „A város

egy diskurzus, és ez a diskurzus nyelvnek tekinthető: a város beszél a lakóihoz, beszéljük a városunkat, a várost, ahol élünk, már csak azáltal is, hogy ott lakunk, közlekedünk és nézzük." (Barthes 2005, 60.) Ez a megközelítésmód lehetőséget ad annak a vizsgálatára is, hogy miként „íródnak" tovább, milyen alakváltozatokat öltenek a városról szóló diskurzusok legfontosabb metaforái – a város mint labirintus, a város mint test, a város mint gépezet, a város mint színház stb. – , és annak is, hogy a városi térben hogyan válnak olvashatóvá a kulturális emlékezet különféle jelölői. Ugyanakkor, ahogy azt számos kutató jelezte, a város és a szöveg közötti analógialétesítés műveletei könnyen eltüntethetik a két jelenség közötti alapvető mediális különbségeket, másrészt pedig az „olvashatóság" fogalma implikálja, hogy létezik egy olyan távlat, amelyből belátható a város a maga teljességében – miközben a modern nagyváros lakói csak fragmentált és részleges olvasatokat alkothatnak egyre áttekinthetetlenebb lakóhelyükről.

Michel de Certeau *A cselekvés művészete* című könyvének híres nyitójelenetében erre az összefüggésre világít rá. Ahogy írja, a World Trade Centerből kitekintve (műve még jóval a 9/11-es események előtt, 1980-ban íródott) valóban szövegként tárul fel előttünk New York, ez a panoráma-város azonban egy szimulákrum, mely csak a biztonságos távolságból tűnik beláthatónak, olvashatónak. A magasból lenéző voyeur alakját ellenpontozzák de Certeau-nál a láthatóság szintje alatt lévő, „hétköznapi gyakorlatokat" végző járókelők, akik sosem tudják elolvasni az általuk bejárt útvonalakat, csak folytonosan írják őket – a városban való állandó mozgásuk révén „egy szerző és néző nélküli sokszoros történetet alkotnak" (de Certeau 2010, 119.), mely azonban nem ábrázolható, nem merevíthető ki. A kép, a térkép, az olvasás metaforái azért sem lehetnek feltétlenül elégségesek, ha a nagyvárost mint tapasztalatot vizsgáljuk, mert továbbra is a felvilágosodás óta elsőbbséget élvező érzékszerv, a tekintet hierarchikus fölényét hirdetik. Az urbanisztika kortárs elméletei éppen ezért jóval nagyobb figyelmet fordítanak arra, hogy milyen szerepet játszik a többi érzékterület a város és a lakói közötti interakciókban. Ahogy Aleida Assmann írja, a tér virtuális kiterjesztésének lehetőségeivel párhuzamosan különösen felértékelődtek azok a megélt, szenzuális benyomások, amelyek egy város specifikus miliőjét alkotják. (Assmann 2011, 151.)

A kultúratudományok térbeli fordulatához kötődő, az antropológia, a szociológia, a filozófia, az irodalomtudomány és a gyakorlati várostervezés mezsgyéjén mozgó városelméleti szövegek metszéspontja leginkább abban a feltevésben jelölhető ki, hogy a város nem eleve adott fizikai paraméterekkel rendelkező térbeli entitás, hanem egy olyan folytonosan keletkező közeg, melyben a látható és a kézzelfogható mellett helye van a mítoszoknak, a vágyaknak, az emlékeknek is. Az irodalmi szövegek teljesítménye abban rejlik, hogy a város megalkotottságának ezt a hatásmechanizmusát viszik színre. A „várost mint konkrét tapasztalati helyet szóképekben létező nyelvi térre" (Bednanics 2005, 265.) lecserélő szövegek tehát felhasználják az urbanitás különféle jelölőit – a földrajzi neveket, a jellegzetes térbeli gyakorlatokat, a városhasználók nyelvi megoldásait, az anekdotákat – hogy felépítsék a maguk imaginárius városát.

BUDAPEST A KORTÁRS MAGYAR EPIKÁBAN

A 19. századi nagyvárosokat tervezőik nemcsak emlékművekkel látták el, de teljes egészében olyan emlékművekké igyekeztek átváltoztatni azokat, amelyek ünnepélyes aurája „áhítatos, mondhatni lelkes" befogadói reakciókat vált ki, ezzel járulva hozzá az új, világvárosi mentalitás és identitástudat kialakulásához. (Gyáni 2005, 230–231.) A 20. századi európai nagyváros percepcióját ezzel szemben sokkal inkább azoknak a történelmi emléknyomoknak az észlelése határozza meg, amelyek erőszakról és pusztításról tanúskodnak. Amennyiben azt vizsgáljuk, hogy milyen Budapest-reprezentációkat kínál fel a tágabb értelemben vett kortárs irodalom, arra a következetésre juthatunk, hogy a főváros – mintegy Magyarország szinekdochéjaként – leginkább a 20. század traumatikus eseményeit magába sűrítő színtérként épül fel ezekben a szövegekben. Természetesen számos olyan irodalmi művet is meg lehet itt említeni, amelyek Budapest-ábrázolásában a nagyvárosi tapasztalat olyan jellegzetes elemeire – a változékonyságra, a pillanatnyiságra, a kiszámíthatatlanságra – kerül a hangsúly, melyek a jelenidejűség felfokozott érzetét közvetítik. A legtöbb olyan szövegben is azonban, amely e tapasztalatok értelmezésére (és nemcsak a mai Budapesttel azonosítható, klisészerű díszletek felvonultatására) vállalkozik, a főváros jelene elválaszthatatlannak tűnik a múlttól.

A történelmi Budapest iránti érdeklődés a kifejezetten népszerű, zsánerirodalmi regisztereket mozgató művek esetén is megfigyelhető. Az utóbbi évek egyik legnagyobb magyar könyvsikere volt a *Bűnös Budapest*-sorozat, amellyel a szerző, Kondor Vilmos megkísérelte „visszamenőleg megteremteni a magyar nyelvű hard-boiled detektívregény műfaját". (Bárány 2008.) A regények főhőse Gordon Zsigmond, aki oknyomozó újságíróból válik bűnügyi nyomozóvá a Horthy-korszak egyre sötétebb és reménytelenebb Budapestjén. A történelmi hitelesség (Kondor tekintélyes mennyiségű várostörténeti tudásanyagot dolgoz bele az elbeszélésbe, a szereplők között számos valódi történelmi alak bukkan fel) jócskán hozzájárul a művek atmoszférateremtő erejéhez: a Kondor-féle múlt(re)konstrukció egy egyszerre egzotikus és mégis jól felismerhető Budapestet rajzol ki, mely elevennek és kézzelfoghatónak tűnik a befogadó számára. (A detektívtörténet és a városi szcéna összekapcsolása természetesen nem Kondor invenciója: fentebb idézett művében már Benjamin is említést tesz a detektívről, a műfaj első darabjaiként számon tartott és „a bűnös város" toposzára épülő Edgar Allan Poe-féle Dupin-történetekben is fontos szerepet játszik Párizs. A kortárs bűnügyi irodalomban egy jellegzetes nemzetközi trendet alkotnak azok az alkotások, melyekben a nyomozás elbeszélése várostörténeti és -szociológiai reflexiókkal fonódik össze – lásd például Ian Rankin Inspector Rebus-sorozatának Edinburgh-ábrázolását, vagy akár Oslo megjelenését Jo Nesbø krimijeiben.)

Az irodalmi nagyváros-reprezentációk egyik (műfajtól független) kedvelt eljárása, hogy egy konkrét városrészre összpontosítanak, melyet a nagy egész, a metropolisz áttekinthetetlenségével szembeállítva egy otthonos, saját karakterrel bíró, a helyiek önazonosságtudatát meghatározó mikrokozmoszként ábrázolnak. Kifejezetten ilyen intenciót tulajdoníthatunk Békés Pál *Csikágó* című prózakötetének, melynek szereplői mind Erzsébetváros azonos nevű, meglehetősen rossz hírű negyedének szülöttei. Az alcím – *gangregény* – nemcsak az amerikai metropoliszok bűnözői csoportjaira, hanem a körfolyosós

budapesti bérházak jellegzetes építészeti megoldására, a privát és a közös, a benti és a kinti terek közötti átmenetet képező gangra is utal. A nem annyira regénynek, mint inkább novellafüzérnek tekinthető mű szerveződése pedig mintegy leképezi a Csikágó bérházainak zegzugos, labirintusszerű struktúráját azzal, ahogy egymásba szövi a különböző idősíkokhoz tartozó, egészen az első épületek felhúzásáig visszanyúló történetszálakat. Afféle kicsinyítő tükörként tekinthetünk Dr. Puszin epizódjára, aki helytörténeti monográfia írásába kezd, mert rájön, hogy egyetlen szobor, emlékmű, vagy legalább várostörténeti munkákban szereplő fejezet sem jutott lakhelyének: mintha a Csikágónak „se múltja, se története nem volna – következésképpen nem is létezne". (Békés 2006, 88.) A kötet maga mintha az orvos félbemaradt vállalkozását teljesítené be, hiszen a Csikágó nem hivatalos, alulnézetből megfogalmazott krónikájaként olvasható, mely anekdotikus hangon mesél a világháborút és '56-ot is túlélő kisemberek groteszk mozzanatokban bővelkedő hétköznapjairól.

Ahhoz képest, amit a Csikágó jelöl, más típusú asszociációkat (polgári életforma, nyugalom, régmúlt) hív elő a Víziváros neve, mely Kálmán Gábor *Janega Kornél szép élete* című kisregényének legfontosabb színterévé válik. A szintén novellafüzérszerűen szerveződő műben az I. és a II. kerület határán fekvő Víziváros egy olyan eszményített kisvilágként bontakozik ki, melyben, szemben a pesti élet állandó pulzálásával, mintha megállt volna az idő: „A környék csendes volt, mint egy halotti tor. Egyből beleszerettem. Az utcai kiskereskedések ablakában ott lógott a »kiadó« tábla, nyugdíjra készülő boltosok adták el bennük az utolsó light kólát. Letűnő szakmákkal volt tele az utca, szatócs, színestévészerviz, bőrdíszműves, könyvkötő." (Kálmán 2018, 23.) A „puha, okker Buda" (Kálmán 2018, 79.) iránti rajongásról tanúskodó elbeszélői mondatokban Ottlik Géza *Buda* című regényének jellegzetes nyelvi fordulataira, metaforahasználatára is ráismerhetünk. Azaz akkor, amikor az irodalmi alkotások a várost „olvassák", voltaképpen más városszövegeket (is) olvasnak.

Ottlik-hatásról beszélhetünk Lengyel Péter esetében is (egyébként ő gondozta a *Buda* szövegét), akinek *Cseréptörés* című 1978-as művét az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb Budapest-regényének tekinthetjük. A mű főhőse, a húszas évei végén járó Bárán János kutatni kezd apja után, aki annak idején hadifogolyként hunyt el Oroszországban. Nyomozása során saját háborús gyerekéveinek elfojtott-elfeledett emlékeit is fel kell dolgoznia, az apa megértésére tett kísérlete egyúttal tehát önmaga megértésére, egy saját identitástudat kialakítására is irányul. Ahogy arra a recepcióban többször felhívták a figyelmet, Bárán János Proust regényhőséhez, Marcelhez hasonlóan az eltűnt idő nyomába ered, viszont markáns különbség fedezhető fel abban, hogy míg a Proust-műben az asszociatív, akaratlan emlékezés működése a legfontosabb jelentésszervező erő, Bárán János saját múltjához való viszonyát az akaratlagos, irányított emlékezés alakítja. A férfi céltudatosan, szisztematikusan lát neki a múlt feltárásának, melyben segítségére lesznek az apjától megőrzött tárgyak, az egykori levelek, a szemtanúk beszámolói, legfőképpen azonban a kézzelfogható, Budapest-térképeken is megjelölhető helyek. Bárán emlékező munkája ugyanis – az antik retorikák által kidolgozott *ars memoriae* mnemotechnikájához hasonlóan – kifejezetten térbeli meghatározottságú. Gyermekkora mélyéből előtűnő emlékképeihez mindig konkrét (emlék)helyeket – a városmajori homokozót, a „Jé Vé

Sztálin" nevelőintézetet, az újbudai Dereglye utcát – kapcsol, melyeket aztán újra és újra felkeres, hogy rekonstruálni tudja az egykor ott történteket. Ilyen módon rétegződik egymásra a pontos földrajzi referenciákat megadó, gazdagon részletezett leírásokkal élő elbeszélésben a felidézett múlt romokban álló, háború utáni Budapestje és az elbeszélés idejének (az 1970-es évek) kivilágított eszpresszókkal, csemegeüzletekkel, tömött villamosokkal teli fővárosa. Ahogy azt a *Szinopszis helyett* című nyitófejezet hangsúlyozza, a főhős identitásproblémája abból fakad, hogy családtörténetét hiányok és szakadások hálózzák be: „Bárán életéből mindeddig kimaradtak a percek, amelyekben apák és anyák mesélnek unalomig ismert, századszor is érdekes családi legendákat. A folyamatosság maradt ki". (Lengyel 1978, 16.). Az ő szemszögéből ezért az teszi kitüntetetté Budapest helyeit, hogy állandóak, és így a múltbéli események identikusságát, megőrizhetőségét és visszakereshetőségét is garantálják („A dolgaink nem vesznek el, megvannak a maguk helyén. Minden, ami a sajátunk."), azt ígérve, hogy a családi „kistörténelem" (Lengyel 1978, 16.) utólagosan megalkotható. Bárán múltrekonstrukciós kísérleteiben fontos szerepet játszik a fotográfia médiuma: már gyerekkorától kezdve „látni tanul" az apja fényképeit tartalmazó albumokból, az utcákon kószálva a fotográfus tekintetével pásztázza a nagyvárosi közeget. Identitáskeresésének egyik lezáró mozzanatává lesz az a pillanat, amikor rábukkan apja Budapest-fotóinak negatívjaira: „Átadta az üzenetet az öreg. Amit segíthetett, elmondta. Elküldte a városát, a háború előttről, milyen volt a világ, ahogy csak ő látta." (Lengyel 1978, 373.) Az elbeszélő először azt rögzíti, ami a fényképnézegetés eseményével párhuzamosan odakint, a városi éjszakában történik, majd a fényképen feltáruló, harminc évvel ezelőtti esti szcénát írja le, végül maga a diegészisz is áthelyeződik a fotókon rögzített világ tér-idejébe, immár a harmincas évek Budapestjén csatangoló apa, a „mérnök" nézőpontját megképezve: „A Klotild-palota tornyának elrezdült szélű képe mellett világos sávok néznek vissza az aszfalttükörről: jobbról a Kígyó utca, a Piarista Gimnázium, és balról a híd, a szabad ég tükre a Duna fölött. A mérnök szívja magába a kép legapróbb részleteit: ezekért a részletekért, ezekért a képekért szokott nekivágni a városnak." (Lengyel 1978, 381.) Az ekképp megjelenő apa alakját nemcsak a városi kószálás gyakorlata teszi a fiúhoz hasonlóvá, a kettejük közti folytonosságot azáltal közvetíti a szöveg, hogy ezekben a passzusokban is a térábrázolás korábban alkalmazott stratégiáit működteti, látásmódjuk szerkezeti rokonságát érzékeltetve: „az apa és fiú nézőpontjának összecsúszása az apai látásmód elsajátításáról" tanúskodik. (Visy 2013, 81.) Az így létrejövő folytonosság teszi lehetővé azt, hogy Bárán városélménye a következő nemzedék, a narráció által megszólított születendő gyerekek számára is továbbörökíthető legyen: „a város, mely korábban az emlékezethely, az emlék közvetítője volt, most maga válik továbbadandó emlékké, azaz örökséggé." (Radványszky 2013, 285.)

A *Cseréptörés* bizonyos narratív, illetve tematikus mintázatai – a háború mint alapító esemény, a gyermekkori emlékképek által vezérelt, azokat helyszínekhez kapcsoló nyomozás – térnek vissza Nádas Péter 2017-es memoárjában, a *Világló részletek*ben, mely explicit módon is utal a Lengyel-műre. Szemben azonban az emlékek identikusságát, eleve adott rendjét kikezdhetetlennek tételező *Cseréptörés*sel, Nádas prózája jóval problematikusabb folyamatként mutatja fel a múlt felelevenítésére irányuló igyekezetet. „Életem valószínűleg első, gyakorta visszatérő emlékképe egy budapesti bérház sötétből felvillanó

lépcsőházi fordulója, amint repülünk a hidegen fellángoló fal felé, és belezuhanunk" (Nádas 2017, 38.) – idézi fel többször is az önéletrajzi elbeszélő annak a bombatámadásnak a pillanatát, melyet mindössze kétévesen élt át, s melynek dátumára másként emlékezett a nagynénje, mint amikor az saját következtetései szerint történhetett. Azaz a legelső élmény időpontját övező bizonytalanság azt példázza, hogy az emlékezetnek tulajdonított tároló, megőrző funkciót hogyan írhatja felül annak fikciólétesítő, konstruktív működésmódja. Az irodalmi Budapest-reprezentációk összefüggésében különösen unikális a műnek az a rétege, mely a korai gyerekkor színtereként a lebombázott fővárost jeleníti meg, ahol a Duna-partról megnyíló látképet „a felrobbantott hidak csonkjai" (Nádas 2017, 19.) szegélyezik. A Nádas-mű rendkívül plasztikusan mutatja be azt, hogy az urbánus térhasználat megszokott praxisai milyen új, a maguk módján szintén szokásszerűvé váló gyakorlatokká alakulnak át egy romvárosban: hogyan közlekedik a tömeg, ha nincs tömegközlekedés, mire használják a babakocsikat, és mi helyettesíti a nyilvános vécéket. Azt, hogy gyermekkori énje a dolgok természetes rendjeként érzékeli a pusztulást – „Nem gondoltam a pusztulásra, hiszen maga a pusztulás volt a félre nem érthető létezés." (Nádas 2017, 19.) – az elbeszélő egy olyan negatív tudásként prezentálja, mely minden későbbi szocializációs, szereplétesítési kísérletén nyomot hagy. A romokban heverő Budapest ezt az eredendő kudarcot allegorizálja: a korán szerzett traumatikus tapasztalatokra nem építhető fel egy törésmentes, szilárd identitás.

A 2017-es memoár aprólékos, a tárgyi környezet apró részleteire közelítő leírásaiban olyan kontúrokat nyernek a gyerekkor helyszínei – egy rózsadombi villa, egy újlipótvárosi polgári lakás –, melyekre a Nádas-életmű korábbi darabjaiból is ráismerhetünk. Az a hatalmas urbanisztikai, építészet- és társadalomtörténeti tudásanyag, mely a *Világló részletek* esszészerű passzusaiban megmutatkozik, szintén fontos rétegét képezi a *Párhuzamos történetek*nek. A *Párhuzamos történetek* ugyanakkor fontos szerepet tulajdonít Budapest hangulatainak is. A hangulat nem valamilyen objektív tulajdonság, de mégis több egy szubjektív benyomásnál: olyan térbelileg érzékelhető, pillanatnyi jelenség, mely – Hans Ulrich Gumbrecht metaforáival élve – mintegy megérint, körbevesz bennünket. A regény gyakran hívja fel a figyelmet arra a titokzatos, az „objektum" és a „szubjektum" határait feloldó kölcsönhatásra, mely a városlakók és környezetük között játszódik le. Az 1961-ben játszódó történetszál azzal indít, hogy március 15-én orkán söpör végig Budapesten, kiürítve a köztereket és rejtélyes baleseteket okozva: „A halott nagykörúton kötelékben húztak el a mentők." (Nádas 2005a, 50.) A jelzői metafora a belváros ürességét, funkcióvesztését nyomatékosítja, a mentők képe mint metonímia a vihar konkrét áldozataira utal, és így a halál jelentésköréhez tartozó kifejezések olyan baljós atmoszférát teremtenek, mely előrevetíti a cselekmény folytatását: Lippay-Lehr professzor közelgő elhunytát, a családtagok konfliktusait, a bennük dúló érzelmi viharokat. Később a Kristóf nevű szereplő tudatára fókuszáló reflexióban – „Mintha benne is az elemek vették volna át az uralmat, miként aznap az egész városon." (Nádas 2005a, 55.) – explicit módon is összekapcsolódik a kinti, fizikai környezet és a szubjektum belső világa, az „egész város" hangulata és az egyes városlakó közérzete. Továbbá a folytonos idősíkváltásokkal operáló elbeszélésben a hangulat fogalmával szorosan összefüggő hangzósság effektusai teszik jelenvalóvá, érzékileg is megtapasztalhatóvá a múltat. Az egyik 1961-es jelenetben

a Szemzőné zongoráján üldögélő Gyöngyvér hall meg valamit abból, ahogy a vészkorszak idején a nyilas suhancok feldúlták a házat: „Mózes Gyöngyvér pedig csupa olyan hangot hallott a térben, amit valójában nem hallhatott. Talán a szíve dobogott fel a félelemtől. Valaki a lépcsőházban azt kiáltozta, könyörgött, ha valamilyen Istent ismernek, ha van egy cseppnyi lélek magukban, akkor nem teszik. Teszik, visszhangozott." (Nádas 2005b, 37.) Ahogy a szövegrész mélyreható elemzésében Vásári Melinda megállapítja, „az elbeszélői kommentár is a hanghatások érzékeltetésére szorítkozik, olyannyira, hogy a visszhangot is megvalósítja a szöveg. Ezáltal az olvasóban szintén megszólal az a múlt, amellyel Gyöngyvér kerül érzéki kapcsolatba". (Vásári 2013, 118.) A *Párhuzamos történetek* tehát azt viszi színre, ahogy a város tere – „Vannak azonban éjszakák, amikor a budapesti bérházak falai visszasugározzák az egykor beléjük dermedt hangokat." (Nádas 2005b, 39.) – hozzáférést enged saját múltjához.

„Csakis olyan helyek léteznek, ahol csendben meglapuló szellemek sokasága kísért, melyeket aztán vagy »felébresztenek«, vagy nem. Csak szellemek által kísértett helyeken lakunk" – írja Michel de Certeau *A cselekvés művészeté*ben, fogalmazásmódja révén egyszerre apellálva ismét csak az atmoszféra, a hangulat képzeteihez kapcsolódó „hely szelleme" (spiritus/genius loci) kifejezésre és a kísértetjárta ház toposzára. (de Certeau 2010, 132.) Térey János *Átkelés Budapesten* című kötete is azt példázhatja, hogy a valós helyek esztétikai megformálására törekvő irodalmi művek teljesítőképessége ezeknek a bennük élő szellemeknek a meg- és felidézésében rejlik. A könyv olyan rövid verses elbeszélések füzéreként áll össze, melyek egy-egy budapesti kerületben játszódnak, szereplőik pedig a Simmel által emlegetett „szenvtelenség"-gel felruházott, rezignált városlakók, akik egy ponton azzal szembesülnek, hogy mindennapjaik környezete éppoly idegen és kiismerhetetlen tud lenni, mint saját bensőjük. Az *Aki élő, zajjal jár* című fejezetben egy svábhegyi villába beköltöző fiatal pár kéri a család idős építész barátját, hogy segítsen nekik a lakás átalakításában. Az építész hirtelen rosszul lesz: rátör a felismerés, hogy az SS-esek egykor éppen itt tartották fogva és kínozták meg. A házaspár innentől kezdve nem lel nyugalmat. A kísértetek („lidércfény lobban / Érezni, kóboráram zümmög a falban", Térey 2014, 18.) tehát nem egyszerűen a gonoszsággal teli múlt metaforájaként jelennek meg az elbeszélésben, Térey szövege – a *Párhuzamos történetek* idézett passzusaihoz hasonlóan – azt sugalmazza, hogy a ház atmoszférája a benne lakók közérzetére, testi észleleteire kihatva őriz meg valamit az egykori szörnyűségek emlékezetéből.

A szerző nem csak ebben a kötetben tesz kísérletet a főváros irodalmi feltérképezésére, hiszen eddigi életművének darabjai – mind a lírai, mind az epikai alkotások – számos, egymáshoz szorosan illeszkedő Budapest-olvasatot kínálnak fel. Különösen összetettnek bizonyulnak ezek a reflexiók a 2010-es *Protokoll* című verses regényben. A mű főszereplője, a diplomataként dolgozó Mátrai Ágoston így vall a városba való hazatérés örömérő l kollégájának: „Elképesztő öröm, hogy újra látom / A rosszkedvű kőporos vakolat alatt / a másodlagos reneszánszot. Négyféleképp fakó a négy sarokház / De mindegyikben megfordultam. Ebben / Táncoltam. [...] Amabban egy nő. Valamiképp tehát mindegyik otthon." (Térey 2010, 22.) Az így leírt, palimpszesztusként megjelenített tér egyrészt a történelmi emlékezet médiumaként tételeződik, melynek anyagiságába beleíródtak az idő változékonyságának nyomai, másrészt egy olyan bensővé tett tájként, mely (hasonlóan

a *Nem tudhatom...* érvelésmódjához) a személyes emlékek közegében képződik meg. Ennek a városszövegnek az olvasása szükségszerűen mindig többet jelent a tekintet számára feltáruló látvány regisztrálásánál: részévé válik a hiányok, az átfedések, a törésvonalak érzékelése is. Budapest szegletei így materialitásuk és emlék voltuk köztességében mutatkoznak meg. A kőből, fából, márványból kiformált tárgyiasságok léte eloldódik fizikai koordinátáiktól, hiányukkal kezdik ki a történelmi folytonosság illúzióját, s járulnak hozzá mégis egy locus önazonosságához: „Amin tapos, császári és királyi / parkettkocka. Akkor is, ha egyszer / Elégett, füst lett." (Térey 2010, 82.) – mélázik a Sándor-palota parkettáján végigsétálva Mátrai. A Műegyetem előtt magasló, ma nem csupán lebombázott eredetije, de a modellül szolgáló, „szép, kézzelfogható budai lány[ok]" másolataként is létező allegorikus szoborcsoport „kitölti", de ezzel meg is jelöli egy másik, immár láthatatlan Budapest helyét: „Most két külön, egymásba olvadó / Lényük van: az a szétlőtt, régi-régi, / Meg ez az idei, vadonatúj. / Lehet, csak picit hasonlítanak / A törött Énre. [...] Színültig töltik a négy láthatatlan / Alak helyét, kik szilánkká szakadtak." (Térey 2010, 304.) A Gépészet és az Építészet hölgyalakjai éppen jelenkori valójuk és az egykori önmaguk közti szakadás révén mutatnak fel valamit számunkra a város önértelmezését meghatározó traumából. Hasonlóképp feltételezik egymást pusztulás és újjáteremtés mozzanatai a Füvészkert leírásában, ahol a tagadás különböző alakzatait a rafinált mondatszerkesztés egy állításba futtatja ki: „Réges-régen szétcsákányozott / Gót műromjai nélkül sem csupasz / Az összezsugorodott csodakert / Az elhanyagolt éden kis darabja." (Térey 2010, 74.) A sortagolás erős cezúrát épít be a „szétcsákányozott" szó után, így mintegy megsokszorozva az olvasásban imaginált látványt: a „[g]ót műromjai nélkül sem csupasz" sor erős egységet alkot, létrehozva, majd a „nélkül" szó révén lebontva az angolkertek jellegzetes díszítőelemével ellátott park képét. A beiktatott szünet ellenére szemantikailag mégis ide kapcsolódó előző sor a mű-rom teljes lerombolását viszi véghez: ez a paradox mozzanat is arra mutat rá, hogy a pusztítás mégsem árthat a hely lényegiségének. S hogy miért nem? A narrátor egy másik veszteségről is beszámol: „[a]z alga lepte nádas tó, amely / Szigetet nyaldosott körül, s a hídját / A vörösinges Pásztorok ügyelték / Eltűnt egy klinika alatt". (Térey 2010, 74.) Az elbeszélés itt egy másik fikciós művet avat az eltűnt, fizikai valójában már nem fellelhető hely referenciájává. Így az irodalmi topográfia hatalmára (s ezzel saját teljesítményére) hívja fel a figyelmet: a főváros letarolt szegletei tovább élnek a Budapest-mítoszt továbbíró olyan szövegekben, mint Molnár Ferenc varázslatos regénye, úgy, hogy az őket megtartó irodalmi emlékezet nem egyszerűen az esztétikai kompenzáció terepévé válik, hanem a pusztulás miatt fellépő hiányra is figyelmeztetni tud. (Vö. Balajthy 2022.)

BUDAPEST ÉS A KORTÁRS LÍRA

Az eddigiekben mintegy magától értetődőnek tűnt, hogy Budapest irodalmi reprezentációit szemrevételezve epikai műveket vizsgálunk: olyan történeteket, melyekben a város a főhős gyerekkori emlékeinek és/vagy a történelmi múlt színtereként rajzolódik ki. Ehhez képest az már korántsem tűnik evidensnek, hogy a líra, mely természeténél

fogva nem mimetikus jellegű, hogyan kapcsolódhat be a fővárosról folyó diskurzusokba. Ugyanakkor azonnal eszünkbe juthat az a fentebb már említett összefüggés, hogy Walter Benjamin éppen Baudelaire költészetében vélte felfedezni a modern nagyvárosi szenzibilitás egyik első megnyilvánulását. Ahogy Bednanics Gábor megállapítja, habár kétségtelenül nem a líra a nagyváros-ábrázolások legfontosabb terepe, „a 19. század folyamán először a költészetben jelent meg a nagyváros témája". (Bednanics 2005, 266.) A Petőfi, Arany, Vajda János, Kiss József, majd Heltai Jenő nevével fémjelzett első ilyen jellegű kísérletek után a 20. században József Attila vagy Szabó Lőrinc költészetében már kifejezetten fontos szerepet játszik a nagyváros médiuma.

A kortárs lírára fókuszálva azt állapíthatjuk meg, hogy számos költeményben jelenik meg maga a „város" mint valamiféle kísérteties közeg (Bajtai András: *Az átlátszó város*), illetve mint felfejtésre váró jelek együttese (Borbély Szilárd: *Ami helyet*). Amennyiben megpróbáljuk ezeknek a műveknek a körét leszűkíteni azokra, amelyeket konkrét Budapest-reflexiók szőnek át, akkor is arra a következtetésre juthatunk, hogy a legtöbb szöveg a „szélsőségesen individualizáló városérzékelés"-nek ad hangot (Nemes–Miklósvölgyi 2014), azaz a várost mintegy a privátszféra kiterjesztéseként értelmezi. Ugyanakkor találhatunk példát olyan művekre is, amelyek a fővárost elsősorban a kollektív emlékezet médiumaként tételezik. Mindkét esetben nagyon izgalmas változatait figyelhetjük meg annak, ahogy a versbeszéd új funkciókkal ruházza fel a város szövetének kifejezetten nyelvi alkotóelemeit, a toponímiákat. A lírai költeményekbe áthelyeződve ezek az utca-, tér- és hídnevek kimutatnak Budapest egy-egy általunk is megtekinthető, bejárható szegletére, ugyanakkor elvesztik egyértelmű vonatkoztathatóságukat, olyan nyelvi jelölőkké válnak, melyeket rögzíthetetlen, nyitott értelemlehetőségekkel ruház fel a verszöveg kontextusa. A már többször idézett de Certeau-mű megkopott pénzérmékhez hasonlítja a toponímiákat: „elkopott érmeként vesztik el szép lassan a rájuk vésett értéket, ám jelölő képességük túléli elsődleges rendeltetésüket. [...] E nevek felkínálják magukat a járókelők által nekik tulajdonított többértelműségeknek, elszakadnak a helyektől, melyeket meghatározni rendeltettek. Képzeletbeli találkahelyekként utazásra hívnak, melyeket – metaforává válva – nem az eredeti értékükkel, hanem a járókelők tudatos vagy tudattalan értelmeivel határoznak meg." (de Certeau 2010, 129.) A lírai topográfia mintha éppen ezekre a hétköznapi gyakorlatainkban is ott rejtőző jelentéslétesítő mechanizmusokra játszana rá azzal, ahogy birtokba veszi és jelentésessé teszi a helyneveket. A ráismertetés – az, hogy az olvasó ismerheti ezeket a helyeket, tudja, hol vannak, talán mindennap elhalad mellettük – ugyanakkor továbbra is elmaradhatatlan hatáseffektusa a toponímiákat felvonultató szövegeknek. Éppen emiatt támadhat izgalmas, poétikailag is termékeny feszültség a magánbeszédet imitáló megszólalásmód bensőségessége és a földrajzi referenciák mindenki számára való hozzáférhetősége között. Ilyen feszültség munkál például Szabó Marcell *Mányoki utca, van ennek vége* című versében (Szabó 2011, 41.), ahol a kezdősorok a titok képzetét rendelik a vers-én vallomástételéhez, amit az olvashatóság, azaz én és te behelyettesíthetőségének ténye viszont ironikusan kikezd: „Fél nyolckor egy padon, nyolc körül / már Budán. Amit mondok, azt senki / másnak. Képzeld azt, hogy kihalt / a kelenhegyi ág." A „Mányoki utca" kifejezés egyidejűleg működik egy valós referenciával bíró földrajzi névként, és a „senki másnak" szánt vallomás teljességében

fel nem fejthető kódjaként – ezzel azt a számos irodalmi műben kirajzolódó összefüggést felelevenítve, hogy a nagyváros épp köztérjellegénél fogva, a tömeg mindenütt jelenvalósága révén válhat a rejtett, privát találkozások színterévé. Ahogy azt már a címben szereplő „vége" szó poliszémiája is előrevetíti, a szöveg egyszerre viszi színre az idő múlását térbeli távolodásként, fizikai pusztulásként és egy kapcsolat széthullásaként. A költeményben a budai városrészre eleve egy olyan tekintet vetül, mely a hiányra, a múlt és a jelen közötti szakadásra lesz figyelmes: „A békebeli alléból csak pár utcanév s a fürdő / marad", reflektál maga a szöveg is arra, hogy az utcanevek egy másik, letűnt időszak emlékezetét őrzik. A beszédszerűséggel szemben az „írottság" mozzanatát nyomatékosító zárlat a tagadószavak révén aztán felszámolja azt a világszerűséget, amelyet a korábbi sorok megteremtettek: „Nincs út, se fürdő a végén, / se árok. Milyen ez így, leírva: sehol se vagy, onanizálok." Míg tehát a címben szereplő „Mányoki utca" kifejezés még a hely és a név megfeleltethetőségét ígéri, a szöveg működése azt példázza, hogy a vers terében egy olyan imaginárius város formálódik meg, mely csak a nyelv tételező erejének köszönheti a létét.

A „séta", amely Szabó Marcell szövegében szóba kerül, a kortárs magyar líra számos más darabjában is egy olyan gyakorlatként jelenik meg, melynek révén az én a városhoz fűződő viszonyát, és ezzel saját identitását képes alakítani. Kifejezetten önreflexív sétaversek szerepelnek például Marno János *Nárcisz készül* című kötetében. „Majd meg far- / zsebébe dugva, tompora mintha két ököl, / s a rímet előre unva, körre kvázi kör, / no és persze mint az óra, mely éppen magát / húzza föl [...]", olvasható a *MOM-szűkület*ben, ahol a központi versalak, Nárcisz parkbeli mozgását képezi le a szöveg. (Marno 2007.) A körkörösség képzetét hívják elő a vers vizuális síkján megjelenő képek (összekulcsolt kéz, ököl, óra), és „s a rímet előre unva, körre kvázi kör" sor a szövegfolytonosságot biztosító rímelés jelenségét is a sétaútvonal folytonos ismétlődésével helyezi párhuzamba – a gépies mozgás és az egybecsengő verssorok „önjáróvá" válása közötti összefüggést nyomatékosítja az is, hogy az utolsó mondatokból eltűnnek azok a nyelvi elemek, amelyek közvetlenül Nárcisz jelenlétére utalnának. A *Föl a MOM-ba* című vers hasonlata a körben járás gyakorlatát nem annyira a vers íródásával, mint inkább az ön-olvasással és így önmegértéssel kapcsolja össze: „magában halad a parkban körbe- / körbe, akárha saját hátába kerülve / olvashatná vissza néma gondolatait." A címadás ebben az esetben is zavarba ejtő, hiszen a szerző egy cseppet sem költői toponímiát, a Magyar Optikai Művek nevét magában rejtő betűszót veszi használatba, mely önmagában, a földrajzi referenciától elvonatkoztatva csak egy értelmetlen betűsornak tűnhet. A nyitányban ezzel szemben egy másik, szemantikailag igencsak terhelt helynév bukkan fel: „Unja a Vérmezőt, a Vér- / mezőn magát, végre is ő (Nárcisz) / mégsem egy *reális* pióca, akkor sem, / ha hasonlatnak, egyszer-egyszer, megteszi". Az első soráthajlás mintegy előrevetíti a versben végbemenő nyelvi történéseket azáltal, hogy szegmentálja az összetételt, leválasztva róla a „vér" előtagot – innentől kezdve ugyanis a vér szó alakváltozatai, illetve a jelentésköréhez tartozó kifejezések hálózzák be a verset. A Vérmező helynév re-konkretizációja és metaforikus kiterjesztése olyan poétikai megoldás, melyet már Petőfi is alkalmazott az azonos című költeményében: „Vérmező, vérmező! nagyon megszomjaztál, / Egy hajtásra olyan sok vért inni tudtál, / A sok jó igazi magyar vért megivád". Azt az összefüggést,

amelyre a Marno-vers már csak nyomszerűen utal, a Petőfi-költemény még explicit módon kibontja: a név Martinovics Ignácék kivégzésének emlékét őrzi, és így a kollektív emlékezet szimbolikus helyévé avatja az egykori Generális-rétet. Marno versbeszélője azonban nem a történelmi esemény, hanem egy teljességgel privát meghalástörténet emlékét idézi fel: „és felkapaszkodik / a MOM parkba ma éjjel, hol kutyáját az ősszel / elveszítette. Szólongatta, szaladt körbe, / hiába; majd egy félóra múltával kint / lelt rá az Alkotás útján: vérben ázott / a feje." Nárcisz ugyanakkor egy másik Petőfi-verset, az 1849-es *Föl a szent háborúra* címűt olvassa, melynek néhány sorát szó szerint is citálja a Marno-szöveg befejezése: „»Ne féljetek, gyermekink, ne / Féljetek, / Nem szúr által dárdájával / A vad kozák titeket«. És Nár- / cisz ismét gyermeknek érzi magát, / akinek – egyszer volt, hol nem / volt mitől félnie." Ahogy azt tehát a zárlat sugalmazza, a *Föl a MOM-ba* ironizált értelmezését adja annak a romantikus vértanúkultusznak, amely a Martinovics és a Petőfi alakja köré szövődő mítoszokat is áthatja. A vers úgy aktiválja a Vérmező kulturális emlékezetét, hogy kibontja azt a jelentéspotenciált, mely a halott metaforának tekinthető helynévben rejlik: ezáltal pedig a háború szentsége helyett a test romlandóságáról, a halál értelmessé tételének „képtelen"-ségéről beszél. (Balajthy 2021, 49–65, 51–52.)

A városi tér a múlt felől válik olvashatóvá Térey János *A Lipótvárosi Teher* című költeményében is. A szöveg már eleve izgalmas abból a szempontból, hogy egy olyan elfeledett helyre fókuszál, mely nem szimbolikus jelentőségű, nem rajzolódik ki csomópontként a budapesti lakosok mentális térképén, általában nem is szerepel a térképeken, sőt pontos neve sincs. Az egykori lipótvárosi teherpályaudvar ugyanis nem része a jelenlegi városképnek, egykori területén ma panelházak találhatók:

Titokteljes erőmező
Szemünk elől a sínpárt eltakarja
A táj képében létező
Szocializmus sívó sétaparkja –
A Szikra nyomda és a rút panel
Tömbjének árnyékába bújtak el
A vágányok, s a pengevékony
Falak alapjai alatt
A lappangó pokol rohad.

A deiktikus elemekkel és konkrét helymegjelölésekkel operáló helyleírás elvégzi a sivár környezet látványának pontos rögzítését, de ezen túl valami mást is tesz: azáltal, hogy kifejti, mi az, amit már nem láthatunk, imaginárius képeket, emléknyomokat kínál fel az olvasó számára, melyekből az mégis felépítheti a maga „lipótvárosi teherjét". Így beleíródik egy olyan, a képzeletünket vezérlő, archeológiai tekintet a versbe, mely áthatol a régi sínpárok fölé épített falakon, s tudja, hova „bújtak el a vágányok". Az ismerős földrajzi neveket (Vizafogó, Lipót, Angyalföld) mitikus allúziókkal vegyítő, látomásos-metaforikus elemekkel gazdagodó térleírás a pályaudvar otthonaként először a mélységet jelöli ki (a „városföld gyomrába költözött"), ahonnan ez aztán a vers-én agyába helyeződik át:

„Futását agyamban / Folytatja száz meg száz irányvonat". *A Lipótvárosi Teher* még számos más szöveghelyen is nyíltan rámutat arra, hogy nem a tapasztalati valóságról beszél, mégis – és ebben rejlik a költemény nagyszerűsége – rendkívül hatásos módon teremti meg a nyüzsgő és zajos pályaudvar elevenségének illúzióját. Ehhez járulnak hozzá a visszhangjelenséget színre vivő akusztikai effektusok, a járművek mozgásának rendjét lekövető szintaktikai szerveződés, s az is, ahogy a beszédhangok összecsengése még inkább felfokozza a különböző érzékletek – színek, szagok és zajok – egymásba szövődésének tapasztalatát („Kormos kéményéből kénbűzt okád"). Így válik a befogadó számára is átélhetővé az a veszteségérzet, amelyet a pályaudvar eltűnése vált ki a beszélőből: „A föld feletti pálya / Elbújt a fű fakó palástja / Alá – íme, a sugárzó erőmező! –; / S az ördög játékmozdonyára / Én gondolok csak, álomsírba szállva." Az agyban futó vonatok képét egy, a romantika sír- és romverseinek jelenetezésére emlékeztető fordulattal értelmezve a vers-én végül tehát az álmot jelöli ki a múlthoz való hozzáférés médiumaként. A temető-szcenika nem foszlik szét ébredésének pillanatában sem: „Halottaskertjükben fölébredek, / Mint Schliemann Trójában". A hasonlat révén a szöveg ismét csak irodalom és archeológia összefüggéseire irányítja rá a figyelmet. Trója évezredeken keresztül pusztán az Iliász fiktív színtereként létezett, míg végül az eposz útmutatása nyomán Heinrich Schliemann eljutott kézzelfogható romjaihoz is. A Térey-költemény pedig a város testén ma is látható nyomok felől kiindulva tárja fel és teremti újra a Lipótváros egykori zajjal és zakatolással teli teherpályaudvarát. Mindezt úgy teszi, hogy folytonosan poétikai műveletek összjátékaként utal erre az újjáteremtésre: ami a szövegben létrejön, az nem másolat, nem múltszimuláció, hanem egy imaginárius, az olvasás pillanatnyiságában megelevenedő fenomén.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ahogy azt az eddigiek során láthattuk, a főváros a közös, történelmi múlt és a személyes élettörténetek metszéspontjaként rajzolódik ki a kortárs magyar irodalomban. A Budapest megjelenítésére vállalkozó művek tehát egyaránt beszélnek az emlékezetről és a felejtésről, miközben nemcsak a város épületeit, hangulatait, lakóinak térbeli praktikáit olvassák, hanem az ezernyi más Budapest-szöveget is. Budapest mint mítosz, mint identitásképző tényező így válhat egy eleven, folytonosan továbbíródó irodalmi hagyomány középpontjává. Azt persze érdemes leszögeznünk, hogy nem a főváros az egyetlen olyan település, amelyről mindez elmondható. Az irodalmi Debrecen-reprezentációk (lásd például Móricz Zsigmond, Szabó Magda és Térey János műveit), Szilasi László *A harmadik híd* című regényének Szeged-ábrázolása, vagy épp a Nádas *Emlékiratok könyve* és Borbély Szilárd *Berlin – Hamlet* című kötetében kiépülő Berlin-kép vizsgálata szintén termékeny interpretációs terep. Ezeknek a kérdésfelvetéseknek a relevanciáját jelzi, hogy a kortárs turisztikai gyakorlatokban is tetten érhető az, ahogy egy város arculatát a köré szövődő irodalmi szövegek alakítják. Hiszen az utóbbi években olyannyira divatossá váló városi séták történetanyagát többek között maguk az irodalmi szövegek szolgáltatják. A felolvasásokkal egybekötött Kertész Imre-, Arany János-, Mándy Iván-séták pedig különösen jó

alkalmat adnak arra, hogy elgondolkodjunk azon, miként is viszonyul egymáshoz a fikció, az imaginárius és a tapasztalati valóság, avagy az egykor és a most Budapestje.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Assmann 2011

Aleida Assmann, *Einführung in die Kulturwissenschaft: Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen*, Berlin, Erich Schmidt, 2011.

Balajthy 2021

Balajthy Ágnes, *A lírafordulat öröksége* = B. Á., Bódi Katalin, Szirák Péter, *A kortárs magyar irodalom*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021, 49–64.

Balajthy 2022

Balajthy Ágnes, *„Agyában Pest. A Blaha Lujza tér." – Budapest-olvasatok Térey János* Protokoll *című művében* = B. Á., *Élő helyek: tér- és biopoétikai összefüggések a kortárs irodalomban*, Debrecen, Alföld Alapítvány – Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2022, 32–49.

Bárány 2008

Bárány Tibor, *Visszajátszás (Kondor Vilmos:* Budapest noir*)*, Magyar Narancs, 2008. 06. 05., https://magyarnarancs.hu/konyv/visszajatszas_-_kondor_vilmos_budapest_noir-68885 (Letöltés ideje: 2025. március 12.)

Barthes 2005

Roland Barthes, *Szemiológia és városkutatás*, ford. Schneller Dóra, 2000, 2005/4, 57–66., http://ketezer.hu/2005/04/szemiologia-es-varoskutatas/ (Letöltés ideje: 2025. március 12.)

Bednanics 2005

Bednanics Gábor, *Topográfia és mitológia között: A nagyváros olvasatai a 19. század végi magyar lírában = Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. Kovács Tímea, Böhm Gábor, Mester Tibor, Bp., Kijárat, 2005, 265–284.

Békés 2006

Békés Pál, *Csikágó: gangregény*, Bp., Palatinus, 2006.

Benjamin 1969

Walter Benjamin, *Párizs, a XIX. század fővárosa*, ford. Széll Jenő = W. B., *Kommentár és prófécia*, Bp., Gondolat, 1969, 75–93.

de Certeau 2010

Michel de Certeau, *A cselekvés művészete: A mindennapok leleménye I.*, ford. Sajó Sándor, Szolláth Dávid, Z. Varga Zoltán, Bp., Kijárat, 2010.

Derrida 1992

Jacques Derrida, *Egy város nemzedékei*, ford. Takács M. József, Magyar Lettre Internationale, 1992/ősz, 58–61.

Gyáni 2005

Gyáni Gábor, *A reprezentatív város – a reprezentált város = Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. Kovács Tímea, Böhm Gábor, Mester Tibor, Bp., Kijárat, 2005, 229–237.

Kálmán 2018
Kálmán Gábor, *Janega Kálmán szép élete*, Bp., Kalligram, 2018.
Lengyel 1978
Lengyel Péter, *Cseréptörés*, Bp., Szépirodalmi, 1978.
Lynch 1960
Kevin Lynch, *The Image of the City*, Cambridge (Mass.) – London, The MIT Press, 1960.
Marno 2007
Marno János, *Nárcisz készül*, Bp., Tipp Cult, 2007.
Nádas 2005a
Nádas Péter, *Párhuzamos történetek*, I, Pécs, Jelenkor, 2005.
Nádas 2005b
Nádas Péter, *Párhuzamos történetek*, III, Pécs, Jelenkor, 2005.
Nádas 2017
Nádas Péter, *Világló részletek: emléklapok egy elbeszélő életéből*, Bp., Jelenkor, 2017, I.
Nemes–Miklósvölgyi 2014
Nemes Z. Márió, Miklósvölgyi Zsolt, *Az élősködő terek boldogsága (Bazsányi Sándor – Wesselényi-Garay Andor:* Kettős vakolás – Terek, szövegterek, Kalligram 2013*)*, Műút, 2014. 05. 05., http://www.muut.hu/archivum/6968 (Utolsó letöltés: 2025. március 12.)
Radvánszky 2013
Radvánszky Anikó, *Loci memoriae: Az emlékezés tér- és időbeli alakzatai Lengyel Péter* Cseréptörés *című regényében = „Figyeljétek a mesélő embert": Esszék és tanulmányok Lengyel Péterről*, szerk. R. A., Bp., Ráció, 2013, 276–287.
Simmel 2001
Georg Simmel, *A nagyváros és a szellemi élet* = G. S., *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, ford. Berényi Gábor, Bp., Novissima, 2001, 223–233.
Szabó 2011
Szabó Marcell, *A szorítás alakja*, Bp., Prae, 2011.
Térey 2010
Térey János, *Protokoll*, Bp., Magvető, 2010.
Térey 2014
Térey János, *Átkelés Budapesten*, Bp., Libri, 2014.
Vásári 2013
Vásári Melinda, *Látencia, hangulat és atmoszféra*, Prae, 2013/2, 108–120.
Visy 2013
Visy Beatrix, *„Tőle tanultam látni": A fénykép narratív esztétikája Lengyel Péter műveiben = „Figyeljétek a mesélő embert": Esszék és tanulmányok Lengyel Péterről*, szerk. Radvánszky Anikó, Bp., Ráció, 2013, 76–91.

Ajánlott irodalom

Bazsányi Sándor, Wesselényi-Garay Andor, *Kettős vakolás: Terek – szövegterek*, Pozsony, Kalligram, 2013.

Die Großstadt als „Text", hg. Manfred Smuda, München, Wilhelm Fink, 1992.

Eisemann György, *A város mint emlék és fikció (Krúdy Gyula:* Asszonyságok díja *és más „pesti regények")*, Budapesti Negyed, 2001/4, 129–140, http://epa.oszk.hu/00000/00003/00026/eisemann.html (Letöltés ideje: 2025. március 12.)

Gyáni Gábor, *Budapest – túl jón és rosszon: A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Bp., Napvilág, 2008.

Harkai Vass Éva, *Városváltozatok, városszövegek: A városi tér reprezentációi a kortárs magyar lírában*, Hungarológiai Közlemények, 2005/4, 26–41.

Kovács Szilvia, *Budapest a századfordulón: A modern nagyváros narratívái*, doktori értekezés, 2010, https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/108050/Kovacs_Szilvia_ertekezes-t.pdf?sequence=5 (Letöltés ideje: 2025. március 12.)

Mohácsi Balázs, *„Rozsdás város a történelem": Topográfiai megjegyzések = Turista és zarándok: Esszék és tanulmányok Kemény Istvánról*, szerk. Balajthy Ágnes, Borsik Miklós, Bp., JAK – PRAE.HU, 2016, 217–227.

Németh G. Béla, *Budapest az irodalomban* = N. G. B., *Küllő és kerék*, Bp., Magvető, 1981, 423–440.

Niedermüller Péter, *A város: kultúra, mítosz, imagináció*, Mozgó Világ, 1994/5, 5–17.

The New Blackwell Companion to the City, eds. Gary Bridge, Sophie Watson, Chichester, Wiley-Blackwell, 2011.

The Palgrave Handbook of Literature and the City, ed. Jeremy Tambling, London, Palgrave Macmillan, 2016.

Város-képzetek: Az antropológiai megismerés árnyalatai, szerk. A. Gergely András, Bali János, Bp., Könyv Kiadó Kft. – MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont – ELTE BTK Néprajzi Intézet, 2007.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

1. **Ölbeli játékoktól az iskolai játszmákig (2020)**
   Gyerek- és ifjúsági irodalom a közoktatás különböző szintjein
   Szerkesztette: Baranyai Norbert, Gesztelyi Hermina
2. **A kortárs magyar irodalom (2021)**
   Szerkesztette: Szirák Péter
3. **Az irodalomtanítás aktuális kihívásai (2022)**
   Szerkesztette: Bodrogi Ferenc Máté
4. Kálai Sándor, Maksa Gyula:
   Bevezetés a médiakultúra tanulmányozásába (2022)
5. Bényei Péter, Bodrogi Ferenc Máté:
   Prózaelmélet (2024)
6. S. Varga Pál
   Fejezetek a 19. század második felének magyar regénytörténetéből (2024)
   Szerkesztette: Gönczy Monika

Előkészületben

8. **Korstílusok és stílusirányzatok az irodalomtanításban (2026)**
   Szerkesztette: Bódi Katalin és Fazakas Gergely Tamás

A tankönyv a kulturális emlékezet halbwachsi és assmanni teóriájának keretein belül az emlékezet helyei (lieux de mémoire) Pierre Nora munkássága nyomán széles körben elterjedt fogalmát veszi alapul. Annak elsajátíttatását tűzi ki célul, hogy a magyar emlékezettörténet vonatkozásában miként kell a szorosabb értelemben vett tárgyi jelölőkön túl egyéb emlékhordozókat – intézményeket, társadalmi szokásokat és mindenekelőtt kulturális alkotásokat – az emlékezethelyek összefüggésében elemezni.

A kollektív emlékezés elméletének bemutatását, illetve az emlékezethelyek alapfogalmainak tisztázását, e gondolkodásmód bevezetését követően az egyes fejezetek reprezentatív jelleggel, de korántsem a teljesség igényével veszik számba a magyar emlékezethelyeket. Egyrészt összefoglalják az adott emlékezet tárgyát, saját korának legfontosabb ismérveit, másrészt áttekintik az emlékezethely kialakulásának és formálódásának történetét, kritikailag értelmezve a vonatkozó narratívákat és toposzokat, harmadrészt pedig irodalmi és publicisztikai, képzőművészeti, fotó- és filmművészeti, zenei és más hordozókat vizsgálnak, kitérve egyes emlékművek, illetve kommemorációs folyamatok elemzésére is. Az emlékezethely-fejezeteken túl egy-egy önálló egység szól a 19. századi történelmi festészet és az emlékezés összefüggéseiről, valamint a lokális-városi emlékezet kérdéséről.

Abban bízunk, hogy tananyagunkat hasznát veszik debreceni tanítványaink és más egyetemek hallgatói, ám nemcsak a leendő, hanem a már pályán lévő közép- és általános iskolai tanárok is. Áttételesen pedig ahhoz szeretne munkánk hozzájárulni, hogy az iskolákban, múzeumokban, könyvtárakban most és a közeljövőben dolgozó pedagógusok megfelelően formálhassák a diákok viszonyulását a kulturális örökséghez, felkészítve őket a kollektív (nemzeti és helyi, felekezeti, illetve regionális, európai és globális) kulturális identitás tudatosításának lehetőségeire, s mindennek reflektív megközelítésére, kritikai feldolgozására, folyamatos újragondolására és megvitatására.

2500 Ft
ISBN 978-963-615-321-2
9 789636 153212